CAPLETRA 31

REVISTA INTERNACIONAL DE FILOLOGIA

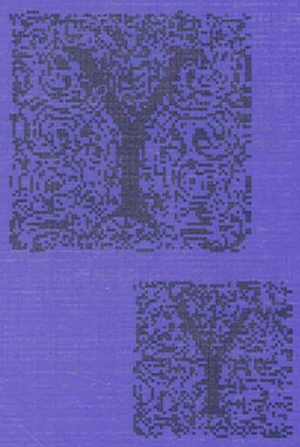

Tardor, 2001

Redacció:
Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana
Avda. Blasco Ibáñez, 32
46010 València
Telèfon 96–386 40 90
Edita i publica:
Publicacions de l'Abadia de Montserrat
Institut de Filologia Valenciana
Subscripcions i correspondència:
Ausiàs Marc, 92-98 – 08013 Barcelona
Disseny:
Manuel Granell
Joan Josep Tornero
Il·lustració:
Mostres de tipografia clàssica
ISSN:
0214 - 8188
Dipòsit legal:
B - 25.992 - 1990
Fotocomposició:
IIFV
Imprès per:
Novagràfik, S.L. - Barcelona
(desembre 2001)

Aquest número es publica en col·laboració amb el Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València

Volum monogràfic sobre
Literatura i cultura a l'Edat Moderna

coordinat per
Vicent Josep Escartí

Tardor, 2001

Director: Antoni Ferrando

Secretari de redacció: Francesc Pérez i Moragón

Comité de redacció: Rafael Alemany, Emili Casanova, Jordi Colomina, Albert Hauf, Lluís Meseguer, Manuel Pérez Saldanya, Vicent Pitarch, Joan Ponsoda, Vicent Salvador, Vicent Simbor

Consell assessor: Antoni Badia i Margarit, Jordi Castellanos, Germà Colón, Joseph Gulsoy, Joan Solà, Giuseppe Sansone, Arthur Terry, Joan Veny, Curt Wittlin, M. Claire Zimmermann

NORMES D'AVALUACIÓ DE LES COL·LABORACIONS

1.- *Caplletra* programa els seus volums a partir de les propostes fetes per les seccions de l'IIFV.
2.- El Consell de Redacció decideix l'acceptació d'originals a la vista dels informes d'avaluadors externs a l'IIFV, el criteri majoritari dels quals tindrà caràcter vinculant.
3.- *Caplletra* no s'identifica necessàriament amb els punts de vista mantinguts en els articles que publica.

NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

QÜESTIONS GENERALS

Els articles tindran una extensió màxima de 20 pàgines i els autors n'inclouran un resum de 8/10 ratlles en anglés o en català.

Els articles s'enviaran en suport informàtic, en Word per a Macintosh o Word per a Windows. En aquest segon cas, s'adjuntarà una còpia en format RTF. Si s'utilitza algun altre processador de textos caldrà indicar quin. Cal enviar-ne també una impressió en paper, a doble espai.

El text anirà encapçalat amb el títol (tan breu com siga possible) i el nom de l'autor. Al final de l'article i abans de la Bibliografia, es tornarà a indicar aquest nom i la institució acadèmica a què pertany l'autor, a més de les seues adreces postal i electrònica.

DIVISIÓ DELS ARTICLES

Segons les necessitats expositives, convindrà dividir l'article en apartats. Els títols dels epígrafs o subepígrafs aniran en redona normal, en una línia separada dels paràgrafs precedent i següent.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES INTERNES

Les referències bibliogràfiques s'inclouran dins del cos de l'article i seguiran el sistema «autor-any-pàgina». L'any i les pàgines apareixeran entre parèntesis, separats per dos punts. Quan la referència abaste tota una obra s'hi ometrà explicitar les pàgines a què es remet. Entre l'últim cognom de l'autor citat i l'any de publicació del text a què es fa referència no s'intercalarà cap signe:

... com ja s'ha observat (Sanchis Guarner 1980: 144)

... com observa Sanchis Guarner (1980: 144).

... «Dels documents del Principat desaparegué plenament l'article *es* ja en el segle XIV» (Sanchis Guarner 1980: 144).

... Aquesta era la idea recurrent del llibre (Sanchis Guarner 1980).

BIBLIOGRAFIA

Les referències que apareixen en el text es repetiran al final en un apèndix de Bibliografia, ordenades alfabèticament pel primer cognom de l'autor, i s'ajustaran a les convencions següents:

— Articles (títol entre cometes i nom de la revista en cursiva, numeració completa, any d'edició, pàgines):

PICALLO, C. (1990) «Elements anafòrics i localitat», *Caplletra* 8, pp. 41-53.

En el cas dels articles de diari no cal indicar-ne el número; serà suficient amb la data completa.

— Llibres (títol en cursiva, lloc d'edició i casa editorial):

SANCHIS GUARNER, M. (1980) *Aproximació a la història de la llengua catalana,* Barcelona, Salvat.

— Capítol o parts de llibres col·lectius o miscel·lanis (autor, títol, dins, primer autor, nom de l'editor o editors de l'aplec, ed. o eds., títol del recull, any, pàgines):

ANDERLE, A. (1991) «La crisi dels col·lectivismes» dins SAN MARTÍN, A. ed., *Públic / Privat: un debat obert,* València, Universitat de València/Ajuntament de Gandia.

— Els cognoms dels autors hi figuraran en versaletes (o en minúscula), primer el cognom o cognoms; després, separat per una coma, la inicial del nom de fonts. S'utilitzarà la mateixa tipografia per a noms d'autors o curadors d'un volum que apareguen citats en l'interior de la referència.

— El nombre de volums de les obres citades s'indicarà darrere de l'editorial, en aràbics i seguit de l'abreviatura «vol.», sense marcar el plural.

— El volum recomanat s'assenyalarà amb el número romà corresponent darrere del títol.

— Quant a l'entitat editora, s'ometran les paraules Editorial o semblants, llevat d'algun cas en què, per claredat, és aconsellable mantenir-la (p. ex. Edicions 62).

— Les coedicions s'indicaran amb una barra separadora (València / Barcelona; IIFV / PAM).

— Si la data real d'edició d'una obra no es correspon amb la que figura a la portada, s'indicarà entre claudàtors dintre del parèntesi: (1998 [1999]).

— Quan s'utilitze una edició que no siga la primera i la data d'aquesta siga rellevant, s'indicarà entre claudàtors darrere de la data de l'edició emprada: (1998 [1a ed. 1954]).

— Les obres d'un mateix autor i any s'ordenaran afegint una lletra a la data: (1998*a*), (1998*b*), etc.

— Les pàgines s'indicaran amb les abreviatures p. o pp. (no pàg. o pàgs.).

Citacions

Les citacions breus (una o dues línies), apareixeran dins del text, entre cometes angulars (« »).

Si són més extenses, aniran en paràgraf a banda, sense cometes i en Times 8, format normal.

Les elisions s'indicaran amb tres punts entre claudàtors: [...].

Notes

Les notes crítiques, de nombre i extensió reduïts al mínim, apareixeran a peu de pàgina i es reservaran a explicacions o aclariments complementaris de l'autor. Figuraran en un document informàtic a banda.

No tindran un interlineat especial entre elles i estaran compostes en Times 8. El número inicial de referència anirà entre parèntesis.

Les crides a nota s'indicaran en el cos de l'original en aràbics volats, darrere de la paraula indicada. Si aquesta porta després un signe ortogràfic, aniran darrere del signe.

Requisits tipogràfics

El format general del text, a banda les especificacions indicades per a citacions extenses, anirà en Times 10, sense sagnats ni tabuladors.

La cursiva podrà utilitzar-se a per a títols de publicacions i per a destacar algun terme o diferenciar paraules o frases curtes en una llengua diferent de la de l'article. No per a les citacions.

S'usarà el guió curt ens els casos ortogràficament exigibles i l'intermedi en funció de parèntesi dintre d'una frase. En aquest cas, si l'incís acaba en punt, se suprimirà l'últim guió.

Preferentment s'usaran les cometes angulars. Quan calguen distincions internes en una citació, s'empraran les cometes d'acord amb la gradació « " ' ' " ».

Elements gràfics

Les taules i figures, en Times 8, aniran numerades consecutivament. La llegenda anirà a la part inferior, separada per un espai, en el cas de les figures, i a la superior, en el de les taules.

Correcció de proves

Les contribucions acceptades i compostes es retornaran als autors per a la correcció de proves. Les esmenes s'efectuaran seguint els signes convencionals de correcció. No s'hi podran fer afegits.

ÍNDEX CAPLETRA 31
REVISTA INTERNACIONAL DE FILOLOGIA

Presentació 9

DE L'*SPILL DE LA VIDA RELIGIOSA* AL *DESITJÓS*. NOTES A UNA NOVEL·LA AL·LEGÒRICA DEL SEGLE XVI
Pep Valsalobre 11

L'EPISTOLARI D'HIPÒLITA ROÍS DE LIORI, COMTESSA DE PALAMÓS (ARXIU DEL PALAU, S. XVI)
Eulàlia de Ahumada 25

LA *RELACIÓ VERDADERA* DE MAXIMILIÀ CERDÀ DE TALLADA
Josep Lozano 41

JOAQUIM AIERDI I LES *NOTÍCIES DE VALÈNCIA I SON REGNE* (1661-1679)
Vicent Josep Escartí 75

ELS TEMPTEIGS DE LLORENÇ MATHEU I SANÇ, TRADUCTOR EN CASTELLÀ DE L'*SPILL* DE JAUME ROIG
Marie Noëlle Costa-Reus 89

ELS ORÍGENS DE LA PAREMIOGRAFIA CATALANA CONTEMPORÀNIA
Maria Conca / Josep Guia 101

ELS POEMES VALENCIANS DE JOSEP VICENT ORTÍ. ESTUDI I EDICIÓ
Joan M. Furió Vayà 115

LA LLENGUA ABANS DE LA LINGÜÍSTICA, ARRAN D'UNES NOTES D'ANTONI DE BASTERO
August Rafanell / Francesc Feliu 151

LLENGUA I SOCIETAT EN LA MEDICINA TRADICIONAL I POPULAR DELS SEGLES XVIII I XIX
Joaquim Martí Mestre 173

LA GUERRA I LA PARAULA. SOBRE ELS SERMONS PATRIÒTICS EN VALENCIÀ DURANT LA GUERRA DE LA INDEPENDÈNCIA
Emili Casanova / Francesc A. Martínez 213

RESSENYES 241

ABSTRACTS 253

PRESENTACIÓ

D'ençà que Joan Fuster qüestionà per primera vegada la validesa del terme tradicional *Decadència* aplicat a la nostra història literària dels segles XVI, XVII i XVIII – un terme molt menys tradicional del que semblava i sempre usat amb interessos ben concrets–, la veritat és que la recerca continuada en els nostres arxius i biblioteques va donant els seus fruits, atés que cada vegada podem parlar amb menys raó d'una "decadència" palesa en la nostra literatura i sí, si es vol, d'una literatura catalana amb fortes influències de la castellana, com per altra banda havia passat durant els segles XVI i XVII en altres cultures europees, com ara la portuguesa o la napolitana.

El present número monogràfic de *Caplletra* és, en gran mesura, deutor d'aquests afanys per continuar descobrint la producció literària i cultural dels homes i de les dones dels segles moderns, a casa nostra. Per això, pràcticament la totalitat dels articles que s'hi apleguen fan referència a autors quasi desconeguts o contenen l'edició d'alguns textos que coneixen les premses ara, per primera vegada, tot passant a augmentar el catàleg de les obres que entre l'anomenat Segle d'Or valencià –el segle XV– i la Renaixença, al XVI, foren escrites en la nostra llengua amb normalitat.

De fet, una ullada ràpida a la producció en català a totes les nostres terres prou que evidencia quin ha estat el motiu del desconeixement de molts dels nostres autors d'aquell període: els seus escrits no varen transcendir l'àmbit del manuscrit; circularen de mà en mà, en còpies, però no arribaren a les premses, un honor que estava reservat al castellà o al llatí, dues llengües de totes totes més rendibles per als impressors, que ja pensaven en termes de mercat i poc o gens els interessaven altres aspectes, a no ser que es trobassen davant productes que rebien una subvenció d'alguna institució pública o el mecenatge d'algun prohom.

El present *Caplletra* vol col·laborar, doncs, al millor coneixement de la literatura i la cultura literària de l'Edat Moderna als Països Catalans i és per això que recull una sèrie de treballs de caràcter molt diferent però que es caracteritzen, en conjunt, per la seua valoració positiva d'uns productes fins ara molt sovint menystinguts.

En aquest sentit, dos treballs s'ocupen del segle XVI. En el primer, Pep Valsalobre, en estudiar l'anònim *Spill de la vida religiosa*, una novel·la anònima que va ser traduïda a diverses llengües europees, ens fa veure que aquest text d'inspiració lul·liana deriva molt segurament d'un altre més extens, l'autor del qual degué de pertànyer a l'orde dels fransciscans observants. Per altra banda, Eulàlia de Ahumada ens fa un tast de la riquesa que contenen les cartes d'Hipòlita Roís de Liori, comtessa de Palamós, conservades actualment a l'Arxiu del Palau.

El món del Barroc del segle XVII té una destacada presència en aquest número, i així, podem trobar un escrit sobre l'expulsió dels moriscos valencians, fins ara inèdit, la *Relació verdadera*, de Maximilià Cerdà de Tallada, que és el centre de l'aportació de Josep Lozano, el qual, a més, fa l'estudi lingüístic d'aquesta peça memorialística. Dins

aquest mateix subgènere cal situar un altre autor valencià, Joaquim Aierdi, del qual jo mateix presente les seues *Notícies de València i son regne (1661-1679)*, el dietari més interessant de la segona meitat del segle XVII. També d'aquesta època i d'àmbit valencià és el treball que serveix de base a Marie Noëlle Costa-Reus, atés que aquesta investigadora se centra en les provatures diverses de Llorenç Matheu i Sanç, per tal de traduir en castellà de l'*Spill* de Jaume Roig.

Pel que fa al segle XVIII, el present *Caplletra* compta amb tres treballs més. Dos d'ells reflecteixen part dels interessos il·lustrats sobre la nostra llengua. Així, Maria Conca i Josep Guia estudien els orígens de la paremiografia catalana contemporània, mentre que August Rafanell i Francesc Feliu, a partir d'uns escrits de l'erudit Antoni de Bastero, fan unes reflexions sobre l'interés d'aquell autor català en aspectes dialectals. Finalment, del segle XVIII són també els poemes del valencià Josep Vicent Ortí, estudiats i editats per Joan M. Furió Vayà.

Per últim, i ja del temps a cavall entre els segles XVIII i XIX són dues aportacions més, referides a l'àmbit valencià. Joaquim Martí Mestre, a partir d'un receptari farmacèutic i de la literatura de canya i cordeta, fa un estudi del lèxic de la medicina tradicional i popular d'aquell moment. D'altra banda, Emili Casanova i Francesc A. Martínez, amb l'edició de dos sermons en valencià del pare Ramon Valcedo, predicats a Alcoi i a Cocentaina per tal d'encoratjar els seus habitants contra la invasió napoleònica, posen en relleu l'ús de la llengua autòctona per tal d'acostar-se al poble, per part de l'església i en una data tan avançada com els inicis del segle XIX.

El conjunt que resulta no és exhaustiu ni equilibrat, pel que fa a la representació dels diversos territoris de llengua i cultura catalanes, però, tampoc no ho pretenia. Simplement, és indiciari de tot el que, referit a l'Edat Moderna, encara podem aportar els que hi treballem. Autors, textos, escrits literaris i paraliteraris, o altres aspectes de la nostra cultura en aquells tres segles que a poc a poc se'ns revelen més rics i menys "decadents".

VICENT JOSEP ESCARTÍ

PEP VALSALOBRE

DE L'*SPILL DE LA VIDA RELIGIOSA* AL *DESITJÓS*. NOTES A UNA NOVEL·LA AL·LEGÒRICA DEL SEGLE XVI

Al costat d'altres residus més eteris, la lectura d'un text antic sol deixar un pòsit de minúscules anotacions –en un paper reaprofitat, en els marges d'una edició moderna. Allà dormisquegen silencioses, sovint perpètuament. La proposta d'August Rafanell d'analitzar conjuntament l'adaptació lingüística que es va dur a terme a la segona edició de l'obra coneguda amb el títol d'*Spill de la vida religiosa* (València, Jorge Costilla, 1529),[1] ha fet que retornés a un text que he comentat ocasionalment a les classes que sobre obres literàries de l'edat moderna fem a la Universitat de Girona. La revisitació m'ha permès de desvetllar algunes d'aquelles nòtules i, mirant d'enfilar-les, m'ha abellit de fer-les més o menys llegidores, connexes. Adverteixo des d'ara que no hi faig aportació de notícies inèdites: m'ha guiat la voluntat sola de replantejar algunes –poques– qüestions i d'interrogar-me en veu alta sobre algunes altres, totes prou conegudes.

És un fet que la bibliografia existent sobre l'*Spill de la vida religiosa* és relativament escassa i, a parer meu, aquesta circumstància és una mostra més del desequilibri que encara hi ha en els estudis de la nostra literatura antiga. El cas és que es tracta d'una novel·la d'una certa extensió, d'una complexitat narrativa remarcable, de la qual es van va fer dues edicions en llengua catalana en els primers decennis del Cinc-cents i que va gaudir d'una fortuna editorial extraordinària arreu d'Europa, on va ser traduïda a diverses llengües al llarg de l'edat moderna.[2] L'*Spill* té, a més, el valor afegit de ser una

(1) Rafanell & Valsalobre (2000).

(2) Veg. Bover (1981). Molas (1965 [1975: 13]) fa notar com la fortuna europea del nostre text havia oblidat el seu origen «i s'havia convertit en una obra simplement internacional». Malgrat que ni de bon tros podem donar per definitives les recerques en aquest àmbit, les dades actuals descriuen 50 versions impreses (dues en català, 12 en castellà, 12 en holandès, 7 en alemany, 6 en llatí, 4 en anglès, 3 en italià, 1 en polonès, 1 en gàlic (a Irlanda), 1 en danès i 1 en portuguès; sovint s'hi fan addicions i subdivisions diverses en capítols, en ocasions es tracta de versions abreujades, de vegades s'hi fan adaptacions a l'esperit

de les poquíssimes mostres de la influència literària de Llull en les nostres lletres. Malgrat tot això, és un text poc conegut, fins i tot entre els estudiosos del gremi. A hores d'ara ni tan sols no disposem d'una edició crítica i rigorosa a l'abast del públic.[3]

L'*Spill de la vida religiosa* és un tractat d'espiritualitat compost en forma de novel·la al·legòrica, les peripècies del protagonista de la qual pretenen servir d'exemple, d'espill, per a la vida activa i –sobretot– contemplativa dels religiosos. En l'edició prínceps (Barcelona, Joan Rosenbach, 1515) el relat es troba emmarcat per un pròleg a l'inici i per una "nota editorial" al final. El pròleg és redactat en un estil –anava a dir que des d'un esperit– completament divers del de la narració i, sens dubte, és degut a un autor diferent; a més, al pròleg es diu explícitament que s'ignora el nom de l'autor del relat, tot i que se n'expressa la condició de religiós. El redactor de la nota editorial de les darreres pàgines deu ser encara diferent dels altres dos per tal com els al·ludeix en tercera persona. En definitiva: el conjunt del text que va sortir del taller de Rosenbach sembla que l'hem de repartir entre tres autors. Si no més.

La narració pròpiament dita apareix dividida en dues parts. La primera s'inscriu en el gènere de les novel·les de pelegrinatge –si en podem dir així–, i relata el periple d'un religiós anomenat Desitjós per accedir a Déu a través de l'ascesi de les tres vies: purgativa (penitència, domini de les passions, apartament del món; a la novel·la coincideix amb l'estada a la Casa d'Humilitat i el trànsit pel Camí de Paciència), il·luminativa (pràctica de la virtut i l'amor de Déu; potser equival a l'estatge a la Casa de Caritat) i unitiva (contemplació de Déu; a la novel·la, les visites a la cambra de Déu, dins la Casa de Caritat). La proposta d'itinerari oferta a Desitjós per contemplar Déu és un camí abreujat, «drecera o senda», igualment eficaç com el més dilatat i tradicional que passa per les set virtuts. Aquesta primera part incorpora com a contrapunt el periple de Desitjós: l'itinerari fallit del monjo Bé Em Vull, el jaient viciós del qual fa que admeti la proposta d'un camí directe a la Casa de Caritat sense passar per la d'Humilitat; la seva destinació final serà la Casa de Supèrbia havent desfilat pel Camí de Presumpció. Aprofito per fer observar la vàlua literària dels pocs capítols (XXXVI-XLII) protagonitzats per Bé Em Vull, un personatge rosegat pels dubtes, vençut per la feblesa: val a dir, humà. (Em sap greu contradir tan desvengonyidament l'esperit de l'autor amb aquesta remarca.) En aquest mateix sentit, és esplèndida també l'escena de la conversa entre Desitjós i Déu –meravellós personatge, alhora tonant i irònic!– del capítol XXXIV.

La segona part, o «part de contemplació», tot i que manté la forma narrativa, amb el mateix personatge Desitjós –ara ja instal·lat en la contemplació divina–, consisteix gairebé tota ella en un tractat d'oració metòdica, una sistematització –una «manera» tal com reclama el protagonista Desitjós– per ordenar el contingut de la contemplació, que pren la forma d'un saltiri, d'una cítara.

Però dediquem ara una mica d'atenció al tema de l'autoria d'aquesta obra, tradicionalment controvertit. Voluntàriament, si donem fe al pròleg de l'edició prín-

protestant, etc.) al llarg dels segles XVI, XVII i XVIII. Sabem encara de l'existència de versions franceses, en nombre desconegut, a partir de notícies procedents d'altres edicions.

(3) Només tenim a l'abast l'edició divulgativa inclosa a *Novel·les amoroses i morals* (MOLC, 73; pp. 186-306), a cura d'August Bover. L'edició i estudi de l'*Spill de la vida religiosa* va ser objecte de la tesi doctoral d'aquest estudiós (Bover 1983), la qual és en procés de ser publicada en la col·lecció «Els Nostres Clàssics». El text sencer de l'*Spill* havia estat editat també per Llorenç Alcina a la seva tesi de llicenciatura (veg. Riquer 1964 [1985, IV: 346 n. 2]). No he tingut ocasió de consultar cap d'aquestes edicions acadèmiques.

ceps, l'autor de la novel·la va voler restar en l'anonimat per raó d'humilitat; com diu l'autor d'aquest text preliminar: «per evitar en si algun spirit de elatió callà son nom» (ff. *a*ii v°-*a*iii). També l'edició de València en manté l'anonimat. Al capdavall, és una decisió coherent de l'autor amb els ensenyaments que propugna al relat. És cert que podríem ser solidaris amb la voluntat de l'autor. Però ja se sap que els historiadors de la literatura no solem ser respectuosos amb llegats d'aquesta mena. Una obra anònima provoca una certa sensació d'enuig. I, així, s'han ofert diverses propostes d'autoria. Concretament, les opinions i testimonis es polaritzen al voltant de dues opcions.

La més àmpliament coneguda és l'atribució al monjo jerònim Miquel Comalada, segurament membre de la comunitat barcelonesa de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron. Molt resumidament, n'exposo els fonaments. La primera dada en aquesta direcció apareix en la primera edició en llengua castellana (Sevilla 1533), on el text és atribuït a un autor de l'orde dels jerònims: «compuesto por un simple y pequeño frayle de la orden del glorioso sanct Hierónymo».[4] Llorenç Alcina va fer notar com fray José de Sigüenza, a la seva *Historia de la orden de San Jerónimo* (1600), precisava el nom d'aquest membre del seu orde, quan tractava dels germans del convent de Sant Jeroni de la Vall d'Hebron: «fray Miguel Comelada, autor de aquel librillo que se estimó un tiempo tanto en España llamado *El desseoso*», nom amb què va ser coneguda la novel·la en les versions castellanes (Alcina 1961: 378). Finalment, encara que l'aportació fos anterior en el temps, Ramon Miquel i Planas (1920: col. 472) havia observat com el repertori biobibliogràfic de Fèlix Torres Amat (1836: 184) esmentava un Miquel Comalada com a autor de dos volums «de varios asuntos espirituales», conservats aleshores al monestir de la Murtra, a Badalona (els quals no han estat trobats en la dispersió d'obres de la biblioteca d'aquest convent).[5] Les dades semblen força concloents. En canvi, el fet que un exemplar de l'edició en llengua castellana feta a Lisboa (1541) dugui al costat del colofó una anotació manuscrita sobre l'autoria que diu «Llamávase fr. Miguel Comelada, del convento de Valle de Hebrón» (Miquel i Planas 1920: col. 472 i reprod. facs. de la pàg. a 474b) no és un argument més en favor d'aquesta autoria, com ja va posar de relleu Martí de Riquer (1964 [1985: 347 n. 3]): malgrat que Miquel i Planas afirmava que l'anotació era contemporània de l'edició, tot sembla indicar que és deutora de la notícia del llibre de fray José de Sigüenza, i, per tant, és molt posterior a l'època de l'edició de Lisboa; l'anàlisi de la lletra de la nota marginal, si no vaig errat, confirma aquesta apreciació: no sembla que pugui ser anterior a la primera meitat del XVII. Bé: el fet que Martí de Riquer es fes ressò de les dades que orienten cap a l'orde jerònim i afirmés com a segura l'atribució a Comalada és, segurament, el responsable de l'èxit i de la més gran difusió d'aquesta hipòtesi d'autoria (Riquer 1964 [1985: 345-347]).

Menys fortuna ha tingut l'altra proposta d'autoria, la que l'atribueix a un membre de l'orde de Sant Francesc. Aquesta proposta recolza en diverses evidències que no es

(4) López Estrada (1972: 79-80) publica els preliminars d'aquesta edició.

(5) Tot i que, més avall (p. 714), Torres Amat esmenta l'edició valenciana de l'*Spill de la vida religiosa* entre els anònims, és a dir, sense vincular-la a Comalada. En desconeix la prínceps.

poden menystenir. L'autor del pròleg de l'*Spill* es confessava ignorant quant al nom de l'autor, però afirmava que «és stat compost p*er* un devot y contemplatiu, exercitat y observant religiós» (f. *a*ii v°). L'expressió «observant religiós» sembla remetre a la branca franciscana de l'observança.[6] El colofó de l'edició valenciana remarca que el llibre ha estat estampat «a lahor e glòria [...] d*e*l beneyt sanct Françés». A més, les impressions catalana i valenciana duen en les portades respectives gravats al·lusius a l'estigmatització de sant Francesc. Com podem fer casar aquestes dades amb l'orde de Sant Jeroni? Finalment, el pare J. Oriol de Barcelona (1922: 21) ens fa saber que va trobar relligats conjuntament un exemplar de l'*Spill...* i un del *Libre de la sancta terçera regla instituhida e ordenada per lo seràphic e gloriós pare sanct Francesch* (veg. Aguiló, núm. 759), una traducció del llatí –que, diguem-ho de passada, crec que té un interès literari i lingüístic avui negligit–; l'enquadernació conjunta no tindria més rellevància si no fos que ambdós diuen ser obra de religiosos "observants"[7] i, sobretot, perquè ambdós surten dels tallers de Rosenbach amb vuit dies de diferència (el 20 d'octubre la primera i el 28 la segona, segons els colofons respectius).[8] Tot plegat, ens pot fer pensar si no podrien correspondre a una mateixa comanda franciscana. Una qüestió interna al text permet encara insistir en aquesta direcció: la influència patent de la narrativa –i també de la contemplació (Bover 1985)– lul·liana posa també en relació la novel·la anònima amb l'orde franciscà, tradicionalment defensor i impulsor del lul·lisme a casa nostra. Finalment, una afirmació de la donzella Pobretat ha estat remarcada com a típicament franciscana (López Santidrián 1990: col. 1137): «La major virtut que yo tinch és q*ue* per Amor de Déu no vull tenir ninguna cosa en propi, ni encara en comú» (I, cap. XIII: f. *d* v°).[9]

Ara per ara, en el punt mort en què es troben les investigacions, sembla que no podem decantar-nos amb convenciment ple per cap de les dues opcions, les quals, tal com han estat plantejades, apareixen com a excloents. Però és evident que el conjunt de les dades exposades no casa amb una atribució o l'altra en exclusiva. Que jo sàpiga, ningú no ha enunciat la reflexió inevitable que emana de la lectura atenta i comparada del pròleg i de la nota editorial del final. És a dir, no ha estat advertida com a tal la correcció que fa l'autor del segon d'aquests dos textos sobre les afirmacions del primer: el pròleg esmenta que la novel·la narra un trajecte llarg que passa per les cases de les set virtuts (les quatre cardinals, que inclouen humilitat, i les tres teologals: f. *a*ii v°). En canvi, és ben sabut que, contra el que anuncia el pròleg, el relat exposa un camí abreujat de Desitjós, una «dreçera o cenda» que va de la Casa d'Humilitat a la Casa de Caritat, a través del Camí de Paciència, sense haver de transitar per les altres cases. L'estada, aprenentage i exercitació que farà el protagonista a la primera li permetrà d'accedir a la contemplació divina "només" a través de l'exercici de la humilitat, fonament i compendi de les virtuts teologals i cardinals. La donzella No M'Hi Dóna Res és ben explícita en això:

(6) López Estrada (1972: 59 n. 14) recull dades diverses en aquesta direcció. Ben clar ho veia Josep Rodríguez al 1701 quan es va referir a la impressió valenciana de 1529: «Call*an*do el nombre y diziendo ser religioso francisco observante» (Rodríguez 1747: 461b). En la mateixa línia, Vicent Ximeno afirmava: «Anónimo valenciano, con la expressión de aver sido religioso de la orden de los menores» (Ximeno 1747: 352b).

(7) El primer diu «un devot [...] y observant religiós» (pròleg, f. *a*ii v°; i rúbrica de l'inici del relat, f. *a*iiii); el segon, més precís, fa: «compost e ordenat per un pobre observant, frare menor del monestir de Sancta Maria de Jesús de Barcelona» (Ordal ed. 1930: 109). Oriol (1922: 21) atribuïa ambdues obres a un mateix autor (veg. la nota següent). Per cert: sembla que al convent de Santa Maria de Jesús, de framenors observants, hi havia un cert moviment llibresc aleshores, segons que es desprèn de les notícies disperses que en dóna Jordi Rubió quan tracta de la literatura espiritual als primers decennis del Cinc-cents (Rubió 1964: 116 i 128).

(8) La troballa va dur el pare J. Oriol potser massa enllà: «Contiene este volumen dos obras distintas, que, si bien anónimas las dos, no dudamos atribuirlas a una misma pluma, no sólo por ser editadas a un mismo tiempo, y *per modum unius*, en una misma oficina, sino también por el estilo que se manifiesta idéntico en ambas» (Oriol 1922: 21). L'atri-

> seria menester q*ue* vós caminàsseu per tot aquest gran desert car no y sé altre camí, ni per lo semblant n'i ha altre; mes emperò per Amor de Déu, a qui vós tant amau, si vós voldreu, yo us mostraré una cenda ho dreçera p*er* la qual acursareu molt camí y arribareu en poquet temps. [...] En aquest desert ha vuyt cases de vèrgens, de les quals aquesta és la primera; la segona se nomena de Justícia [...]; la octava e derrera és de Charitat: aquí en esta casa està Amor de Déu, qui és porter de aquell palau. Tot aquest camí –digué ella– hauríeu de fer, emperò, com vos he dit, yo us mostraré una dreçera o cenda que y siau més prest. Emperò és menester –digué la donzella– que entreu en casa y que la mireu molt bé tota [...] (I, cap. II, f. [*a*viii v°]-*b*).

No cal dir que Desitjós, empès per l'ànsia mística, acceptarà l'oferta de la donzella.[10] El redactor de la nota editorial que figura al final del llibre fa explícita la contradicció entre el que diu el pròleg i el text del relat que prologa. I explica amb claredat el motiu de la contradicció. A parer meu, la lectura simple d'aquestes poques ratlles porta indefectiblement a la conclusió que hem de distingir entre l'autoria del text i la responsabilitat de l'imprès, cosa que fins ara no havia estat plantejada. Transcric la nota sencera:

> Nota, legidor, que aquest libre pròpiament és dit *atajo* en castellà e camí breu en nostre vulgar, car és estat sumat y abreviat de un altre libre lo qual contenia en si tot lo procés que lo auctor del pròlech promet en lo principi, ço és com per venir a trobar Amor de Déu se deu hom exercitar en les cardinals virtuts y en les theologals; emperò perquè la vida és poca y la art longa, per més excitar los legidors a legir –com més se agraden de brevitat que de prolixitat–, per ço és nomenat lo present libre *Camí breu per amar a nostre Senyor*, per quant no proceeix del modo nomenat, sinó solament lo procés és de Casa de Humilitat, ahon deu arribar lo desijós de servir a nostre Senyor, y aquí deu ésser bé informat e instruhit; y aprés que serà bé informat, deu-se partir de aquí y caminar per lo Camí de Pasciència; y per lo Camí de Pasciència trobarà lo fi seu, ço és lo Palau de Charitat, ahon és Amor de Déu porter. (ff. [*p*vi v°]-[*p*vii])

El fragment ha tingut interpretacions diverses, de vegades pintoresques. Miquel i Planas, en un primer moment, esmentava que aquest text podia fer sospitar de l'existència d'una obra original en llengua castellana que hauria estat traduïda i, alhora, abreujada. Immediatament, però, concloïa que aquesta suposició era indefensable tenint al davant les afirmacions que sobre la catalanitat de l'autor feien les versions castellanes (Miquel i Planas 1915: col. 298). Tot i que no veig la relació entre una cosa i l'altra –pel fet que els editors castellans podien no conèixer l'existència d'un pretès original en castellà–, a la vista del text, no se'm fa evident la suposició d'un original en castellà pel simple fet que aparegui el mot *atajo*.[11] El mateix estudiós, en un treball posterior, va especular amb la possibilitat que el llibre original, "abreviat" en aquesta novel·la, fos la font d'inspiració lul·liana, és a dir, fos el *Blaquerna* (Miquel i Planas 1920: col. 471). Només que llegim un poc més enllà de la primera línia de la nota acabada de transcriure, el supòsit es fa completament insostenible. Tampoc no és admissible que l'esment de l'abreujament a partir d'un altre llibre es resolgui amb la

bució d'ambues obres a un mateix autor va ser rebatuda, a la meva manera de veure amb encert, per Rebull (1974: 381; ja havia estat afirmada l'autoria diversa per Ordal 1930: 8). Notem que també el *Libre de la sancta terçera regla* duia a la portada un gravat amb la «impresión de las llagas de san Francisco» (Oriol 1922: 31). A partir de les dades que aporten Oriol (1922) i Ordal (1930), no he pogut treure l'entrellat de les relacions entre els boixos que il·lustren l'edició del *Libre de la sancta terçera regla* i els de la del *Desitjós*. El fet és que ara per ara no he pogut localitzat cap exemplar del primer (ni a la BC, ni a la BUB, ni a la Balmes, ni a la de Montserrat, ni a la BNM...). Per tal com els dos autors esmentats eren caputxins, i en van tenir un a les mans, confiava que el trobaria a la biblioteca dels PP. Caputxins de Barcelona. L'amabilitat del pare Valentí Serra de Manresa m'ha permès saber que avui no en tenen cap; em diu que amb la crema del convent al 1936 es van perdre bona part dels incunables i gòtics d'aquella biblioteca i, amb ells, probablement, aquest llibret de 1515.

(9) L'autor del pròleg de l'*Spill* invoca la humilitat de l'autor com a motiu pel qual aquest va voler mantenir l'anonimat. Òbviament, la virtut de la humilitat no era aliena –no ho havia de ser– a cap orde religiós. Ni, per tant, exclusiva dels franciscans. Amb tot, altres textos franciscans la invoquen amb la mateixa finalitat. Valgui com a exemple el títol del ms. 87 de la BC, de final

invocació del «subterfuge littéraire» (López Santidrián 1990: col. 1137), per tal com el prologista parla, com hem vist, d'un recorregut per totes les cases (virtuts).

En canvi, el que s'hi diu em sembla més clar que l'aigua. No s'hi afirma altra cosa sinó que s'hi ha refós una obra més llarga. És a dir: originàriament hi degué haver un text manuscrit extens –si més no, més extens que el de l'edició prínceps–, l'*Spill de la vida religiosa*, per al qual havia estat escrit –per un altre autor, recordem-ho– el pròleg. Algú altre va optar per escurçar el relat, per "sumar-lo i abreujar-lo", almenys en la seva primera part, i transformar-lo en *Camí breu per amar a nostre Senyor*, que és el títol que, per al text abreujat, proposa el responsable de la nota editorial. Decidit que aquest seria el text que passaria per les premses, s'hi va incorporar igualment el pròleg del relat original extens i s'hi va afegir la nota editorial final, la qual descriu, justament, aquest procés. D'aquestes constatacions deriven consideracions diverses.

Primerament: el títol pel qual coneixem avui aquest text, *Spill de la vida religiosa*, en rigor no pertany a l'obra que va ser impresa sinó al seu antecedent textual, més llarg. Si tenim això present, potser seria oportú reprendre la consideració de Ramon Miquel i Planas (1915: col. 295) i proposar un títol nou, més d'acord amb el contingut narratiu i amb els costums propis de l'època per a la novel·lística profana, els quals hi solien incorporar el nom del protagonista: *Història de Jacob Xalabín*, *Tirant lo Blanc*, *Curial e Güelfa*, *Floris i Blancaflor*, *Paris i Viana*, els títols dels llibres de cavalleries, etc. (O els dels seus models lul·lians: *Blaquerna* i *Fèlix*.) Miquel i Planas proposava *Història d'en Desitjós*. Potser seria preferible *Desitjós*, a seques.

Segonament: la paternitat de l'obra estampada tal i com la coneixem (és a dir amb el relat abreujat, la nota editorial, etc.) pertany a l'orde franciscà. Això permet explicar la presència d'elements franciscans en els impresos: les xilografies, l'al·lusió al «beneyt sanct Françès» del colofó valencià, la probable comanda franciscana a Joan Rosenbach, etc.

Tercerament: després de la segona edició en la llengua de l'original, el text, que havia circulat anònimament –que és gairebé tant com dir que era patrimoni de la comunitat, si no és que aleshores no ho eren totes les obres, anònimes o no–, se'l degué fer seu l'orde de Sant Jeroni,[12] responsable de la traducció i de les addicions.[13] En algun moment entre 1535 i 1600, dins l'orde jerònim, algú –potser fray José de Sigüenza, potser algú altre abans que ell– va creuar dades de procedència diversa, i el «religioso sabio y muy deuoto de la orden del bienauenturado doctor de la Yglesia sant Hierónymo, el qual era de nación catalán»[14] va ser identificat amb fra Miquel Comalada.

Aquesta hipòtesi permet conjugar totes les dades que coneixem sobre l'autoria. Ara bé, tot i admetre la responsabilitat franciscana de la impressió, hi ha encara una qüestió per escatir: ¿qui és l'autor de l'original extens, manuscrit i perdut, el que contenia el camí "no breu", és a dir pròpiament l'autor de l'*Spill de la vida religiosa*? Les dades internes del text segueixen apropant-lo més a l'orde dels fra menors que a cap altre.[15]

del XV principi del XVI, en el qual trobem, a més, el mot *spill*: *Libre apellat Spill d'exemples de naturaleses de alguns animals, concordats ab moltes sentènties de la sagrada Escriptura, ab molt gentil estill fet per un rnt. frare de St. Fransesch dels claustrals, lo qual per avitar vanaglòria e per humilitat no pose son nom* (Massó & Rubió 1989: 205). Andrés (1975: 234) esmenta com els franciscans van publicar gran nombre d'obres anònimes en la primera meitat del segle XVI, abans de 1540.

(10) Sembla que hi ha encara una altra contradicció, menor potser, entre el pròleg i el relat: el primer adreça la lectura del llibre i les seves ensenyances a tot «bo e virtuós christià» (f. *a*iii), i, en definitiva, a «qualsevulla persona» (f. *a*ii), mentre que del relat es desprèn que el llibre era adreçat a la formació estricta dels religiosos (conventuals?), per als quals havia de servir d'espill; els preliminars de les versions castellanes, en general, remarquen la destinació del llibre als membres dels ordes religiosos.

(11) Sobre una possible explicació de l'aparició d'aquest mot castellà en aquest lloc, veg. més avall.

(12) Notem que «simple y pequeño frayle» (esment primer que es fa a un autor de l'orde de Sant Jeroni, als preliminars de l'edició de Sevilla 1533) no és pas la traducció castellana d'«observant religiós». Hi ha hagut un canvi, una adaptació, per traslladar l'autoria d'un orde a un altre diferent.

(13) Les versions castellanes, ja des de la primera, divi-

El títol original és una abstracció del propòsit i del públic a qui va adreçat el llibre. Però no té relació amb la forma literària, amb el gènere. Ben segur que va ser la tria de la forma literària novel·lesca la que li va procurar una difusió tan extraordinària. Així ho van saber veure les edicions castellanes, les quals, com s'esdevenia a la novel·lística profana, la rebatejaren amb el nom del protagonista: *El Deseoso*. La tria del gènere novel·lesc per vehicular uns continguts espirituals remet al *Blaquerna* i al *Fèlix* lul·lians, la influència dels quals és palesa en altres aspectes del relat.[16] De fet, que sapiguem, és un dels escassíssims ressons literaris de l'obra de Llull en la literatura antiga, juntament amb la influència del *Llibre de l'orde de cavalleria* sobre el*Tirant*.

Entre altres aspectes interessants, és destacable l'actitud polèmica de l'obra vers determinades formes de pietat i vida religiosa: s'hi condemnen explícitament la devoció externa i el càstig corporal; a la teologia escolàstica s'hi oposa la teologia mística, etc. La pietat afectiva, el recolliment interior (s'hi exposa un *viatge interior*: Déu és dins l'home i és dins d'un mateix on el trobarà: «E en si mateix pensant y cogitant...»: f. *a*iiii) i, per damunt de tot, l'oració mental (el diàleg nu i afectiu amb Déu) caracteritzen l'espiritualitat del *Desitjós*. Tots aquests trets són els propis de la reforma espiritual observant, el vessant més afectiu de la qual és el dels franciscans (cf. Andrés 1975: 21-32).[17]

Hi ha una qüestió, minúscula certament, però que podria ser objecte de reflexió. Al text es fa la contraposició entre un «religiós» i un «monjo»: més que no pas un enfrontament ordes conventuals-ordes monàstics, potser hem interpretar la història del «monjo» Bé Em Vull com una crítica situada en el context de l'enfrontament entre conventuals i observants.

Hi ha altres qüestions col·laterals l'anàlisi de les quals potser podria tenir un cert interès. Per exemple: la visió que s'hi ofereix sobre el món del llibre i de la literatura, religiosa i profana –la bibliofòbia que destil·la el text és molt vistent–, aspectes que són tractats amb notable insistència al llarg del relat. I si bé aquest aspecte sembla oposar-se a la cultura renaixentista, s'oposa igualment al concepte escolàstic de meditació, tan lligat a la lectura (Saenger 1998).

La triple influència que exhibeix la novel·la ha estat posada en relleu en diverses ocasions: la de l'al·legorisme medieval,[18] la lul·liana i la de l'espiritualitat devocionalista. Quant al darrer aspecte, és a dir quant a la filiació espiritual, sovint ha estat associada al corrent conegut com *devotio moderna* i al seu arrelament en els cercles montserratins de principi del Cinc-cents. No hem d'oblidar, però, que corrents devocionalistes de naturalesa similar però segells diversos van florir a tot Europa als segles XIV-XV. D'altra banda, el nostre text mostra divergències manifestes amb alguns dels trets més definidors de la *devotio moderna*.[19] Hi podríem afegir encara que a la segona part s'hi ha vist la influència del *Psalterium decem chordarum* de Joachim da Fiore (López Santidrián 1990: col. 1136). Aquí hi haurà molta cosa a dir, segurament.

En aquest sentit, tal vegada s'hi hauria d'analitzar la possible influència del *Liber creaturarum* de Ramon de Sibiuda. A diferència del devocionalisme holandès, cec a la

deixen diversament les dues parts del text original: l'edició de Sevilla (1533) consta de tres parts; a partir de la tercera edició en aquesta llengua, impresa a Toledo (1536), és dividit en cinc parts, havent ampliat, i diluït, certs passatges; a l'edició de Toledo (1542), hi ha fins a sis parts, i queda així fixat el text per a les sis edicions castellanes posteriors.

(14) Dels preliminars de l'edició de Toledo 1542 (cito de López Estrada 1972: 81).

(15) Recordem novament la dada del prologuista sobre l'autor: «observant religiós». A més dels indicis que apunten a un autor franciscà de l'original extens –entre les quals he remarcat el lul·lisme–, s'ha de considerar la relació que sembla haver-hi entre l'orde franciscà i l'abadia de Montserrat –veg. més avall, en el text– a l'època (veg. Altés 1988: 40 n. 31, i Albareda 1956: 282 i 285).

(16) La influència lul·liana sobre el *Desitjós* ha estat posada de manifest de manera convincent per Miquel i Planas (1915), Alcina (1961: 382) i Riquer (1964 [1985, IV: 352]). Bover (1985) en concretava els deutes amb la contemplació lul·liana. Bonner & Badia (1988: 173) en feien al·lusió quant a la possibilitat d'influència literària. Altres estudiosos l'han relativitzada d'una manera o altra. Ricart (1965: 123) afirma que es tracta d'influències estrictament formals, mentre que en remarca les divergències de fons més importants. Rubió, encara que en un principi l'havia admesa (Rubió 1948 [1984: 387]: «El va donar a conèixer Miquel i Planas [...] i

bellesa de la natura,[20] la contemplació tal com es descriu al *Desitjós* té en compte positivament el món de la creació com a via d'accés a Déu. Utilitzarà les criatures com a via d'accés al coneixement diví: veg. part I, al final del cap. XVII, on les criatures són veus que expressen les perfeccions divines[21] o a la part II, cap. XVIII, on afirma: «car totes quantes creatures veig me són foch de amor qui m'ençenen en desijar» la contemplació de Déu.[22] També al *Desitjós* l'home, imatge de Déu, és al cim de l'escala de les criatures (II, cap. XXIII),[23] i aquestes li permeten l'accés a la contemplació de les coses divines, per tal com la natura constitueix una plataforma, mitjançant la comparació i la proporció, per accedir a aquelles (veg. II, cap. XII). És revelador que la desena i darrera corda del saltiri d'amor –un artifici mnemotècnic per a l'oració metòdica–, situada en l'àmbit de l'amor superior, l'amor de Déu, sigui la de la consideració de les obres de Déu, és a dir, la de les criatures.[24] No és casual que, pel fet que Sibiuda afirmi que l'home només pot accedir al coneixement de Déu a través de la interiorització, del replegament en si mateix i del coneixement de si mateix, el *Liber creaturarum* hagi estat considerat un dels pilars sobre els quals se sustentarà la doctrina mística hispànica del "recolliment" (Avilés 1983: 546-548). Que quedi clar que no pretenc amb tot això assegurar la influència del *Liber creaturarum* sobre el *Desitjós*; només n'apunto la possibilitat per tal que algú altre, si li sembla mínimament raonable, n'estiri el fil.[25]

D'altra banda, no s'ha tractat, que jo sàpiga, de la relació que hi podria haver entre la nostra novel·la i una obreta anònima que havia aparegut a Barcelona just un parell d'anys abans, en castellà, en el títol de la qual apareixia el mot *atajo*: *Hun breuissimo atajo e arte de amar a dios con otra arte de contemplar e algunas otras reglas breues para ordenar la piensa en el amor de dios*[26] (Barcelona, Carles Amorós, 1513).[27] Tot el llibret és en castellà, però certes característiques lingüístiques semblen remetre a un autor català.[28] A la portada, sota el títol, hi ha una xilografia que representa l'alletament místic de sant Bernat; al verso, una altra xilografia amb la imatge de l'anunciació a Maria. M. Andrés (1975: 39) la considera la primera obra de l'espiritualitat *recogida*. Notem que aquest llibret i el nostre *Desitjós* són dos dels primers textos relacionats amb la nova espiritualitat estudiada per Andrés (1975) i ambdós són catalans –entre ambdós només hi ha *Sol de contemplativos*, que no és altra cosa que la traducció del *De mystica Theologia* d'Hug de Balma (s. XIII) feta per un franciscà al 1514–. Podem considerar antecedents seus l'*Exercitatorio* de García Jiménez de Cisneros (port d'arribada d'Eiximenis i Bonaventura, dels devocionalistes holandesos –Zutphen, Kempis i, sobretot, Mombaer–, de Gerson, etc.: veg. Baraut 1962 i Baraut ed. 1965: 84-93) i altres textos vinculats a Montserrat. Ambdós, *Brevíssimo atajo* i *Desitjós*, són situats per Melquíades Andrés en la transició de l'espiritualitat de les observàncies del segle XV cap a la mística afectiva. Posteriorment, aquest corrent espiritual arrelarà profundament en terres castellanes –la qual cosa explica, en bona part, la traducció al castellà del *Desitjós* i l'enorme difusió que va tenir a Castella–. Andrés (1975: 43-47) n'estableix els orígens a Castella, però el fet és que les primeres formulacions escrites apareixen a Barcelona. Heus aquí una nova via de recerca: s'haurà de determinar l'entorn en què apareixen

amb encert el va presentar com d'influència lul·liana i més concretament del *Blanquerna*»), va acabar per desvincular el *Desitjós* de la influència del *Blaquerna* (1957 [1985: 252]).

(17) Veg. l'apartat que aquest autor dedica a la nostra novel·la (pp. 77-87).

(18) López Estrada (1972: 52) la considera «fruto tardío» per l'opció literària al·legòrica.

(19) Veg. les precisions d'Albert Hauf en aquest sentit i la descripció que fa d'una tradició devocionalista autòctona (Hauf 1980). Entre altres coses, el cristocentrisme del *Desitjós* és ben poc manifest. Divergeix també del corrent devocionalista holandès en la consideració que fan ambdós del món de la natura, de les criatures (veg. més avall).

(20) «Cal, doncs, deixar tota creatura [...] i reconèixer que Vós, el Creador de tot, res no teniu de semblant amb les vostres creatures; i que sols aquell podrà ocupar-se en les coses divines que estigui deslligat de les creatures. [...] És gran impediment aturar-se en les coses i senyals sensibles» (Tomàs de Kempis, *Imitació de Crist*, llib. III, cap. 31, trad. cat. de Gaietà Soler).

(21) Tot i que la idea de les criatures com a representació de la saviesa de Déu la trobem en sant Bonaventura (cf. Puig ed. 1992: 50 n. 4).

(22) Ara bé, com en Sibiuda (cf. *Liber creaturarum*, cap. 133), les criatures no són la finalitat de l'amor humà.

(23) Cf. «[les criatures] són encara un vestigi e senyal de nostre senyor Déu, en les quals, p*r*incipalme*n*t en lo home, està

aquests textos, la vinculació amb els cercles castellans, si és que n'hi ha, etc. A diferència del *Desitjós*, tenim alguna notícia relativa a la difusió d'aquella altra obreta a la Barcelona del segle XVI (veg. Peña 1997: 372). Me la miro molt per sobre:[29] no hi sé veure gaire res que faci pensar en una influència sobre el nostre *Desitjós*. Tot i que es tracta d'un llibret que té, indubtablement, punts de contacte amb el nostre. És un tractadet pràctic de mística afectiva que posa cert èmfasi en el recolliment interior. L'autor parteix del supòsit que el lector ja ha superat les fases de la vida activa –purgativa i il·luminativa– i ara «dessea degustar los dulçíssimos dulçores de la cont*em*plación» (f. *a*ii). Distingeix dues vies contemplatives alternatives, contraposades: l'especulativa (de base intel·lectual) i la mística (de base afectiva) (f. *a*ii v°). El llibret no pretén altra cosa que fer accessibles unes orientacions merament pràctiques per exercitar-se en aquesta darrera forma contemplativa. El *Brevíssimo atajo* està constituït per tres parts ben diferenciades –les detallades en el títol–, segurament provinents de fonts diferents: un «brevíssimo atajo para fácilmente adquirir la perfecti*ón* de la vida contemplativa» (ff. *a*ii v°-[*b*iv v°]), una art de contemplar (ff. [*b*iv v°]-*d*iiii), que diu ser feta per «un devoto y reverendo padre», i, finalment, uns expeditius «exercicios para ordenar la pie*n*sa en el servicio de Dios» (ff. *d*iiii v°-[*d*vi v°]), seguits per unes «reglas general[e]s para ordenar la piensa» (ff. [*d*vii]-*e*iiii v°), igualment sumàries. Tot plegat en la seixantena escassa de pàgines d'un volumet en dotzè, de només vint línies de text gòtic per pàgina. En tot cas, el cristocentrisme hi és molt vistent, especialment en la primera part, l'objecte contemplatiu de la qual és la passió de Crist. A fi de comptes: no sembla que puguem parlar d'influència del *Brevíssimo atajo* sobre el *Desitjós* més enllà dels paral·lelismes provinents de l'espiritualitat que els agermana. El fragment que més m'ha fet recordar el nostre llibre és un del principi que fa «porq*ue* a todos nos plaze la brevedat y la prolixidat fatiga» (f. *a*ii v°), amb què justifica la brevedat de l'exposició de la via mística, molt semblant a un que hem llegit a la "nota al llegidor". Que és, precisament, on apareix també el mot «atajo», com a sinònim de «camí breu», el qual potser no és sinó un ressò del mot *atajo* que surt al títol del llibret estampat només un parell d'anys abans.[30]

El fet cert és que la nostra novel·la té un interès encara no prou precisat en la història de la cultura espiritual del país en el pas del XV al XVI. No sembla forassenyat aventurar que el *Desitjós* es troba inserit en el context de l'espiritualitat "moderna", molt semblant –si és que no hi pertany– a la que descriu Melquíades Andrés com a «espiritualidad de las observancias (1470-1500)», caracteritzada, en els seus trets bàsics, per l'oració metòdica, el recolliment interior i l'antiescolasticisme (Andrés 1983). La relació amb els ambients de renovació espiritual montserratins (García Jiménez de Cisneros i companyia), esmentada en alguna ocasió, és més que probable. Recordem que aquests ambients es troben inclosos en altres de més generals impulsats pels franciscans. A més, el lul·lisme hi era fervent. Tot això s'haurà d'estudiar amb profunditat.

Entre l'edició prínceps (1515) i la de València (1529) surten de l'estampa diverses edicions de textos espirituals que potser responen a un mateix impuls: entre altres, les

esculpida la sua imatge, en lo qual és mostrada la sua sapiència més que en altra creatura, e de molt més excel·lent composició que esser puga [...]. E axí com en aquell [=el Cel] nostre senyor Déu és lo major, tot enaxí en aquest, qui és semblança de aquell, la semblança de nostre Senyor, ço és, lo home, és lo senyor e major» (II, cap. XXIII, ff. *o*iii i *o*iiii v°).

(24) Tracta d'aquesta corda a II, caps. XXIII i XIV. Hi llegim fragments tan suggerents com aquests: les criatures «són perquè nosaltres conegam a nostre senyor Déu en elles y per elles, e lo amem e desijem e lohem e benehiam e serviam e fassam gràcies; són axí mateix perquè siam levats per elles, axí com per una corda, en amar e lohar e benehir e servir Aquell qui les ha fetes e creades; són axí mateix perquè nostre cor, de aquestes coses que veu, aprenga (en comparació de elles) a·mar les coses celestials, que no veu; són axí mateix per instrucció nostra, car, si ho sabem fer, de totes podem traure regla e modo com degam viure, moralizant segons és cascuna e segons la virtut que té, ho qualitat, car totes són per nostre profit, axí spiritual com corporal.» (f. *o*iiii). I encara l'afirmació del món de les criatures com a microcosmos: «tot enaxí aq*ue*st món és una imatge del Cel e d*e* la glòria eterna» (f. *o*iiii v°).

(25) Amb tot, la recerca de Déu en les criatures, «vestigio de la divinidad», és un tret comú a tota l'espiritualitat *recogida* (Andrés 1975: 56).

(26) Quant a notícies que aventurin alguna connexió entre aquest llibre i el *Desitjós*, només en conec dues: l'afirma-

edicions-"traduccions" que van fer Bonllavi de la prínceps del *Blaquerna* (València 1521) i un "traductor" anònim de la tercera de l'*Scala Dei* d'Eiximenis (Barcelona 1523), l'edició del *Baculus clericalis* de Cucala (València 1524), les reedicions de la traducció de Miquel Peres del Kempis (Barcelona 1518), la tercera de la *Vita Christi* d'Isabel de Villena (Barcelona 1527; havia estat reeditat per Jorge Costilla a València el 1513) i la de *Lo primer del Cartoixà*, en la traducció de Corella (Barcelona, Joan Rosenbach, 1518). Les vinculacions, concretes o atmosfèriques, de tota aquesta producció estan encara per determinar.

No disposem de gaires clarícies sobre la difusió que van tenir les edicions del *Desitjós* en llengua catalana. Quant a l'edició prínceps, Manuel Peña (1997) no troba cap rastre a la Barcelona cinccentista de la presència del llibre en les llibreries, ni de la possessió en cap biblioteca particular, ni de cap notícia sobre la seva circulació. En certa manera, el silenci documental constrasta amb la difusió que va assolir posteriorment en les versions en altres llengües. Més encara: el Desitjós degué circular més o menys profusament fins a gairebé l'exhauriment de la tirada, com es desprèn de les afirmacions que el noble valencià Miquel Jeroni de Cruïlles feia a l'epístola llatina que figura als preliminars de l'edició de València (ff. [*A* v°]-[*A*iv]). Allà exposava la raó que l'empenyé a reeditar-lo: «quod librum (qui solus prope in urbe erat) desiderari ferventius ab illis videbam quibus nihil poteram denegare», és a dir que l'exemplar barceloní de què va partir per fer l'edició era gairebé l'únic que es podia trobar a la ciutat i, en canvi, es tractava d'una obra cap a la qual hi havia certa expectació. En aquesta epístola de qui hem de considerar l'editor responsable de la impressió valenciana es dedica l'obra a la monja Jerònima d'Eixarc,[31] deixebla de Joan Baptista Anyés (el qual, al seu torn, havia dedicat a la religiosa valenciana el seu *Gemmatus Diuae Mariae Assumptionis triumphus*, imprès al 1527; veg. Ximeno 1747: 115b). Del que no hi ha dubte és que la recepció, si més no a València, adoptava característiques que podríem definir com a renaixentistes. Només s'ha de llegir el text de l'epístola de Cruïlles. La defensa abrandada que s'hi fa de la instrucció de les dones –prenent com a l'exemple les dones de l'antiguitat, «vere aureas etates»– i del cultiu de l'esperit en les belles lletres i en l'erudició, així com la denostació –des d'una perspectiva que bé podríem qualificar d'elitista– de la ignorància generalitzada establerta a la València de l'època, van en aquesta direcció.[32] Miquel Jeroni de Cruïlles precisava encara –i la dada em sembla valuosa– les característiques de la pietat dels destinataris de la reimpressió de l'obra: els anomenava «studiosos vere pietatis». I més: l'obra és considerada «opus pium ac vere christianum».

Girona, juny de 1999

PEP VALSALOBRE
Universitat de Girona

ció de Rubió que diu: «En certa manera, em sembla veure alguna relació entre aquell llibre [=*Desitjós*] i un de petit, de butxaca [...]» (1964: 99); i la d'Andrés (1975: 66) que esmenta una possible relació «que habrá que precisar». Sobre aquesta obreta, veg. Andrés (1975: 64-70, 244 i 782).

(27) La descripció de l'imprès que hi ha al *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, VI (1925), p. 410, diu que la data que figura al colofó és «M.D.V.xiij [sic]», però el fet és que s'hi llegeix amb prou claredat «M.D.y.xiij». És cert que la impressió de la conjunció «y» en l'exemplar de la BC no és prou definida; tanmateix no permet pensar en una «v». El fet que la *y* vagi entre punts reforça aquesta lectura: els signes de puntuació en les xifres de l'any solien aparèixer entre les unitats de miler, les centenes i les desenes (cf. «Mil.cccc.lxxxxv», a l'ed. de *Paris e Viana*, Girona, o «M.D.XLIII.» a l'ed. de les poesies de Marc a Barcelona; molt escadusserament apareix un punt entre desenes i unitats: cf. «M.D.XXX.IX» a l'ed. de Marc feta per Romaní a València). En els llibres impresos a la segona dècada del Cinc-cents, com en aquest cas, sol inserir-se una conjunció entre centenes i desenes, de les quals és separada per punts: cf. «Mil.D.e.xv.» al colofó de l'edició prínceps del *Desitjós*.

(28) Agraeixo les orientacions que en aquest sentit m'ha ofert Montserrat Batllori, professora d'història de la llengua espanyola a la UdG. Andrés (1975: 46) no tenia cap dubte de quina era la pàtria de l'au-

tor: «obra de autor catalán». Res no en diu, però, Jordi Rubió en l'esment que en fa a «Notes sobre els llibres de lectura espiritual a Barcelona des de 1500 a 1530» (Rubió 1964: 123-124).

(29) He utilitzat l'exemplar de la BC, sign. 6-VI-8.

(30) Aquesta suposició és reforçada pel fet que, pel que he pogut observar, el mot *atajo* és insòlit en títols de llibres espirituals. Vull dir que podríem pensar en la possibilitat que es tractés d'un mot ja consagrat per singularitzar un tipus de gènere en la literatura espiritual castellana. És per aquest raó que m'he entretingut a veure les aparicions del mot *atajo* (*ataxo*) en títols d'impresos castellans anteriors a 1515 de la BNM: ni un. Només després serà un mot recurrent, si bé no en els títols, en textos d'aquesta mena (cf. Andrés 1975, 66 n. 2; també Andrés esmenta la possibilitat que l'aparició del mot al text del *Desitjós* remeti al del llibret de 1513).

(31) Andrés (1975: 66 n. 1) es va empescar una hipòtesi pintoresca sobre l'apropiació del *Desitjós* pels jerònims: potser la reiteració dels noms (Hyeronimus/Hyeronime) de l'autor i la destinatària de l'epístola proemial de l'edició valenciana va ajudar el traductor al castellà a atribuir-la a un jerònim.

(32) Es pot consultar el text d'aquesta epístola i la traducció castellana a López Estrada (1972: 70-75). Hi ha la possibilitat, com ha estat dit, de la influència del *De institutione feminae christianae* (Anvers 1524) de Vives. Sobre les relacions dels Cruïlles amb els cercles d'Anyés, veg. Cahner ed. (1987: 10-11 i 80 n. 3 i 4).

ADDENDA

Quan ja havia lliurat aquest paper per a la publicació, descobreixo –negligència imperdonable– l'article d'August Bover, «"E dir-se ha *Spill*...". Qüestió de noms a l'entorn de l'*Spill de la vida religiosa* (Barcelona 1515)» (dins J. M. Sobrer, ed., *Actes del Vuitè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, 93-100). El professor Bover hi tracta dues qüestions. D'una banda, ens recorda com el mot *spill* del títol s'insereix en una llarga tradició de títols que incorporen el mot *speculum* –o qualsevol de les seves correspondències vulgars–, que descriu un gènere de característiques ben establertes. D'altra banda, a partir de l'aparició del mot castellà *atajo* a la nota prèvia al colofó, considera que la nostra novel·la «participa de les característiques d'un altre subgènere, el dels "atajos"» (cas potser més discutible per tal com, abans de 1515, només conec l'aparició del mot en el títol del llibret publicat a Barcelona al 1513, com he explicat més amunt). La discrepància principal entre aquests fulls i el treball del professor Bover rau en el fet que aquest estudiós –si no ho he entès malament– opta per no donar crèdit a les afirmacions que llegim a la nota editorial del final sobre l'abreujament fet a partir d'un original amb un "camí més llarg". Així doncs, no considera com a tal la contradicció entre el pròleg i l'esmentada nota que, a parer meu, posa en evidència que, efectivament, hi hagué un text anterior més extens –poc o molt (segurament poc més extens, a tenor de les afirmacions del pròleg sobre les dimensions limitades de l'*Spill*)–, un *Spill de la vida religiosa*, que just abans de passar per les premses de Rosembach acabà en *Camí breu*. Em sembla. (A més, si l'afirmació que el llibre és un resum d'un altre de més extens constitueix una fórmula per "atraure més lectors", no sembla una estratègia gaire "comercial" postergar-la al final del llibre i que el pròleg, allò primer que troba el lector, no en digui res de res.)

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ALBAREDA, A. M. (1956) «Intorno alla scuola di orazione metodica stabilita a Monserrato dall'abate Garsias Jiménez de Cisneros (1493-1510)», *Archivum Historicum Societatis Iesu*, XXV, 254-316.

ALCINA, L. (1961) «El *Spill de la vida religiosa* de Miguel Comalada, O.S.H.», *Studia Monastica*, III, fasc. 2, 377-382.

ALTÉS I AGUILÓ, F. X. (1988) «Tres ediciones anónimas del siglo XVI de la escuela espiritual del Monasterio de Montserrat», dins *Varia Bibliographica. Homenaje a Simón Díaz*, Reichenberger, Kassel Edition, 34-45.

ANDRÉS, M. (1975) *Los recogidos. Nueva visión de la mística española (1500-1700)*, Madrid, Fundación Universitaria Española.

— (1983) «La teología en el siglo XVI (1470-1580)», dins Melquíades ANDRÉS, dir., *Historia de la teología española, I. Desde sus orígenes hasta fines del siglo XVI*,

Madrid, Fundación Universitaria Española, 579-735.

AVILÉS, M. (1983) «La teología española en el siglo XV», dins Melquíades ANDRÉS, dir., *Historia de la teología española, I. Desde sus orígenes hasta fines del siglo XVI*, Madrid, Fundación Universitaria Española, 495-577.

BARAUT, C. (1962) «Les fonts franciscanes dels escrits de Garsias de Cisneros», *Analecta Montserratensia*, 9, 65-78.

— (ed. 1965) GARCÍA JIMÉNEZ DE CISNEROS, *Obras completas*, vol. I, Montserrat, Abadía de Montserrat (Scripta et Documenta, 15).

BONNER, A. & BADIA, L. (1988) *Ramon Llull. Vida, pensament i obra literària*, Barcelona, Empúries.

BOVER, A. (1981) «Notes sobre les traduccions no castellanes de l'*Spill de la vida religiosa*», *Estudis de llengua i literatura catalanes*, III [=Miscel·lània Pere Bohigas, 1], 129-138.

— (1983) *"Spill de la vida religiosa". Edició crítica i estudi introductori*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona.

— (1985) «Alguns aspectes de la contemplació lul·liana i l'*Spill de la vida religiosa*», dins *Homenatge a Antoni Comas*, Barcelona, Facultat de Filologia. Universitat de Barcelona, 71-76.

CAHNER, M. (ed. 1987) Joan Baptista ANYES, *Obra catalana*, Barcelona, Curial.

HAUF, A. (1980) «L'espiritualitat catalana medieval i la "Devotio moderna"», dins J. BRUGUERA i J. MASSOT I MUNTANER, ed., *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Andorra, 1-6 octubre 1979), Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 85-121. [Reproduït dins: *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990, 19-55.]

LÓPEZ ESTRADA, F. (1972) *Notas sobre la espiritualidad española de los Siglos de Oro. Estudio del* Tratado llamado el Deseoso, Sevilla, Publicaciones de la Universidad de Sevilla.

LÓPEZ SANTIDRIÁN, S. (1990) «Spill de la vida religiosa», dins M. VILLER, S. J. dir. *et al.*, *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique, doctrine et histoire*, vol. XIV, París, Beauchesne, cols. 1135-1139.

MASSÓ, J. & RUBIÓ, J. (1989) *Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca de Catalunya* (1914-1920). vol. 1 (Mss. 1-154), Barcelona, Biblioteca de Catalunya.

MIQUEL I PLANAS, R. (1915) *Estudi históric y crítich sobre la antiga novela catalana pera servir d'introducció al* Novelari Catalá *dels segles XIV a XVIII*, Barcelona, 1912, 186-192. [Reed., amb lleugeres modificacions, a: *Bibliofilia*, I, (1911-1914 [1915]), cols. 295-298.]

— (1920) «Fra Miquel Comalada ¿es l'autor de la "Historia d'En Desitjós"?», *Bibliofilia*, II, cols. 471-473 i il·lustrac. 474a i 474b.

MOLAS, J. (1965) «La cultura catalana a l'Europa del Cinc-cents», *Serra d'Or*, VII, 289-291. [Reproduït a: *Lectures crítiques*, Barcelona, Edicions 62 (Llibres a l'abast, 121), 1975, 9-14.]

ORDAL, N. d', O.M.C. (ed. 1930) *Libre de la sancta Tercera Regla*, transcripció del P..., Barcelona, Editorial Franciscana (Fulletó de *Catalunya Franciscana*).

ORIOL DE BARCELONA, P. J., O.M. Cap. (1922) «Un anónimo franciscano del siglo XVI», *Estudios Franciscanos*, XXVIII, 21-38.

PEÑA DÍAZ, M. (1997) *El laberinto de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez.

PUIG, J. de (ed. 1992) Ramon SIBIUDA, *El llibre de les criatures (Pròleg i capítols 1-222*), ed. i trad. de Jaume de Puig i Oliver, Barcelona, Edicions 62.

RAFANELL, A. & VALSALOBRE, P. (2000) «"Català" i "valencià" al primer Cinccents. A propòsit de dues edicions de l'*Spill de la vida religiosa*», *Caplletra*, 27 (tardor 1999 [2000], 137-165.

REBULL, N., OFM Cap. (1974) «Un tractat català antic sobre el Tercer Orde franciscà», *Estudios Franciscanos*, LXXV, 379-409.

RICART, D. (1965) «*El Desitjós*. Novel·la religiosa simbòlica del 1515», *Xaloc* (Mèxic), 8, 122-128.

RIQUER, M. de (1964) *Història de la literatura catalana*, vol. III, Esplugues de Llobregat, Ariel, [4a ed., vol. IV, Barcelona, Ariel, 1985, 345-352.]

RODRÍGUEZ, J. (1747) *Biblioteca valentina*, València, Joseph Thomàs Lucas. [Ed. facs.: Librerías París-Valencia, 1980.]

RUBIÓ I BALAGUER, J. (1948) «Literatura catalana», dins G. DÍAZ-PLAJA, dir., *Historia general de las literaturas hispánicas*, vol. I, Barcelona, Barna. [Trad. cat.: *Història de la literatura catalana*, vol. I, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984.]

— (1957) «III. Obra literària. L'expressió literària en l'obra lul·liana», dins Ramon LLULL, *Obres essencials*, vol. I, Barcelona, 85-111. [Reed.: «Alguns aspectes de l'obra literària lul·liana», dins ID., *Ramon Llull i el lul·lisme*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985, 248-299.]

— (1964) *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*, Barcelona, Edicions 62.

SAENGER, P. (1998) «La lectura en los últimos siglos de la Edad Media», dins Guglielmo CAVALLO i Roger CHARTIER, dir., *Historia de la lectura en el mundo occidental*, Madrid, Taurus, 187-230.

TORRES AMAT, F. (1836) *Memorias para ayudar a formar un diccionario critico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*, Barcelona, Imprenta de J. Verdaguer. [Ed. facs.: Barcelona / Sueca, Curial Edicions Catalanes, 1973.]

XIMENO, V. (1747) *Escritores del Reyno de Valencia*, vol. I, València, Joseph Estevan Dolz.

EULÀLIA DE AHUMADA

L'EPISTOLARI D'HIPÒLITA ROÍS DE LIORI, COMTESSA DE PALAMÓS (ARXIU DEL PALAU, S. XVI)

L'epistolari d'Hipòlita Roís de Liori (València 1479-Madrid 1546), comtessa de Palamós, es conserva a l'Arxiu del Palau, nom amb el qual és conegut l'Arxiu de la Reial Capella del Palau Menor de Barcelona, o Arxiu dels Requesens, actualment al Centre Borja de Sant Cugat del Vallès. Aquest arxiu pertanyia a la família dels Requesens, llinatge de ciutadans ennoblits l'any 1458, que estigueren vinculats al càrrec de governador general de Catalunya, funció que els proporcionà un cert enlairament polític i que engrandí el seu patrimoni amb terres, títols i riqueses, i els convertí en una de les famílies catalanes més influents del segle XVI.[1]

L'Arxiu del Palau

L'Arxiu del Palau està format per un extensíssim fons documental, que no pertanyia tan sols a la família Requesens, sinó també a una sèrie de famílies que hi va emparentar i que els llegaren els seus arxius, els quals contenen bàsicament documents creats a partir del moment que s'emparenten les noves famílies. També podem trobar-hi documents reials i pontificis que van arribar a aquest Arxiu bé per via testamentària, bé per l'estreta vinculació d'aquesta família amb la cort. La categoria dels cognoms als quals pertany la majoria d'aquests documents, així com la varietat temàtica, ens permet d'imaginar la importància que poden tenir, des del punt de vista cultural. Així, hi trobem

(1) Aquest treball està basat en la tesi doctoral de l'autora, encara inèdita: *Estudi d'un epistolari privat del Renaixement (La correspondència d'Hipòlita Roís de Liori de Requesens, comtessa de Palamós. Extreta de l'Arxiu del Palau, s. XVI)*, Universitat de Barcelona, 1999, sota la direcció d'Eulàlia Duran.

documentació de la família Joan, senyors de Tous, lligats al càrrec de jurat de la ciutat de València; de la família Sabastida-Hostalric, que ocuparen llocs de govern a Sicília; de la família Gralla-Desplà, que exerciren el càrrec de mestre racional de Catalunya; dels Liori, llinatge noble aragonès establert a València arran de la conquesta; dels Zúñiga, família noble castellana, comtes de Miranda; la del marquesat de Los Vélez i comtat de Benavente; del comtat d'Oliva; de la baronia de Vallmoll i la família Montpalau; del marquesat de Cenete (i alguns documents del ducat de Calàbria) i del marquesat de Martorell. Tot això, pel que fa referència als segles XV-XVI, perquè la documentació de l'Arxiu s'allarga fins al segle XIX.

La part de la documentació de l'Arxiu que a nosaltres ens interessa, pel seu valor filològic i literari, és la de la correspondència. Gosaria dir que, dels segles XV-XVI, hi ha prop de dues mil cartes, la qual cosa suposa un fons considerable. D'altra banda no es pot menystenir la resta de la documentació (processal, civil, administrativa) perquè complementa, amb la informació que ens forneix, el contingut de les cartes.

La llista de treballs realitzats fins ara, extreta de la documentació de l'Arxiu del Palau, no és massa llarga si tenim en compte les grans possibilitats d'estudi que ofereix i des d'òptiques tan diverses com la de la història, la religió, l'economia, el dret i també, per descomptat, la llengua, la literatura i la cultura. Dins l'Arxiu del Palau hi ha tot un món, des del qual es pot fer un retrat quasi perfecte de la societat del segle XVI en tots els seus estrats: els reis, els papes, bisbes i abats, l'aristocràcia femenina –cosa bastant inusual– i la masculina, els infants, les minyones, els capellans, els religiosos i les religioses, els artesans, els polítics, fins i tot s'hi troba referències als esclaus. Tots ells es belluguen per les pàgines dels seus documents i ens parlen, amb registres diferents i en llengües diverses –català, castellà, italià–, dels temes més variats, des de com fer un brou de gallina fins a assumptes d'estat. I a més, no ens quedem només a Barcelona, sinó que viatgem per terres del Principat, el Regne de València, Europa i Castella.

De vegades ens sorprèn trobar personatges rellevants parlant planerament d'afers familiars o d'assumptes intranscendents, com ara la carta que escriu Carles I a la comtessa de Palamós, anomenant-la «Egregia condesa y bien amada mía» i demanant-li el perdó d'un condemnat que creu que ja ha pagat la culpa, perquè «bien sabemos que haveis hecho todo lo que convenía, como bien acostumbrais» (A. P. caixa 2, carpeta 39); o descobrir que l'Honorat Joan que es carteja amb la comtessa no és el conegut humanista del mateix nom, com hom creia, error que ens feia imaginar una correspondència plena d'erudició, sinó un jurat en cap de la ciutat de València, l'única preocupació del qual és la de beneficiar-se d'una gràcia de l'emperadriu per a instal·lar en aquesta ciutat un aparell per a cardar els draps. Sigui com sigui, tot aquest món de l'Arxiu és capaç d'obsequiar-nos amb un epistolari de la qualitat i del volum del d'Estefania de Requesens o del de la seva mare, la comtessa de Palamós.

HIPÒLITA ROÍS DE LIORI I EL SEU ENTORN

És necessari situar l'autora en el seu context familiar i social, atès que això ens facilita la lectura i la comprensió de la correspondència, perquè el problema de les cartes és que l'emissor dóna per suposat que el receptor sap de què i de qui li parla i un tercer sempre queda al marge d'aquest contingut. En aquest cas, la documentació de l'Arxiu ha estat decisiva per refer la història d'una dona poc coneguda fins ara, si no era en funció de muller de Lluís de Requesens o mare d'Estefania de Requesens.

Amb aquesta intenció he fet un estudi biogràfic dividint les diferents etapes de la seva vida, segons la temàtica de les cartes.

a.-Des de 1479 a 1509

Hipòlita neix a València aproximadament l'any 1479 –descendent d'un llinatge noble procedent d'Aragó: els Roís de Liori, establerts al Regne de València arran de la conquesta–, filla de Joan Roís de Liori i de Mur (†1489) i de Beatriu de Montcada i de Vilaragut (†1514). De la seva infantesa i la seva joventut en sabem ben poc, i no tornarem a tenir notícies d'ella fins al casament amb Lluís de Requesens i Joan de Soler (1435-1509), l'any 1501. Hipòlita és coneguda arran del seu matrimoni amb el governador general de Catalunya, i sobretot a partir del moment en què queda vídua i usufructuària d'una de les fortunes més considerables del país.

b.- Des de 1509 a 1533

És una vídua de trenta anys, respectable i respectada, que es dedica amb afany a tenir cura del seu patrimoni –a cavall de les propietats de Barcelona, Martorell i Molins de Rei, tot i que també fa algun viatge escadusser a València– i del matrimoni de la seva filla Estefania. Des de l'any 1517 trobem correspondència escrita amb una certa regularitat, i sempre signada com «la trista comtessa de Palamós», a imitació de l'epítet que es col·locaren les tristes reines de Nàpols: la reina Joana, vídua del rei Ferrante i la seva filla, Joana d'Aragó.[2] Durant aquesta època sovintegen les cartes escrites a Miquel Jeroni Noia, notari de València i administrador dels seus béns en aquesta ciutat. D'ell sabem que era casat, que vivia al carrer de Valeriola, prop del mercat, i unit a la comtessa per una antiga amistat que es remuntava al seu pare, de qui diu Hipòlita: «Era tan bon home, que jo desige vós siau semblant a ell pel bé que a ell volia y us vull a vós» (Ahumada 1999:253). La confiança d'una antiga amistat el porta a anomenar-lo en les seves cartes «virtuós y singular amich» i a demanar-li tot tipus d'encàrrecs que queden fora de l'abast dels negocis, com ara teles, medecines o queviures per als obrers que treballen a l'obra dels molins de Molins de Rei: «Volria hun quintar de arròs gros del

(2) A l'Arxiu trobem altres cartes de vídues signades amb aquest epítet: «La trista Ana de Castellet» (lligall 27, carpeta 8), «Joana Miquela de Montbui, vídua trista, perduda y desenganada» (lligall 27, carpeta 8), etc.

millor y més triat, y dos quintàs de menuts, y hun quintar de sucre de pans grans, y mig quintar de sucre fi; y tot açò us prech que m'envyeu lo pus prest que fer-se puga. Si podeu enviar-ho per mar, assegurat, enviau-ho tot y, sinó, enviau lo sucre per terra que lo arròs massa costaria» (Ahumada 1999: 230). Amb la mateixa confiança li comunica la seva alegria pel casament d'Estefania amb Juan de Zúñiga, l'any 1526: «...rebí vostra letra per la qual, y per la relació que ell m'à feta, he vist quant vós fou alegrat del casament de ma filla y la contentació que teniu de la persona del senyor don Joan, mon fill. Axí u esperava jo de vós, tant per la antiga amistat que teniu de aquesta casa com per la molta voluntat y afecció que sempre us he conegut, y perquè tingau més rahó d'estar alegre vos certifique que ma contentació és tanta, que crech no poguera haver casat ma filla ab persona neguna de aquest món que major consolació ne sentís; axí per respecte de la persona de mon fill, com per molts altres respectes que a mi y a ma filla y al bé de aquesta casa satisfà molt. De tot sien fetes gràcies profundes a nostre Senyor. També rebí aprés una altra letra vostra ab les confitures, les quals arribaren a molt bon temps» (Ahumada 1999: 219). I li encarrega els afers més delicats: «Jo crech tendreu per certa la anada de l'emperador per aquexa ciutat y, perquè só avisada que ha de posar en lo Real, he pensat que vendria molt a compte a mon fill la mia casa[3] per a sa posada; y axí us pregue que, vista la present, parleu amb lo estatger de dita casa y conserteu ab ell que buyde los estudis, o lo de dalt, y tot si serà mester, a coneguda de la persona que mon fill envyarà aquí per a pendre una posada; y també consertareu ab dit estatger, si fer-ho volrà tendrà manera, que farà dos lits per a gentils hòmens en la casa, y més per a mossos, també segons parrà al que mon fill trametrà; que molt volria, si fer-se pot, que tots los de sa casa estiguesen aposentats; y, si ací no·s pot fer, treballareu que en lo veÿnat se hagen los lits que dich, perquè com més prop tendrà mon fill de sa posada los criats, millor serà servit. Y, perquè só certa que vós ho fareu ab la diligència que acostumau en mes coses, no m'é de més encarir-vos-ho, sinó que y torne a pregar que, axí en lo de la posada com en qualsevol altra cosa que a mon fill y als seus toque, hu façau millor que si havia de servir per a la mya persona, que molt més ho stimaré» (Ahumada 1999: 231).

De l'any 1528 daten les primeres cartes escrites a la seva cunyada, Dionísia de Requesens i Joan de Soler († 1535), Dionísia de Montpalau, que es va casar amb Gaspar Benet de Montpalau, baró de Vallmoll, i d'ell va prendre el cognom. L'unia a la comtessa una forta amistat: «Que no sols desige la salut de vostra mercè, axí propiament com la mia, mas que la major congoxa que tinch és no poder-li estar prop per a servir-la en tota cosa, y lo sertifich que, dolent-me de asò, moltes voltes n'é lansades làgrimes, perquè jo·m recorde l'amor que tostemps li é coneguda y voldria-lo-y servir en aquestes indispusicions y, ara que li falten les dos nebodes ab qui ella més se aconsolava, soplir per totes» (Ahumada 1999: 279).

3) Hipòlita era propietària d'una casa i cort en el raval de Sant Guillem (A. P. lligall 43, c. 3). Estava en venda des de 1524, però pel que sembla encara no havia aconseguit de vendre-la.

c.-Des de 1533 a 1538

Hipòlita es veu obligada a traslladar-se a València perquè la seva neboda Beatriu de Margarit, monja professa del monestir de Santa Caterina de Siena i baronessa de Riba-roja, l'envia a cercar perquè vol sortir del monestir, al·legant que mai no hi ha estat per voluntat pròpia sinó forçada per les monges. Ni les monges, ni els parents de Beatriu, ni Hipòlita, a qui li correspon, segons el testament, heretar la baronia, volen privar-se d'un dot tan substanciós i es desencadena un plet, que genera una gran quantitat de correspondència i documentació i obliga Hipòlita a restar més temps del previst a València, fins l'any 1538. Trobem episodis que poden semblar novel·lescs com el de l'escalament de les parets del monestir per a rescatar Beatriu, però res més lluny d'escenes de caire romàntic que podrien nodrir la nostra imaginació literària, perquè en definitiva l'únic mòbil que belluga tots els fils dels personatges d'aquest afer rocambolesc és l'econòmic.

Aquestes pàgines són un testimoni d'excepció de la vida dels monestirs al s. XVI, dels hàbits i costums, dels tractes de favor, de les pressions per caçar un dot, i també de la problemàtica implantació de la Reforma.

Durant la seva estada a València, a Hipòlita només li preocupa l'afer de la baronia de Riba-roja i esbrinar d'on pot treure tots els diners que aquest plet li costa i que minvaran considerablement el patrimoni de la família. Durant aquesta època és quan hi ha més correspondència, i és l'època també que comença l'epistolari d'Estefania, publicat per Maite Guisado (1989). Arran d'aquest plet, Hipòlita fa sentir la seva veu, fins i tot a la cort i a la cúria romana i, tal com diu J. M. March: «¡Ay del que no tratase con gran consideración a la triste condesa!» (1941-42:176). Hipòlita es mostra aleshores com és realment, una dona de negocis, pràctica, que sap nedar i guardar la roba, que sap tractar els qui li són fidels, malgeniüda i de caràcter fort quan les coses no van a l'hora, ho controla tot i rarament se li escapa res, sap quedar bé amb tothom, independentment que els enganyi o actuï sincerament. Sempre preocupada i atrafegada pels negocis, sap bellugar tots els fils de les influències prop de la cort i de la cúria romana per aconseguir els seus propòsits. Hipòlita només té un punt feble, que és la seva família, sobretot els néts, als quals contínuament envia llaminadures i la salut dels quals és capaç de fer-li perdre la pròpia.

Durant aquests anys es carteja amb Bernat Capeller, canonge de la Seu de Barcelona i abat comanador del monestir benedictí de Santa Maria de Serrateix, al Berguedà, administrador dels béns d'Hipòlita al Principat. A les cartes es preocupa per tot el que fa referència al seu món més proper: la família, la hisenda, els negocis, i dóna ordres sobre els temes més variats: «Que faça fer una archimesa com la del senor bisbe», «no us oblideu de fer regar los tarongés del terraplè», «ab ànsia estich si àn tancat lo rech vell», «porieu metre los pots en una cabsa ab estopa, de manera que no·s trenquen»

(Ahumada 1999: 106). No té res d'estrany, doncs, que tanta feina la faci despistar-se i perdre els papers: «que no l'he trobat, ny·m recordo hon lo tinch» i perdre la salut: «que lo mal que jo hara he agut no m'és vengut per ningun desordre que haja fet, y encara me'n culpen, puix altre no poden dir, que m'és vengut per lo molt negociar, lo que jo no crech» (Ahumada 1999: 106).

L'any 1537 Hipòlita comença els preparatius de la tornada a Barcelona. Durant aquest any, sovintegen les cartes escrites a Benet Honorat Joan, senyor de Tous, cosí germà d'Hipòlita, i propietari del Grau de València, que residia en aquesta ciutat, de la qual va ser jurat en cap els anys 1525, 1536 i 1551, i a qui trobem el 1537 a les corts de Montsó com a representant de l'estament militar. Casat el 1520 amb Beatriu Almunia, no va tenir fills i, quan va morir, l'any 1562, va nomenar Lluís de Requesens i Zúñiga hereu dels seus béns, tot i que la senyoria de Tous la va heretar el seu nebot Antoni Joan. El tema que ocupa la correspondència entre Benet Honorat Joan i Hipòlita és el del privilegi que l'emperadriu va atorgar, amb motiu dels seus vint-i-sis anys, a Juan de Zúñiga, durant trenta anys, per a poder construir uns molins per a cardar draps,[4] a Catalunya. Gràcia que també havia obtingut Juan de Zúñiga per a Benet Honorat Joan, a València. Però havia sorgit un problema arran del dubte que havia interposat misser Ram,[5] sobre si durant deu anys s'havia de sotmetre l'esmentat privilegi a l'aprovació de l'emperador. Aquest dubte creà la necessitat d'aclarir si la dita mercè tenia una durada de trenta o bé de deu anys, com deia misser Ram. De la resolució d'aquest negoci se n'encarrega Honorat Joan, aprofitant la seva anada a les corts de Montsó, informat i aconsellat en tot moment per la comtessa, «y si·s tenen als deu anys, me par que no deu concloure; perquè, com se tendrà esperansa que acceptada la mercè d'aquesta manera, se allargue per avant, si ara en lo temps posen tanta dificultat?» (Ahumada 1999:323). Finalment, Hipòlita aconsegueix del rei una provisió per a vint anys.

D'aquesta època es conserven tres cartes de l'historiador i teòleg valencià Pere Antoni Beuter (1490/95-1554) a Hipòlita.[6] Les dues primeres estan escrites des de Lleida i són de l'any 1535. La tercera és del 1537 i està escrita des de Gandia, on sembla que feia estada per acompanyar la duquesa de Gandia, Francesca de Castre-Pinós, mentre el seu pare estava en perill de mort. En totes tres cartes signa com a «son capellà» i en una d'elles afirma que la sermoneja «per conservar mon offici de ser predicador de una senyora comtesa»,[7] mentre que en una altra corrobora la relació de dependència amb la frase «com a criat de sa casa».[8] En totes li recomana no es cansi de demanar ajut a Déu i l'aconsella i encoratja en l'afer de la monja Beatriu, perquè no la tregui del monestir «que si ix no serà sinó per a morir quant a Déu... plàsia a Déu que no consenta tal y que done esfors a vostra senyoria per a portar a bé negoci tan fort y tan espinós que per a exercitar-se en tals difficultats ha donat Déu lo bon ingeni y destrea ab tempre a vostra senyoria y no per a dexar-se decaure, ni cansar-se, ni admetre tan poch scrúpols que la retraguen de bé».[9]

4) La paraula «molí» en la indústria tèxtil significa màquina. Aquesta serveix per a estirar i cargolar les fibres i convertir-les en fils.

5) Suposem que es tracta de Joan Ram d'Escrivà, baró de Beniparrell i Patraix († 1548).

(6) Aquestes tres cartes que es troben a l'Arxiu del Palau, lligall 27 carpeta 8, han estat transcrites per l'autora i en espera de publicació.

(7) Carta de Pere Antoni Beuter de 18 de gener de 1535.

(8) Carta de Pere Antoni Beuter de 18 d'agost de 1535.

(9) Carta de Pere Antoni Beuter de 18 de gener de 1535.

d.-Des de 1538 a 1546

El maig de 1538, Hipòlita arriba a Barcelona i comença a preparar el que ella anomena «l'exercici dels draps», que consisteix en l'elaboració dels teixits. Aquest és el nou tema que omple la correspondència entre els cosins. Gràcies al privilegi obtingut de l'emperadriu, del qual he parlat abans, poden construir un aparell per a cardar els draps que substitueix l'antiga perxa.[10] Per a construir aquest nou aparell de fusta necessiten un mestre de Segòvia, i per a fer-lo funcionar un paraire de la mateixa ciutat. La comtessa es posa d'acord amb Benet Honorat Joan per començar la prova a Barcelona i després a Martorell, i d'aquesta manera enllestir aviat la feina i emprendre viatge cap a la cort, a visitar la família. Després, Benet Honorat Joan el provarà a València, aprofitant l'experiència de la comtessa. L'aparell és una meravella i funciona molt millor que la perxa. En tenir només ells la gràcia per a la seva construcció a Catalunya i València es veuen obligats a arribar a un acord amb els paraires per a la seva utilització. Hipòlita li dóna consells al cosí de com ha de negociar amb els paraires de València i li explica com ho ha fet ella a Barcelona. Sobretot «s'ha de tenir ab ells alguna manya, que tots treballen de voler abatre lo preu y... per ço, scriví jo a vostra mercè que no·l determenàs sense dar-me'n avís, perquè·s puga servir de l'horde que jo he sercat» (Ahumada 1999: 351). Malgrat els consells, Hipòlita té notícia «del moviment que àn fet los perayres» (Ahumada 1999: 351) i li explica com ella ha arribat a un acord: «Ver és que, parlant dels preus, àn temptat de voler-los posar molt baxos, jo lavós diguí'ls que no volia fer preu ab ells fins veure quines despeses portaria l'art, y que jo aparellaria quatre o sis mesos a fiar, fins veure quines despeses y auria, scrivint los draps de cadascú; y que·ls prometia que·m pagarien alguna cosa menys del que costava a la percha y que, aprés, segons estarien ells contents de l'aparell, jo auria provat y contat les despeses, nos poriem concordar del preu, y axí s'és fet; y entretant ells àn vist lo gran avantatge de l'aparell y del que guanyen los draps en l'art, y estan tan contents que mostren que no faran contrari al preu que jo voldré posar, puix sia com los tinch promès alguna cosa manco del que·ls costa a la percha, de manera que ab aquestes justificacions jo·ls he portat a tot lo que volia; y si vostra mercè no u ha fet axí en los principis, me par que deuria procurar de ajustar-los y parlar-los y dir-los que no s'enugen de res, que l'artifici vostra mercè lo pot fer per son passatemps, puix lo fa a ses despeses, y si ells no se'n volen servir, que no se'n servixquen, /puix/ que en sa libertat està y, a la mescla de aço, moltes cortesies y, en son cas hi loch, servexca's dels motius que jo he tractat ab los de ací, segons dalt dich, y en particular treballe de guanyar algun amich entre ells que, servint-los bona manya...» (Ahumada 1999: 351). Finalment, Hipòlita demana als paraires d'agermanar-se amb ells «y metre'm en vostra confraria y vull que·m tachen en totes les necessitats de l'offici, que en tot vull participar com cadascú de vosaltres y en major porció» (Ahumada 1999: 351).

Després de tot això, el maig de 1539, Hipòlita torna a emmalaltir, «que ja no feyen compte de mi» (Ahumada 1999: 351), i es veu obligada a endarrerir un cop més el seu

(10) El primer pas en el procés del teixit és la filatura, que consisteix a netejar i pentinar les fibres (llana, cotó, etc.) perquè quedin paral·leles. Després s'estiren i es cargolen les fibres per a convertir-les en fil. Aquest pas se l'anomenava «cardar». El nou aparell que prova Hipòlita substitueix l'antiga perxa, que era una barra on s'estiraven les fibres. Després ve la fabricació de teixits, la tintura i la confecció.

viatge. Durant l'estada a Catalunya aprofita per a solucionar els problemes de les baronies i ocupar-se de les seves possessions, un xic abandonades per l'absència, Tot seguit que acaba «l'exercici dels draps», Hipòlita se'n va cap a València a donar un cop d'ull als seus assumptes.

Finalment, Hipòlita arriba a Madrid el 2 d'octubre de 1540 i hi retroba els seus fills i néts i pot gaudir de la seva companyia durant una bona temporada. Mentre està a Madrid escriu bàsicament a Bernat Capeller i el tema és el dels cobraments i els pagaments de les despeses que té a les diferents baronies, a les obres de la Capella del Palau i als molins i l'hort de Molins de Rei, a més d'informar-lo de l'estat de la seva família. L'octubre de 1542 viatja altra volta a Barcelona per tal de vigilar les obres de la Capella del Palau. Dos anys més tard emprèn viatge cap a Madrid, tot passant per València. De l'any 1545 data l'única carta escrita a la marquesa de Cenete, Mencía de Mendoza. Sembla que entre les dues dones hi havia una bona amistat com ho palesa la deliciosa carta que li escriu Hipòlita des de la cort, posant-la al corrent de les darreres novetats que s'hi han esdevingut: «Todo lo escriviré a vuestra excelencia», i que són testimoni d'excepció dels darrers temps de vida de la princesa Maria de Portugal, muller del príncep Felip: «Las nuevas que de acá puedo escrivir a vuestra excelencia son que esperamos de ora en ora el buen alumbramiento de Su Altesa, que ya está en el mes muy adelante, lo que della me parese es lo mismo que doña Estefanía le tenía escrito. Esto diré de más que, para tan mosa, es de tener en mucho que, sin acordarserlo nadi[e], á querido hazer testamento, y á-lo escrito todo de su mano y, el día que entró en el mes, confesó y comulgó y después lo á hecho otras dos vezes. La reyna, su madre, le á enviado todo el adreso que era menester para lo que nasiere, con gran complimiento; que de camisillas ay XXIIII dosenas, labradas de oro y de seda, y todas blancas, de muchas maneras, pequeñas y mayorsicas, que podran servir a edat de tres o quatro años; pañales de lana y de lino, y colchicas muchas y muy lindamente guarnesidas...» (Ahumada 1999:403). De Mencía a Hipòlita només es conserva una carta que també traspua l'amistat entre les dues: «Y sea lo que se ofrecyere, se sirva de lo que yo allá tengo como de cosa propya pues asý lo son todas las mías».[11] Hipòlita mor a Madrid l'any 1546.

L'EPISTOLARI

L'epistolari d'Hipòlita Roís de Liori conté vuit-centes setanta-dues cartes, de les quals vuitanta-nou són escrites per ella i la resta, rebudes. El emissors són molt variats, n'hi ha un total de noranta reconeguts, però també hi ha aproximadament una cinquantena de cartes sense signatura, o que en tenen però indexifrable. Entre els emissors trobem noms coneguts com el de Pere Antoni Beuter, Jeroni Centelles (del comtat d'Oliva), Jeroni de Requesens (bisbe d'Elna i Tortosa), Joan Margarit (bisbe de Girona), Joan Micó (provincial de l'orde dominicà), entre d'altres. El volum de cartes escrites

(11) Carta des de Guadalajara, sense data, Arxiu del Palau lligall 30, carpeta 7, transcrita per l'autora i en període de publicació.

per cada emissor pot oscil·lar des de l'única carta del rei Carles I fins al centenar d'Estefania.

De les cartes escrites per Hipòlita, com ja he dit abans, se'n conserven 89, transcrites i editades (Ahumada 1999:193). Els destinataris són només 10. Hi ha destinataris de qui es conserven més cartes que d'altres. En la relació següent apareixen els noms dels destinataris i les cartes rebudes, per ordre de volum i, entre parèntesi, el nombre de les cartes enviades per ells a Hipòlita:

Bernat Capeller: 36 cartes (65 cartes)
Miquel Noia: 25 cartes (7 cartes)
B. H. Joan: 15 cartes (4 cartes)
D. Montpalau: 7 cartes (4 cartes)
Mencía de Mendoza: 1 carta (1 carta)
Estefania de Requesens:1 carta (124 cartes)
Juan de Zúñiga: 1 carta (81cartes)
Francesc Torrent: 1 carta (-)
Sra. de Tous: 1 carta (-)
Alonso de Palma: 1 carta (22 cartes)

Entre unes cartes i altres no hi ha necessàriament una relació carta-resposta. De les cartes que escriu Hipòlita, del 1500 al 1534, trobem alguna resposta de Miquel Noia. Dels anys 1535 al 1540, trobem alguna relació carta-resposta en les cartes que escriu la comtessa a Bernat Capeller, a Benet Honorat Joan i a Dionísia de Montpalau. La resta d'anys, fins el 1546, la situació canvia, ja que no es troba cap resposta.

Les cartes es presenten en fulls solts o en plecs que, un cop doblegats, feien la funció de sobre, en el qual es posava el nom de la persona a qui anava adreçada la carta i alguns cops el lloc on residia, no sempre però, perquè de vegades les portava personalment una persona de confiança que ja sabia on vivia el destinatari. De vegades, algun receptor escrivia al darrere del full la data en la qual havia arribat la carta, la persona qui l'enviava, quatre línies amb el contingut més important i la data de la resposta. Aquest detall permet datar alguna carta que no tenia data, a més de poder calcular el temps aproximat que podia trigar en arribar un correu de Madrid a Barcelona, per exemple –uns set dies. Algunes cartes podien fer d'albarà, de lletra de canvi i, si s'esqueia, també d'avís de rebuda d'algun paquet o mercaderia.

Sota d'un mateix plec hi podia anar documents o altres cartes que el destinatari s'encarregava convenientment de distribuir. També en algun moment s'aprofitava una mateixa carta perquè fos llegida per més d'una persona i així hom s'estalviava de repetir-la: «Jo scrich a micer Vallserà, la que serà ab la present; va oberta perquè la lijau, també la mostrareu a mosèn Camós y, aprés, cloeu-la y donau-la-y» (Ahumada 1999: 274).

Les cartes d'Hipòlita sempre porten la signatura autògrafa al final de la carta, fins i tot les que són escrites per escrivà. Les cartes les acostumava a escriure Hipòlita de

mà seva o bé les dictava a un escrivà, sobretot quan anava molt enfeinada o estava malalta: «Y ab més spay vos scriuré larch, si tinch qui.m scriva, que si tinch d'escriure de mà mia no u poré fer, perquè m'és gran treball» (Ahumada 1999:319). Quan volia escriure alguna cosa confidencial ho afegia de mà seva, o bé escrivia íntegrament la carta: «Aquesta fas de mà mia perquè l'avís que us vull donar, ni así ni aquí, no vull que sàpien que us o é scrit fins que sia menester, segons aprés diré» (Ahumada 1999:313). En cas d'extrema confidencialitat del contingut de la carta es podia demanar que es cremés o s'estripés després de llegir-la: «Y ésta suplico a v.s. se queme en viéndola v.s. y el obispo» (March 1942:169). A Estefania sembla que no li agradi gaire que la seva mare li escrigui de mà d'escrivà, tot i que la disculpa «mentres estiga flaca i que li puga fer ningun dany l'escriure de sa mà, jo pendré en paciència que sia de secretari» (Guisado 1988:237). Hipòlita també s'excusa davant la cunyada Dionísia: «Perdone'm vostra mercè com aquesta no va de mà mia, que ab los ofisis no é tengut temps de escriure» (Ahumada 1999:255). Per tant, no deuria ser gaire correcte escriure els familiars més propers per mà d'escrivà, per la falta d'intimitat que suposava i perquè podia ser també signe de manca de salut.

L'epistolari de la comtessa de Palamós és privat, familiar i femení. Aquests tres mots, de vegades utilitzats com a sinònims, ens ajuden a definir un gènere i a delimitar-lo.

És privat perquè s'ocupa de cartes particulars escrites entre persones distants, sense cap intenció literària. Això representa varietat en els temes tractats i en els registres utlitzats, que canvien segons el destinatari. Hi trobem cartes íntimes i cartes de negocis, i totes a la seva manera tenen interès perquè reconstrueixen una realitat lingüística i cultural. Malgrat que segueixen uns cànons convinguts per les normes de la bona educació i que respecten l'estructura epistolar, que requereix la presència d'una salutació i d'un comiat, tenen una espontaneïtat i una gràcia que les allunya de l'aridesa que poden tenir altres tipus d'epístoles.

És familiar perquè prové d'un arxiu familiar i la majoria de cartes estudiades estan escrites a membres de la família, o a criats i servidors d'aquesta; els temes que tracta són els assumptes familiars i domèstics, relacionats amb el patrimoni i la vida familiar.

És femení perquè, òbviament, l'escriu una dona, i això és un tret afegit que dóna relleu a aquest epistolari, ja que ens permet sentir la veu d'un grup social que normalment no s'expressa i reconstruir una part de la història que ha estat condemnada a l'oblit, com és la història de la dona i, a través d'ella, la història de la quotidianitat.

L'epistolari està escrit d'una forma planera, però que no obvia el coneixement i el domini de la preceptiva d'un art epistolar pel que fa referència a l'estil i el comportament. Tant l'estil com els temes i els registres són diferents segons a qui va adreçada la carta, però el llenguatge és sempre expressiu i col·loquial, amb l'ús algunes vegades de l'estil directe. Els temes de negocis i privats es barregen com si es tractés d'una conversa, però sempre amb un estil breu i concís, que destaca per la repetició constant d'allò que li interessa que quedi ben clar. Sempre el mòbil de la correspondència és

pal·liar l'absència i així Hipòlita escriu al seu gendre que mentre duri aquesta «es menester el consuelo de las cartas» (Ahumada 1999:225) i li prega a la filla: «no us descuydeu d'escriure'm sovint» (Ahumada 1999:260). Aquesta necessitat estableix formes de comunicació, amb diferents registres i temes, que són mostra d'una gran riquesa de relacions, a més d'informar-nos sobre l'estat de la llengua i de la prosa.

Totes les cartes tenen una estructura similar, en la qual no falta l'encapçalament ni el comiat, elements necessaris per a ser considerades com a tals. A més de la salutació, trobem les notícies sobre les cartes rebudes i enviades i l'estat de salut, així com el contingut, els desigs de sanitat i prosperitat, el lloc i la data, les fórmules de comiat i la signatura. Varien el to de la salutació i comiat segons a qui s'adrecen; així, trobem des d'un «Molt magnífich senyor cosin jermà», adreçat a Benet Honorat Joan, senyor de Tous, fins a «ma filla», adreçat a Estefania. Les recomanacions que fa Juan de Zúñiga a Estefania sobre com ha d'adreçar-se al bisbe de Girona –«Avéysle d'escrevir reverendísimo y muy ilustre señor; y abaxo, de v.s. reverendísima servidora que sus ilustres manos besa» (Ahumada 1999: 136)–, demostren aquesta necessitat de coneixement i posterior aplicació d'unes formes epistolars establertes.

És innegable el valor lingüístic d'aquest epistolari, per tal com constitueix una mostra del català del segle XVI. La llengua en què estan escrites les cartes és la llengua que es parla. Es tracta d'una llengua viva, amb les seves expressions i frases fetes, amb un lèxic d'allò més variat, amb dialectalismes, castellanismes i arcaismes, que ens permet d'estudiar les grafies, la fonètica i la morfosintaxi. Hi ha tres cartes escrites en castellà, que és la llengua dels destinataris, i que ens permeten estudiar la influència del català sobre el castellà escrit, ja que cap de les tres cartes està exempta de catalanismes.

L'epistolari de la comtessa de Palamós té una peculiaritat que li dóna una valor afegit, ja que és susceptible de ser confrontat i complementat amb altres epistolaris de membres de la mateixa família, publicats o inèdits, amb l'avantatge que això comporta de poder completar la informació des de diferents punts de vista i amb diferents registres. Així, a les cartes publicades d'Estefania de Requesens (Guisado 1988)[12] i del seu marit Juan de Zúñiga (March 1941-42) s'hi pot afegir tota la correspondència inèdita que reben, tant Estefania com Hipòlita, dels seus administradors, amics, familiars i parents. Entre elles podem destacar les vint-i-tres cartes de Juan de Zúñiga a Estefania, entre els anys 1528-29, quan viatja amb el rei per terres d'Europa i diu afectuós a la seva muller: «No sé por donde començar a responder a tantas lindezas como en vuestra carta dezís» (A. P. lligall 30 bis, carta núm. 4), o les escrites a Hipòlita pels seus néts, amb uns models de cal·ligrafia tot just estrenada i carregats d'espontaneïtat infantil, com aquella de Lluís, amb nou anys, en què li besa les mans i els peus pels massapans que li ha enviat i li demana que «no prenga tan traball de enviar-me tantas cosas perquè més raó seria que jo las enviàs» (A. P. lligall 30, carpeta 4).

També val la pena rellegir i completar els punts suspensius de les més de vuitanta cartes de Juan de Zúñiga a la seva sogra publicades per J. M. March (1941-42), perquè

(12) L'autora va trobar 22 cartes inèdites d'Estefania a la seva mare, de 1534 a 1535, que va transcriure a la seva tesi (Ahumada 1999:413)

estan plenes de detalls de la vida quotidiana ben divertits, com les postures que havia d'adoptar Estefania per combatre les molèsties de l'embaràs: «En acabando de comer y de cenar á más de un mes que le duele luego las costillas del lado izquierdo tan recio que es forzada luego, en alçando la mesa, sentarse en el suelo o echarse sobre aquel lado, que es el mejor remedio que halla. Dura de dos oras o más...» (A.P. lligall 30 bis, carta núm. 11).

És evident la importància d'aquest epistolari, no només per la categoria dels autors sinó per tota la sèrie de personatges que surten citats a les cartes. Gràcies a aquesta correspondència ens podem acostar a la mentalitat i la quotidianitat de la gent que va viure al segle XVI, i també estudiar temes com ara la relació de l'aristocràcia amb la cultura, la progressiva castellanització de la noblesa, la societat femenina, l'educació, la religió, l'estil literari, el coneixement de les arts epistolars i la llengua, entre d'altres. És, doncs, innegable la vàlua que tenen aquests epistolaris perquè obren un ampli ventall de possibilitats d'estudis filològics i literaris, històrics i culturals.

Les dues cartes que a tall de mostra hi ha editades a l'apèndix d'aquest article estan escrites per Hipòlita Roís de Liori a la seva filla Estefania de Requesens i a Benet Honorat Joan, cosí germà seu, jurat en cap de la ciutat de València.

En la transcripció m'he cenyit a les normes habituals. He mantingut la màxima fidelitat al text i, per tant, he fet constar en notes textuals els ratllats, les esmenes, els afegits i les lectures dubtoses. Els errors de l'autor s'han respectat i he posat, si calia, la lectura correcta en una nota. Quan ho he cregut convenient, sobretot quan considerava que era necessari per tal de facilitar la lectura, he afegit el que faltava entre claudàtors [...]. He desenvolupat les abreviatures i regularitzat l'ús de les majúscules i de les grafies u/v, i/j, c/ç. He normalitzat la puntuació i la separació de paraules, l'accentuació, l'apòstrof i el guionet, segons el català actual.

He utilitzat el punt volat per tal d'indicar les elisions que avui no tenen representació gràfica, en les quals he donat preferència a la vocal tònica o a la partícula que té més entitat.

He accentuat els verbs monosil·làbics que apareixen sense h: à, àn, é; i el pronom personal de tercera persona quan, per una elisió, es podia confondre amb l'article.

He respectat els canvis de paràgraf que apareixen en el manuscrit i he considerat també com a canvis de paràgrafs les separacions de l'escriptura amb dues o tres barres diagonals. Els canvis de foli del manuscrit es fan constar en el text dins de dues barres inclinades, per ex. /f.1v/

EULÀLIA DE AHUMADA
Universitat de Barcelona

APÈNDIX DOCUMENTAL

I

[1533], desembre, 12, -València

Carta de la comtessa de Palamós a la seva filla Estefania, a Barcelona. Li explica el seu viatge a València i l'acolliment que ha tingut. Tracta de l'afer de la seva neboda Beatriu Margarit.

Paper. 1 plec (33'5x22'5cms). De mà seva. Signatura autògrafa.
(Arxiu Palau lligall 35 carpeta1).

Ma filla: En Tortosa trobí una letra vostra, que no·m fou poch descans y consolació, y allí matex vos responguí donant-vos comte de mon discurs fins allí; a on estiguí disapte tot lo dia, axí perquè plogué com perquè me trobí un poch enbarasada de la mia relma y, encara que m'inflave la vora[13] perquè mosèn Jordà no·m dexava despendre res, m'esforsí de partir lo diumenge y de tirar lo camí per exir-ne, y no y [à] agut dia que no aja plogut, però feya·m Déu gràsia que lo que plovia de dia, o les ores que jo era en camí, era sols plovisnar, en les nits descaregava ab gran fúria de manera que no·ns[14] mullàvem sinó les capes, y axí no m'à fet mal ni m'à danyat a la relma. Abans si·m levava ab algun poch de mal de cap, tantost que era en lo camí me pasava y axí, trobant-me millor cada dia, aribí ayr así molt bona, laós a Déu, y tan poch cansada com si no·m fos moguda de Barcelona, quant al treball de la persona, però quant a l'ànsia del meu fillet[15] com si·m fos lunyada dosentes legües. D'él espere ab lo major desig del món saber noves. D'él, plàcia nostre Senyor, les me porte tals com jo desige, y de mon fill y de vós /f.1v/ per lo semblant. Aribant así, me donà Noya[16] una letra vostra de XXVI,[17] que la consolació que [é] agut ab ella crech me levà tot lo cansament del camí. No us descuydeu d'escriure'm sovint y avisant-me tostemps del que sabreu del meu fillet que Déu guarde.

Así só estada acollida ab tanta serimònia, encara que aribí en descut, que no sé com o puga pagar y servir al senyor don Guillem y a la senyora dona Costança.[18] Donau-los-n'é les gràsies y digau-los que jo·ls bese les mans més[19] de mil voltes, y que aquestos senyorets m'àn fet tant de goich com si fosen mos fills y que la senyora Sellera no sap que·m fasa, que jo tinch pena de vere-la tan afaynada; que·n veritat, si·s trobaren así aquexos senyors, no y agueren pogut fer més. L'aposento està molt ben parat y les peses són molt bones, ver és que no és prou còmodo, però de asò no·n digau res que bé·s sofrirà.

Anit viu a don Sancho,[20] lo qual à pasat sèries diferències[21] ab lo comte de Cosentayna,[22] que l'avia desafiat lo comte a ell; ja s'és tot ygualat y àn feta pau, laors a Déu. No avem parlat encara de nostres diferències, no sé en asò si serà tan cortès y

(13) 'Em neguitejava'.
14) Segueix *m p*, ratllat.
(15) Una de les persones que més troba a faltar durant els anys d'estada a València és el seu nét Lluís, al qual l'uneix una forta estimació.
(16) Miquel Jeroni Noia, notari valencià, casat, amb domicili al carrer de Valeriola, prop del mercat de València, administrador dels béns d'Hipòlita a València. La relació entre ells, segons la correspondència, es remunta al pare de Noia: «que era tan bon home, que jo desige vós siau semblant a ell pel bé que a ell volia y us vull a vós» (Ahumada 1999:253).
(17) Aquesta carta no s'ha conservat.
(18) Guillem Ramon de Montcada i la seva esposa Constança, a casa de qui s'hostatja la comtessa en la seva estada a València.
(19) Entre *mans* i *més* es llegeix *my*, ratllat.
(20) Sanç de Cardona i Roís de Liori, primer marquès de Guadalest.
(21) La darrera *e* de la paraula *diferències* apareix sobre una *a* ratllada.
(22) Guillem Roís de Corella († v. 1541), casat amb Brianda Hurtado de Mendoza.

complit com /f.2r/ o és per bona criança, que avisada só que m'àn sostret un advocat, que és miser Abat. Aquestes són paseres de son pare,[23] jo·ls conech a tots y estich sobre l'avís de satisfer a les cortesies per los matexos consonants, y a les obres tanbé, fent lo que·m cumple, sens fer les manyes que ells tenen y fan.

Vuy dematí jo trametí a fer saber a dona Beatriu[24] com era aribada, que diu à fets estrems de alegria. Dos ores aprés, és vengut lo prior de preycadós,[25] de part de la priora,[26] a vesitar-me y à'm parlat molt ubertament, descobrint-me tots los moviments de dona Beatriu y dient-me, de sa part y de part de la priora, que meten en mes mans, no solament lo interès dels béns, mas lo de la onra y consiència. Jo é molt folgat de asò, perquè tota la mia congoja era que jo no poguera negosiar ab ma neboda, no tenint loch de parlar-li a mon plaer, y aquest m'à dit que·m dexaran parlar ab ella. Jo é respost que no vull que·s tracte de l'interès dels béns fins que aja procurat la quietut d'ella, y que jo la tinch per pròpia filla y que en tot lo que li cumpla metré per ella qualsevulla cosa, però no la consiència. Segons m'à significat, ella s'és comensada a /f.2v/ reposar, que molt clarament s'era descarada ab elles. Ara diu que no farà sinó lo que jo voldré y ab asó àn tengut elles per bé de fer-me l'ambajada que m'àn feta. Par-me que nostre Senyor o comensa a encaminar bé y confie en Ell que·m guiarà,[27] plàsia-li que sia tot a son servey.

Per no tenir més temps, no m'allargue més ni escrich a mon fill. Fasa'm mercè de pendre a aquesta per sua y vós de avisar-me com vos à anat en noembre,[28] que ab desig espere de saber-o;[29] nostre Senyor me fasa gràsia que sia com jo desige, al qual plàcia guardar-vos a tots com jo desige.

És de València, divendres XII.

Vostra mare.

II

1536, agost, 27. Riba-roja

Carta de la comtessa de Palamós a Benet Honorat Joan, senyor de Tous, jurat en cap de la ciutat de València. Li demana que es faci càrrec de l'afer d'un home de Riba-roja que es va barallar amb una altre. Espera notícies de la cort i confia que aviat arribi el seu despatx.

Paper.1 full (31'50 x 22 cms). De mà d'escrivà. Signatura autògrafa.
(A.P. lligall 6 c.4).

Molt magnífich senyor cosin germà: Lo portador infformarà a vostra mercè de una rinya que y [à] agut entre dos hòmens de la pobla[30] sobre certes rahons que han concoregut entre ells, los quals han feta pau y resten molt amichs, per hon porà veure vostra mercè que no és cosa criminal ni de importància; sols meteren les mans a les

(23) Alfons de Cardona († d.1543), almirall d'Aragó i baró de Guadalest, casat amb la germana gran d'Hipòlita, Isabel Roís de Liori.

(24) Beatriu Margarit de Requesens († d. 1542), baronesa de Riba-roja, monja de Santa Caterina de Siena, de València, filla de Joana Mateua Requesens –germanastra d'Hipòlita– i de Lluís Margarit. En voler sortir del monestir on havia professat els vots, va iniciar-se el plet per la baronia de Riba-roja. Hipòlita, segons testament, pren possessió de la baronia, en nom de la seva filla, el 31 de juliol de 1534. Però aquesta possessió no dura massa. Està documentat que Beatriu surt del monestir i es casa amb el noble Gabriel Roges (A. P. lligall 51, carpetes 26, 27, 28).

(25) En un memorial: «Del que s'à d'articular sobre lo negosi de sor Requesens» (A. P. lligall 92, carpeta 2), cita Miquel Genovart com a prior de sant Onofre, convent de dominicans. Robles Sierra ho ratifica (1992:54)

(26) Segons Robles Sierra, (1992:161), Sor Luisa Sanz va ser priora del monestir de santa Caterina de Siena els anys 1532-1534.

(27) Segueix *tot*, ratllat.

(28) Es refereix a si està o no embarassada, la qual cosa li confirma el seu gendre en carta de 10 de desembre de 1533: «...más contento que vine, pues va preñada mi mujer. También lo está la Emperatriz y del mismo día es la sospecha, y aún gomitaron entramas el sábado y no comen bien, que nunca vi tal conformidad» (March 1941-42:104, vol.II).

spases y no fou més, sinó que la hu d'ells se feu un arrap o scorchadura[31] en la mà ell mateix y, per aquest, só obligada jo de pregar y favorir-lo, perquè és fill de una criada antiga de casa. Per so supplique a vostra mercè me faça gràcia de guiar-lo, segons se acostume de guiar en la pobla, perquè jo stimaré[32] més que ell torne per aquesta via que per altra, per mostrar que fas alguna cosa per ells. De tot serà més largament infformat per lo portador, al qual me remet, supplicant a vostra mercè que[33] tinga per bé de fer dit guiatge, que molt[a] mercè me farà.

De la cort no tinch lletres, del que stich ab molta ànsia. Spere-les ab desig y desige que ab les primeres vinga lo despaig. Nostre Senyor ho guie tot com Ell sia servit, lo qual guarde y augmente la molt magnífica persona y casa de vostra magnífica [persona]. A la senyora ma cosina germana[34] bese les mans.

És de Riba-rroja, a XXVII de agost de MDXXXVI.

Servirà a vostra mercè.

La trista comtesa de Palamós.

(29) Segueix *y gu*, ratllat.
(30) Riba-roja.
(31) 'Esgarrapada o nafra'.
(32) Segueix *q·ell*, interliniat.
(33) Segueix *procu*, ratllat.
(34) Beatriu Anna Almunia.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AHUMADA, E. de (1993), *Descripció del fons de l'Arxiu del Palau de la família Requesens. Regesta i transcripció d'una part de la seva correspondència (s. XV-XVI)*, Tesina de llicenciatura, Universitat de Barcelona.

— (1999), *Estudi d'un epistolari privat del Renaixement (La correspondència d'Hipòlita Roís de Liori de Requesens, comtessa de Palamós. Extreta de l'Arxiu del Palau. s. XVI)*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona.

ARXIU DEL PALAU (A .P.).

CAHNER, M. ed, (1977), *Epistolari del Renaixement*, edició i introducció de –, València, Albatros.

MARCH, J. Mª (1941), *Niñez y juventud de Felipe II. Documentos inéditos sobre su educación civil, literaria y religiosa y su iniciación al gobierno (1527-1547)*, 2 vols, Madrid, Ministerio de Asuntos Exteriores.

GUISADO, M. ed. (1988), *Cartes íntimes d'una dama catalana del s. XVI. Epistolari d'Estefania de Requesens a la seva mare la comtessa de Palamós*, edició de – Barcelona, La Sal.

ROBLES SIERRA, A. (1992), *Real Monasterio de Santa Catalina de Siena*, València, Publicación del Monasterio de Santa Catalina de Siena.

JOSEP LOZANO

LA *RELACIÓ VERDADERA* DE MAXIMILIÀ CERDÀ DE TALLADA

Entre els ordes religiosos establerts a terres valencianes a partir de la conquesta jaumina, l'orde de sant Domènec o sant Domingo, també conegut com de Predicadors, ha tingut un paper preponderant i innegable en el nostre àmbit religiós, però també polític i cultural, sobretot al període que abasta els segles XV, XVI i XVII.

El fet que dos dels sants valencians més coneguts, com ara sant Vicent Ferrer –patró de l'antic regne de València– i sant Lluís Bertran, siguen dominics, o el cas de l'oposició de l'OP a la beatificació del pare Simó al llarg de tot el XVII, són tres dades ben significatives en una societat –la dels segles adés esmentats- on la religió catòlica era omnipresent i aquest orde un dels seus poders fàctics amb més influència.

D'altra banda, els convents dominics valencians han estat vinculats, des dels seus orígens fundacionals, a l'evangelització i conversió dels musulmans valencians, aquells que van romandre al país després de la conquesta, i mai no van poder ser assimilats religiosament, ni culturalment, per la societat cristiana que els dominava. Aquells qui, finalment, serien dràsticament expulsats l'any 1609, en una operació militar de gran envergadura i que va tenir molts trets de genocidi.

Per tant no és gens insòlit que l'Arxiu del Reial Convent de Predicadors de València, tot i trobar-se bastant delmat –a causa de tres fets històrics ben colpidors: la guerra del Francés, la desamortització de Mendizábal i la Guerra Civil de 1936-

Caplletra 31 (Tardor 2001), pp. 41-74

1939–, i que a hores d'ara compta amb un fons de 88 volums de manuscrits, siga un dels fons més interessants que té la ciutat per conèixer la història del nostre país; ni tampoc és estrany que allí es guarden valuosos documents sobre la problemàtica dels moriscos, com ara el text que hem estudiat, el qual fa referència a la seua expulsió.

DOCUMENT

Pel que fa a la descripció codicològica del document, aquest es troba al volum núm. 77, enquadernat amb tapes de pergamí,[1] d'unes dimensions de 315 per 210 mm i amb 274 folis de paper, el qual recull seixanta documents referents als moriscos que van cronològicament des del 1609 al 1656, entre els quals figura aquest report amb el número 39, format per 34 pàgines manuscrites en català, que van des de la 201r fins a la 217v. Cal precisar que entre la 210v i la 211r no hi ha il·lació, i que s'ha de passar de la 210v a la 212r, i, finalment, de la 217v a la 211r, per a seguir amb el fil discursiu, atés que les 211r i 211v, per mala enquadernació del volum, i tot i trobar-se al bell mig, contenen el final del document.

A més, el text no té una continuïtat discursiva clara, fet que podem apreciar en aquelles indicacions d'altres textos a què ens remet l'autor, però que no tenen referent en el document que ens ha arribat a nosaltres. Així hi trobem que Maximilià Cerdà de Tallada pot escriure: «...fonch publicada la crida següent, que aprés se pot veure» (202r); «...excepto lo capítol, que así està aprés de la lletra.» (202v); «Voldrà lo curiós veure les patents... en lo present quadern les podrà llegir. (203r); 'un orde que al present està en est quadern» (203r); «...es feren varies crides...y, entre altres, la que·s seg[u]ex..» (204v); «Y axí part que·s complí lo que el pronòstich deya dels efectes de la Confució Macna, ab les paraules següens:» (205r); «...y donà-li lletra que va en est quadern.» (212r), encara que al manuscrit no es trobe cap crida, capítol, patent, ordre, pronòstic, ni lletra, però sí alguns buits o salts en el text.

Altrament, atenent-nos a canvis en el tipus de lletra, i de trets lingüístics, hem diferenciat diverses parts copiades, i no sempre pel mateix transcriptor, l'inici de les quals hem indicat amb notes a peu de pàgina i hem denominat amb les primeres lletres majúscules de l'abecedari. De fet, hi trobem diverses mans –concretament sis–, la primera des de l'inici, pàg. 201r del manuscrit, fins als finals de la 205v, inclusivament, i que correspon al primer copista o copista A; la segona, des de finals de la 205v fins a la 206r, del copista B; la tercera, des de la 206v fins a finals de la 210v, del copista C; la quarta, des de finals de la 210v fins a finals de la 213r, del copista D; la cinquena des de finals de la 213r fins a la 216v, del copista E; i la sisena, des de la 217r fins a la 211 v, del copista E–, i sis criteris de translació que ens donen indicis, en alguns casos, sobre la varietat dialectal a què pertany l'amanuense.

1. Vegeu Esponera Cerdán, A. i Robles Sierra, A. (1996: 380 i 384).

El text, que començà a redactar Maximilià Cerdà de Tallada el mes de setembre de 1609 i que les primeres pàgines possiblement les va escriure ell –per la cura amb què estan escrites–, és un report o relació de fets que sembla inacabat o maltractat pels posteriors escrivans que l'han copiat. Fa l'efecte com si en un principi fóra format per diverses introduccions que explicaven documentació generada per autoritats, tant polítiques com eclesiàtiques, i motivat per aquell corrent de passió historicista dels segles XVI i XVII que al País Valencià generaria dietaris, cròniques i relacions –i del qual donen prova fefaent les obres de Sòria, Garcia,Viciana, Beuter, Català de Valeriola Escolano, Diago, Porcar, els Vic o Aierdi–,[2] o com si es tractara d'un material per a la posterior elaboració d'un memorial de greuges, sobretot entorn de les conseqüències de l'expulsió o dels atacs de la milícia contra els interessos de la noblesa valenciana, de la qual l'autor formava part.

El document es titula *Relació verdadera, molt en particular, de tot lo que ha pasat en la extració dels moriscos del present regne de València, y depopulació de aquell, feta y recolta per mi, Maximiliano Cerdan de Tallada, generós, iniciada en lo mes de setembre, any 1609* –d'ara endavant *Relació verdadera*–, i el seu autor, com el seu mateix títol indica, és el xativí Maximilià Cerdà de Tallada. És un text fragmentari que sembla haver estat copiat –com ja hem dit adés– d'un original anterior, llevat de la primeres planes; on cada fragment està destinat a introduir o glossar un document sobre l'expulsió dels moriscos del regne de València, que tan transcendental va ser en la nostra història. Tema que li dóna unitat al document. D'altra banda, aquest també ens parla d'alguns episodis i seqüeles de l'esdeveniment, com ara la revolta dels moriscos a la mola de Cortes, acabdillada per Turixi, i a la de la vall de Laguar; la venda de béns dels expulsats pels soldats dels terços, béns que la noblesa considerava com a seus, però que tot i lamentant-ho no farà res per recuperar-los; la reducció de les pensions dels censals, les rendes dels censalistes, que arruinarien un important sector «inversor» de la població valenciana, i el batiment de moneda falsa.

L'AUTOR

No coneixem massa dades biogràfiques de Maximilià Cerdà de Tallada i Sancho (1560/65-1630), autor del text *Relació verdadera*. Sabem que tenia vel·leitats literàries, perquè va ser un dels tretze membres fundadors de l'*Academia de los Nocturnos de València*,[3] un cenacle literari d'autors valencians que es reuní amb certa assiduïtat entre 1591 i 1594, i que arribaren a un nombre de quaranta. Les sessions se celebraven a la ciutat de València, al palau dels Valeriola, ubicat en la actual placeta de Nules. Aquesta acadèmia, que va ser creada l'any 1591 per un membre de la noblesa valenciana, Bernat Català de Valeriola, celebraria un total de 88 sessions.[4] Van ser-ne membres l'historiador Gaspar Escolano i els autors teatrals Gaspar Aguilar i Francesc Tàrrega.[5] En les

2. Escartí, J. V. *Memòria privada. Literatura memorialística dels segles XV al XVIII*, Eliseu Climent Editor. València, 1998.

3. Canet, José Luis / Rodríguez, Evangelina / Sirera, José Luis. *Actas de la Academia de los Nocturnos – Vol. 1 (Sesiones 1-16)*, Edicions Alfons el Magnànim. València 1988, p. 19.

4. Les actes han estat publicades fins a hores d'ara en quatre volums, el primera com ja hem dit en la nota anterior, el 1988; el segon el 1990; el tercer el 1994, i el quart el 1997.

5. Veure *Gran Enciclopèdia Catalana*, volum I (A-Alf), entrada 'Acadèmia dels Nocturns', p. 100 . Barcelona 1990.

seues sessions es llegia un discurs i diversos poemes, que tenien com a comú denominador la temàtica prefixada en la sessió de la nit anterior, i el seu objecte era desplegar l'enginy i la virtuositat d'aquells lletraferits, els quals tenien cadascú un pseudònim relacionat amb la nit. El pseudònim de Maximilià Cerdà de Tallada era *Temeridad*. L'edat dels membres oscil·lava entre els vint i trenta anys i el nostre autor deuria ser dels més joves. L'idioma habitual dels discursos i poemes d'aquells cenacles literaris era el castellà; a les actes de les sessions –88 sessions– publicades en quatre volums per la Institució Alfons el Magnànim, només n'hi ha un en català, i no és del nostre autor, i diversos plurilingües. En la 9ª Jornada, *Sosiego* –pseudònim de Miguel Beneito–, en un poema titulat *Elogio a los Académicos*, li escriurà a Maximilià Cerdà de Tallada aquests versos: «Cerdán, con su saber el mundo atierra / pues no cabe inorancia en su sujeto, / que su saber divino la destierra, / con su cordura y término discreto / nos descubre los mucho que asigura / su ciencia rara y su saber perfeto».[6]

D'altra banda, la *Relació verdadera* és l'únic text en prosa, i en català, que se li coneix a Maximilià. També apreciem en ell, a través de les seues paraules, el que podria ser un cert toc nacionalista en els seus plantejaments, quan al text es refereix a la «nació valenciana» (207r) i «als soldats de la nostra nació» (209r). Al capdavall, però, ben poca cosa.

El nostre autor pertanyia a la noblesa, ell mateix ens diu que és «generós». Una noblesa valenciana subalterna i genuflexa, amb un poder subsidiari i plegada als interessos castellans, i a qui el poder dels Àustries sempre feia ballar amb la més lletja. Era el fill menor d'un important jurisconsult, Tomàs Cerdà de Tallada (1532-?1613), cavaller i senyor de Cerdanet, el qual va exercir càrrecs ben significatius a l'Audiència de València, va formar part del Consell d'Aragó i, a més, va escriure importants obres sobre matèria política, penal i penitenciària, com ara *Visita de la cárcel y de los presos* (1574); *Verdadero gobierno de la monarquía de España* (1581); *Viriloquium en reglas de estado* (1604); *Repartimiento sumario de la jurisdicción de SM en el reino de Valencia* (1609) o *Discurso en razón de abreviar pleitos* (1613). En els preliminars d'algunes d'aquestes obres figuren poemes dels seus dos fills: Tomàs, que seria comanador de Montesa, i també de Maximilià.

En la biografia de Maximilià Cerdà de Tallada podem distingir una altra vessant: la d'home públic. Sabem que fou capità de cavalls de la Costa, encara que no hem pogut esbrinar en quin any va ser-ho; el trobem com a procurador del braç militar en les Corts de 1604, i sabem que va participar en la reunió que dit braç celebraria el 1606, on va ser nomenat comissionat davant de Felip III, càrrec que va exercir fins al 1608. El 1614 va casar-se amb Maria de l'Esperança Gibert, i sembla que va morir, cec, l'any 1630.

Com a escriptor, i sobretot poeta, va participar en les justes poètiques que se celebraren a primeries del segle XVI a València, dins el corrent de humanisme tardà que va inspirar l'aparició al regne d'Espanya de diverses acadèmies literàries, i entre elles

6. *Op. cit.* p. 231.

la de València. Alguna de les seues poesies podem trobar-les a *Fiestas nupciales que la ciudad de Valencia hizo al casamiento de Felipe III* (1599), de Gaspar Aguilar, i en la novel·la pastoril *El Prado del Valencia* (1600), de Gaspar Mercarder, comte de Bunyol, que tracta sobre les noces del duc de Gandia, i on l'autor va incloure un bon nombre de poesies de les actes de l'Academia de los Nocturnos. Per tant, la producció literarària del nostre autor sembla més aviat minsa.

Per tot i això crec que no devia ser un lletraferit gaire rellevant, ni amb una posteritat excessivament duradora, Ximeno[7] no li dedica cap entrada, només el cita en la del seu pare,[8] on ens informa, lacònicament, que Maximilià va ser «capitán de cavallos» i que el seu progenitor li va publicar dos poemes al seu *Viriloquium*.

Tanmateix, ens trobem davant una relació de fets dels quals l'autor és testimoni ocular; és a dir, amb una font d'informació de primera mà. A més, Maximilià n'ha estat protagonista actiu, com ell mateix reflecteix en el text.

Així, en vespres de l'expulsió dels moriscos, participa en les deliberacions del braç militar, és a dir, de la noblesa valenciana, molt preocupada per les repercussions econòmiques del tema, i perquè, d'altra banda, l'han marginada de tal operació. I ell serà un dels representants nomenats per a exposar aquests problemes davant del virrei, el marqués de Carazena. Més tard serà convocat en l'última junta dels censalistes, que veuen perillar els seus interessos amb l'expulsió, com ell mateix ens conta: «...feren algunas juntas en lo capítol de la Seu, en la quall també y fui convocat en la última junta...», «Y avent-me comanat en dita Junta lo primer vot,...» (217r). D'altra, Thomàs Cerdà de Tallada, el seu germà major, cavaller de l'orde de Montesa, també participa en aquests fets (203v), concretament en la custòdia dels assuts, castells i aigua de la ciutat de València. És a dir, que en la *Relació verdadera* concorren tota una sèrie d'aspectes i circumstàncies, gens menyspreables, en el report d'uns fets històrics; d'altra banda, és l'únic que existeix en català sobre l'expulsió dels moriscos valencians.

CRITERIS DE TRANSCRIPCIÓ

He emprat en el trasllat del text de la *Relació* els criteris ortogràfics habituals en els treballs de transcripció filològica, és a dir, l'accentuació, la puntuació i l'ús de majúscules i minúscules com es fa actualment, i la regularització de l'ús de la *v* i la *u* i de la *i* i de la *j*. Els mots que apareixen units els he separat segons les normes de l'apòstrof i el guionet, en el casos que així ho preveu la normativa, i en els casos no previstos, per indicar la mancança d'una lletra, he utilitzat el punt volat, i entre claudators [i] les grafies que hi manquen, quan l'absència de les qual podria entrebancar la comprensió del text.

7. Ximeno, V. *Escritores del reyno de Valencia*, 2 ts, València, Josep Esteve Dols, MDCCXLVII-MDCCXLVIII (Edició facsímil Llibreria París-València 1980).

8. *Op. cit.* tom I, pàg. 34.

RELACIÓ VERDADERA, MOLT EN PARTICULAR DE TOT LO QUE HA PASAT EN LA EXTRACIÓ DELS MORISCOS DEL PRESENT REGNE DE VALÈNCIA, Y DEPOPULACIÓ DE AQUELL, FETA Y RECOLTA PER MI, MAXIMILIANO CERDAN DE TALLADA, GENERÓS, INICIADA EN LO MES DE SETEMBRE, ANY 1609

Primerament, avent sabut lo extrenuo bras militar que la magestad del Rey, nostre senyor don Felip de Àustria, terser de aquest nom (y en temps del papa Pablo quinto, esent jurats en la present ciutat de València, en lo present any: Grisóstomo Siurana, generós; Francisco March, ciutadà; Melgior Valenciano de Mendiolaça, cavaller; Baltasar Miquel, ciutadà; Diego de Salines, per ser mort lo jurat Chosef Onorat Perelló, ciutadà, senyor de Benifaraig, y com no estar en costum fer-ne altre, jurat; y esent diputats, per eser mort don Feliciano Figueroa, bisbe de Sogorb –que era diputat primer eclesiàstich– don Jeroni Ferrer, comanador de Orgeta y cavaller de Santiago de la Espasa; don Giner Rabasa de Perellós, machor, baró de Dos Aygües y senyor de Benetúser; Miquel Àngel Solanes, ciutadà; Fransés Lloqui, generós, y per ell, supdelegat; Melgior Cruÿlles, generós, y per la vila de Alcoy, Sisternes, y son supdelegat Arsís de Senpere, ciutadà) feya y tenia moltes prevencions de guerra, axí per terra com per mar, totes en lo present recne; considerant que encara que·s deya que era per a la jornada de Alger, vent y molt bé considerant que portava més camí de ser per a la extració y depopulació dels moriscos, preseïnt convocació del dit extrenuo bras militar, feta per Pere Gostans de Soler, al present síndich de aquell en lo present mes de setembre, lo dit bras féu del·liberació, *nemine discrepante*, de tres nobles y tres cavallers de la present Junta, aconsellat[s] [d']altres, los quals foren don Lluís de Vilanova, conte de Castellar y Faura; de Cucaló, generós, senyor de Càrçer; don Jusep de Proxita, marquès de Navarés, conte de Almenara; Sipió Rocha, generós; don Fransisco ***//201v//*** Llançol[9] de Romaní, senyor de Gilet; Maximiliano Cerdan de Tallada, generós, per a que representasen a sa exelència, don Luis Carillo y Toledo, marqués de Carasena, al presen virey y capità general, la notable desconsolació de lo dit bras y estament militar tenia de que [...] esent tan coneguda per sa magestat, y experimentada y ignata[10] fidelitat y amor, eretada de sos predesesors, tan continuada en totes les ocasions de guerra y pau, en les quals sa magestat, y lo reys predesesors, els avien manat enplear y que en lo present que presentien per veure tant[s] aparatos de guerra, no de menyx. Inportan-se que los demés no·n tinguesen de sa magestat ninguna notícia; suplican-li fos servit manar-los donar alguna notícia per a poder-se oferir ab sertea y acudir a son rey y senyor.

Y que, com si se sospitava, que era per la extració de moriscos, fos servit donar-los carta de favor per a sa magestat, per a que fosen oÿts. Los quals elets tornaren resposta al dit estament en la forma acostumada, de que sa excelència no avia declarat son pit en més de que·ls afavoreria, axí per si volien escriure a sa magestat, com per a si enviaben enbaixadors.

9. A l'original: Llançon.
10. A l'original: ynganata.

Oÿda la relació, lo dit estament féu del·liberació d'escriure a sa magestat en conformitat desus dit, per medi de dos embaxadors: lo un senyor de vasalls moriscos, l'altre no, y que se feren elets per a axeptar de sa excelència la mersè y favor concedida, aprés de haver-li donat raó de la susdita del·liberació.

Foren eletes,[11] de la forma acostumada, de la present Junta: a don Fransisco Llançol de Romaní, baró de Gilet; a Maximiliano Cerdan de Tallada, generós; a don Jaume de Vilanova, y a Josef Ferragut, generós, reduïts de aquells dotse que en la dita del·liberació féu dit estament. És a saber, sis nobles y sis cavallers y generosos, com dit és, per a fer elexció dels dits embaxadors y donar ad aquells les intrucions y memorials, ordenar aquells y demés lletres per a sa magestat, y demés persones que ad aquells paregués.

Los quals, lo desús síndic, aconsellat de don Jaume Sans, senyor de Alboy, y de Fransés Ferragut, baró de Gova, féu eleció de les persones següens: don Felip Boÿl de la Escala, senyor de Manises; Maximiliano Cerdan de Tallada; don Francisco Llançol de Romaní, baró de Gilet; Carlos Valero; ***// 202r //*** don Pedro Sans de la Llosa; Yusep Ferragut; don Juan Lloris Fenollet; Sipió Roca; don Nofre Muniós Cucaló; don Lluís de Vilanova, conte de Castellar; Llorens Saydia y Urbano.

Los quals feren elexció per enbaxadors, per al dit efecte, a don Felip Boÿl de la Escala, lo senior de Manises, y don Juan de Valtera y Blanes, als quals donaren les instrucions conveniens y memorial següens en esta forma, que per a fer aquells reduÿren al conte de Castellar y a Maximiliano Cerdan. Y per a la colecta de les pecúnies per als gastos de la enbaxada, sobre la llista y tacha següent, feta per los dits reduïts, foren reduïts don Lluís Fenollet y Carlos Valero.

Los quals enbaxadors portaren ab dit[s] memorials, instrucions [i] lletres per a la magestat del rey y de la reyna; per a don Francisco de Sandoval, duc y marqués de Dénia; per a fray Aliaga, de l'orde de Predicadors, confeçor de rey; per al padre Rigardo, de la Compania de Jesús, confesor de la reyna; per al vicecanciller, don Diego Claustro; per al duc de l'Infantado; per al duc de Gea; per al conde de Es[...]ade.[12]

Los quals partiren de la present ciutat per a on sa Magestat estigués, a denau del present mes, partits los quals en vint-y-dos del present mes, estigueren tractant de fer eletes persones [de] dit estrènuo bras, per a que ab los elets dels demés braços, eclesiàstic y real, fer enbaxadors.

Per tot lo recne foren cridats los síndic[s] dels tres braços, és a saber: Bellmont, canonge de la Seu, síndic del bras eclesiàstic, Diego de Salinas, jurat síndic del bras real, y lo dit de l'extrènuo bras militar per sa excelència, als quals donà per a los estaments una lletra a cascú, del tenor que a present se dirà. Tanbé del matex tenor ne foren donades als diputats y gurats en lo matexy dia. Tanbé en lo matexy de vint-y-dos, fonch publicada la crida següent, que aprés se pot veure.

E lo dia següent foren cridats y donades lletres a tots los titulats ***// 202v //*** Y en lo dia en aprés foren donades tanbé a tots los barons, senyors de moriscos, totes del matexy tenor que la susdita, excepto lo capítol, que así està aprés de la lletra.

11. Procedent de: electes.
12. Illegible.

A més del desús dit, enseguida de dites lletres fon feta eleció de tres nobles y tres cavallers de la present Junta, en lo present mes, per a anar a sa excelència a oir que·ls tenia que manar de part de sa magestat, que foren, com dit és: Geroni Mercader; Pere Lloís Almunia, generós; de Pròxida; don Francisco Rebollet; Felipe Rebolay, generós; don Gimén Peres; Juan Sipió Roca, generós. A dos dels quals, tornat que agueren la resposta, cometeren lo respondre'n a sa magestat a dita lletra y escriure al duc de Lerma, que foren de Jimen Peres Juan y Sipió Roca, generós. Lo tenor de les quals se poden llegir aprés.

Tanbé foren fets quatre elets per asistir y acudir a sa excelència, per si tenia alguna cosa que advertir a l'estament Militar que convingués en dita ocació, de tanta importància. Per al qual efecte tanbé se determinà que restàs advertit lo síndic[13] de tenir lo bras[14] junt cada dia, perquè·s pogués resoldre lo faedor. Per al qual efecte foren nomenats elets a don Lluís Vilanova, conte de Castellar; a Fransés Artés, generós; a don Fransisco Fenollet; a Sipió Roca, generós. ***// 203r //***

Les prevencions que y agué de guerra, en la present gornada, foren aver vingut don Agustí Mexia, mestre de camp y del Consell de Guerra de sa magestat; lo qual se aposentà en lo Real; aven aribat al dit palàcio Real en or y argent, en moltes càrregues de moneda; y al mateyx temps, éser aribat a Dénia don Pedro de Toledo, general del mar Mediterràneo, y don Luis Faxardo, general del mar Océano, ab sis galeons, set lanches, dos [...][15] y vint-y-set naus, onse galeres de Sisília, les de Nàpols y Llombardia, [i] les galeres de España, ab los terços de Portugal.

Y per la terra, en la frontera del regne[16] de Castella, aver-y alochada molta gent de infanteria y cavalleria, molta en número. Y en lo regne de Aragó molta gent quintada, al modo y costum de aquell regne.

Tanbé, per orde de sa excelència, lo capità y governador de infanteria espaniola, Francisco de Miranda, natural de Oliva, en la part de ponent del present regne reseñà los tersos y companies de la milícia efectiva. Y don Gaspar Vidal, capità de cavalls de la costa marítima en lo partit y districte de Vilagoyosa, reseñià la gent y tersos de la milícia efectiva en la part de llevant y tremuntana.

Voldrà lo curiós veure les patents de don Agustin Mexia, y dels demés, Miranda y Vidal, en lo present quadern les podrà lligir. Tanbé abans de la publicació de dita quidra y notificació de les lletres, foren despachades quatre patents a quatre cavallers, naturals residents en València, per a que acudisen als puestos de mar y terra a executar les comicions. Segons en lo tenor de aquelles, así lo quuriós podrà llegir. Los quals foren lo capità don Gofré de Blanes, cavaller de àbit ***// 203v //*** de Nostra Señora de Montesa, comanador de Benicarlo y Vinaròs; don Baltasar Mercader, cavaller de Santiago de la Espasa; lo alferis don Francisco Caròs; don Pedro Escrivà, cavaller de Santiago de la Espasa.

13. A l'original: síndit.
14. Braç militar.
15. Espai en blanc.
16. A l'original: regnes.

En aprés foren fetes prevencions per los jurats de València de que es molguesen al present mil y sinc-sents sachs de blat, per a que, fets farines, es tinguesen en depòsit custodi[a]ts, per si alguna causa, o que·ls moriscos desbaratasen los castells y asuts de les séquies, per a que, mentres se consertaren, y agués farines per a sinc o sis dies.

Y perquè, en lo dia de vint-y-quatre del present, se tingué notícia que la nit abans, avent-y gent alguna que treballava en dits asuts y custòdia [de] aquells, vingueren alguns moriscos ab arcabusos, y la dita gent, que estava en custòdia, vent que volien fer dany y feyen armes feren fogir a aquells. Per so, sa excelència, en lo dia vint-y-sinc, cridà al capità Thomàs Cerdan de Tallada, cavaller de la orden de Nostra Señora de Montesa y Sen[t] Jordi, que estava de guarda en lo Real Palàcio aquell dia, y li ordenà, manan-li despachar patent per a que estigués en dits castells y asuts, en custòdia de les aygües de la present ciutat.

Tanbé en les matexes calendes, sucseí[17] que portant uns moriscos de Alcàser y Picasent planta a vendre a València, els ixqueren un gavayx cochero y altres cristians vells, y·ls llevaren les cavalcadures y acoltellecharen de algunes ferides als dit[s] moriscos. Per so, acudint allà lo auditor de la Guerra va penchar al dit cochero y a un altre, que foren presos de aquells.

Per a prevenir la custòdia de la dita ciutat, fou previngut un orde que al present està en est quadern, ordenant a la gent de batalla y mestres de camp de aquell de dins de la ciutat lo que devien[18] fer. Per al qual efecte feren venir a Valèntia les compañies de a cavall de ***//204r//*** de la costa del present regne, que són la de Moncofa, capità Geroni Marc, cavaller de la orde de Nostra Señora de Montesa y Sen[t] Jordi; la compañia de Canet, capità don Carlos de Borxa, cavaller de la orde de Nostra Señora de Montesa y Sent Jordi; la compania de València, capità don Jaume de Vilanova; la de ponent, la compañia de Vilajoiyosa, capità don Gaspar Vidal; la compania de l'Orta de Alacant, capità don Carlos de Castellví.

Al mateyx temps, los diputats començaren a repartir les armes y municions de la casa les Armes, axí per los particulars com per als oficis de la present ciutat, viles y llocs del present regne, entre les persones que no·n tenien.

Fonc també manat y ordenat per sa excelència, a tots los castellans dels castells de omenadge y altres del present regne, que acudisen cascú a sos castells y abastisen i muniçionasen aquells. F[e]ren en la ciutat de Xàtiva de la matexa manera que en molts pobles del recgne, tancades moltes portes a calicanto, dexan-ne algunes ubertes, ab gent de guarda y porta.

Als vint-y-sinch de dit mes, don Agustín Megia, de matí, s'enbarcà en lo Grau de València en dos galeres que vingueren per ell, y per anar a Dénia a entendre en la enbarcació dels moriscos que, com se diu, la primera avia de ser en los moriscos de Dénia y Gandia.

17. A l'orginal: sucseyí.
18. A l'original: deuven.

Y als vint-y-sis aribà nova de que los moriscos de Alberic y Alcoser se avien alsat y recollit en una montaña, a cosa de sinc mil moriscos. Y lo virey féu resolució de fer-los pendre els pasos y no dir-los ni fer-los res, sinó dexar-los fins a feta la enbarcació dels demés.

Als vint-y-quatre del matex se féu crida, per sa excelència, declarant que los moriscos poguesen vendre's tots los béns mobles, conforme es conté en la crida que ve aprés.[19]

Y als vint-y-sinc de dit *// **204v** //* mes, se preconisaren una altra crida de tenor següent.

Als vint-y-sis feren altra crida, clamant que los pobles de cristians guardasen cascú, en sos termes respectius, los camins, que no·s fes dany etc. com se conté en aquella. Dit dia doblaren les guardes, fent entrar dos compañies en los puestos, en lo Real: el un lo cuerpo de Guardia y portals, lo altre cuerpo de Guardia en lo portal Nou y torres de la Pólvora, y en la casa de les Armes lo llevaren. Y comensaren a fer la guarda los artillers, encaregan-se de aquella los diputats.

A vint-y-set de dit mes, lo Patriarcha predicà en sustància de la ocació.

Tot lo que en lo edicte féu publicar, se conté en aquest quadern y també la orde de les devosions, lo qual està tanbé en est quadern. En est cap fa discórer llarc, puix[20] se parla del Patriarcha lo discurs d'esta matèria.

Als vint-y-vuit del mateyx se publicà una crida del tenor següent, que·s veu en est quadern.

Foren vàries les noves que aribaren de coses que pasaven en cascuna part del regne, de molts moriscos que per les montañes se juntaren, quals en la serra de Aytana, quals en la de Mariola y en altres parts de tremuntana, com en lo de Cortes y Dos Ayguës. Però no en la serra d'Eslida, perquè estava presa per lo rey. Y com per ocació de la crida, que·s féu als vint-y-dos, la gent avia conprés que los moriscos no podien exir de sos pobles, pasats los tres dies de la publicació de aquella mataren alguns d'ells que encontraven en camins.

Per la qual ocació se feren diverses crides per a evitar estos danys, posant penes als que enuchaven y, entre altres, la que·s seg[u]ex, declaratòria de la primera, publicada als vint-y-dos del present mes de setembre. *// **205r** //*

Dichous següent, que contaven lo primer de octubre, partiren del port de Dénia, enbarcats en algunes naus y galeres, més de sinch milia y do[s]-sent[s] moriscos, tots vells, dones y chics; perquè tota la gent chove, ab desimulació, a la desfilada y de nit, se retiraren a la montaña. Y com los comisaris que anaren a l'efecte de la enbarcació no conexien los moriscos de los tals pobles, portaren a enbarcar-se'n la chent que y avia. Tots los quals feren el número desús dit, que fonch la primera enbarcació.

Dit dia, tanbé en lo Grau de València, se comensaren a enbarcar los moriscos de alguns pobles del rededor de València. Y a tres del dit més aribava nova que·n moltes

19. Aquí ens trobem amb una de llacunes del discurs.
20. A l'original: peiux.

parts avien mort y degollat molts moriscos, y que estaven per los camins a muntons. Y axí part que·s cumplí lo que el pronòstich deya dels efectes de la Confució Macna, ab les paraules següens: [...].[21]

A quatre, estant en ora de sermó, per ser diumenche, aribà ab gran avalot nova de que per la part de Burchasot avien aribat gran número de moriscos, qui, deya quatre mil; qui, mil; qui, dos mil.

Parà lo sermó en moltes esglésies, tancaren aquelles, tancaren los portals,[22] comensaren a doblar les campanes. En fi, y agué gran avalot.

Perquè aribà nova que avi-***// 205v //***en degollat tot lo lloc de Burchaçot. Y dins breu temps, se sabé que no fonch res, sinó una quistió de uns veremadors ab tres moriscos. Y sucseí que mataren un morisco, y los demés, avent fogit, baxaren dins breu temps ab cosa de trenta o quaranta moriscos a sercar als veremadors y, troban-los, ne mataren dos o tres y se'n tornaren allà de on vingueren. Y com la nova fonch machor, asò paregué res.

Los enbaxadors que trameteren a la Cort de sa magestad, parlaren ab sa magestad dimats y sis del pasat, y donaren la enbaxada següent, com se conté en les presents lletres que trameteren en lo estrènuo bras militar del tenor següent:

«A quatre del present se acabaren de enbarcar, en lo Grau de València, tres pobles de moriscos. Y así no[23] vingueren altres pobles al matexy Grao a enbarcar-se de la matexa manera.

En estos dies, fins así, don Pedro de Toledo anava ab divuit compañies de soldats de la mar, ajudat de altres compañies de la terra, de la milícia efectiva, portant molt[s] moriscos a enbarcar en la part de llevant y de aquelles valls a Vinaròs, a on estava la esquadra de Nàpols[24] y altres vexells, y enbarcaren més de sinc mil, entre òmens, dones y chics. Y en la part de Alacant s'enbarcaren en altres vexells, axí redons com galeres, més de vuit mil òmens y dones, sense més de mil criatures de mamella. Y continuan-se la enbarcació ***//206r //*** del Grau de València, baxaren molts més pobles, que serien los que fins aquí se an enbarcat més de dos mil tre-sens entre tots. Y fan número que estes partenços [de] més de vin[t]-y-un mil y sinc-sens.

Y al present, en lo dit Grau, ya per enbarcar los del poble de Benimodo,[25] Buñol, Gest y Bétera, que contam vui del mes de octubre, catorse. Y aribat nova serta de que avien cha comensat a aribar, de volta, los que avien fet la primera enbarcació. Y que los de Benilloba, Vall de Muro y altres pobles, que deyen que se avien fet a montañia, que a vuit del present caminaven per l'enbarcador, y asò, ab lletra serta del dit don Baltasar Mercader, del mateyx calendari.

Y en lo Grau de València tanbé aplegà, a onse, un vexell de volta, dels que avien dexat allende moriscos, dels que ells matexos se pagaven lo flete, que són estats molts pobles que·ls rics de aquells s'an fet. Enbarcan-se en Alacant, en la dita gornada, los llocs de la part de ponent: de Albatera, Crevillent, Asp,[26] lo arabal de Elig,[27] Novelda, Elda, Petrer y Salines y altres. Y en Dénia onse pobles del ducat de Gandia y Beniredà, del capítol de la Cort y Jurats de Untinent,[28] la baronia de Xall[29] y los de Gata y altres.

21. Una altra de les llacunes del discurs.
22. De la ciutat de València.
23. A l'original: y así no, y así no.
24. A l'original: Nàpolts. Altrament, una altra grafia, però amb lletra més fina, la del copista B.
25. A l'original: Benimòdol.
26. A l'original: Ast.
27. A l'original: Elg.
28. Ontinyent.
29. Possiblement Xaló.

Y en lo Grau de València part de llevant: los llocs de Alcàser, lo qual portà a enbarcar don Pau Sanoguera, señor de aquell, y fon lo primer que portà a sos vasalls a l'enbarcador. En aprés vingueren , fins a la present jornada, Picasent, Benimàmet, Mirambell, y·ls nomenats en Vinaròs y la Llosa, los pobles de la serra de Espadà, Bechí, Vall de Segó y Ribarocha y altres.

Sertificàs al present la nova de que·n Cortes se an retirat més de dos o tres mil moriscos, y en Lagar, del marquesat de Guadalest, més de sis o set mil, y los que se avien retirat devés les baronies de Alberic y Alcoser tractaven ja d'enbarcar-se. Y van marchant per a la segona enbarcació molts pobles de totes parts, com són Jelva, lo araval, Calles, Tales, Benageve, Benaguay. ***// 206v //***[30]

Y, per escusar la prolixitat, s'enbarcare[n] tots los moriscos del regne, per ses jornades en los puestos referits de tots los pobles, com se à dit, que són de moriscos quatre-sens sinquanta-y-tres, los noms dels qual[s] esta[n] en est quadern, ab los amos de aquells. De manera que venint a fer suma de tots los que s'enbarcaren, en tots los dits puestos, entre òmens, dones y criatures, foren sen[s] número.

Y com se à dit, molta part dels jòvens, per aver-se fet a montaña, no s'enbarcaren, retiran-se en quatre puestos forts, que foren: Guadalest, y en la vall de Laguar y en la de la Gallinera, y en la part de Castella, en Cortes. Que tots los dits moriscos foren en número prop de vint-y-sinch mil jòvens, y les dones, gichs y vells, que en los pobles de dits puestos se restaren, que no·ls pogueren traure [a] enbarcar per aver-se fet forts en aquells.

Com se à dit, causaren alguna inquietut y cuydado, encara que no estaven armats sinó pochs d'ells de alguns pedranals y pestolets y alguns *jusos* llarchs, y de les relles y llegons que y avien fet fer als ferers dels seus pobles, y moltes fones y alguns arcabusos, y pochs mosquets, ab los quals feyen *vistas*.

Y los exèrcits dels cristians creÿe[en] que eren molt més, perquè com los puestos eren eminents y altres no·s podien descobrir, sinó per alguns portells de la montaña, y com feyen també ses sentineles, que sitiant y exint de guarda sentien lo toch de les caxes, les quals feren de alguns buchs de colmenes y pells seques. ***// 207r //*** Y que veyen-se també algunes banderetes, [que] y llevaven y posaven, fetes de llansols.

Tota aquesta ynquietut la causà, que no·s pot dexar de dir per ser veritat, com ja se à señalat dalt en lo prinsipi de est discurs, lo y aver tingut orde lo virey de sa magestat y Consell de Estat de que anàs cubert y disimulat, en los prinsipis, ab los señors de vasalls. Reselant que no avien de pendre bé aquesta execusió y espulsió de moriscos. Y perquè quan fon fet lo de la serra de Espadà, durà tant temps, [per] aver-se fet forts en ella los moriscos. Per y creure lo duch de Sogorb, de la casa de Aragó, señor que y era de dita serra, a càrrech del qual estava conquistar-los, els quals perseguia ab blanor, y no per ventura ab lo rigor que convenia. Y axí agueren de venir a llansar-los, de la dita serra, estrangers.

Y axí, en esta occasió, sols se reselaren de dita serra, y aprés, com se à dit, y com serà, selaren, com dit és, dels señors de vasalls, y no sols d'ells, sinó de tota la nació

30. Canvi de grafia. A partir d'aci comença la transcripció del copista C.

valenciana. Portant tant secret est negoci que no·s pogueren, ni gosaren informar-se dels puestos aprés, y axí no·ls saberen per a poder-los prevenir, que sols previngueren los del castellet de Guadalest. Perquè a cas un cavaller pràctich natural digué ser puesto fort, per tenir font y molí, y ab disimulació procuraren que don Jeroni Mercader, a càrrech de qui estava lo govern y administració de aquell estat –per estar lo marquès en Flandes, en servici de l'archiduch–,[31] se à figurat de aquell, com o féu, que fins tenint dins moltes vitualles, tant quant duraren durarà ***// 207v //*** lo sustentar-los forts.

Però, com se à dit, don Agustin Mexia, que estava en la ciutat de Xàtiva, dexant allí orden per acudir –com se dirà– als moriscos que se avien fet forts en Cortes, acudí als puestos de Laguar, Gallinera y Guadalest, y féu los efectes en la vila de Murla, que és de cristians vells, per a des de allí donar-los orde en què convinguesen. Y axí repartí la gent dels tersos de Nàpols, Sisília y Portugal, de la manera que més li paregué convenir.

Sucseí que avent acudit de moltes viles y pobles de cristians del present regne, molta gent de la milícia efectiva, ab los capitans, y altres a la desfilada, als quals llansava don Agostí Mexia que se allistaren davall bandera, perquè sucsein alguns desbarats.

De aquells moriscos ne mataren alguns, y també estaven alguns moriscos morts, y asò era inquietut. Y tot per occasió de aprofitar-se de la gasama.[32]

Durà alguns dies lo determinar-se per on podrien acometre's, perquè les puchades eren molt dificultoses. Y més per a la gent dels tersos, per no ser pràctichs en la terra y les sabates no ser bones per anar per aquelles peñes y montañes. Fon Déu servit que se offerís hun capità de la vila de Penàguila, de que acometria la pujada ab la segua gent, que com a pràctich sabia. Y [...][33] don Agustí Mexia no y e[l]s consentí, però sí disimulà. Y axí acometé dit capità que y deya.

Y acometent guanyà un puesto ab la segua gent de un peñonet de montaña y plantà bandera, encara que·ll morí, ***// 208r //*** lo dit capità. Y vent lo alferis mort, ab aquell se'l carregà al coll, que li era cosin germà, y·l retirà.

Y don Agustin Mexia, vent lo bon succés, li donà [la] espasa sua de la mort;[34] y lo dit alferís li respongué que li fea molta honor, però que el parabien li['l] podien donar, perquè·s folgava, puix[35] se avia tan bé enpleat.

Sucseí tanbé que, posan-se casi de nit, a ora tarda, de un puesto y·n altre, molts moriscos y mores, [que n']avien tengut notícia, se posaren en celada. Y alguna part, gent dels tersos, y a l'altra de la milícia effectiva del regne, venint a pasar dits moriscos mogueren la comesa los naturals y axí seguiren los estrangers, fogint molts moriscos.

Ne restaren morts de més de mil y quatre-sens, y prengueren molts vagatges y algunes criatures y poques dones, perquè tan desimboltes corien la montaña com los òmens. Aquest [fet] alegrà[36] molt, perquè·s repartiren entre els terços y la demés gent alguna cosa de confiscació.

Ab estes coses vingueren a reduir-se los moriscos a dos puestos, perquè vent que lo castell de Gaudalest no·l tenien, se acolliren a los castells de Laguar y Gallinera, que els avien fortificat y tenien en ells qui fes pólvora.

31. Es tracta de l'arxiduc Albert, marit de l'arxiduquessa Isabel Clara Eugènia.

32. Al text la grafia no sembla massa clara. Potser diga 'gasama'. La gasama era, juntament a la del ramellet i de la creu, la moneda vella.

33. Illegible.

34. Segurament es refereix a l'espasa de la justícia, també coneguda per 'espasa de la mort', perquè amb ella s'ajusticiava.

35. A l'original: pux.

36. A l'original: alegrià.

Y proseïnt los nostres, vent los soldats de la terra de les viles de Alcoy, Xixona, Penàguila, y altres, que s'entretenien los moriscos, mentres hostegava don Agostín Mexia y lo Consell lo faedor, suplicaren los donasen llisènsia per acometre per un puesto que com a pràctichs sabien ***// 208v //,*** encara que molt aspre lo millor que era, a on los moriscos tenien l'aygua. Y encara que don Agostín Mexia ductà, però consentí ad aquells la empresa. Y avent acomés, encara que ab molta resistència [i] ab poca pèrdua, perquè sols y moriren set o güit o men[y]s, guañaren lo puesto y la aygua.

Y com a pràctichs reconegueren los puestos amagats y coves, y trobaren molta riquea de or y moneda, robes y moltes vitualles, que fon de gran alegria y *consuelo* per als soldats.

Vingueren-se a reduir tots los moriscos que ya fosen sans, perquè ab lo temor y la matansa ne fogiren de nit molts, que com a pràctichs anaven com a talpons. En matarien cosa de dotse mil, los quals se reduiren en dos peñons, perquè lo demés y l'aigua, a on fon lo vensiment, que·s diu lo barranc de Bellafí –y don Agostí Mexia li deya, ab raó, «*el barranco del Diablo*»– ya estava tot ocupat per los nostres.

Y era cosa molt de veure'ls tots apiñats en la sima dels monts, y anar y caminar per ells ab tan gran perill. Y estaven tan alts[37] que los soldats nostres, des de a on estaven, no podien alcansar-los ab mosquets, ni peses de artilleria se pogueren portar als puestos a on estaven, per ser tan aspres per a poder-los alcansar.

Y com avien perdut l'aygua, y estaven sense ella, y ells no begüen altra cosa, si aviaben de set; y tant que ab saber que avien de morir si baxaven per aygua, se aventuraren. Y com alguns dels soldats que entraven de posta per a guardar l'aygua, disimulaven alguns per gran còpia de diner que·ls donaven, se aventuraven a baxar confiats del diner.

Los soldats de nostra nació, qu·eren y se adonaren del que pasava ***// 209r //,*** [es] quexaren a don Agostí Mexia, que ja se n'avia pasat de Murla a Parcent, per poder donar millor y més prop les òrdens al que s'offeria. Y li s'offeriren los naturals a la custòdia de l'aygua, y axí·s féu.

Vent los moriscos ja la gran dificultat que tenien per a poder aver aygua, volgueren empendre de baxar, com baxaren, ab armes ab lo rey que avien fet, que es deya Roget, àlias lo Colmener. Y aguda una refrega lo mataren ab una mosquetada, y axí es retiraren de baxar per aygua.

Avien també nomenat son mestre de camp a un morisco que era estat galeot per delictes, –que·s deya [...],[38] y que era estat, complit lo temps de les galeres, soldat en Flandes més de deu añys– perquè parlava molt bé ladí.[39] Y nomenaren capitans, y feren los *perros* [a] un altre que li deien papa, que·s nomenava Biscaïno o Biscainet, y deien que anava entre ells per la sima ab una casulla vestida y ab un barret de grana y una tovalla lligada, ab los caps que penjaven del tos.

Tot asò feren en lo prinsipi de son alsament. Violaren moltes imàgens de Cristo y sa mare gloriosa, y moltes esglésies. Creman-ne algunes, y acoltellegant y trosegan

37. A l'original: alsts.
38. Espai en blanc.
39. Castellà.

ymàgens santes. Vist so, com en efecte dit és, esta mala gent, sense aygua y tan nesesitats, començaren a tractar de partir y de rendir-se per fam y set. Y aguts alguns parlamens se'ls fou otorgat la embarcació, y fóra prou millor dexar-los perir per lo que aprés succeí.

Baxaren, otorgada la embarcació. De manera [que] fou un juí final veure'ls tan perduts y transits, que aribats a la terra es rendiren gitats, sense forses; les dones sense tenir sos fillets que traure ni jupar de les mamelles de ses mares, pregant ab sos fills als soldats que·ls prenguesen. Y altres, encara que rendits, defensant-los dels que·ls los volien pendre.

Es de notar que avent-se donat, com se donava, tan barata tota cosa en lo prinsipi ***// 209v //*** de les embarcations, quant se publicà lo decret de sa magestat, tant que més del que·s donava donat de la part que·s cabia als moriscos, presa la mitat lo señor, se venia lo cafís de forment a sis reals; les cabres y ovelles parides, ab ses crianses, per tres sous; les colmenes a real; la garofa a tres y sis dinés l'arova; les bèsties mulars y cavallars, que costaven a sent y a güitanta y a quaranta escuts, per dos sents, sent sinquanta y trenta reals, respectivament. Y les morisques riques y galanes, ermoses y curioses, que n'i avia moltes en lo regne, donaven *pañuelos*, sobretoques, alcandores y camises, curiosament obrats de cadeneta y *cortado* y ap molts matisos de sedes y colors, y bordats de or y perles, per tam baix preu que era menys que·l valor del llens. Y faldetes, faldellins y aljubes de sa yusansa per preu tam baix, casi donat; y les saies en falda, ropilles y faldetes de molts gèneros de texits, de sedes guarnides ab faxies de brocat y borladures, que portaven de tots los colors algunes morisques a la caistima [sic], casi donat.

Y ab ser asó tan sert, que tot o donaven tan barato, quant an vengut a la embarcació no alcansaven per a menjar encara garrofes, y pagaven tres sous del que valia dos dinés. Y avent donat la pansa y la figa a sou l'arova, a l'embarcador pagaven la lliura a tres sous, y de un meló sis sous.

Acabat que fonch tot aquest alsament, d'estos tres puestos de Guadalest, Laguar y Gallinera, avent baxat com se à dit al pla y rendint-se tots,[40] quant vingué la nit, com eren los moriscos pràtichs en la terra –com se à dit– se'n fuxgueren per una part ab un gran bandoler ***// 210r //*** natural de Xaló, nomenat Guillemet, més de tresens; per altra part, ab altre bandoler nomenat Vaca, altres do-sents; fen-se altres a la desfilada, sense ningun caudillo, fuxgueren y de prou inquietut.

Tornant a les òrdens que don Agustín Mexia dexà en la ciutat de Xàtiva al ters de Llombardia, que avia vingut a i dita ciutat de l'altra part del regne - que estava aloxat a la part de llevant y tremuntana, en lo Maestrat y serra d'Espadà - ab altres mil òmens que de Xàtiva, y sos territoris es feren de la milícia efectiva, ab tots los cavallers y siutadans de dita siutat, que anaren acompañant al governador don Francisco Milà de Aragó, jermà de mitat del marqués de Albaida. Perquè a la gent popular de dita siutat capitanejava un cavaller nomenat Fransés Borrell, jurat sellavors en cap de la dita siutat,

40. A l'original: totst.

perquè aquella els enviava a ses despeses a la volta de Énguera. Mentres don Agostín Mexia se occupava en lo que se à dit damunt, per a acudir a rendir los moriscos que se avien fet fort[s] en Cortes, des de on baxaven a fer coreries y moltes insolències y sacrilegis. Perquè se avien replegat, a més de alguns moriscos jòvens de molts llocs del regne, los moriscos de Cortes, Boxet y Boaia, tots los de la vall de Ai[o]ra, encara que tres pobles d'ella tantost se'n anaren, sols restaren los de Farza y Teresa, los de Dos Aygües, d'esta[41] altra part de Buñol, Millars y Otañel. [També] pasaren-se'n a dita mola de Cortes los moriscos dels llocs de Catadau, del marquesat de Llomabay,[42] y entre ells un morisco nomenat Vicent Turixi Sumaniar, y de Llombay[43] un consogre del dit, anomenat alamí de Llombay, que·s diu [-][44] Cavallero*// **210v //.***

Y lo dit Visent Turixi, aribat que fonc a Cortes, lo nomenaren y alsaren per rey, y ell aseptà y nomenà cavallers, secretari, mestres de camp y capitans. Baxà al marquesat de Navarés, y allí féu que se alsaren per forsa los moriscos de Navarés y de l'Alcudieta, llochs de Quesa y Benedixys,[45] del conte de Castellar. Y en dit lloc de Navarés, avent pres tot[s] los crestians que y avia, que serien quinse persones, y entre altres al reptor del dit lloc, que·s nomenava [-],[46] al qual amonesta y forsà a que renegàs de la fe. Y no volent-o fer, ab una axada li féu tallar los peus, les mans y brasos per les juntures, y fet troços lo llansà en lo pou. La matexa amonestació féu ab Jeroni Carçí, alguazil que era dels moriscos de aquell poble, y no volent renegar, per lo tòs li pegaren un colp de mort, y·l llansaren en lo pou, ab los demés que llansà, cristians vells. Porta-se-li'n la muller per a dueña y una filla que allí tenia, germosa, per a dama de sa muller, que deya reyna, y forsà ad aquells que renegasen.[47] Y en aprés la casà la filla al seu modo, ab un parent seu, y los vestí ab trajo morisc.

Y fet açò carregaren tot lo forment i·l tiraren a Cortes y altres grans. Pegaren foch als temples y imatges,[48] y a la casa y al castell del señor de Navarés. De allí se'n partiren a la volta de Bicorp y féren-los la matexa violènçia, i·ls feren alçar y mataren als crestians, fen-los la matexa violènçia per a què renegasen de la fe. Y entre ells a don Pedro Luis Soto, natural de la siutat de Xàtiva, que resedia allí per governador, al qual, no volent renegar, lo degollaren. Pegaren foch a un quarto de la casa y castell del señor y se'n portaren tots los grans. Y de tots estos pobles los ganados, grans y menuts. Ab tots estos vagatges se'n tornà[49]*// **212r** //* a Cortes aquest fals rey, y dexats tots los vagatges y orde de que s'anasen fortificant. Dexat allí los de son casa, tornà a baxar ab tresens, o men[y]s òmens, al lloch de Catadau, de on era, y entrà.

En sa casa, devall de un banc, que estava en una llogeta descoberta, tragué de una gerreta que tenia allí, soterades, més de quaranta mil escuts en or, de moneda antiga morisca, y les s'emportà; avent fet alguns danis en algunes cases y eretats.

És de notar que aquest morisco tenia brios y pretensions de que era desendent dels reys de Xàtiva, de quant era aquest regne de moros. Y també n'i avia altres en lo regne que pretenien desendir de reys moros, com eren lo alamí de Alasquer, que·s deya Lluís Acquer, y pretenia ser desendent dels reys de Alçira. Y los quals dits, de Benimodo,[50]

41. A l'original: d'estra.
42. A l'original: Llomabally.
43. A l'original: Llombabi.
44. En blanc.
45. Benedrix.
46. En blanc.
47. Canvi de grafia. S'inicia el text del copista C.
48. A l'original: gimatges.
49. Entre la 210 i la 211 no hi ha continuació, cal passar a la 212, perquè la 211, per mala enquadernació del volum correspon a l'última fulla d'aquesta relació.
50. A l'original: Benimòdol.

aravals de Xàtiva y Sogorp, y del lloch de Turís, que pretenien desendir de reis de Carlet. I en dit lloc de Turis n'i avia altres dos, casades, ab los matexos brios, la una nomenada, [...],[51] dels reys de Buñol, y l'altra, [...],[52] dels reys de Sogorp. Y ab la moneda que tragué de sa casa se'n tornà a Cortes, y trobà que estaven ja fortificats.

És a saber, que aquest puesto de Cortes és aspre, perquè no s'i pot pujar sinó per dos parts, y ab molt treballs, y abans de aribar són[53] moltes llegües de terra aspra i entre barrancs, y se à de pasar lo riu de Júquer –y llevaren un pont estret de taules– lo qual pasa molt fondo per allí.

Y en lo dit puesto de Cortes y à un molí poderós de gran salt, y de molta aygua, y molt bona y sana per a beure, lo qual està a la part de Castella, arimat a la vall de Ayora, y partix terme ab Requena. De les puchades que se à dit que tallaren ***// 212v //,*** la una [feren] a pich, de manera que no se pogués puchar, que·s diu la puchada de Ñoplos.

També succeí que com anaven a fer coreries estos moriscos, que en suma es aplegaren cosa de deu mil en aquest puesto, prengueren a un sacerdot, nomenat mosèn Gómes, y el portaren davant lo rey fals, y allí li féu les preguntes de si volia ser cristià u moro, y respongué que crestià, y que era sacerdot. Li demanà si avia menjat, responent-li que no. Li'n féu donar, parant-li una taula a vista segua. Lo qual estava posat en son puesto ab autoritat, y molts criats descaperusats entorn. Y acabat que agué de menjar, cridà'l davant de si y li demanà si se'n volia tornar que restar; responguen-li que tornar-se'n volia si li donava lliçènsia. Digue-li que sí, perquè pogués contar com era també rey benigne, y que s'enportàs una lletra que li donà per al Patriarcha. Y el féu acompañar, y que·l dexasen en camí segur, acompañan-lo fins a on volgués.

Lo qual, com era plàtich de la tera, com no veya la [c]osa de escapar d'ells, [i] en veure's en puesto raonable, digué'ls que volia anar a la volta de Dénia, il·s agraí la compañia, es despedí d'ells, y se'n vingué a Valènçia, y contà al Patriarcha lo succés y donà-li lletra que va en est quadern. També n'escrigué un·altra al governador de Xàtiva, dient que li manava que dins de tres dies li entregàs la ciutat y el castell, sinó que u pasarien tot a foch y sanch, perquè a ell li pertañia, com a desendent de aquells reys.

Succeí que anant tractant ab estos *perros*, per part del virey, de alguns medis per a que·s rendisen, anà, entre altres, un cavaller de l'àbit de Montesa, ***// 213r //*** comandor de la comanda de Montroy, que partix terme casi ab Catadau, nomenat don Lloís Jofré, y per ser afisionat a casar era pràtich de la tera, y per ser veïns, conexia molt al Visent Turixi, lo qual ab sigur pujà a Cortes a parlar ad aquell.

Lo qual lo rebé ab sitial, y posada en alt una cadira, y vestit de una roba de domàs carmesí, y féu donar al dit cavaller una cadira allí bax. Y parlat que agué, se'n tornà sens aver pres algun asiento de res.

Lo exèrsit anà marjant a la volta del puesto, portant per guia a un cavaller nomenat Fransés Bou, que era molt pràctich de aquella terra, que fonch fill y germà dels señor de Millars, que se avia criat en ella, y era molt bé menester que·l portasen, per ser la terra tan aspra y tan trencada, per la qual raó previngueren-se[54] per a la gent moltes esparedeñes y per a la cavalleria molta ferradura.

51. En blanc.
52. En blanc.
53. A l'original: sol.
54. Canvi de grafia. Comença el copista E.

Aribaren ab dita guia per la part més cómoda a la mola de Bicorp, que digüen de l'Oro, a on pensant trobar que·ls moriscos farien resistència formaren lo esquadró y, no parexent ningú, no ab poc contento y alegria marjaren avant per la Mola, que té bé quatre llegües, tot aspre. Y aribats a pasar lo riu de Júquer, sense resistència ni contradictió, aribant a vista de Cortes, posant-se a tret, plantaren lo esquadró, ab vista molt de veure, y de gran ostentasió, perquè estava davant lo esquadró volador, que deien, de la cavalleria, ab ses mànegues de mosqueteria y quaranta banderes, que·s pareixien esteles. Y fet alto allà, feren bando de que dins breu temps y espay se rrendisen los *perros*, o els pasarien a foch y sanc.

Y estaven los moriscos tan esglayats y retirats que aribaren los nostres fins al matex peu de la pujada, i no paregueren sinó dos descarats bestials, ***// 213v //*** que·s posaren a explorar lo esquadró en una montañeta, a tret de mosquet. Y un capità, vent lo descarament, cridà dos mosqueters plàtichs y acomanà a cascú[55] el seu. Y·ls derrocaren de allí, lo ú pel mig del pit, lo altre pel costat del cap. Y avent donat unes quantes voltes per la montaña, a gates, se'n torna[ren] a portar les noves.

Estant en asò tractant, per les persones del Consell de l'esquadró, lo que·s faria, veren bajar per un costat que asomaven los moros. Y axí·s tocaren arma ab trompetes y caxes, i·s donà una càrrega, y fonch de gran importàsia, puix baxaren dotse moriscos ab seña de sigur. Y otorgat, parlaren ab don Juan de Córdova, mestre de camp del ters de Llombardia, y ab don Juan Pacheco, jermà del virey, cavaller de l'àbit de sent Juan, que era partit de València per a l'efecte de la part de Navarés ab don Lloís de Vilanova, compte de Castellar y señor de Bicorp, y don Jaume Vilanova, son jermà, don Martí Pardo de la Casta, y don Lloís Pardo de la Casta, conte de [A]laquàs, y de don Àlvaro de Castellví, y altres cavallers de València, ab jent dels terços del conte de Carlet, y don Jaume Sorey,[56] señor de Bétera.

Y, agut Consell, donaren de resposta que per a l'endemà per lo matí baxarien sis moriscos a la casa dels Pedrisos, a on es trobarien sis altres persones per nostra part, per a asentar lo rendiment y entrega que volien fer per a embarcar-se.

Foren nomenats per a acudir al puesto lo governador de Xàtiva, don Fransisco Milà, don Fransés Bou, lo compte de Castellar, y altres tres capitans del ters de Llombardia.

Vingut lo dia, y posats en lo puesto, baxaren a ell no més de tres moriscos, i no sis, y asentaren de que dins tres dies s'enbarcarien, los quals volien per a poder vendre lo que poguesen de sos mobles y que·s retirarien per ad aquells tres dies en los llochs ***// 214r //*** de Boixet y Cortes, y que dins tres ores dexarien lo lloc de Roaia, desenbargant, per a que la nostra gent se descansàs, perquè realment se avia patit.

Fet lo asiento, se'n tornaren a son puesto, y sucseí que lo mestre de camp, sense aguardar que pasasen les ores, que fou de prou gran inconvenient per lo que sucseí aprés, tocà a marjar. Y aribaren a Roaia sense que los moriscos poguesen traure cosa alguna –com estava asentat– sinó que se n'aprofitasen los soldats.

55. A l'original: casdaú.
56. Sorell.

Per lo qual Turixí, que·s deya rey, ab sa casa y cosa de mil òmens, ab molt tresor y vagatges, se retiraren y se apartaren, fent-se forts en altres puestos, com se dirà. Y los demés, ab dones y criatures, ab lo que poguesen portar sobre les persones, se n'anaren a embarcar a Xàtiva, de on partiren per a l'enbarcador, partits en tres parts: part a València, part a Dénia y Alacant.

Trobaren axí [en] les cases, con en algunes coves que pogueren descobrir, moltísims mobles y vagatges, més de quatre mil cafisos de forment y molt[s] altres grans; a part tenien més de quinse mil caps de ganado menuts y altres vaques.

Y lo dit mestre de camp, proseguint son intent de que los soldats se n'aprofitasen. Ab aver-i orden del virey de que lliura-se'n als señors de vasalls que avem dit, que tinguesen dany tot lo que·ls avien llevat los moriscos de los pobles, axí grans com ganado; y aven-se també restat axí acordat, ab los moriscos, que·ls ho entregarien, en lo acort que es tingué en la casa dels Pedrisos- ho, se'ls los donà per a [que] tot o robaren.

Y vist lo compte de Castellar lo que pasava-y que·ls ganados coneguts, per marques dels amos y altres, se'ls ne portaven los qui ***// 214v //*** no n'eren, que·ls tenien comprats als soldats a real per cap de cerdo, cabró y moltó, y els demés ab ses criatures, y el forment que·l venien los soldats a deu reals lo cafís - determinà de dir al mestre de camp que pu[i]x los soldats venien dits grans ab tanta desigualtat de preu y parts entre ells, que el dit compte el pagaria tot a digüit y vint reals lo cafís, per comte de la ciutat de València, donan-li lo diner allí matex, y tantos[t] y podria fer les parts entre los soldats com li paregués. Y no u volgué fer.

Restaren tots los del rege molt desconsolats, los que allí estaven y veren lo que pasava. Axí los interesats com los qui no u eren. Ab lo qual desconsuelo se'n tornaren a ses cases. Y los soldats de dit ters de Llombardia se'n baxaren a la volta de la Marina y tenint, com tenien –axí en la pugada com en la baxada– comoditat de lleña de molts abbres que podien tallar per a fer foch, no volgueren sinó cremar les portes y les finestres y almaris fixos, fins a derrocar trespols y cremar les bigues de les cases dels lloch[s] dels poblats, sense que ningú o pogué remediar, ab tan gran dañy dels señors y de la nova població que s'esperava de cristians vells.

Y tornant a parlar de lo que féu Turixi, qui deien rey, per culpa de la presipitasió del dit mestre de camp faltant al tracte, el dit Turixi se féu fort en Dos Aygües. Y agueren de acudir compañies del regne, de la milícia efectiva, a llansar-los del puesto, perquè lo dit mestre de camp no se'n va anar enseguida de aquell y lo dit Turixi fu[x]gué ab la gent ***// 215r //***, y ab los que pogué, a sa casa.

Y entenent los soldats nostres que estaria lo dit Turixi dins lo lloch de Dos Aygües acovilat, pegaren foc a les cases, y entre altres que estaven, que restaren amagats, cremaren a la mare de Turixi. Y fugit que agué del dit puesto, entre ell i·ls moriscos que·l seguiren y agué gran desori, quexan-se de aquell que·ls avia enganat perquè els fosen embarcat[s] ab los altres y que al present desconfiaven de que se'ls donàs lloch. Y axí com a desesperats, volent-lo matar, sobrevenint la nit ab sa casa y cosa de sinquanta de

la segua parentela, s'escapà ab lo tesor que pogué a la volta de Tores. Y los moriscos se retiraren, com no sabien d'ell, en la serra de Martés, que confina y que partix térmens ab Cortes y ab Dos Aygües y ab la foya de Buñol, y per les espal·les ab la raya de Castella, terme de Requena, per la falda de la qual serra pasa un rigüet que·s diu Comba, sense dexar dita serra per espay de sinc llegües, a on qui està y, segons diuen, s'a[n] replegat tots los que se'n fuxgueren de les altres parts, com se à dit; restos que seran cosa de dos mil.

Tenin-se notícia de que el dit Turixi estaria a on se à dit, se juntaren gent solta de alguns pobles per a prender-[lo] o perseguir-lo. Y troban-se cosa de sent òmens, de quatre o sinch pobles, dels llochs de Benifaió, Algemesí y l'Alcúdia, se partiren en dos esquadres per a sercar-los. Y la una esquadra trobà part de les dones y alguns òmens, los quals negaren que fosen de la compañía de Turixi, sinó que perduts se arimaren a la font a on estaven. L'altra esquadra trobà, en una baraca, unes ***// 215v //*** dones que anaven a hexir per la porta, vestides a la morisca, i entenent que estaria allí Turixi, ascoltant, les oïren que les dites dones invocaren a la Mare de Déu del Roser, responguen-los que aquella les valdria y demant-los perquè estaven a soles, com estaven allí, y que a on estava Turixi. Respongueren que aquella nit se n'era anat de allí, señalan-los devés a on se n'avia anat, y responen-los les dones (sic). Els quals digueren que com avien invocat a Nostra Señora del Roser, sent morisques. Declararen que no eren sinó cristianes, que eren la muller y filla de Jeroni Carçi, aquell qui diguérem dalt aver mort dit Turixi, en lo lloch de Navarés, i asigurades de dany, les acomanaren en les demés a una esquadra de deu òmens de aquells.

Y anant los demés a la volta de a on avien señalat, que·s una montaña aspra que li diguen la Rràpita, descubriren gen[t] en una punta de aquella, que té un pla. Lo qual, com a pràctichs que eren, rodaren per a pujar-i més de quatre llegües, perquè de altra manera era imposible, encara que no sabien si eren moriscos o eren crestians los que avien vist y anaven a sercar.

Ixquéren-los, a una trasposta de la montaña, cosa de dos trets de mosquet, y prengueren descuydats als moriscos. Vent-se'ls tan prop, per si o per no, se agenollaren y digueren una Salve a Nostra Señora del Roser. Y avent-***// 216r //***se alsat de la oració, es veren acomesos de aquells ab gran alarido, cregueren que eren crestians, y quant foren més prop, conegueren ser moriscos, perquè invocaven Maoma. Los quals eren cosa de sinquanta. Y vent que los moriscos tan temeràriament se acostaven, que les bales dels pedreñals y pedres de les fones, ab què tiraven, els pasaven per damunt, feren pasar davant la orde que portaren quatre mosquets y que tirasen a tera. Y vent los moriscos lo dañy que·ls feien, avent peleat cosa de micha ora fuxgueren, restant cosa de set o güit morts de aquells –i·ls nostres sense ferida– dels quals avent-los donat casa ne prengueren dos, lo u dels quals era lo consogre de Turixi, ja nomenat dalt, que·s diu Cavallero. Al qual apretaren de torment, i també asigurant-lo de dany, axí de ell com dels dones, els mostrà y descobrí a on estava Turixi.

Lo qual estava en una cova que la boca estava en un pla, a la rael de una carrasca. Y avent entrat, dit Cavallero, a dir a Turixi que ixqués perquè sinó també l'ofegarien dins ab foch, ab tots los que estaven. Tal[s] raons li digué que ixqué a entregar-se ab tots los demés, fill, gendre, ses mullers y altres dones; als quals s'enportaren presos a Carlet. Y de allí, avent acudit soldats de a cavall, que envià el virey ab los soldats, els prengueren y ab lo conte de Carlet que·ls [...][57] per a entrar en València.

I·l portaren per lo palàcio Real,***// 216v //*** y·ls portaren a la presó del portal de Serans, on dins pocs dies al dit Turixi executaren-lo. Sentènsia que li donaren de que fos ateñallat y tallada la mà dreta y orelles, y fet quarts en sos distinchs llochs.

Lo qual no s'executà sinó la mort, perquè la pietat dels confesors pogué recabar-o, perquè volia morir catòlicament i o mostrà en lo exterior, y persuadí –ans de exir de la presó– a son fill que volgués viure com a crestià i que no pasàs a terra de moros. Al qual, y als demés, que portaven ab dit Turixi, los portaren a embarcar de allí a dos o tres dies.

Y volgueren donar a entendre al poble que l'atenallaren, mascaran-li les espalles ab la tenalla, perquè un frare capugino, ab una cantarella de aygua, apagà lo foch en dret del sacrari de Sent Berthomeu. Y aribat a la plaça de la Seu també volgueren donar a entendre que li tallaren la mà y les orelles, y pegaren lo colp de la maça y li envenaren la mà y les orelles, com si'ls i aguesen tallat, sense que es ves, perquè los religiosos o cobriren posant-se entorn del dit ministeri. Y u de aquells féu dir al dit Turixi, a veu alta: «*Todo sea por amor de Dios*». Y axí el portaren a la forca, y·l feren quartos. Y posaren lo cap en una gàbia de fero, en lo portal de Sant Vicent, ab una corona per avall.[58]

Fonch notable a totes les gents que volguent la justícia fer aquella representació, perquè paregué que fóra milor aver-lo perdonat que enganar a la gent, que parexia cosa de farsa. ***// 217r //.***

Y axí, tornant a referir las demés cosas que pasaren en l'altra part, que es en Guadeles y Laguar, fonch notable lo que per diversas ocations sucseí. Y, entre altras cosas, pasà que acasant a una mora que fugia ab son fil[l]et al bras, aribat[s] a un despanyadero que se ofarie, per no poder pasar avant se arujà[59] fins al sòl del barranch y morí rebentada. Y la criatureta, que era una chica, resta sana y sense dany, y ab vida.

En altra part fonch vista una altra mora que estava acabant la vida de dos ferides mortals, y tenia entorn dos criatures: la una de tres a quatre anys, y que estava entorn, jugant ab unas padretas, y l'altra xiqueta mamentona, que li estava memant una mamela. Sense altres moltes coses que suseïren,[60] que trancaven lo cor.

Considerant la pronta eyxecusió de un cas tan gran, la pereria[61] y la protèrvia de tan mala gent; la làstima de tantes creaturetas, angelets que eu o eren bateyats; la ruina de tanta asienda y riqueya, com tenian, posada a mal y com experxida[62] a l'ayre, veure's ells despulats de tots sos béns y eyxovar; caminant a ser moros y a pasar lo parill de la mar, com en afecta se'n negaren molts, com se à dit.

Per altra part, trencava lo cor de qualsevol christià lo veura, considerant tanta bela mora ermosa, agraciada, tan ben posada y galant, cubertas de or y seda, ab tans adresos

57. Illegible.

58. A l'original: avany. A partir d'ací hi ha un canvi de grafia que correspon a l'últim copista, el copista F.

59. Castellanisme construït a partir de '*Se arrojó* '.

60. A l'original: sueseïren.

61. Vol dir '*perreria*', perquè als moriscos se'ls anomenava despectivament '*perros*', com hem vist al 209 v i següents.

62. Forma verbal construïda a partir del verb castellà 'esparcir'.

de cadenetas y puntas, ab tans sombrarets ab plomes, adresats ab tantas meales[63] y peses, que ab tot asò anaren a on no tenian res. Y deyxant, tant com deyxaren, y pasar lo parill que se à dit, quant los parlaven responian –y és de creura– que bé volguesen restar. Que·ls pesava de anar a on anaven y de la gran inquietut, però ell rey ho manava.

Les mores s'escusaren ab ells , y ells ab elles. En fi, ab estas y altras cosas descobrian la pereria del seu cor. Y fonch confesat per mols de ells ésser veritat la conspiració que se avia tractat, y que avia personas entre ells que col·lectaven lo diner per al gasto dels ambaxados que Alà tenia.

Y que tenian entre ells dommatisados[64] y alfaquins. Y entre tots y era un alfaquin mayor que·s deya la doctor Miquell de l'Alà, y lo qual fonch doctorat y graduat en Medicina per la Universitat de València, y que aprés fonch penitensiat per lo Sant Aufisi de la Inquisisió.

Lo qual doctor és aquell que avem dit,[65] que li donaven entre tots ereta[t]s, casa y ganados, quan isqué de presó y penitència. Aquest és lo qui·s trobà en Toledo en la Junta que·s tingué en aquella siutat, a ont se determinà la mala feta y ispiració. Juntament ab lo dit Miquell de l'Alà s'i trobaren ***// 217v //***, del present regne, lo dit Visent Turigi Summaria, que feren rey aprés y [...][66] y Visent Melo, gendre del dit alamí de Alasque, dit Luis Asque, que·s retenia, com se à dit, ser desendent dels reys de Alsira. Lo qual no anà a dita Junta, per [ser] home de més de noranta anys. Y també asistiren ab los dits un don Luis Benanir[67] y Jeroni Malchie y [...].[68] Lo qual don Luis Benanir asistí per tots los Benamis. Als qualls lo emperador don Carlos de Àustria los féu nobles, per lo molt que·lls serviren en lo present regne contra los agermanats, y tots temps se conservaren moros y aparentaren entre ells [...].[69]

Altre trebal a sentit lo regne, sense los que se an dit, de l'aloxament dels soldats, que fins aquí, que contam a 23 del mes de abril de l'any 1610, y resten alogats la mitat del ters de Nàpols encara.

Y una altra trebal[l], molt dificultós de remediar, que és lo dells sensalls que restaven sense poder-se pagar per las causas y reons que se an significat en lo memoriall que s'envià a sa magestat, que està así insertat en la present relasió. Per la qual y agué moltes juntes en lo estrènuo bras militar, per a tractar del remey de dit dany. Y com en dites juntes y avia tans interesats d'ells, que avian rebut dany de la despoblació, los quals responian las pencions dells sensalls. Y també dells que vivian ab las pencions de aquells tan interesats en las propietats, no·s prengué acorts. Y ayxí tingueren nesesitat de fer juntas cada un per si.

Y los señors de vasalls de moriscos, avent-se juntant en la confraria de Sent Jaume per a resoldra que reduïsen las pensions dell sensals, com eren també interesats mols en mol[ts] sensals que cobraven los uns de las algames dells altres, y resíprocament, no y agué concòrdia, y ayxí se disolgueren les guntes.

Per altra part los sensalistas com eren capítols, cleresia o convents, ospitalls, pobles, viudas, cavalers, siutadans, mercades y altres d'ells –més interesats– feren algunas

63. La mealla és una moneda de poc valor.

64. Segurament el mot correcte seria el castellanisme 'dogmatizados'.

65. En els fulls anteriors mai no s'havia parlat de cap doctor, per tant es pot suposar que hi manca text.

66. Text destruït.

67. Segurament dels Benamir de Benaguasil.

68. Destruït.

69. Illegible.

juntas també en lo capítol de la Seu, en la[s] qualls també y fui convocat asistir en la última junta, qu·es prengué acort de que no·s devia reunir.

Y avent-me comanat a mi en dita Junta lo primer vot, aprés, esforsat ab moltes reons [vaig dir] quant inconvenient cosa era dita redusió y que ***// 211r //*** era nesesari fer persona eleta[70] per acudir a sa magestat, a representar ditas cosas y suplicar-li lo remey y asiento, fonch tota la Junta del mateyx vot y parer. Y féu elecsió de la persona de mosèn Miquell Sebastià, síndic de l'asglésia parroquial de Sent Joan, y s'enportà memorialls que se acomenaren que fesen a d'alguns, y entre altres a mi. Y ayxi'n s'enportà un traslat del present memorial que en la present relasió se insarta.

Altre treball, no de menys consideració y de dificultós remey té lo regne, y es que com los moriscos aguardaven socoro de Berbaria per al ma[i]g del present any, determinaren de ayxir-se'n a falsificar moneda per los barranchs, coves y montanyes, y lo matex feren mol[t]s christians, los quals se aplicaren per la ocatió y intarès. Los moriscos per compra[r] cosas com compraven, com se à dit, y canviar per divuit y vint reals castel[lans] quatre liures de manuts. Y ayxí los jurats de la present siutat, reselosos per la gran alteració que feian en los ammos del poble, y que de vituales se nesesitava la terra, perquè las tendes y altres de venderia tancaven las portas, y retiraven de portar-ne per remey de ditas casas, elegiren fer convenient aprobar, ab crida pública, dita moneda falsa y adultarina. Y fonc erat, perquè la moneda no tocave fer ad aquells, ni remediar ditas cosas, sinó sols acodir a l'avitualment.

Y vent que per dita causa, de mala moneda, s'estorbaven lo bon orde de l'avitualament, acudir[en] alls oficials reals per a que y posaren remey y no incaregar-se'n, puyx lo càstich era del rey, y la moneda son padrimoni, caygueren en mayor abús. Perquè per aver-la aprobada an agut de encaregar-se de la retribució y, per al dit efe[c]ta, recolir tota la dita moneda falsa; com se troben qui, ab més de tre-çentes mila liures de dits manuts y aver de soplicar a sa magestat que·lls otorgue privilegi de batidura de manuts per a que, sent aprobats, proibisen los roins. Per al qual efecta convocaren algunes personas y, entre altras, a mi. Y com se pot veura, per lo memorial que en la present relació insarte, al qual me refir, no me alague en lo parer que tinguí. ***// 211v //***

Però vent que·s anava per las reons en dit memoriall contengudes, en lo cap de la moneda de a való[71] y que en lo cap de la moneda de plata, en dit memorial contengut, se tenia desengany de poder-o alcansar la siutat, determi[ní], com se veu per dit memorial, representar-o a sa magestad, servint-lo ab dit advertiment, perquè mogut de bon sel y de la ganància que en dit expedient se li respresenta, remedia lo dany present y venidors, com se diu.

Y en lo cap de la opinió de no ésser convenient que y ayga ningun argent, com se diu de la moneda de való, ja sa magestad a resolt ser convenient per al dit afecta de remediar dits danys.

70. A l'original 'eleta'.
71. En castellà *'vellón'*.

Feren los brasos eclesiàstic, militar y reall elets, y los oficials realls també se elegiren, reduïnt-se alguns per a dit efecta y convocant altras personas inteligens, en la qual no y fui yo cridat; però en las de[l]s estemens fui elet per lo bras militar.

Y com en los dits elechs n'i ag[u]és alguns que foren cridats per la Junta dell Oficialls Realls, los quals, y dits jurats, conformasen en la liga y migstura de argent en dits manuts. Y dells dits jurats y agués persones del dit bras Real, en dita Junta dells brasos, paregué ad aquells que la dita Junta del[s] Bra[ç]os i Estamens no podria resoldre's altra cosa que més convingués que la que ells resolgueren. Y ayxí may y agué compliment y efecta en ditas juntas dells brasos, del modo que se à pres de la expulsió dels[72] moros.

ESTUDI LINGÜÍSTIC

El text de la *Relació verdadera* correspon a la primera década del segle XVII, una datació que explicaria el seu estil no massa acurat i amb una ortografia bastant irregular, on podem trobar dues grafies distintes en un paragràf per a representar el mateix fonema, arbitrarietats morfologicosintàctiques i gran nombre de castellanismes.

És el testimoni d'una època en què ja la nostra llengua havia passat socialment a tenir una consideració secundària des del punt polític i cultural, desplaçada pel castellà, el qual havia impregnat les clases dominants, com ara la noblesa valenciana i el món eclesiàstic, esdevingut dos factors decisius de la difusió i implantació de la llengua forània, circumstàncies que també fa trontollar una tradició normativa, aleshores ja no massa consistent. Només la inèrcia de les classes populars i alguns autors aïllats, no suficientment nombrosos i sense massa incidència social, hi presenten resistència.

La descurança del document es justifica encara més si pensem que és un text reescrit posteriorment per sis transcriptors amanuenses, i pel que es veu, sense massa voluntat de ser fidels a l'original.

Tot i això, hem detectat una sèrie de trets rellevants que tot seguit comentem, encara que, per raons d'espai hem hagut de reduir l'extensió que inicialment tenia aquest estudi lingüístic.

1. GRAFIES

1.1. Fonemes palatals

En aquest apartat cal posar de relleu el següent:

a) Les grafies emprades per representar el fonema /ŋ/ són cinc: a) ny': *any* (201r)[72], *senyor* (201r-3), *dany* (203v); 'ni': *senior* (201v), *espaniola* (203r), *compania* (202r); 'ñy': *añys* (209r), *dañy* (214v); 'ñi': *montañia* (206r); 'ñ': *compañia* (204r-2), *Buñol* (206r). De totes cinc la 'ñ' és la més emprada.

72. A l'original: dell.

73. Dos dígits separats per un punt i coma signifiquen que un mot figura en dues pàgines diferents; dos dígits separats per una coma, el primer significa la pàgina on apareix el mot i el segon amb quina freqüència. A més, per una qüestió d'espai només citaré alguns casos i només un exemple.

b) Pel que fa a la /ʎ/, hi trobem també la 'l' en posició inicial i medial, de tradició llatina: *làstima* (217r), *lanches* (203r), *mamela* (27), i el dígraf 'll' amb valor de 'l·l' en tres mots: *del·liberació* (201r, 201v-2), *col·lectaven* (217r) i *espal·les* (215v)..

1.2. Fonemes alveolars

Pel que fa a les alveolars:

a) El fricatiu sord /s/ es representat per 's' en casos que concorden amb la normativa actual i també en lloc de 'ç', o de 'ss', inexistent en el text.

b) Del fonema africat /dz/ només hi he trobat el mot *dotse* (201r).

1.3. Fonemes velars /k/ i /g/

a) El fonema / k / es representat per 'c' davant 'a, o, u', en posició inicial i medial: *cavalcadures* (203v); per 'ch' en posició inicial, medial i final: *christià* (217r), v), *Rocha* (201r) i *archiduch* (207r); per 'qu': *quidra* (203r), *quuriós* (203r) i 'cc' en situació sil·làbica implosiva; *occasió* (207r, *occupava* (210r). També hi trobem la forma *sacrari* (216v), amb el fonema /k/ encara no velaritzat i la confusió c/p de *reptor* (210v) i algunes sonoritzacions de /k/ en noms propis: *'Grisóstomo'* (201r), *'Rigardo'* (202r), *Gostans* (201r).

b) Pel que fa al fonema /g/, hi ha un cas de nasalització de /g/ en en contacte amb /m/: *dommatisados* (217r).

1.4. Fonemes dentals /t/ i /d/

Atés que en posició medial i final els dos fonemes es neutralitzen trobem al text algunes confusions, no gaires: *omenadge* (204r), *padrimoni* (211r).

1.5. Fonemes alveolar vibrant simple /r/ i vibrant lateral múltiple /rr/

La grafia 'r' té una funció trivalent, ja que a més de les seues pròpies representa la vibrant lateral múltiple en posició intervocàlica: *aribà* (204r), *arimat* (212r), *Beniredrà* (206r), *Valtera* (202r). També hi trobem, per hipercorrecció, 'rr' en posició inicial*: <r>rendisen* (213r), *<R>ràpita* (215v).

1.6. Fonemes bilabials /p/, /b/ i labiodental /v/

Pel que fa a les grafies 'p' i 'b' hem detectat algunes confusions de b/p: *ap* (209v), *Sogorp* (212r-2). I respecte de la /v/, alguns temps verbals que no concorden amb la normativa actual, com ara: *aprobar* (211r), *aviaven* (208v), *enviaven* (201v), possiblement per influència del castellà.

1.7. Grafia 'h'

Els dos únics mots amb una hac inicial són*: hun* (207v) i *hexir* (215v), que segueixen la tradició gràfica, i antietimològica, dels clàssics catalans.

1.8. Grafia ‘y’

Aquesta grafia representa la conjunció copulativa “y” i també forma part del dígraf “ny”. Però en aquest text, segurament per influència del castellà, a més a més, representa el fonema mediopalatal sonor /y/: *creyé[ren]* (206v), *deya* (201r,), *feyen* (203v). Tot i que aquest fonema mediopalatal també és representat per la ‘i’: *Benifaió* (215r), *Boaia* (210r), *deien* (209r). *saies* (209v).

Altrament, l’empren per representar la semivocal /j/: *Alboy* (201v), *Alcoy* (201r) i en un cas confonent-la amb la palatal /l/, com en *Sorey* (213v).

També la trobem en numerals, com ara: *mil-y-sinc-sents* (203v), etc., i molt freqüentment com a pronom feble “hi”, com ja veurem. Així com exercint una funció epèntica, com a semivocal i semiconsonant: *eyxecusió* (217r), *eyxovar* (217r), *riqueya* (217r), *yusansa* (209v).

1.8. Grafies llatinitzants

Només trobem algunes paraules amb grafies llatinitzants: *christià* (211r), *embarcations* (209v), *ocations* (217r), *Valèntia* (203v), *Thomàs* (203v).

1.9. Grafies dels fonemes nasal bilabial /m/ i alveolar /n/

Hi trobem confusions en l’ús de la m/n davant de la /b/’: *enbarcar* (205r-2), *enbaxada* (205v),*tanbé* (202r-2), *desenbargant* (214r) o *tam* (209v).

2. FONÈTICA

2.1. Vocalisme àton

En els copistes A, B, C, D, E, es distingeixen perfectament les vocals ‘a’ i ‘e’ en posició àtona, característica del valencià. De fet solament he trobat el cas de: *denau* (202r) i casos esparsos de confussió e/i i o/u: *lligir* (303r), *sigur* (213r) *quistió* (205v); *cubert* (207r), *cumplí* (205r), *Untinent* (206r); d’obertura i/e: *resedia* (210r), *crestians* (215v). Tanmateix, el fenomen de confusió entre les vocals àtones a/e i e/a es dóna molt sovint en el sisé copista (F), que abasta en el text les pàgines 217r, 217v, 211r i 211v, i que ens indica que procedeix del català oriental, com ara: *adultarina* (211r), *afecta* (211v), *Berbaria* (211r), *cadenetas* (217r), *casas* (211r-2), *contengut* (211v), *cosas* (211r, *creaturetas* (217r), etc. i un cas de o/aw: *Sant Aufisi* (217r).

2.2. Consonantisme

Hi ha confusions entre les grafies y/j en el participi plural *bateyats* (217r) i en el nom propi *Yusep* (202r), que poden ser degudes a errades del copista o a una palatalització del fonema palatal fricatiu sonor.

2.3. Grups consonàntics

Hi trobem la conservació del grup –LT- en *altre/altres* en tots els casos, sense pèrdua de la líquida /l/. Pel que fa al grup –RS, el text presenta la variant assimilada

devés (206r, 215v), procedent del llatí *DEVERSUM*. Altrament el grup secundari S'R final es manté sempre: *artillers* (204v), *confesors* (216v), *cavallars* (209v), *colors* (209v-2), *enbaxadors* (201v), *ferers* (206v),etc.

També hi trobem l'epèntesi de la dental /d/ en els grups N'R i L'R, que té el seu origen al segle xv: -N'R > ndr: *empendre* (209r), *entendre* (204r), *gendre* (216r), etc. Els grups -mp, -nt, -lt, -rt i, -st s'hi mantenen generalment.

2.4. Duplicació i geminació de consonants

Al text hi trobem la -ff-: *s'offeria* (209r) i *effectiva* (208r). La geminada -l·l- –escrita 'll'–, en *del·liberació* (201r, 201v-2) i *col·lectaren* (217v), però també hi és *colecta (*202r). La -mm- en '*dommatisado*s' (217r), *ammos* (211v) i el cognom o sobrenom morisc *Summaria* (217v) i la -bb- en *abbres* (214v), en aquest cas la geminació es produeix pel contacte de la bilabial /b/ amb la vibrant simple /r/.

3. MORFOSINTAXI

3.1. El nom: substantius i adjectius

a) El nombre

Al text es dóna un dels trets característics del valencià, el manteniment del grup N'S en els plurals procedents dels proparoxítons llatins: *imàgens* (209r), *jòvens* (206v), *òmens* (206v), *òrdens* (209r), *térmens* (215r).

b) El gènere

Tenim el mot *costum* (201r) en masculí, quan actualment se l'empra col·loquialment en femení. Altrament, el mot *orde/orden*, en el sentit de manament i congregació religiosa, que varia de gènere segons el copista.

3.2. Numerals

No hi trobem en tot el text cap forma femenina del numeral 2, és a dir, *dues*, ni tampoc cap *hui*t, sinó *vuit*. I algunes grafies dels numerals cardinals no coincideixen amb normativa actual, com ara: *sinc* (215r), *sinch* (215r), *güit* (216r), *dotse* (213v), etc.

Pel que fa als numerals ordinals hi ha els següents: *quinto* (201r), *primer* (205r, 206r), *segona (206r), terser* (201). I dos casos de partitius: *mitat* (209v) i *quarts* (216 v).

3.3. Pronoms

a) Pel que fa als pronoms febles trobem que *se,* davant verb que s'inicia per *vocal* o *h,* pren arbitràriament les formes les formes de *se/s'*, com ara: *s'enbarcà* (204r), *s'[h]an fet* (206r), *s'entretenien* (208r), *s'offeria* (209r), que coexisteixen amb: *se acabaren* (205v), *se allistaren* (207v), etc.

b) El pronom *lo* el trobem davant del verb: *lo llevaren* (204v), *lo mataren* (209r), i en posició enclítica: *aver-lo* (216v), *acompañan-lo* (212v). Així com el seu plural: *los donasen* (208r), però també: *manar-los* (201v).

c) El pronom *ho* apareix al text sota les formes de 'o', 'u' i 'ho': '*com o féu'* (207r); '*que u pasarien'* (212v) i '*ho entregaria'* (214r).

d) El pronom *hi* apareix sota la forma 'i' en construccions verbals de caràcter impersonal: *aver-i* (214r), *pujar-i* (215r) i per 'y':'*que y agué*' (203r); '*per y creure*' (207r); '*no y e[l]s consentí*' (207v). D'altra banda, no hi ha cap cas en què aparega sota la forma 'hi'.

3.4. L'article

Respecte de les contraccions de l'article determinat, amb les preposicions *a/de*, *n*omés remarcar que el copista F, palatalitza la /s/ final de *dels* i escriu *dell* (217v) o *dells* (211v). I que no hi ha cap cas dels articles personals *En* i *Na*, però si nombrosos *don* davant noms de nobles i militars, segurament per influència de l'aragonés i del castellà.

3.5. Demostratius

Hem trobat les formes *aquest/aquesta*, però cap de *aquestos, aquests/aquestes*. Sí que hem detectat, però, nombrosos casos de *aquell/aquella, aquells/aquelles*. Algunes de *açò*: *asò* (205v,) i de *ço*: *so* (203-2), i de *así* (202r), i les següents de les formes no reforçades: *est*: (204v-2) i *esta*: (202r).

3.6. Possessius

Els més abundants són els corresponents a les formes reduïdes. *son, sa, sos* i *ses*. També hi trobem la forma *sa* en fórmules de protocol: *'sa excelència', 'sa magestat'*, referint-se al rei i al virrei, i a la Mare de Déu: *sa mare gloriosa* (209r).

Pel que fa a les formes plenes, només hi hem trobat la variant col·loquial '*segua*': *a vista segua* (212v), *segua gent* (207-2) i *segua parentela* (215r).

3.7. Relatius

Pel que fa als pronoms relatius, cal remarcar la utilització del *qui*, amb una funció distributiva: *qui deya quatre mil, qui mil, qui dos mil* (205r).

El relatiu *qual* el trobem sempre formant part de l'estructura, ben usual, 'prep. + article determinat + qual': *per la qual se feren* (204v), *per la qual raó* (213r*), de la qual serra* (215r), *per la qual y agué* (217v), etc.

Respecte del relatiu *a on*, al text hi ha diversos casos de la forma relativa *a on*, tots referents a lloc, i un cas on apareix *a ont* (217r).

3.8. Indefinits

L'inventari dels indefinits és el següent: *algun, alguna, alguns, algunes, altre, altra, altres, tot, tota, tots, totes, matex/mateyx/ matexy, matexa, matexos, matexes*. Només un cas dels indefinits *cascú* (202r), *cascuna* (204), *qualsevol* (217r). Alguns casos, tres en total, del *ningun* (210r, 211v) i *ninguna (*201r), formes habituals del català antic, i nombroses de *cap*, així com del castellanisme *demés*.

3.9. Adverbis

Pel que fa als adverbis, només posar en relleu les formes arcaiques: *desús*, *devall*, *aprés* i *sellavors* (210r) < 'cellavors', equivalent a 'aleshores', procedent de l'expressió llatina *ECCE ILLAS HORAS*. També hi trobem les formes castellanes *allende* (206r), *enseguida* (202v), *entorno* (212v),

3.10. El verb

a) El present d'indicatiu i subjuntiu

Aquests dos temps verbals són rars en la *Relació vertadera*, cosa bastant normal si pensem que es tracta d'un report de successos, de contar uns fets, i els presents no hi abunden.

Per tant no es gens insòlit que no hi hàgem trobat ni un sol cas de temps verbal amb l'infix incoatiu, ni tampoc cap de cas de palatalització de /s/ seguida de /k/, fenòmens que solen ser normals en l'estudi dels presents.

b) El pretèrit imperfet de l'indicatiu

És un temps bastant utilitzat en el text: *aviaben* (208v), *coneixia* (213r), *descobrian* (217r), *enviaria* (213v), *feya* (201r), *s'offeria* (209r), *pareixia* (216v), etc. Cal remarcar algunes formes en què hi ha confusions de vocals àtones e/i i a/e, com ara: *feian* (211r), *resedia* (210v), *responian* (217r), *tenian* (217r).

c) El pretèrit perfet

L'autor l'empra sovint, i les formes corresponen a al tercera persona del singular i del plural: *aplegà* (206r), *aposentà* (203r) *cridà* (203v), d*oblaren* (204v), *féu* (204r-2), *feren* (204v), *ordenà* (203v), *predicà* (204v), *reseñà* (203r), *reseñià* (203r), *sucseí* (203v), *tingué* (203v). També hi trobem la forma arcaïtzant *fonch*, amb les variants: *fon* (202v); *fonc* (204r), *fonch* (202r).

d) El pretèrit imperfet de subjuntiu

Totes les formes verbals d'aquest temps, inventariades en aquest text, tenen la desinència de mode en *-es*, amb la forma arcaica en *-as* per a la primera i tercera persona: *anàs* (207r), *s'enportàs* (212v), *entregàs* (212v), *descansàs* (214r), *donàs* (215r), *pasàs* (216v), *renegàs* (210v), *restàs* (202v) i *sertificàs* (206v); i pel que fa a la tercera del plural, en la primera declinació: *aprofitasen* (214r), *anasen* (212r), *donasen* (208r), *guardasen* (204v), *muniçionasen* (204r), *renegasen* (210v-2); pel que fa a la segona: *aguesen* (216v), *convinguesen* (207v), *fesen* (211r), *poguesen* (213v), *prenguesen* (209r), *molguesen* (203v), *tinguesen* (201v), *volguesen* (217r); i pel que fa a la tercera: *abastisen* (204r), *acudisen* (202v), *proibisen* (211r), *rendisen* (212v), *si rrendisen* (213r).

e) El futur i el condicional

En un text que conta fets d'un passat més o menys recent, l'existència de futurs i condicionals és bastant minsa: *podré* (201r) *voldrà* (201r-2), *dirà* (207v) i *durarà* (207r) i *acometria* (207v), *afavoreria* (201v), *estaria* (215r-2), *podria* (214v,) i *valdria* (215v).

f) Els temps compostos generals o d'anterioritat

Tot i que en el català antic aquests temps es construïen amb el verb ésser/ser: *éser aribat* (201r), *éser mort* (201r) i *ser mort* (201r), en el text hi ha més formes construïdes amb *haver*: *se à dit* (206v-2, 207r, 207v, 209v-2, 210r, 212r, 215r, 217r-2, 211v), *se à señalat* (207r), *se à figurat* (207r), *se à prés* (211v) i *s'an fet (*207r), que és com fa el parlant actualment.

g) Les perífrasis d'obligació

Només n'hi he trobades tres: *avia de ser* (204r), *avien de morir* (208v), i *se à de pasar* (212r).

h) Les formes no personals: infinitiu, gerundi i participi

En aquest apartat cal ressenyar, pel que fa a l'infinitiu, que al text només hi ha les formes *tenir* (202v) i *venir* (203v) en lloc de les formes més usuals, actualment, en l'àmbit valencià, de *tindre* i *vindre, i* les formes arcaiques de *exir, fogir, acodir*.

Respecte al doblet *ésser/ser*, el comput és completament favorable a *ser*, que hi figura divuit vegades: (201r-2, 204r, 205r, 207r-2, 207v-2, 208v, 209v, 212r, 212v, 213r-2, 216r, 217r, 217v, 211v), enfront a només quatre en la forma *ésser: éser* (201r, 203r), *ésser* (217r, 211v); resultats no tan estranys si pensem l'opció *ser* ja es troba en autors del XV, i que el seu ús es va generalitzar bastant al XVI. Altrament també hi trobem el verb *cercar: sercar* (215v), que segons el DCVB és una paraula que ha desaparegut dels parlars del català continental substituït per *buscar*, encara que a les Illes siga ben usual i que, de manera general, es torne a utilitzar en el llenguatge literari.

També he constatat la sustantivació de l'infinitiu *respondre*: *lo respondre'n* (202v).

Pel que fa al gerundi, les terminacions coincideixen generalment amb les actuals.

I respecte de l'ús dels participis, les desinències coincideixen amb la normativa moderna. Només he trobat un forma inusual: *eletes* < *electes* (201v), i també una forma arcaica del participi de '*recollir*': *recolta* (201r).

i) Sobre l'ús del *ser* i *estar*

Al text de la *Relació verdadera* hi ha un ús quasi general del verb '*estar*' amb complement de lloc i amb participis, que palesen la tendència del valencià d'emprar aquest verb en lloc del ver *ser*, com fa actualment la resta del català: com ara *està a la part de Castella* (212r), *perquè estava davant lo esquadró volador* (212v), *que estaria Turixi allí* (215v), *lo qual estava en una cova* (216r) o *com estava asentat* (213r), *estaven los moriscos tan esglayats* (213r), *estava aloxat* (210r), *lo qual esta-va posat en son puesto* (212v). Tanmateix, hi hem trobat dos usos clàssics del verb *ser*: *ser mort* (201v), *que era estat galeot* (209r).

3.11. Les conjuncions

Al tex hi ha conjuncions copulatives: *y* (201r-15); *e* (202r) i *ni* (204r); adversatives: *sinó* (204r) *ans* (216v); consecutives: *de manera que* (206v); completives: *que* (201r-2); distributives: *qui.. qui* (205r); causals: *perquè* (204v.); *puix* (204v); finals: *per a*

que (201r-2); *perquè* (202v); temporals: *mentres* (203r, 208r, 210r), *quant* (207r); *tots temps* (217v); condicionals: *si* (210v-3); modals: *com* (201r-2.) *segons* (203r, 215r) i comparatives: *més ... que* (219v).

Cal remarcar que la forma '*per a que'*, molt usual al segle XVII, es considera un castellanisme.

3.12. Les preposicions

a) Les preposicions *a/en*

Pel que fa a les preposicions a/en hi ha al text alternances d'usos, com ara davant de locatius: *éser aribat a Dénia* (203r), *vendre a Valènçia* (203v), *a la Cort de sa magestat* (205v); però també: *se aposentà en lo Real* (203r), *enbarcar-se en Alacant* (206r), *y·ls nomenats en Vinaròs* (206r).

Com passa igualment en els inicis de les datacions cronològiques: *a denau del present mes* (202r) *y en lo Grau de València tanbé aplegà, a onse* (206r). Però també: *en vint-y-dos del present mes* (202r).

Al text també trobem casos de la preposició *a* davant de complement directe de persona: *representar a sa excelència* (201v), *foren nomenats elets a don Lluís Vilanova*... (202v).

En el text la preposició ***a*** també adopta la forma arcaica *ad* davant de determinats mots començats per vocal: *ad aquell* (213r), *ad aquells* (201v, 208v, 210v, 213v, 211r, 211v), o forma part de locucions ja quasi en desús: *a hora tarda* (208r).

b) La preposició *devers*

Aquesta preposició manté la forma assimilada *devés* (206r).

c) La preposició *sens/sense*

Hi trobem la forma *sense* nombroses vegades i només un cas de la forma culta *sens* (213r).

d) La preposició *fins*

Hi trobem els casos següents: *fins a* (204r), *fins al* (213r, 217r), *fins así* (205v), *fins aquí* (206r), *fins tenint* (297r). Però cap cas de *fins en*, ni tampoc del castellanisme *hasta*.

e) Ús de *per* i *per a*

La preposició *per* s'utilitza per a indicar mitjà o instrument: *per la terra* (202v), *per orden de sa excelència* (202v); la persona agent de la veu passiva: *ordenat per sa excelència* (202v); determinacions de lloc: *que per les montañes se juntaren* (204r), i davant d'infinitius que comencen per a-: *per asistir* (202v), *per anar a Dénia* (204v).

Pel que fa a *per a*, hi abunden al text els grups formats per 'per a + infinitiu', per a indicar finalitat, destinació o objecte: *per a cinc dies* (203v), *per a poder-se oferir* (201v), *per a guardar l'aygua* (208v), *per a portar-se-li'n la muller* (204v); també el trobem en expressions distributives: *axí en los particulars com per als oficis* (203v).

4. LÈXIC

a) Locucions i frases fetes:

Hi trobem nombroses locucions i frases fetes, com ara les següents: *'a ora tarda'* (208r), *'ab vista de molt veure'* (213r), *'ab seña de sigur'* (213v), *'a tret de mosequet'* (213v), *'comoditat de lleña'* (214v), *'es de notar'* (209r), *'fonch Déu servit que'* (207r), *'pasar tot a foch y sanch'* (212v, 213r), *'per gran còpia de'* (208v), *'rendir-se per fam i set'* (209r), *'resoldre lo faedor'* (202v), *'tallar (el cos) per les juntures'*(210v), *'trencava lo cor'* (217r) i *'ya si no, ya si no'*,

b) Desdoblaments sinonímics

Aquest recurs d'estil del desdoblament sinonímic, o d'associació de dos elements d'un mateix camp semàntic, són trets bastant usuals en el llenguatge juridicoadministratiu de l'època,[73] amb què es vol donar un sentit de globalitat. Per tant no és gens insòlit que aquesta *Relació verdadera*, l'objectiu últim de la qual no podem esbrinar amb claredat, però que podem suposar que depassava l'àmbit del report històric i que podia ser la base d'algun hipotètic memorial de greuges que la noblesa podria presentar davant el rei pel comportament dels soldats, tinga aquests trets juridicoadministratius. Altrament, Maximilià Cerdà de Tallada pertanyia a un llinatge de famosos jursicosults, com era el cas del seu pare, i aquest estil devia ser-li bastant familiar.

Al text hi trobem els casos següents: *'axí per terra com per mar'* (201r), *'camí de ser per a la extració i depopulació de mori*scos' (201r), *'vent i molt bé considerant'* (201r), *'desconsolació de lo dit bras y estament militar'* (201v), *'tan coneguda per sa magestat y experimentada'* (201v), *'y<n>gata fidelitat y amor' (201v), 'a son Rey y Señor'* (201v), *'donar ad aquells les instruccions y memorials'* (201v), etc.

c) Mots que avancen la data respecte a la primera documentació del DCVB

He trobat els mots següents: *acovilat* (215r) < acovilar.- amagat, *Oncle Cañís*. Antonio Ruiz Martínez. Monòver, any 1950; *calendes* (203v)< calenda, que el DCVB en la seua entrada a 'calenda' diu que és 'lliçó de martirologi que es recita a l'església el dissabte de Nadal dematí i fa referència a la vinguda del Bon Jesús (documentat l'any 1681, a l'arxiu del convent de Felanitx), però que en aquest cas crec que es tracta d'un castellanisme, i que té el sentit de dates; *gavayx* (203v) < gabaig, gavatx, que significa francés en terme despectiu. *Vidal Guide Pyr*, any 1869, i *trajo* (210v), manera especial de vestir. *Torra Dict*, any 1726

d) Llatinismes

No són massa abundants en el text. Perquè a més de la locució *'nemine discrepante'* (201r) només trobem algunes paraules amb grafies llatinitzants: *christià* (211r), *embarcations* (209v), *ocations* (217r), *Valèntia* (203v), *Thomàs* (203v).

e) Valencianismes

Al text trobem diverses mostres de plurals procedents dels proparixítons llatins, tret característic del parlar valencià: *imàgens* (209r), *jòvens* (206v, 210r), *òmens* (205v-,

73. Vegeu Joaquim Martí, *Ordinacions de la costa marítima del regne de València*. (1673), València/Barcelona, IFV-PAM, 1991, pàg. 110, i Josep Enric Estrela Garcia, *Els privilegis de la independència d'Algemesí (segles XVI-XVII). Estudi lingüístic i edició*, . Saó. València 1999, pàg. 66.

206v, 208r, 210r, 212r, 214r, 215r, 215v), *òrdens* (209r, 210r), *térmens* (215r), *ymàgens* (215r) i els mots *carrasca* (216r), *colp* (216v), (216v), *rael* (216r), *riquea* (208v), *riqueya* (217r), *sertea* (201v), propis també del valencià.

f) Castellanismes

Són bastant abundants per l'estat d'hibridació en què ja es trobava la nostra llengua aleshores. Com ara hi trobem: *'alarido'* (216r), *alferis* (203v, 208r), *'alguazil'* (210v), *'aljubes'* (209v), *allende* (206r), *'aparatos'* (201v), *'asomaven'* (213v), *'arujà'* (217r), *'asienda'* (217r), *'asiento'* (210v, 213r, 214r), *bando* (213v),*'barato'* (209v), *'brios'* (212r-2) *'calicanto'* (204r), etc.

També hi trobem alguns casos, encara que ben pocs, en què s'associen dos o més mots en castellà: *'el barranco del Diablo'* (208v), *'palàcio Real'* (216r), *'ningún caudillo'* (210r), *'Real Palàcio'* (203v), i només una sola frase: *'Todo sea por el amor de Dios'* (216v), l'última que pronunciarà el cabdill morisc Turigi abans d'ajusticiar-lo. Una dada sociològica ben curiosa, el fet que sent originari aquest personatge de Catadau la diga en castellà, o potser no tant, si pensem que l'evangelització dels moriscos es feia en l'idioma de Castella, i generalment per frares castellans. De fet, un dels seus catecismes més famosos, el de Martín de Ayala, es titularà *Doctrina Christiana, en lengua Araviga y Castellana*, el publicarà a València Joan Mey, l'any 1566. A més a més, com diu a la portada: 'Véndese en la puerta de los Apóstoles'.

Josep Lozano
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Bruguera, J. (1991): *Llibre dels fets del rei Jaume*, Barcelona, Barcino.

Canet, J. L.; E. Rodríguez i J.Ll. Sirera (1988): *Actas de la Academia de los Nocturnos*, vol. I. (sesiones 1 a 16), València, Institució Alfons el Magnànim.

— *Actas de la Academia de los Nocturnos* (1990): vol. II. (sesiones 17 a 32), València, Institució Alfons el Magnànim.

— *Actas de la Academia de los Nocturnos* (1994): vol. III. (sesiones 33 a 48), València, Institució Alfons el Magnànim.

— *Actas de la Academia de los Nocturnos* (1996): vol. IV. (sesiones 1 a 16), València, Institució Alfons el Magnànim.

Catàleg. *Expulsió dels moriscos* (1997): Articles: «Retrats» de Nuria Blaya; «Els moriscos valencians» de Manuel Ardit; «L'expulsió dels moriscos» de Jesús Villalmanzo Cameno; Apèndix documental de Jesús Villalmanzo Cameno, València, Bancaixa.

ESCARTÍ, V. *El dietari de Joaquim Aierdi. Estudi i edició*. Tesi doctoral de la Universitat de València, en premsa.

— (1998): *Memòria privada. Literatura memorialística dels segles XV al XVIII*, València, Eliseu Climent.

ESCOLANO, G. (1972): *Década Primera de la Historia de València*. Vol. VI, llibre X. Edició fàcsimil, València, Departamento de Historia, Universidad de Valencia.

ESTRELA GARCÍA, J. E .(1999): *Els privilegis de la independència d'Algemesí (segles XVI-XVII). Estudi lingüístic i edició*, València, Saó.

MARTÍ MESTRE, J. (1994): *El 'Llibre de Antiquitats' de la Seu de València*. Vol. II, València/Barcelona, Institut de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— (1991): *Ordinacions de la costa marítima del regne de València* (1673), València-Barcelona, IFV/PAM.

POVEDA MORA, J. (1995): *Historia de Jalance*, València, Ayuntamiento de Jalance.

SALVÀ, P. (1905): *Cancionero de la Academia de los Nocturnos de Valencia* (estractado de su actas originales e reimpreso con adiciones y notas de Francisco Martí Grajales), València, Imprenta de Francisco Vives Mora.

SCHMID, B. (1988): *Les "traduccions valencianes" del* Blanquerna *(València 1521) i de la* Scala Dei *(Barcelona 1523)*, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

VICENT JOSEP ESCARTÍ

JOAQUIM AIERDI I LES *NOTÍCIES DE VALÈNCIA I SON REGNE* (1661-1679)

0. PRELIMINARS

L'any 1993 llegíem la nostra tesi doctoral, dirigida pel Dr. Antoni Ferrando, en la Universitat de València. En aquell treball portàvem a terme l'edició i l'estudi, des del punt de vista filològic i literari, de l'obra de mossén Joaquim Aierdi, les *Notícies de València i son regne* (1661-64, 1677-79), el millor dietari valencià del XVII i, alhora, el que més desapercebut havia passat als estudiosos (Escartí, 1993).[1] Set anys després, el text d'Aierdi va eixir de les premses, publicat per l'editorial Barcino, a Barcelona.[2] No obstant això, ens agradaria temptar de donar més difusió a l'obra d'aquell dietarista excepcional, amb la publicació aquest article, en bona mesura deutor d'aquells treballs anteriors; encara que, com és fàcil de suposar, hem posat al dia, sempre que ha estat possible, allò que en aquell cas vàrem escriure. L'obra d'Aierdi és, sens dubte, ben destacable en el panorama de les lletres valencianes del Barroc i el seu coneixement col·laborarà a matisar la imatge que sovint s'ofereix als manuals sobre l'ús del català a la València del XVII.

1. JOAQUIM AIERDI, UN AUTOR DESCONEGUT

La informació que posseíem sobre mossén Joaquim Aierdi era, fins fa ben poc, escassíssima. Cap dels bibliògrafs antics (Rodríguez 1747 o Ximeno 1747-1749) no en donaven informació sobre el seu treball. Solament Just Pastor Fuster (1827: I, 307-311)

(1) Sobre l'obra d'Aierdi, vam començar a oferir un primer panorama amb un parell de treballs (Escartí 1994b i 1994-1995) i una breu selecció (Escartí 1998c).

(2) En premsa aquest article, ha aparegut la nostra edició (Aierdi 2000), que actualitza, en tot, el nostre treball anterior (Escartí 1993).

va incloure en el seu treball biobibliogràfic una nota que li passà l'erudit Francesc Xavier Borrull, posseïdor, per aquells anys, dels manuscrits d'Aierdi que, amb el temps, anirien a parar a la Biblioteca de la Universitat de València (Escartí 1993: I, 134-140). Una recerca sistemàtica va donar com a fruit el coneixement de nombrosíssimes dades biogràfiques sobre el mossén beneficiat a la Seu de València que, tot seguit, passem a resumir, en tant que aportem informacions que cal tenir en compte a l'hora de llegir críticament el seu dietari.[3]

La família dels Aierdis valencians era d'origen basc, concretament d'Hernani, a la regió de Guipúscoa.[4]

El besavi del nostre dietarista, Juan Martínez d'Ayerdi, era mercader, al seu país. Un fill d'aquest, homònim del pare, i de Maria de Yarza (o de Igarça), s'establí a València –almenys des del 1561–, i exercí l'ofici de velluter. Natural d'Hernani, també, va ser conegut amb el nom de Martí. Es va casar amb Margarida Barte, i un seu fill, de nom Vicent, fou el pare del dietarista que ens ocupa, Joaquim. Però allò més interessant és destacar que al velluter Martí les coses no degueren d'anar-li malament, atés que un seu fill, de nom Mateu Joan, el 1618 era anomenat «militi», és a dir, cavaller, encara que segurament es dedicà al comerç de la seda, i arribava a emparentar amb els Centelles. Vicent Aierdi també comercià amb la seda i el 1609 fou admés com a familiar del Sant Ofici. Si bé sabem que es va casar un parell de vegades i que d'aquelles unions no tingué descendents que el sobrevisquessen, la seua vida privada degué ser prou agitada, perquè li coneixem tres fills naturals, legitimats a les Corts de 1626, i potser de diverses dones, un dels quals és el nostre escriptor.[5] Vicent Aierdi, generós –encara que altres voltes se l'anomena «cavaller»–, degué esforçar-se per fer més ferm el seu estatut de noble, i ho aconseguí amb un privilegi atorgat el 1623 per Felip III. En aquest sentit hauríem d'entendre la seua preocupació per legitimar els fills, amb la intenció que es beneficiassen de la seua herència, tal com s'indica en alguns documents.[6]

Joaquim Aierdi degué nàixer al voltant de 1613, atés que s'ordenava sacerdot el 1638 i l'edat mínima requerida per a fer-ho era de 25 anys.[7] No obstant això, des del 1633 posseïa benifets eclesiàstics; i continuà tenint-ne durant tota la seua vida, canviant-ne uns per altres i barallant-se i tot per alguns, fins que arribà a acumular-ne uns quants que, units a diverses herències familiars de què obtingué part, el convertiren en un home bastant ric i segurament influent en l'àmbit catedralici, perquè era, a més, patró del benifet de Santa Anna, i això li permetia la presentació de candidats a l'arquebisbe.[8]

Aquella situació econòmica i social li degué permetre algunes lectures que, malgrat tot, no varen ser moltes, si fem cas de l'inventari dels seus béns, realitzat després de la seua mort. La biblioteca d'Aierdi no passava, de fet, d'una cinquantena de volums, i no sabem si n'hi havia cap en català. El notari que féu l'inventari, després d'anotar alguns títols –segurament els més importants– va escriure «quaranta-tres llibres de diferents

(3) No és el cas d'allargar innecesàriament aquest article amb el conjunt de dades biogràfiques que, en el seu moment, ens semblaren interessants d'extractar. És per això que remetem el lector encuriosit a aquell altre estudi (Escartí 1993: I, 142-159).

(4) Archivo Histórico Nacional (AHN), *Inquisición*, leg. 613, núm. 12.

(5) La legitimació dels germans Aierdi es pot veure, entre altres llocs, a l'Arxiu del Regne de València (ARV), *Reial*, 518, f. 112v. També a Doñate Sebastià (1977: 24).

(6) S'especifica, en concret, el «benefici de successió, així per via de testament com abintestat, de tots béns paternals, maternals [e] de qualsevol altres parents» (Arxiu Municipal de València (AMV), yy-30, f. 56v.).

(7) Vegeu-ne les disposicions tridentines a López de Ayala (1853: 281-283), I.: *El sacrosanto y ecuménico concilio de Trento, traducido al idioma castellano por...*, París, 1853, pp. 281-283.

(8) Bona part de la documentació econòmica que generaven tots aquells benifets, i també alguns dels enfrontaments judicials que per causa seua hi tingué Aierdi, i encara part dels plets sobre herències que hagué de sostenir, es pot veure en els lligalls que es conserven a l'Arxiu de la Catedral de València i que nosaltres ja vàrem utilitzar (Escartí 1993: I, 142-159, 161-205).

lectures, en quart, octavo y mig-octavo, ab cubertes de pergamí y alguns sens elles, molt usats».[9] Dels altres llibres sí que coneixem més dades, i s'ajusten als interessos que li podríem suposar a un mossén com Aierdi.

En primer lloc hi destaquen les lectures de tipus religiós: *Praxis totius moralis theologiae*,[10] *Contra los trenitarios*, d'Amada,[11] *Misceláneas predicábiles*, del canonge valencià Melcior Fuster,[12] *Quaresma*, de fra Agustín Ossorio,[13] i un primer volum de les *Obres* de santa Teresa d'Àvila.[14] La presència del volum d'obres de la santa castellana s'adiu, doncs, amb el caràcter espiritual de mossén Aierdi, més partidari de l'«oració mental» que no de les manifestacions desmesurades de religiositat exaltada, tan freqüents en aquell període (Pons Fuster 1991), a pesar que no renunciarà a narrar detalladament la pompa de les processons i altres rituals barrocs, com es veu clarament al seu dietari.

En un segon lloc ben destacat caldria anotar ací l'existència de llibres d'història en la biblioteca d'Aierdi. Així, hi trobem el primer volum de la *Historia de Valencia*, de Gaspar Escolano,[15] i una *Historia del rey don Fernando*.[16] A aquesta llista de títols hauríem d'afegir dos breviaris i un missal que apareixen també a l'inventari *post-mortem*; i encara, un altre missal del benifet de Sant Llorenç –llibres d'ús per a un mossén– i un *Sermó en favor de la Ynmaculada Concepció de nostra Senyora*, del pavorde Josep Rocafull, que Aierdi guardava entre els seus papers personals i que, potser, era un manuscrit ara com ara perdut.[17]

En qualsevol cas, la biblioteca d'Aierdi, tot i que es troba ben lluny d'aquella altra que, més de cent anys abans, deixava un altre beneficiat de la Seu i afeccionat a la història, mossén Pere Antoni Beuter, el qual comptava amb més de tres-cents títols (Escartí, 1998a: 15), ens aprofita per descobrir els seus interessos com a lector, que caldria completar amb tot allò que podria haver llegit en altres llocs. Malgrat tot, aquests indicis de lectura no ens donen una idea exacta del gran interés del nostre autor per una eina intel·lectual com és l'escriptura,[18] i en concret per deixar testimoni escrit del seu temps, quelcom que és molt propi del gènere memorialístic.[19]

2. LES *NOTÍCIES* D'AIERDI: EL TEXT I EL CONTEXT

L'obra dietarística de mossén Aierdi estava conformada, almenys, per set volums, dels quals només ens n'han pervingut dos: el *Segon libre*, que abraça des de març de 1661 a les primeries d'abril de 1664, i el *Sissé libre*, que recull notícies dels anys 1677, 1678 i 1679. Tenint en compte que els dos volums que coneixem apleguen notícies de tres anys, dalt o baix, i que els tres que hi havia enmig abraçaven tretze anys –uns quatre anys per volum, doncs–, podem arriscar-nos a dir que Aierdi degué començar la seua obra al voltant de l'any 1657-58, i, d'altra banda, segurament el seu volum seté acabava pels volts de 1682. Tanmateix, les dades de què disposem ens permeten ampliar el

(9) Arxiu del Reial Collegi Seminari de Corpus Christi de València (ARCSCCV), *Protocols*, 2219, f. 8v.

(10) Es tracta de d'algun dels dos volums –o potser els dos, en un tom– de l'obra de Josep Rocafull: *Praxim totius moralis theologiae futuris parrochis aliisve confesariis, pro eorum instructione et examinibus valde utilem*, 2 vols., València, 1644-1449 (Rodríguez 1747: 216).

(11) No hem pogut identificar aquesta obra.

(12) Publicada a València el 1675 (Rodríguez 1747: 331).

(13) Deu tractar-se de l'obra d'Agustín Ossorio: *Varias resoluciones morales de la Sagrada Escritura y de los santos, dispuestas por los Evangelios de la Quaresma*, Barcelona, 1632. (N'hi ha un exemplar a la Biblioteca Universitària de València (BUV), amb la signatura Y-34/32.)

(14) Potser es tracta del primer volum de *Las obras de santa Teresa de Jesús*, València, 1668 (Palau y Dulcet 1967: XIX, 456).

(15) Escolano, G., *Década primera de la Historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, València, 1610.

(16) No hem identificat amb exactitud aquesta obra. Potser es tracta de la coneguda obra de Pere Tomich: *Història de l'excel·lentíssim e cathòlich rey de Hespanya don Ferrando*, Barcelona, 1534.

(17) No hem pogut identificar aquest sermó als repertoris bibliogràfics a l'ús. La notícia

període d'activitat recopilatòria de notícies del beneficiat Aierdi. Així, sabem que Aierdi morí el 21 d'octubre de 1688 i sabem també que fins i tot dos dies abans del seu òbit continuava escrivint al seu *Libre de diferents calendaris de actes*.[20] Per tant, és molt possible que també ho fes al seu dietari, amb què aquest arribaria fins al mateix any 1688 i en serien nou, dalt o baix, els *libres*. D'altra banda, potser l'activitat anotadora del nostre autor es pot remuntar a l'any 1648, en tant que, entre els papers que li pertanyeren, hem localitzat una nota autògrafa del mateix estil d'aquelles que posteriorment hem trobat al seu dietari:

> Dijous, a 2 de janer, segon dia de l'any 1648, a la una ora després de migdia, morí lo il·lustríssim y excel·lentíssim senyor don frai Ysidoro Aliaga, arquebisbe de València, el qual morí ab tot son acort y sacraments, y ab totes les solemnitats y requisits que en tals casos dispon lo ceremonial. Sa enfermetat durà [...] dies y fon de mal de yllada y detenció de orina, ab alguna poca febra.[21]

Aquesta circumstància –l'aparició d'aquesta nota de l'any de la pesta a València– potser podria fer-nos pensar en l'epidèmia com a motor de la confecció dels dietaris d'Aierdi. De fet, pandèmies com aquella apareixen recollides en altres dietaris del moment (Escartí 1995) o foren motiu de la redacció de llibres específics, narrats com una mena de memòries (Gavaldà 1651). Si això fos així, el *Primer libre* d'Aierdi podia estendre's des de l'any 1647-48 fins al 1661. És possible, però, que la nota del 1648 fos un paper aïllat –tal com ens apareix ara– i que si, a la fi, passà a integrar-se en algun llibre de notícies, no formàs part, aquest, de la col·lecció de dietaris que actualment coneixem.[22] En quasevol cas, allò que cal constatar és l'afecció d'Aierdi a deixar constància per escrit d'aquelles coses que el sobtaven i que, al seu parer, eren dignes de ser recordades. Aquesta activitat es mostra molt d'acord amb la seua personalitat ordenada i acurada, com es desprén dels seus llibres d'administració personal, on heretava, potser, els hàbits del pare, Vicent Aierdi, de qui conservem un *llibre de compte i raó*.[23] Tot això i el gust del mossén per la Història –com es desprén de les seues lectures–, ens marquen perfectament les coordenades que podrien haver-lo induït a la redacció dels seus dietaris, en un moment qualsevol de la seua vida. Una activitat que continuaria amb constància i dedicació i, a més, amb una evident regularitat (Escartí 1993: I, 98-99).

Una altra qüestió a tenir en compte és la d'esbrinar quins temes interessaren més el beneficiat Aierdi. En aquest sentit, cal parlar de les anotacions referides a temes religiosos i, més concretament, a aspectes eclesiàstics i litúrgics, tot abraçant des de les celebracions festives en què participava tota la societat valenciana, fins a detalls puntuals sobre l'ordre en les cerimònies més diverses que es feien a la Seu o en parròquies i convents, passant per la qüestió de la immunitat eclesiàstica, de la qual, naturalment, l'autor es mostra un gran defensor. Les notícies d'aquest tipus ocupen més de la meitat

prové del *Llibre de diferents calendaris de actes de mi, mosén Joachim Aierdi* (ACV), f. 63r.

(18) De fet, Aierdi, a través de la part del seu arxiu particular que ens ha arribat (ACV), se'ns mostra com un home que ho apuntava «tot». Així, són nombrosos els docuemnts seus autògrafs -com els nateixs dietaris que es han pervingut, de la seua mà-, i fins i tot el seu testament es conserva en manuscrit hol·lògraf.

(19) Ens hem ocupat en diverses ocasions de la caracterització dels dietaris, en especial els del Barroc, i és per això que ara no ens detenim en aquesta qüestió i remetem el lector a uns treballs anteriors nostres (Escartí 1990 i 1994a).

(20) Vegeu la nota 16 d'aquest treball. En realitat, aquest *Libre de diferents calendaris...* és una mena de llibre de compte i raó o, també, un inventari dels documents que mossén Aierdi anà guardant al llarg de la seua vida. En alguns moments, però, conté anotacions de caire més personal o, simplement, administratiu (Escartí 1994-1995).

(21) ACV, sig. 2341, núm. 1, f. 15r.

(22) No obstant el que acabem d'apuntar, quan el 1677 Aierdi parla del «contagi» de les terres del sud del País Valencià, i de les mesures que pren la ciutat de València per tal de protegir-se, diu «lo que que es féu en temps del contagi passat» (notícia núm. 879 de la nostra edició), referint-se sens dubte a la pesta del 1647-48, però no esmenta que ell hi haja fet relació d'aquells esdeveniments. Sí

del dietari, encara que aquest considerable volum podria veure's augmentat sensiblement si hi incloíem les notícies que parlen de celebracions festives organitzades pels poders civils però amb un clar origen religiós i, també, aquelles festes de caràcter laic on se celebren actes litúrgics (tedèums, misses o *gràcies*, per exemple, en saber-se la victòria dels exèrcits hispànics).

D'entre les festes que reporta Aierdi, destaquen, en primer lloc, les de la col·locació dels cossos de vint-i-quatre sants màrtirs a la parròquia de Santa Caterina, de València (notícies núm. 76-83),[24] celebrades entre octubre i novembre del 1661. Cal dir que en aquesta ocasió Aierdi es remunta a contar la trajectòria i les vicissituds de les relíquies, des del seu origen romà fins a la ubicació definitiva a l'esmentada parròquia valenciana. I hem d'assenyalar que, d'aquelles celebracions, la relació d'Aierdi és un dels pocs testimonis escrits –i l'únic en la nostra llengua. Així, tret d'un manuscrit miscel·lani del pare Doménec Alegre,[25] no posseïm pràcticament més informació, tot i que, a més de les processons i celebracions litúrgiques, s'arribà a celebrar una justa poètica, de la qual ens han pervingut alguns testimonis més, a part de l'ofert per Aierdi.[26] Sobre aquell certamen, el nostre dietarista, a banda d'informar-nos que hi havia d'haver actuat com a secretari l'escriptor Francesc de la Torre i Sebil –empresonat de feia poc (notícies núm. 73-74)–,[27] i que finalment hi actuà el seu amic Joan Baptista de Valda (notícia núm. 83),[28] també ens assabenta de la gran popularitat de què gaudien aquests certàmens a nivell local, amb una gran afluència de públic que no sempre es comportava com calia, i és per això que l'arquebisbe Ontiveros va prohibir la seua celebració a l'interior de la Seu, on estava previst, i se celebrà a la Llotja (notícia núm. 97).[29]

Enllaçant amb aquestes festes, i després d'uns dies de dol públic a causa de la mort de l'hereu a la corona hispànica, el príncep Felip Pròsper, Aierdi reconta les festes que es feren a València pel novembre de 1661, en honor al príncep nounat, el futur Carles II (notícies 93-122).

L'any 1662, de gener a maig, es varen celebrar a València probablement les festes més fastuoses d'aquell segle, amb motiu de la declaració, per part del papa Alexandre VII, del dogma de la Puríssima Concepció «al primer instant». Aierdi, com altres, en fa una acurada descripció (Pedraza 1978) que es transforma en un autèntic diari de les festes, conforme aquestes avancen cap al seu punt àlgid, amb la impressionant processó del maig en què participaren «carros triomfals» construïts pels gremis de la ciutat (notícies 240-340). Aierdi ho descriu tot amb gran detallisme, i encara que la seua narració és paral·lela a la que féu Joan B. de Valda (1663), com a encarregat oficial del llibre de festes, el nostre dietarista es mostra sempre més realista i recull, fins i tot, aspectes que l'altre s'abstingué de referir, com ara l'enfrontament entre els canonges i els pavordes (notícia núm. 170), entre d'altres.

Això, i les notícies dedicades a la canonització de sant Lluís Bertran (notícies núm. 455, 461 i 463-465), són els blocs més destacats de notícies referides a celebracions de

que fa una referència d'aquest tipus, per exemple, en parlar de la mort del doctor Sabata, fent notar: «com més arrere es diu» (notícia núm. 73), que devia correspondre a les anotacions del *Primer libre*, ara perdut.

(23) ACV, sig. 2341, núm. 1.

(24) Donem la referència a les notícies del dietari d'Aierdi, segons la numeració de la nostra edició crítica en el treball doctoral (Escartí 1993), que és la mateixa que té en la seua publicació (Aierdi 1999).

(25) BUV, ms. 158, ff. 21r.-24v.

(26) D'aquest certamen, fins ara ignot, s'ha conservat una peça del prevere Miquel Serres, que potser fos la guanyadora (Brown-Escartí 1990).

(27) Sobre aquest escriptor tortosí, vegeu Brown-Escartí (1990).

28) Sobre aquest importantíssim autor valencià que seria l'encarregat de narrar bona part de les festes de la ciutat durant aquell segle i que, també, confegí un tractat sobre el cerimonial urbà, hom pot consultar un treball publicat fa poc (Escartí 1998).

(29) Aquest episodi ha estat comentat per Ferrando (1991).

grans festes. Són pràcticament innombrables la resta de les notícies –moltes d'elles breus, però d'altres molt extenses– que hi apareixen sobre festes i processons, les quals, com que per a l'autor eren «normals», sovint s'absté de referir-les amb detall.

Un altre aspecte destacadíssim a l'obra d'Aierdi és, dins el camp de la religiositat, el de les «funccions» –per emprar el terme que ell fa servir– que es realitzen en la Seu, és a dir, les celebracions litúrgiques, de les quals esmenta sovint si s'ajusten o no a l'ordre i costum establert i si, també, són motius d'enfrontaments entre els poders eclesiàstics i civils, cosa ben freqüent a l'època i que generava enfrontaments de vegades greus (Guia Marín 1988). Al costat d'aspectes més quotidians, el dietarista també pot entretenir-se en la descripció de les escenografies pròpies de les «funccions» funeràries, amb els túmuls, les llumenàries i la resta d'elements.[30]

El segon gran tema d'interés de mossén Aierdi és la violència social. I en deixar constància escrita d'aquelles actuacions violentes, el nostre autor s'inclou perfectament entre els dietaristes valencians d'aquell segle que redactaren uns papers on predominen les llistes d'assassinats –o d'intents– i els ajusticiaments dels criminals.[31] A les *Notícies de València i son regne* hi podem dividir aquest interés en quatre grups que ara només comentarem molt sumàriament (Escartí 1993: 105-116).

En primer lloc, hi trobem nombrosos assassinats, temptatives i robatoris amb víctimes, amb una freqüència quasi diària: *escopetades*, *estocades*, *punyalades*, etc. apareixen ça i lla, de vegades narrant el cas de forma breu, però d'altres amb una gran profusió de detalls. En ocasions, l'autor tempta i tot d'interpretar les evidències deixades pels criminals (notícia núm. 364). Un segon grup es trobaria integrat per les notícies referides a la presència de pirates barbarescos a les costes valencianes. En general, el dietarista ens informa d'alguna captura de naus cristianes (notícia núm. 394) o del desembarcament de pirates a la costa, amb el consegüent saqueig d'algun lloc, com ara un convent, prop d'Elx (notícia núm. 406), o la captura de cristians (notícia núm. 379). Igualment, ens pot informar de la captura de «moros» per part dels cristians (notícia núm. 440).

Encara, en un tercer grup de notícies referents a violències diverses, hi trobem enfrontaments socials, com ara la revolta dels llauradors de l'Horta de València, del 1663, pràcticament desconeguda i que Aierdi narra amb tota mena de detalls. De fet, constitueix un dels episodis més interessants reportats pel dietarista i és, també, un dels més reeixits, arribant a assolir quotes de narrativitat dignes dels millors cronistes de l'època, i reflectint les escenes amb vivesa i realisme. Tot, però, des de l'òptica de qui és un acarnissat contrari d'aquella revolta (notícies núm. 637-702). De més a més, aquest relat d'Aierdi es constitueix en una de les fonts més fiables i directes d'aquells enfrontaments, com han posat en relleu els pocs que l'ha estudiada (Guia Marín 1982 i Giménez Chornet 1983).

Finalment, un quart grup de notícies dedicades a la problemàtica social i els seus enfrontaments és el que s'ocupa del bandolerisme. Val a dir, d'entrada, que l'obra

(30) Vegeu les notícies 569-570, 583, 585 i 587-588, referides a l'ex-arquebisbe de València fra Pedro de Urbina; o les notícies que fan referència a la mort i soterrar del venerable Doménec Sarrió, núm. 827-829, 831-832 i 842. Sobre aquest darrer, vegeu Roca Ricart (1997).

(31) És el cas de Josep Agramunt o d'Ignasi Benavent (Escartí 1994a).

d'Aierdi conté abundoses i interessantíssimes informacions sobre aquest fenomen i, si bé ens ho transmet de manera fragmentària –generalment anota els esdeveniments més destacats, i no d'altres–, presenta l'avantatge de reportar escenes i comentaris que difícilment podrem trobar a la paperassa burocràtica i oficial que ens ha conservat dades sobre els bandolers valencians. Així ho va entendre ja Sebastià Garcia Martínez (1968: 51-84 i 1991), el qual, però, tot i que va utilitzar altres dietaris manuscrits en els seus estudis sobre la València del Barroc –i especialment sobre el bandolerisme–, no va tenir en compte l'obra d'Aierdi, un text que, sense dubte, li hauria resultat ben profitós. Les notícies que podem trobar sobre aquesta qüestió fan referència a enfrontaments entre diferents bàndols –molt nombroses–; o, encara d'altres, més escadusseres, però ben interessants, que atenyen la vida privada dels bandolers (notícies núm. 13 i 644, per exemple).

Al costat d'aquests tres grans blocs temàtics de notícies n'hi ha, encara, un altre que podríem qualificar de *miscel·lani*, on s'inclouen els esdeveniments més diversos. Des de la política de la monarquia –guerres amb Portugal i França (notícies núm. 353, 948 i 1044), el colp d'estat de Joan d'Àustria (és narrat amb detall entre les notícies núm. 789 i 1199)–, fins a les notes necrològiques, que afecten, generalment, personatges relacionats amb la Seu de València però no només (per exemple, les notícies núm. 20 i 68), passant per la provisió de càrrecs civils i eclesiàstics –virreis, arquebisbes, justícia, jurats, mostassaf...–, la celebració de comèdies i bous (notícies núm. 110-115, entre d'altres), la meteorologia, amb pluges, riuades, etc. (notícies 27, 730-732, 927-934...), les *monstruositats* o *deformitats* humanes (notícia núm. 739), o l'aparició de sants, ànimes i dimonis (vegeu, a tall d'exemple, la notícia num. 979). També mereixen, finalment, un esment especial un parell de casos en què l'autor narra de manera detallada l'ascens social de tres personatges coetanis seus. Potser perquè el dietarista hi veia reflectida la trajectòria de la seua família (notícies núm. 210, 1036 i 1216).

En resum, podem afirmar que el panorama ofert per mossén Aierdi no pot ser més ampli: de fet, als seus escrits recull *tot* el món que l'envoltava. I a aquelles informacions més o menys filtrades pels seus ulls, per la seua mentalitat, hauríem d'afegir el seguit d'opinons que li mereixien alguns d'aquests afers i que deixa anar de tant en tant.

3. L'OPINIÓ DE L'AUTOR

Tal com comentava Joan Fuster, en fer un seu estudi sobre el dietarista Porcar, «les opinions de la gent rarament han passat consignades als papers sigilosos dels arxius» (1982: 124). En efecte, això és ben cert, i davant uns determinats esdeveniments –quotidians o d'aquells que podríem denominar *històrics*–, molt poques vegades coneixem quina fou la reacció dels seus coetanis, d'aquells que patiren qualsevol decisió del poder, qualsevol esdeveniment, qualsevol situació anòmala o no, o en gaudiren. Tanmateix, als papers dietarístics –literatura *privada*, en principi–, de tant en tant, més

o menys freqüentment i amb una major o menor interés per a nosaltres, la impressió provocada per determinats esdeveniments o personatges, hi apareix. I això, com també apunta el mateix Fuster, cal entendre-ho com «un exponent de l'estat d'esperit de la societat» (1982: 117).

Mossén Aierdi, com d'altres dietaristes, doncs, ça i lla va deixant entreveure aquelles opinions –la seua ideologia, al capdavall–, en transmetre'ns la visió del món que l'envolta. En aquest sentit, paga la pena de detenir-nos ara en aquestes seues observacions, les quals, més enllà de constatar la mera i simple opinió momentània, ens poden ajudar a fer-nos una idea de la personalitat de l'autor, de la seua manera particular de pensar –personal i estamental–, atés que, a través dels seus papers, hom pot descobrir una bona part de la seua mentalitat. Des del rei al poble –i els delinqüents–, tots els estaments socials i els diferents càrrecs polítics o eclesiàstics mereixen, en un moment o en un altre, l'atenció d'Aierdi, la seua consideració personal.

En primer lloc, cal parlar ara del respecte que la figura del monarca li inspirava. El rei, als seus ulls, simbolitzava clarament la situació de l'estat hispànic en cada moment, i només la presència del monarca sembla garantir aquell estat. Així, per exemple, després de la mort del príncep Felip Pròsper,

> quedà un consuelo y esperansa, que fonch que la reyna nostra senyora, en dits dies havia eixit de conte, esperant se apiadaria nostre Senyor d'Espanya y sa iglésia, permetent donar-nos altre príncep (notícia núm. 92).

Per altra banda, la cita encara aprofita per veure la identificació que l'autor estableix entre els conceptes «Espanya» i «església». Tanmateix, no obstant aquesta clara ideologia, tampoc no s'està de criticar –o així ho entenem nosaltres– les actuacions de la monarquia, quan atempten contra els interessos eclesiàstics. Així, quan l'Església concedeix al rei una dècima de les seues rendes, el 1663, exclama amb una certa ironia: «Plegue a nostre Senyor li fasen bon profit al rei!» (notícia núm. 780). Òbviament, per damunt del monarca es trobava Déu i els seus representants a la terra. I Déu, en última instància, era el jutge suprem: «Lo que entonses no féu la justícia féu después nostre Senyor», afirma (notícia núm. 914).

En un afer tan estretament lligat a la monarquia com el colp d'estat de don Joan d'Àustria, el 1677, mossén Aierdi deixa entreveure clarament la seua simpatia envers el bastard de Felip IV, tot participant de l'entusiasme generalizat, especialment a la Corona d'Aragó. I així, quan encara no es coneix a València el resultat de l'anada de don Joan a Madrid, diu:

> y no es sap més fins ara, en este correu, fins el que vindrà, que podrà ser porte lo avís de lo que es desicha (notícia núm. 802).

A pesar de la veneració per la figura reial, palesa en Aierdi, com en general en els seus contemporanis (Lisón Tolosana 1991), cal dir que els representants del rei i de la justícia no gaudien del mateix favor, tret, això sí, d'alguna excepció. En aquest sentit, pel que fa als virreis i a tota la maquinària de l'administració de justícia al regne de València, Aierdi, com els altres dietaristes, evidencia el seu funcionament pèssim i poc profitós i, ben freqüentment, els en fa responsables.[32] En una situació tan delicada com la revolta dels llauradors de l'Horta de València del 1663, Aierdi explica que el virrei marqués de Camarasa, «de totes les juntes ne era sabidor (...) y consent, y eu disimulava», a més de responsabilitzar-lo en bona mesura del motí (notícia núm. 647). Abans, sobre aquest mateix virrei, havia afirmat en relació amb els bandolers de la Comissió que «los disimulava perquè entenia els havia menester contra Benet», un altre dels bandolers (notícia núm. 475).

En efecte, la situació a València a causa del bandolerisme havia arribat a extrems insostenibles i Aierdi en moltes ocasions se'n lamenta: «¡Tal estava València, per falta de administrar justícia, que aplegaren a capechar de dia clar!» (notícia núm. 719). Robatoris i assassinats, com ja hem esmentat, es produïen gairebé diàriament; però el nostre dietarista és conscient de l'anuència de la justícia: «lo dia abans [els bandolers] se n'havien eixit [de València] perquè els mateixos ministres de justícia els avisaren» (notícia núm. 712) i en un enfrontament dels bandolers, anota que els agutzils «els guardaven les espatles» (notícia núm. 607). En aquell clima de violència i poca efectivitat de la justícia, arriba a escriure a propòsit d'un tret disparat per casualitat en la casa de la Comèdia –quan estava prohibit portar armes al damunt (Garcia Martínez 1991: 172)–, que

> estava València tan perduda per la mala administració de justícia, que en los aposentos havia alguns juches y baix mols alguasils, y havent fet la pistola un tro com un mosquet, y havent vist tots a tots se li desparà, ningú es mogué ni es donà per entés, ab què passà així (notícia núm. 703).

La situació del bandolerisme es va mantenir més o menys estable durant el segon període reportat per Aierdi (1677-1679) i, encara, en alguna avinentesa, es dol, dient que «lo poder estava de part dels delinqüents» (notícia núm. 914). Tanmateix, el virregnat del duc de Ciudad Real fou un dels millors que ell va conéixer. L'elogi d'un virrei no és massa freqüent als papers privats, però l'opinió favorable d'Aierdi concorda amb la d'un altre dietarista coetani, Ignasi Benavent,[33] cosa que ens assegura, en part, la seua imparcialitat. Heus-ne ací uns fragments d'aquella lloança, que contenen, a més, la major crítica a la societat valenciana del moment en boca del nostre dietarista:

> Este cavaller a estat el machor ministre que se havia vist ni entrat en València, perquè era rectíssim, justisier, piadós y net de mans, sinse pagar-se de cohechos ni sobornos; feia

(32) Sobre el «govern dels jutges», vegeu Casey (1981: 205-235). Pel que fa als comentaris dels altres dietaristes valencians sobre els virreis, vegeu Kamen (1988).

(33) Benavent, Ignasi, *Cosas más notables sucedidas en Valencia desde el año 1657* (Arxiu del Reial Convent de Predicadors de València (ARCPV), ms. 41, f. 5v.).

> y guardava justísia ygualment, feia que els cavallers pagasen ab gran puntualitat lo que devien als pobres officials, no permitia que els maltractasen ni atropellasen, no es ficava en jurisdicció que no era seua; perseguia les pistoles y caravines y no permitia que ningú en portàs, ni encara los ministres de justícia, de nit, en les rondes; perseguia y averiguà molts furts de inportànsia y enbarcà molta chent vagamunda; escusà y aforrà al rey molts gastos supèrfluos; no féu compossició ninguna ni remití ningun delicte per dinés, de tal manera que el dia abans que acabàs de ser virrey, lo enprengueren per a que remetés alguns delictes y admetés a compossició, y no agué remey. Y principalment dos de molta cantitat, que sols per lo hu li donaven sinch mil ducats y no volgué. Ni volgué crear ningun notari. (...) No devia res a ningú, ni permitia que criat seu prengués res fiat. No permeté enchamai que el seu secretari –sobre ser son cunyat, casat en una chermana bastarda de sa muller– que prengués res més de lo just que se li devia. Acudia en gran puntualitat al consell. Feia que els juches despachasen en brevetat los prosesos. Y per quant la ciutat no acudia a ses obligasions en fer pastar bon pa y pendre bon vi, se n'anava per les panaderies, tabernes y tonyineries regoneixent lo pa, vi, tonyina y abadecho, sardines y formaches, si bé la ciutat eu sentí molt, per entendre se entremetia en cosa que era peculiar de la ciutat. Però ell dia que els pobres havien de tenir remey, y que ya que la ciutat no acudia a obligasió tan forsosa, que era forsa posar-s'i ell, com a ministre de sa machestat, perquè no sols eren vasalls del rey los richs, sinó que també ho eren los pobres.
>
> Y sobre tenir tan grans virtuts y exelènsies, en boca de la noblea no havia més mal ministre que ell, perquè els feia pagar, no els cobria delictes, no permitia que portasen caravines ni pistoles. Perquè en València cada cavaller vol un virrey a son modo, per a viure llisensiosa y escandalosament, y tenir tiranisada la terra. (...)
>
> Y de repent, dia per dia, ixqué decret de què governàs lo senyor arquebisbe, y a dit virrey no li donaren lloch per a que de sa casa pogués despachar un quadro, (...) quant tots estaven esperant la confirmasió o, per lo menys, que proseguís lo interim fins a altre orde o fins a que sa machestat nomenàs altre virrey, perquè importava molt la presènsia de este cavaller en València per a la total quietud de ella (...).
>
> Plegue a nostre Senyor sia per a ses machors coveniènsies, perquè per a les de València y son reyne no en serà ninguna, ans bé es prometen les mateixes, y quisà machors desdiches que es pasaren en lo govern del conde de Paredes perquè la benignitat del senyor arquebisbe és molta, la soberania dels ministres, molt machor, y la depravasió de costums y mal modo de viure de la noblea, sens comparasió, moltíssim machor. Nostre Senyor se apiade de esta terra, com té el poder, perquè es prometen grans desdiches (notícia núm. 1018).

Aquesta llarga però interessant cita no demana massa comentaris. Potser, només, subratllar la cruesa de la crítica a la noblesa i a l'oligarquía ciutadana. Respecte a la primera, en altres ocasions Aierdi també mostra la seua desaprovació a determinades actuacions. Així, quan don Fèlix Falcó mana capturar un home que intentava extorsionar-lo en nom d'un bandoler –cosa que no era certa, sinó que actuava en nom propi–, afirma

> que paregué molt mal, perquè a llei de cavaller, devia enviar-lo noramala y, quant estigués fora del sagrat de sa casa, podia fer-lo capturar (notícia núm. 405).

També jutja negativament els cavallers valencians quan, en celebrar les festes de la Puríssima, el 1662, decideixen córrer un estaferm, en honor d'aquella (notícia núm. 183). Tot i això, cal esmentar que Aierdi se sap membre d'aquell estament –el pare

s'havia ennoblit– i té bona cura a copiar el seu escut d'armes, que encapçala el seu *Libre de diferents calendaris de actes*.[34] De tota manera, la noblesa retratada per Aierdi, a més de participar en els afers del bandolerisme i encobrir crims –de bandolers o no–, també se'ns presenta interessada en la defensa dels furs valencians, ben d'acord, doncs, amb l'onada de neoforalisme que anava creixent al país i a totes les terres de la Corona d'Aragó (notícies núm. 218-219).

Pel que fa als jurats i altres representants del poder municipal, mossén Aierdi hi mostra sovint la seua simpatia. València –la «ciutat» com a corporació municipal– és als seus ulls una «il·lustre república» (notícia núm. 209). Durant l'enfrontament de la ciutat contra els llauradors de l'Horta, Aierdi sempre es manté a favor del municipi i contra el virrei (notícies núm. 637, 645-648).

Els menestrals, però, reben d'Aierdi una certa consideració positiva –en cas que ascendesquen socialment–, quan es tracta de «mercaders», en la qual cosa devia influir la seua pròpia extració social; però també pot arribar a menysprear-los, com ara en parlar d'uns pellers (notícia núm. 115).

Però, l'estament social envers el qual el nostre dietarista es mostra més desconfiat és el dels llauradors. Això es fa sobretot evident en les notícies que fan referència a l'esmentada revolta dels llauradors del 1663. Potser l'ambient hostil hi col·labora, però fa l'efecte, també, que algunes de les afirmacions d'Aierdi son extrapolables fàcilment: de «villans amotinats» o «villans traïdors amotinats» (notícia núm. 648), els qualifica; i diu que «com són vilans, se eixamplaven de manera que no deixaven als de València de cabrons, lladres y altres improperis» (notícia núm. 647). En finalitzar la seua relació de la revolta, afirma: «los llauradors estan hui més enperrats que mai (...) perquè, confiats en los bandolers, estan insufribles» (notícia núm. 647).

A la vista d'aquestes dades, podem concloure que Aierdi s'identificava socialment més amb els *ciutadans*. Per això mostra un cert menyspreu pels menestrals i pels camperols, encara que, d'altra banda, no s'està de criticar la noblesa, a l'estament de la qual, en certa manera, pertany, sempre que aquella no es comporta d'acord amb el codi del seu estatus ideal, encara present en la mentalitat del nostre autor (Maravall 1989).

Però Joaquim Aierdi ens dóna, també, informació sobre un altre sector social del qual formava part: el clergat. De fet, les crítiques a l'estament eclesiàstic són prou abundoses. Així, pel que fa als arquebisbes, la crítica d'Aierdi sol aparéixer quan aquests perden «preeminències» davant els poders civils o quan, per les seues actuacions, menyscaben la immunitat eclesiàstica (notícies núm. 88 i 433, per exemple). Els elogis, per contra, podem trobar-los quan allò que s'exalça són les virtuts cristianes d'aquell mandatari en qüestió (notícia núm. 17). Pel que fa als beneficiats de la Seu –en el grup dels quals s'incloïa Aierdi–, de vegades sembla que ironitza sobre el seu interés purament econòmic en acudir a les celebracions (notícia núm. 17). Encara que d'altres vegades sembla criticar l'absència de pagament per l'assistència a un ofici:

(34) ACV, sig. 2342, núm. 5, f. 2r.

> Este dia no donaven als beneficiats de la iglésia res de distribució i, així, avans de acabar lo sermó, ya tots se n'havien anat, sinse quedar-ne ningú (notícia núm. 514).

Aierdi també pot recriminar els membres de l'Oratori de Sant Felip Neri de València, que durant aquells anys assolí un gran poder en la societat valenciana (notícia núm. 514).

Tanmateix, dins l'estament eclesiàstic, són els frares aquells que reben més crítiques per part del nostre dietarista. La primera d'aquestes crítiques al clergat regular va contra els de Sant Doménec, i cal posar-la en contacte amb les rancúnies entre els capellans de la ciutat, partidaris de la canonització del també capellà Jeroni Simó, i els frares predicadors, que en aquella avinentesa festivaven l'arribada dels documents de la canonització del dominic sant Lluís Bertran. De més a més, hi intervé un cavaller nebot de Bertran, que s'ha fet capellà després d'enviudar, amb què la qüestió encara es complica més:

> Els frares, moguts per la codícia, convidaren per a portar lo guió a don Manuel Sarnésio, conte de Parcent, presumint com està tan rich los donaria alguna cosa per a la canonisasió del sant, y deixaren de donar-lo a don Lloís Escrivà y Sabata, cavaller de l'àbit de Montesa y eclesiàstich y sacerdot –perquè después de viudo es féu cappellà– el qual era nebot del sant molt propinch. Y tota València sentí molt mal de la acció dels frares, y tota la noblea se enfadà molt en ells, y més tota la parentel·la, per lo qual en lo acompanyament no ixqueren molts cavallers (...). Y se ha de advertir que els frares no sols eu devien de fer y honrrar, a este cavaller, per ser nebot del sant, sinó també perquè una tia de este cavaller deixà, quant se morí, sis mil ducats per a la canonisasió del sant, perquè també era parenta. Y els frares ya els havien cobrat. Y així, per tots estos títols, devien haver convidat a este caveller en lo guió. Però, en fi, són frares, que no miren sinó en les conveniències. Y lo bo fonch que el conde, después, no els donà res. en este acompanyament agué altre encontre. Y fonch que els frares convidaren a molts cappellans de diferents parròquies (notícia num. 465).

En aplegar els capellans a Sant Doménec, se suscita una divisió d'opinions sobre el lloc que han d'ocupar aquells i els cavallers, i cada part fa les seues al·legacions. Quan els capellans s'adonaren que no podien eixir victoriosos de l'encontre, «chiraren les espal·les y se n'anaren». Aierdi, opina:

> y tingueren molta rahó los cavallers de fer-los anar davant, com mereixien, perquè els cappellans tenien poca necessitat de ficar-se en festes de frares, quant ells no sols no es fiquen en les dels cappellans, sinó que procuren deslloir-les (notícia núm. 465).

Aquesta animadversió pels frares també es pot detectar quan narra que a València, pel juliol de 1678, arribà un franciscà «que dien feia moltes cures» (notícia núm. 1058), i això va provocar un gran enrenou a la ciutat i «la chent que acudia era tanta que no es podia donar rahó» (notícia núm. 1062). La fama de fra Francesc Balaguer com a sanador de malaties corporals i de l'esperit –de fet hi acudiren moltes «endemoniades»–, no obnubilà el nostre dietarista, el qual s'afanya a demostrar que «ninguna cura

féu de repent, com dien, sinó que els donava un yngüent y els dia que confiasen en Déu» i arriba a comentar ben irònicament que els guarits pel frare eren «com lo lleó de la Chermania, que tots dien que cada nit eixia per València. Un lleó, y enchamai ningú el véu!» (notícia núm. 1062).

Amb aquest recorregut per algunes de les opinions més destacades d'Aierdi hem pogut veure com, a l'obra del nostre dietarista, el punt de vista subjectiu hi és sempre present, fins i tot, en l'elecció de les notícies que reporta, com hem vista a l'apartat anterior, la qual cosa ens pot aprofitar per entendre la seua mentalitat i per definir-lo socialment i ideològicament.[35]

VICENT JOSEP ESCARTÍ
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AIERDI, Joaquim (2000): *Dietari*, a cura de V. J. Escartí, Barcelona, Barcino.

BROWN, Kenneth-ESCARTÍ, Vicent J. (1990): «Edició i estudi d'alguns poemes catalans en un manuscrit de don Francesc de la Torre i Sebil», *Caplletra* 9, València, 59-117.

CASEY, James (1981): *El regne de València al segle XVII*, Barcelona.

DOÑATE SEBASTIÀ, José M. (1977): *Libro del Bien y del Mal*, València.

ESCARTÍ, Vicent J. (1990): «Unes consideracions sobre la dietarística valenciana del segle XVII», *Caplletra*, 9 València, 119-127.

— (1993): *El dietari de Joaquim Aierdi. Estudi lingüístic i edició.* Tesi doctoral, 2 vols., Universitat de València.

— (1994a): «Els dietaris valencians del Barroc», dins *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco*, Padova, 281-295.

— (1994b): «Sobre morfologia i fonètica del valencià del segle XVII i l'actual», dins *Miscel·lània 94. Estudis sobre morfologia valenciana*, València-Alcoi, 31-75.

— (1994-1995): «Intimitat i *publicitat* a l'àmbit de l'escriptura privada en el segle XVII: el cas de mossén Aierdi», *Estudis castellonencs* 6, 459-466.

— (1995): «La memòria de la pesta: notes de lectura a propòsit dels escrits de Miquel Parets», *L'Aiguadolç* 21, Dénia, 65-70.

— (1998a): «Estudi introductori» a BEUTER, Pere Antoni: *Primera part de la Història de València*, a cura de V. J. Escartí, València, 7-32.

— (1998b): «Joan Baptista de Valda i els manuscrits del *Llibre de les assistències i funccions*», dins BALDA, Joan B. de: *Llibre de les assistències i funccions*, a cura de V. J. Escartí-A. López, València, 13-29.

— (1998c): *Memòria privada. Literatura memorialística valenciana dels segles XV al XVIII*, València.

(35) Unes reflexions sobre el valor dels dietaris per tal de conéixer les mentalitats pretèrites podeu trobar-les a Simon i Tarrés (1991: 11-14).

FERRANDO, Antoni (1991): «De quan la concesió de premis literaris era un espectacle relativament popular», *Saó* 140, 29-31.
FUSTER, Joan (1986): *Poetes, moriscos i capellans*, València.
FUSTER, Justo P. (1827): *Biblioteca valenciana*, 2 vols., València.
CARCIA MARTÍNEZ, Sebastià (1968): *Els fonaments del País Valencià modern*, València.
— (1991): *Valencia bajo Carlos II*, Villena.
GAVALDÀ, Francisco (1651): *Memoria de los sucessos particulares de Valencia y su reino*, València.
GIMÉNEZ CHORNET, Vicent (1983): *Administración fiscal municipal y conflictividad social: la revuelta de los labradores (1663)*, tesi de llicenciatura, Universitat de València.
GUIA MARÍN, Lluís (1882): «La revolta dels llauradors de l'Horta de 1663», dins *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, València, 305-326.
— (1988): «Procedències protocol·làries i poder polític: algunes dades sobre la conflictivitat valenciana a mitjan segle XVII», dins *Homenatge al doctor Sebastià Garcia Martínez*, vol. II, València, 43-53.
KAMEN, Henry (1988): «Valencia bajo Carlos II: los virreyes y los cronistas», dins *Homenatge al doctor Sebastià Garcia Martínez*, vol. II, València, 147-155.
LISÓN TOLOSANA, Carlos (1991): *La imagen del rey. (Monarquía, realeza y poder ritual en la España de los Austrias)*, Madrid.
LÓPEZ DE AYALA, I. (1853): *El sacrosanto y ecuménico concilio de Trento, traducido al idioma castellano*, París.
MARAVALL, José Antonio (1989, 3ª ed): *Poder, honor y élites en el siglo XVII*, Madrid.
PALAU Y DULCET, Antonio (1967): *Manual del librero hispano-americano*, XIX, Barcelona.
PEDRAZA, Pilar (1982): *Barroco efímero en Valencia*, València.
PONS FUSTER, Francisco (1991): *Místicos, beatas y alumbrados*, València.
ROCA RICART, Rafael (1997): «Notícies, vida i miracles del venerable pare Doménec Sarrió (1609-1677)», *Quaderns d'investigació d'Alaquàs* 16, 27-52.
RODRÍGUEZ, Josef (1747): *Biblioteca valentina*, València.
SIMON I TARRÉS, Antoni (1991): *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents*, Barcelona.
VALDA, Joan B. de (1663): *Solenes fiestas que celebró Valencia a la Inmaculada Concepción de la Virgen María*, València.
XIMENO, Vicente (1747-1749): *Escritores del reyno de Valencia*, 2 vols, València.

MARIE NOËLLE COSTA-REUS

ELS TEMPTEIGS DE LLORENÇ MATHEU I SANÇ, TRADUCTOR EN CASTELLÀ DE L'*SPILL* DE JAUME ROIG

Aquest treball forma part d'un conjunt molt més ampli dedicat a les traduccions castellanes de l'*Spill* de Jaume Roig[1] i, en particular, a la de Llorenç Matheu i Sanç,[2] el *Libro de los Consejos* (1665), que romangué inèdita fins a l'any 1942.[3] Malgrat que aquesta traducció va ser criticada per personalitats com Alfred Morel-Fatio o Josep Romeu i Figueras,[4] que en valoraven sobretot el grau de fidelitat, presenta un interès real a nivell poètic, car no era gens fàcil de traduir més de 16000 versos en pentasíl·labs (4 + 1). El traductor va provar de conciliar l'elegància i la fidelitat per mitjà de jocs de compensacions, d'equivalències i, si va cometre errors, desviaments de sentit, alguns passatges revelen un valor poètic considerable. El meu propòsit no és avui d'avaluar detalladament el rigor de tota la versió castellana sinó de retrobar els processos que van conduir-hi a la tria del metre definitiu, analitzant els diferents esbossos d'un fragment de 21 versos (vv. 460-481) publicats en una altra obra de Llorenç Matheu i Sanç, el *De regimine*... del qual he consultat les edicions de 1656, 1677 i 1704.

1. EL *DE REGIMINE URBIS AC REGNI VALENTIAE*...

1. 1 Matheu i Sanç (València 1618- Madrid 1680) era un jurista de professió que obtingué càrrecs destacadíssims com el de «alcalde de casa y corte» (1659) i regent del consell suprem d'Aragó (1671). En un dels seus tractats escrits en llatí se centra més

* Dedico aquest treball al lexicògraf valencià Francesc Ferrer Pastor.

(1) M.-N. Costa-Reus, *Du* Spill *(1460) de J. Roig aux* Libro de los Consejos *ou* Espejo *de L. Matheu y Sanz (1665), J. Serrano Cañete (1892) et R. Miquel y Planas (1942). De la fidélité en traduction*, (4 vol.) Tesi doctoral defensada l'11de desembre del 1998 a la Universitat de Perpinyà (dir. F. Sureda).

(2) En el manuscrit, el patrònim apareix ortografiat: Lorenzo Matheu y Sanz.

(3) R. Miquel y Planas, *El Espejo de J. Roig*, traducció castellana en prosa, seguida de la traducció en vers de Matheu i Sanz 1665. Barcelona, 1936-1942, 288 p.

particularment sobre València. Es tracta del *De regimine urbis ac regni Valentiae, sive selectarum interpretationum ad principaliores foros eiusdem, tractatus...* que fou publicat, primer, a la seva ciutat el 1654-1656, en dos volums i, després, a Lió, sota el títol de *Tractatus de regimine regni Valentiae...*, el 1677, i tornat a editar a la mateixa ciutat, el 1704. Al capítol VIII, paràgraf IX,[5] aborda el tema de la llengua «llemosina» i exposa les seves teories lingüístiques. Pren llavors com a exemple de la brevetat dels versos valencians un fragment curt de l'*Spill* de Jaume Roig: els versos 460 a 481. Es troben a la tercera part del prefaci, on insisteix sobre la maldat de les dolentes dones i, en particular, sobre la maledicència, la versatilitat i la hipocresia que les caracteritza. L. Matheu i Sanç presenta el text valencià, extret de la primera edició de València (1531), segons la meva recerca; en dóna una traducció en castellà i, per fi, el transposa en llatí. L'important és que, d'una edició a l'altra, si la versió llatina és la mateixa, les castellanes canvien, llevat de les dues darreres de 1677 i de1704[6] les quals difereixen de la que va deixar integralment enllestida, però no impresa, del 1665. L'interès rau en el fet que, en l'absència d'esborranys o de notes de traducció,[7] aquests textos presenten, d'una certa manera, els tempteigs, les diferents vies assajades per L. Matheu i Sanç.

1. 2 Com apareix clarament, la tria del metre és determinant i sembla que el traductor se n'hagi preocupat molt, fins al punt de dubtar diverses vegades. Els seus contemporanis conreaven alhora els metres curts d'origen popular i els d'«arte mayor». Entre aquests darrers, els hendecasíl·labs, introduïts d'Itàlia gràcies a Joan Boscà i cultivats per Garcilaso de la Vega, tenien la preferència i componien els innombrables sonets. Quant als traductors, recordaré que, des del segle XVI, els de l'obra d'Ausiàs March havien optat també per aquest vers, a excepció de Francisco de Quevedo que preferí l'octosíl·lab.[8] Tanmateix, si L. Matheu i Sanç seguí aquests models en la versió en llatí, en uns hendecasíl·labs que no tenien res a veure amb la poesia clàssica llatina i també, en els octosíl·labs castellans de l'edició de 1656, se'n desmarcarà component, finalment, en pentasíl·labs accentuats sobre la quarta síl·laba, com els de Jaume Roig.

1. 3 Observaré, doncs, aquestes diferents traduccions, a fi de descobrir el procés seguit pel nostre traductor i en quin metre se sentí més còmode en cercar el difícil equilibri entre la fidelitat a les idees i mots, i els constrenyiments poètics.

2. LA TRADUCCIÓ LLATINA DEL *DE REGIMINE*... DE 1656

A falta d'haver trobat rastre de la hipotètica traduccció llatina de Guerau de Montmajor (1586) no tindré cap possibilitat de comparació. En canvi, hom pot preguntar-se si, com la de Vicent Mariner[9] dels poemes d'A. March (1633), és «fidel a l'original, gràcies al caràcter sintètic del llatí i als seus versos sense rimes».[10] Per

4) A. Morel-Fatio, *Rapport... sur une mission philologique à Valence, suivi d'une étude sur le Livre des Femmes, poème valencien du XVème siècle, du maître J. Roig*, Paris, Bibliothèque de l'Ecole des Chartes, 1884-1885, 72 p. A la p. 44 escriu: «je dois dire cependant que le travail, assurément fort méritoire, de Matheu y Sanz ne répond que d'une façon très incomplète à ce que l'on pouvait attendre. Le traducteur a eu la fâcheuse idée d'adopter le mode de versification de son modèle; il a dû ainsi sacrifier souvent le fond à la forme; parfois il paraphrase, parfois il abrège; tantôt il lui arrive d'être aussi obscur que l'auteur qu'il traduit, tantôt il est trop clair, parce qu'il ne traduit pas et passe à côté de la difficulté.»

J. Romeu i Figueras, «Poesies en català de Ll. Mateu i Sanç, autor valencià del segle XVII», *Els Marges*, 1978, N°14 i 16. A la p. 104 diu : «Matheu, en definitiva, donà les línies generals de l'*Espill*, però no en traduí les sàvies implicacions ni les subtileses.»

(5) El fragment es troba, a la primera edició, en el volum II, pp. 505-507 i a la segona i la tercera, p. 343.

(6) Es normal perquè aquesta darrera és pòstuma.

(7) Tanmateix deixà un advertiment «Al letor» que precedeix la traducció i en el qual es mostra molt conscient de les dificultats.

(8) M. de Riquer, *Traducciones castellanas de A. March en la Edad de Oro*, Barcelona, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, 1946, 443 p.

respondre convé confrontar-la amb l'original valencià de l'edició de 1531 i observar-la detalladament.

2.2 La fidelitat de la traducció

2.2.1 Les omissions

En aquest passatge, han estat constatades poques omissions i, a més a més, no són de gaire importància. Els adverbis que introdueixen el primer vers («Mes molt be scusen») són absents de la traducció llatina perquè L. Matheu i Sanç no va voler procedir a una acumulació d'adverbis llatins com «sed pulcherrime» o «sed plane et probe». Al vers següent, «amats» («vicis amats») no apareix, llevat que sigui comprès en «proprios». He notat també que una sola idea pot traduir alguns verbs de J. Roig: «angi nil nimio» (de manera massa excessiva) correspon a «he sen tribulen» (v. 464), «daquells han ansies/dels seus nos dolen» (vv. 468-469). Igualment, «alta comparare» (aconseguir coses altes) representa «hufaneiar, /pus alt pujar» (vv. 479-480).

2.2.2 Els afegits o desenvolupaments

Els afegiments i desenvolupaments són la característica d'aquesta versió. Sovint L. Matheu i Sanç afegeix mots o grups verbals: «teguntque» (i dissimulen), «voluntque credi» (i volen ser cregudes), el substantiu «vestes» (els vestits), l'adverbi «tamen» (tanmateix), la conjunció «dum» (mentre), l'adjectiu «mentitae» (hipòcrites).

Aquests afegiments poden ser també més llargs: «perspicaci cernunt lumine» (reconeixen amb un ull penetrant) en comptes del simple verb «speculen» (v. 463), «explicare ad unguem errata alterius, minutulosque defectus satagunt, licet latentes» (s'escarrassen a explicar perfectament els errors d'altri, i els menors defectes , encara que amagats) en comptes «daquells expressen/ les çircunstançies» (vv. 466-467), «ne videantur illa velle» (a fi que no sembli que volen aquelles) que continua el vers 475. El que segueix, «mas no senguanen», és traduït per una construcció en «nec ... nec» (ni ...ni) «nec falli poterunt, nec arte vinc» (no podran ni ser enganyades ni vençudes gràcies a llur habilitat). L'afegiment, tot i que és martellejat, resulta massa llarg per expressar un sol vers. Per fi, hom constata extrapolacions que pertanyen al domini de la retòrica: verbs que interpel·len el lector prenent-lo com a testimoni, «videbis» (hom (tu) les veurà(s)), «putes» (hom (tu) pensa(es)). Són unes qüestions retòriques que serveixen per a tallar la monotonia de les acumulacions precedents i per a imprimir al text un ritme més viu: «Sed cur; num scelerum pudet suorum? Imô nil minus» (vv. 465-466). Tots aquests afegiments són totalment gratuïts i típics de l'estructura llatina; col·loquen la traducció a les antípodes del text valencià, molt més condensat i el·líptic.

(9) *L'Ausiàs March llatí de l'humanista Vicent Mariner*, edició de Marco Antonio Coronel Ramos, València, ed. Alfons el Magnànim, 1997, 909 p.

(10) *Les obres poètiques d'Auziàs March*, edició crítica d'A. Pagès, Barcelona, Biblioteca Catalana, 1904, I, p. 95.

2.2.3 Les variacions de sentit

Matheu i Sanç no hi va cometre errors greus demostrant així que havia entès totes les idees de Roig. En veritat val a dir que aquest passatge és bastant fàcil. Citarem només algunes modificacions sense massa conseqüències sobre la comprensió. Per descriure les actituds curioses de les dones al mercat, J. Roig empra un vocabulari més aviat concret, amb els verbs «conpren» (v. 473) i «pendre» (v. 477). Matheu i Sanç es queda preferentment en el domini de l'abstracte amb «probatur» (és apreciat) i «captandis» (que busquin). En el text de partida, hom creu veure com aquelles dones toquen, proven, compren, s'emporten els articles; en el segon, hom percep més llurs preferències, llevat del vers 475 on «demanen» és ben restituït per «poscunt». Tanmateix, tot això no canvia res en la crítica de l'autor: la versatilitat com la dualitat de les dones apareix també en llatí.

Els colors dels teixits, en llatí vestits, varien d'una llengua a l'altra. J. Roig roman molt vague escrivint «lo blau» (v. 472) i «de grana» (v. 473) mentre que L. Matheu i Sanç usa matisos particulars: «caeruleas» (blau fosc) i «regale ostrum» (púrpura reial). Darrere aquests colors, hauria volgut imprimir una crítica social dels personatges que els portaven i de llur hipocresia?

2.2.4 Puntuació i encadenament de les frases

La puntuació no és massa freqüent dins la traducció llatina, a semblança del text de J. Roig. Uns signes suplementaris apareixen nogensmenys quan el traductor pren el lector com a testimoni, en una qüestió retòrica: «Sed cur; Num scelerum pudet suorum?». La intervenció, que hom no troba en valencià, actua com un tall en el fil del discurs, però permet de captar l'atenció del lector gronxat per seqüències llargues. El vers 470, «mostren que volen», que continua segons el mateix estil que els precedents, en una successió de proposicions independents, és introduït en llatí per la conjunció «si» i esdevé una proposició subordinada («si quid displiceat,...»). D'aquesta manera no es respecta el ritme homogeni del fragment.

2.2.5 Ordre dels mots i de les proposicions

El llatí té una sintaxi particular caracteritzada per l'hipèrbaton; és natural, doncs, que els mots de la traducció, realitzats en una llengua acadèmica, no es trobin en el mateix ordre que dins la frase valenciana. Com que aquesta darrera privilegia el lloc del verb a la fi de la proposició o de la frase, Matheu i Sanç pot restituir llavors l'encreuament a l'interior dels versos 474-475 («volen magrana/raym demanen»), verb + nom, nom + verb: «volunt punica mala, dum racemus poscunt». Fins i tot en crea d'al-

tres que no existien a l'origen, als versos 472-473, si hom considera només el color: «miren lo blau,/compren de grana» esdevé «caeruleas amare vestes, et regale tamen probatur ostrum». D'altres versos tampoc no segueixen el mateix ordre, com els vv. 464-9, 470-1, cosa que fa difícil de descobrir la correspondència.

2.3 Després d'aquest estudi ràpid del text, apareix clarament que la construcció interna del text llatí perjudica l'aparent fidelitat al sentit que es desprenia de bell antuvi. L. Matheu i Sanç es deixà portar per la frase i l'esperit llatins del segle XVII. Tradueix en un estil massa polit, massa fluid. Endemés, els seus versos són, en certa manera, híbrids, car els compon sense cap escansió.

3. LA TRADUCCIÓ CASTELLANA DEL *DE REGIMINE*... DE 1656

3.1 Per aquesta primera versió, L. Matheu i Sanç va triar de traduir amb 20 octosíl·labs apariats els 22 versos de J. Roig. El marc que es va fixar resulta, doncs, dues vegades més ample, cosa que suposa que degué sentir-s'hi més còmode i que li fou possible d'expressar-se més fidelment. És el que em proposo de comprovar.

3.2 La fidelitat de la traducció

3.2.1 Les omissions

Les omissions són escasses. Hi falten les conjuncions «he» i «mas» dels versos 464 i 476, («jamas» referint-se a «may» del vers següent), que L. Matheu i Sanç degué considerar com a falques, així com el verb «expressar» del vers 466. Al v. 468, «daquells» sembla haver estat omès llevat que sigui comprès dins «dellos» (v. 461 «los vicios dellos amados»). L'estalvi del verb i potser del pronom demostratiu fa que dos versos es quedin en blanc (vv. 466, 468).

3.2.2 Els afegits i desenvolupaments

Com que l'objectiu de L. Matheu i Sanç era de traduir cada tetrasíl·lab de J. Roig per un octosíl·lab, va procedir a nombrosos afegiments, com era d'esperar,[11] a excepció de dos casos. Hom troba dues conjuncions, «y» (v. 470) i «quando» (v. 474), tres adjectius qualificatius, «mínimas» (v.467), «afectadas» (v.472) i «singular» (v. 481). També són afegits els verbs: «saber» (v. 460), «procurar» (v. 463), «llegar a» (v. 477) i, en particular, «soler» (vv. 464, 470).

El traductor recorregué a una mena d'ompliment que resulta, a vegades, pesat i forçat, com al vers 470, «y mostrar que quieren, suelen».

(11) Així procedí Quevedo en el seu assaig de traducció d'un poema d'A. March (M. de Riquer, op. cit.).

3.2.3 Les variacions de sentit

Al vers 479, L. Matheu i Sanç confongué probablement dues lletres del text valencià, la consonant «h» i la vocal «a» en «hufaneiar», llegint-les «b» i «o» (bufoneiar). Es produí una confusió del significat del verb en «mil bufonadas dezir». Si hagués comprès o llegit bé, hauria pogut emprar el verb corresponent «ufanarse»[12] modificant el vers següent amb l'ajuda del verb «alzarse» i alguna modificació més per complir amb el metre, com féu amb el verb «tribulen» (v. 464) esdevingut «con tribulaciones» i «conpren de grana» (v. 473), allargat amb «si lo encarnado conciertan».

3.2.4 Puntuació i encadenament de les frases

L. Matheu i Sanç segueix l'edició valenciana i fa frases llargues. El fragment només en compta dues; és poc, sobretot si hom considera que el traductor allarga els seus versos el doble. Endemés, notem algunes modificacions dins llur construcció. Al vers 465, la conjunció de temps «com» desapareix: «com se confessen» esdevé «destos suelen confessar» i L. Matheu i Sanç continua traduint amb proposicions independents. Però, el fenomen invers es produeix més lluny, als versos 475 i 477, als quals afegeix «quando», per tal de guanyar una o dues síl·labes: v. 475 «raym demanen» dóna «uvas piden quando aciertan» i v. 477 «may en lo pendre», «quando llegan a tomar».

3.2.5 Ordre dels mots, proposicions i versos

L. Matheu i Sanç va haver de realitzar també alguns encreuaments a causa de la rima, als versos 464-468 i 474 i 475: d'una banda,v. 464 «he sen tribulen/ com se confessen:/ daquells expressen/ les çircunstançies;/ daquells han ansies,» és traduït per «destos suelen confessar/ con tribulaciones y ansias/ las minimas circunstancias» i, d'altra banda, v. 474, «volen magrana,/ raym demanen» per «uvas piden quando aciertan/ a apetecer las granadas».

3.3 En resum, s'ha vist que L. Matheu i Sanç procurà mantenir-se fidel al sentit i a la progressió del fragment; tanmateix, explicità molt. Es va imposar un vestit massa ample i llavors, provà d'omplir-lo.

4. LA TRADUCCIÓ DEL *LIBRO DE LOS CONSEJOS* (1665)

4.1 L. Matheu i Sanç fou conscient que els octosíl·labs no convenien i que calia escurçar el metre. Per això, adoptà el pentasíl·lab castellà accentuat sobre la quarta síl·laba, però es veié obligat a afegir 4 versos suplementaris al vers 469. Fou acarat, en efecte, amb un problema de rima i de mètrica: la idea de «nos dolen» apareix en «callan»

(12) S. de Covarrubias, *Tesoro de la lengua castellana o española*, p. 985, fa menció de l'adjectiu UFANO: «vocablo antiguo cas-tellano; el que tiene presunción y satisfación de sí mesmo, contento y alegre.» i del substantiu UFANíA : «la dicha presunción». Dins el *Diccionario de Autoridades*, trobem també el verb UFANARSE: «jactarse, desvanecerse, engreirse, o ensorberbecerse».

(v. 469) + «sin sentir» (v.469d) que no rimaven amb «quieren» (v. 470). El passatge allargat té el paper de restablir el fil de les rimes tot provant de conservar un martelleig; presenta, tanmateix, nocions supèrflues que el fan més obscur. Ja he remarcat més d'una vegada aquest procediment a la resta del *Libro de los Consejos*. El traductor recorregué sovint a afegir versos quan el molestaven la rima o el metre. Ho confessà francament de bell antuvi, dins l'advertiment «Al letor», on escrigué, a les línies 18-31, el següent: «Procuro seguir el metro del autor sin apartarme de sus sentencias, aunque para explicarlas muchas vezes he necessitado de añadir algunos versos: y otras de poner asonantes, porque los consonantes eran inposible en lengua castellana. Verdad sea que el autor vsa repetidas vezes desta misma licencia. Tanbien dexo algunas locusiones en su natiua gramatica por no desquiciar los periodos. Creo que se ha logrado mi desvelo, por lo menos en que la sustancia quede facil de entender, que el igualar la obra es inposible como acaeze en todas las traducciones.» Tenim, doncs, en aquest fragment, un exemple ben representatiu de l'estil de la traducció integral de L. Matheu i Sanç.

4.2 La fidelitat de la traducció

4.2.1 Les omissions

Si en els octosíl·labs es notava un gran nombre d'afegits, ara es produeix el contrari: n'hi ha pocs i més omissions, evidentment a causa de la mètrica més restringida. Falten el pronom «en» (v. 464) perquè l'equivalent «de ellos» o «de eso» no era prou breu; el demostratiu «daquells», rompent així el balanceig instaurat per J. Roig amb el vers 466; l'altra pronom «ls» (v. 471) i la conjunció «mas» (v. 476), que marcava una oposició entre el ser i el parèixer.

4.2.2 Els afegits o desenvolupaments

Al vers 468 s'afegeix l'adjectiu « raras » («daquells han ansies» = «con raras ancias»). Més lluny, al vers 475, L. Matheu i Sanç posa una conjunció adversativa que no és present en el text valencià sinó al vers següent: («raym demanen;/ mas no senguanen» = «pero hubas piden/ nunca ellas miden»). Fa eco, en certa manera, al «si» del vers 472 («si..., conpran... / quieren..., pero...»).

4.2.3 Les variacions de sentit

Al vers 474, L. Matheu i Sanç traduí «magrana» per «mançana». Aquesta variació podria ser presa com un contrasentit si, en la versió precedent, el traductor hagués fet el mateix. Tanmateix, comprengué ben bé de quina fruita es tractava, però l'imperatiu de la rima fou el més fort («grana/mançana»). Endemés, algunes varietats de pomes

tenen un color vermell i una consistència externa dura, diferent de la del raïm, al qual l'oposava J. Roig. S'instaura una relació de similitud entre les fruites de l'*Spill* i del text de 1665. Al vers 476, «senguanen» esdevingué «miden» i al vers 479, el verb «hufaneiar» ha trobat com a nova correspondència «chanças dezir » que s'assembla més particularment a la primera versió castellana («mil bufonadas dezir»). He notat també algunes modificacions de poca importància. «Molt be», del vers 460, és substituït per «sienpre»; «mostren», del vers 470, per la variant «dizen» ; «miren», del vers 472, dóna lloc a «haze», que duu el matís particular de convenir. Quant a «pus alt pujar», del penúltim vers, la traducció «siempre lucir» subratlla la importància de la irradiació social. En canvi, cal remarcar la nova interpretació correcta de «uolen» (v. 474) per «quieren».

4.2.4 Encadenament de les frases

Al vers 465, la proposició subordinada temporal és canviada en subordinada condicional introduïda per «si», a causa del pronom «se» («confessarse») que ocupa un peu en el vers: «quando confiessan» «si se confiessan». Hom retroba una construcció semblant, al vers 472: «si lo azul haze» per traduir la proposició independent «miren lo blau».

4.2.5 Ordre dels mots, proposicions i versos

L. Matheu i Sanç conserva l'ordre de J. Roig, llevat de dos casos: al vers 477, on «nunca» és remuntat d'un vers (v. 476 «mas no senguanen / may en lo pendre» esdevé «nunca ellas miden / lo que es tomar») i als versos 472-3, on el model verb + nom / verb + nom és encreuat en nom + verb / verb + nom («miren lo blau,/ compren de grana» esdevé «si lo azul haze/ conpran la grana»), encreuament que romp el ritme sacsejat característic de l'estil de J. Roig.

4.3 Aquesta versió imperfecta té el mèrit de subratllar el difícil que era d'ajustar el metre del vers castellà al de J. Roig sense enfrontar-se amb problemes de tota mena, a vegades irresolubles.

5. LA TRADUCCIÓ DEL *DE REGIMINE*... DE 1677 (I DE 1704)

5.1 La qüestió que es planteja és la de saber si aquesta darrera versió castellana, és millor que la del *Libro de los Consejos* (1665). Si hom s'atén únicament a les dates, el sol fet de ser l'última suposa que fou més treballada i que algunes dificultats no resoltes el 1665 podien ser-ho llavors. En aquesta versió, L. Matheu i Sanç va reduir el seu motlle ajustant-se encara més al model de J. Roig. En efecte, va utilitzar el mateix metre, com el 1665, i sobretot, es limità al mateix nombre de versos: 22 versos accen-

tuats sobre la quarta síl·laba, amb rimes consonants. Convé preguntar-se, doncs, si un tal ajustament permeté al traductor de ser fidel al text d'origen.

5.2 Fidelitat de la traducció

5.2.1 Les omissions

Aquesta traducció, també presenta omissions, a imatge de l'anterior. Falten «molt», al vers 460, que allargaria d'una síl·laba sobrera el vers castellà, el pronom «en» del vers 464, el pronom «se» del vers 465. Citarem també la desaparició «daquells», al vers 468, i la conjunció «mas», del vers 476.

5.2.2 Afegiments i desenvolupaments

Hi ha dos afegiments en castellà: l'adjectiu «grandes», en comptes de «raras» (1665), al vers 468 («daquells han ansies» = «con grandes ansias») i la conjunció de coordinació «y», al vers 480 («pus alt pujar» = «y entronizar»). En el primer cas, L. Matheu i Sanç necessitava un mot o adjectiu de dues síl·labes, per substituir «daquells», que no fos tan allunyat de la idea del text com «raras», i en el segon, el canvi no sembla justificat ja que el verb és oxíton i que hi ha una sinalefa. Apareix, doncs, com una falca, semblant a les nombroses que usà J. Roig.

5.2.3 Els errors de sentit

Hom retroba, una vegada més, mots ja estudiats. Al vers 474, «magrana» torna a ser traduït per «mançana». Al vers 476, és emprat el verb «comedirse» per traduir «enguanarse»: «mas no senguanen» = «no se comiden». El significat dels dos verbs no és el mateix ja que el *Diccionario de Autoridades*, dóna com definició: «*Comedir*, pensar, premeditar, *comedirse*, arreglarse, moderarse, contenerse en lo justo y razonable». La tria és semblant a la de 1665 («ellas miden»).

El vers 479 ja ha estat l'objecte de remarques a propòsit de la traducció del verb «hufaneiar», a les dues versions anteriors. Continuant en el mateix significat, el traductor dóna una solució més curta amb «bufonizar». La terminació en «-izar» és considerada com antiquada pel *Diccionario de Autoridades*, el qual cita Lope de Vega i preconitza l'emprament de «bufonear». Si hagués traduït per «ufanarse», hauria hagut d'usar la forma reflexiva del verb següent: «y ufanarse / entronizarse».

El constrenyiment de la rima ha induït a retre certs verbs amb un equivalent que no és totalment just; mes el conjunt canvia poc. Al vers 470, proposa «adorar» per «uoler» i «dezir» per «mostrar» («mostren que uolen» = «dizen que adoran»), però aquesta vegada el canvi no és justificat: per què no va posar «muestran»? El vers 472, proposa

«apreciar» per «mirar» i per fi, el vers 480 experimenta un desplaçament semàntic lleuger, amb el verb «entronizar» per «pus alt pujar». El text valencià únicament fa al·lusió a la progressió social, mentre que el castellà afegeix la idea de vanaglòria i d'orgull.[13]

5.2.4 Puntuació i encadenament de les frases

La conjunció temporal «com» del vers 465 és traduïda, per fi, per «quando»: «com se confessen» esdevé «quando confiessan». En canvi, al vers 473, la proposició independent de J. Roig, una vegada més, és transformada en una condicional introduïda per la conjunció «si» amb valor temporal: a «conpren de grana» correspon «si compran grana», com a la traducció precedent.

5.2.5 Ordre dels mots, proposicions i versos

En general, aquesta versió respecta bé l'ordre dels mots seguit pel text medieval. Reapareix igualment l'encreuament dels versos 474-475, verb + nom, nom + verb. Hi ha una sola excepció, la dels versos 472-473: «miren lo blau,/ compren de grana» passa a «lo azul aprecian/ si conpran grana». La construcció verb + nom,/ verb + nom esdevé nom + verb / verb + nom; és condicionada per l'estructura sintàctica i reprèn el paral·lelisme amb els versos següents.

5.3 En resum, hem notat que, d'una versió a l'altra, hom retroba una part important de les variacions, però sembla que el treball de poliment del metre hagi servit al traductor per mantenir-se més proper al text de J. Roig, tant pel que fa a la fidelitat a les idees i als mots com al nombre de versos. Amb els seus assaigs, L. Matheu i Sanç arribà a unes conclusions que són ben actuals, puix que en un congrés bastant recent sobre la traducció, Marie-Claire Zimmermann preconitzava d'«optar pel vers més proper i fer coincidir en les dues llengües els darrers accents tònics del vers».[14]

CONCLUSIÓ

Després de l'anàlisi de les diferents versions d'aquest passatge de l'*Spill*, queda palès que les traduccions castellanes en pentasíl·labs (1665 i 1677-1704) cenyeixen més fidelment el text de J. Roig que la d'octosíl·labs i, sens dubte, que la llatina en hendecasíl·labs (1656), pel que fa als mots i el ritme. La de 1665 és, tanmateix, menys equilibrada que la de l'edició del *De Regimine*... de 1677-1704, que sembla ser la millor de les tres. En definitiva, L. Matheu i Sanç demostrà que era un traductor perfeccionista que assajà diverses vies, abans de triar la solució més adequada. Nogensmenys, ens sorprèn que el seu perfeccionisme no l'hagués empès a tornar sobre la versió integral de 1665, per esmenar-la a l'indret que havia polit, ja que el *Libro de los Consejos*

(13) *Ibidem*, p. 526: «ENTRONIZAR «levantar a sublime estado. Entronizarse, elevarse y endiosarse el que de baxa condición ha subido a gran lugar y pujança».

(14) M.-C. Zimmermann, «Pere Gimferrer traducteur d'A. March» i «Problèmes pratiques de la traduction poétique», *La traduction, Actes du XXIIIème congrès des hispanistes français*, Caen, 1989, p. 75 i p. 181.

romania inèdit. Dues raons són plausibles: o bé se sentia satisfet de la versió integral que anava dirigida als seus fills, segons les seves pròpies paraules,[15] o bé pensà que si esmenava aquest fragment s'hauria de llançar a refer tota la traducció, cosa que hauria representat un esforç massa gros, en comparació amb les probabilitats d'edició, que eren minses, si no nul·les. En tot cas, mostrà el camí als traductors que s'interessarien més tard en l'*Spill*, als segles XIX i XX.

MARIE NOËLLE COSTA-REUS
Universitat de Perpinyà

(15) «Conoci juntamente que es el libro vn tesoro inestimable por los documentos que disfrazados en lo burlesco de su conposicion contiene esta obra. Y porque mis hijos no carescan dellos, determine traducirle los ratos que hauia de enplear en divertirme de la tarea de mis ocupaciones.» (l. 10-17 del seu advertiment *Al letor*)

MARIA CONCA/JOSEP GUIA

ELS ORÍGENS DE LA PAREMIOGRAFIA CATALANA CONTEMPORÀNIA*

Hi ha dues obres de gènere didacticomoral que, pertot arreu del territori català i al llarg dels segles, han estat els textos on els infants aprenien a llegir i on la gent gran trobava un repertori de parèmies rimades, fàcilment memoritzables, útils per a ser esgrimides en les diverses circumstàncies de la vida.

Es tracta, en primer lloc, del *Llibre de bons amonestaments* (1398),[1] conegut popularment com el *Franselm*, de l'exfrare mallorquí Anselm Turmeda (1352?-1423), compost de cent set estrofes de quatre versos, els tres primers heptasíl·labs rimats entre ells i el quart tetrasíl·lab lliure, que conté bastants proverbis amb codificacions que s'han mantingut gairebé invariables fins avui, en l'ús oral i literari, com ara:[2] «poc parlar és saviesa», «paraula dita no pot tornar», «de poca brasa se fa gran foc», «qui bé está, no es moga», «qui cerca mal, prest el troba», «no deixes la via vella per la nova», «més val pa eixut amb amor, que no gallines amb remor», «qui bé farà, bé trobarà», «si de mal just ve l'anyell, mal profit farà la pell», «guarda't d'amic reconciliat», «aprés lo nuvol, lo bell sol», «qui tot ho vol, tot ho perd», etc.

En segon lloc, uns segles més tard, trobem l'obra *Quatre-cents aforismes catalans* (1636),[3] del metge de Monistrol de Montserrat Joan Carles i Amat (1562?-1642), formada per rodolins heptasil·làbics de creació, molts d'ells fets a partir de proverbis vulgars o esdevinguts ells mateixos proverbis vulgars, com ara: «los savis tenen a mengua, / fer servir massa la llengua», «molts germans en un consell, / lo blanc fan

* Aquest treball s'inscriu en el projecte d'investigació PB97-0322-C04-04 de la DGES del MEC.

(1) Un estudi paremiològic d'aquesta obra ha estat realitzat per Maria Conca i Josep Guia, *Els primers reculls de proverbis catalans*, Barcelona: PAM, 1996, ps. 49-62. Una edició actual és la de Miquel d'Epalza, *Llibre de bons amonestaments i altres obres*, Palma: Moll, 1987.

(2) Hem optat per transcriure tots els proverbis reportats en aquest treball en ortografia modernitzada.

(3) Una edició moderna d'aquesta obra és la de Josep Vilar, *Quatre-cents aforismes catalans del Dr. Joan Carles Amat. Breus notícies bio-bi-*

tornar vermell», «si vols ésser ben servit, / fes-te tu mateix el llit», «si tens la cua de palla, / no poses foc a la falla», «diu lo bisbe de Comenja, / qui no treballa no menja», «per dir-se les veritats, / se perden les amistats», etc. La dependència de Carles i Amat envers Turmeda és constatable, no només per la temàtica didacticomoral i l'estructura de l'obra, sinó pel fet que molts dels *aforismes* són construccions inspirades en el *Franselm*.

En ambdós casos, les còpies manuscrites i les edicions en format petit, veritables *llibres de butxaca*, se succeïren sense interrupció fins al segle XIX i tingueren una influència considerable sobre els reculls paremiogràfics en llengua catalana, tot i que el nombre de proverbis hi era limitat.

Una major importància paremiològica intrínseca, tant pel nombre de proverbis inclosos com perquè la intertextualització literària d'aquests els destaca sistemàticament i en respecta la codificació, la té el refranyer perdut de mossèn Dimas, *Refranys en prosa catalana glossats*, de la fi del segle XV, que conté 280 proverbis, amb glosses, i que només ha arribat fins a nosaltres a través de les traduccions castellanes.[4] Possiblement, el fet de l'existència molt primerenca d'una traducció castellana, reiteradament publicada al llarg del segle XVI i primeries del XVII, va evitar la reedició del text original català.

En aquest article sobre els orígens de la paremiografia catalana contemporània, ens ocuparem de les compilacions que, al segle XVIII i en l'àmbit català, foren fruit de les inquietuds lexicogràfiques que produí la Il·lustració arreu d'Europa, amb creació d'acadèmies per a la fixació normativa de les llengües i amb la corresponent confecció de diccionaris.

Esmentarem, en primer lloc, l'obra del mestre de gramàtica del convent de sant Francesc de Palma, fra Miquel Burguera (?-1725), *Preceptes, elegancias, calendas, y frases; que se enseñan en las Escolas de Gramàtiga de la Província de S. Francesch de Mallorca*,[5] per tal com s'hi inclou un capítol intitulat *Phrases perutiles et adagia venusta*, que conté 173 frases, ordenades alfabèticament pel primer mot i seguides de llurs correspondències llatines, la majoria de les quals frases són proverbis, a més d'algunes locucions, col·locacions i frases lliures. Entre els proverbis, n'hi ha 40 que coincideixen amb altres tants del desaparegut *Refranys en prosa catalana glossats*, amb codificacions iguals o molt pròximes a les que previsiblement tenia aquell refranyer, per la qual cosa podem conjecturar que fra Miquel Burguera disposava, probablement, d'un exemplar d'aquell llibre. D'altra banda, no s'hi observa cap influència de Carles i Amat sobre Burguera. Cal dir que l'obra de Miquel Burguera té una finalitat estrictament pedagògica per a l'ensenyament del llatí i, per això, més que respondre a l'afecció paremiogràfica de la Il·lustració, enllaça amb una tradició escolar que consistia a escriure la correspondència llatina de proverbis vulgars i que rebia, des de la baixa Edat Mitjana, el nom de «fer lo proverbi».[6]

bliogràfiques de son autor, Barcelona: Imp. Bayer Germans, 1918.

(4) D'aquest refranyer, d'autor valencià, consta l'existència d'una edició barcelonina del 1511. L'estudi i l'inici de reconstrucció del text han estat fets per Maria Conca i Josep Guia, *op. cit.*, pàgs. 77-252.

(5) N'hi ha una primera edició feta a Palma, sense data, que devia ser anterior a la mort de l'autor. Segons Joaquim Maria Bover, *Biblioteca de escritores baleares*, Palma: Imp. de P. J. Gelabert, 1868, v. I, pàg. 122, les edicions posteriors també són totes impreses a Palma i n'hi ha tres de l'any 1752 i una de cadascun dels anys 1764, 1809, 1814, 1817, 1822 i 1829. Melchor Garcia Moreno, en el seu *Catálogo paremiológico*, Madrid, 1918, pàg. 18, cita únicament les edicions de 1764 i 1817.

(6) Germà Colon, «Fer lo proverbi», dins *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, València: Universitat de València, 1987, pàgs. 77-83.

El *Tratat de adages y refranys valencians*,[7] del notari de València Carles Ros (1703-1773), conté 952 entrades, entre proverbis vulgars, aforismes de creació i locucions, agrupades segons la lletra del primer mot, sense ordre alfabètic dins d'aquests agrupaments. Les fonts escrites declarades per Ros són quatre: *Refranes y modos de hablar castellanos y latinos* (Madrid, 1675), de Jerónimo Martín Caro y Cejudo, d'on diu que ha «valencianat molts d'estos adages y refranys»; *Refranes o proverbios en romance* (Salamanca, 1576), d'Hernán Núñez, d'on, a més de prendre alguns dels proverbis catalans o valencians que conté aquesta obra, també en va *valencianar* alguns altres;[8] *Galateo cristiano* (Saragossa, 1698), del qual incorpora «sentències espirtuals»; *Quatre-cents aforismes catalans* (Barcelona, 1718), d'on confessa tenir-ne «més de la mitat acomodats a nòstron modo valencià».

Efectivament, Ros pren de l'obra de Carles i Amat 265 aforismes i els reprodueix, en la majoria dels casos, amb idèntica formulació, ja que conserva la sintaxi i el lèxic de les codificacions, alhora que hi corregeix la grafia de les vocals neutres («degas» canvia a «degues», «festas» a «festes», «descubert» a «descobert»...); en alguns altres casos, Ros introdueix les següents modificacions: canvi d'alguns mots per altres de sinònims («pagés» per «llaurador», «moço» per «criat» o per «home», «ardit» per «diner», «cua» per «coa»), introducció d'algun barbarisme («algo», en comptes de «res»; «cuentos», en lloc de «comptes»), correcció de grafies i barbarismes («Iglesia» passa a «Església», «encarcelats» a «encarcerats», «rumor» a «remor», «cruell» a «cervell», «vellaco» a «malvat»), adequació a la pronúncia valenciana («meytat» passa a «mitat», la forma verbal «deya» a «dia», algun «ab» a «en», «pereza» a «perea»), omissió del pronom «hi» o substitució del mateix per altres pronoms («en ell», «li»). De vegades, no reprodueix el pariat de Carles i Amat sinó que, amb independència d'una rima forçada i amb bon criteri paremiogràfic, anota el proverbi genuí subjacent: «mira que val més un té, / sempre, que dos te daré» passa a «més val un pren que dos te daré», «clavilla del fust mateix, / té mal nom perquè el mereix» passa a «no hi ha pitjor esquerda que la del fust mateix», «tres quintars fan dotze arroves; / comptes vells, baralles noves» passa a «*cuentos* vells, baralles noves», etc.

Tanmateix, a partir de la comparació entre els reculls de Burguera i de Ros, hem pogut comprovar que *Phrases perutiles et adagia venusta* és una altra font, no declarada, del *Tratat de adages y refranys valencians* –fins i tot, podria haver inspirat l'ús del terme «adages» en el títol–, ja que n'hi ha 45 proverbis coincidents i, en molts d'ells, la dependència és manifesta:

Phrases perutiles et adagia venusta	*Tratat de adages y refranys valencians*
A gent orada, campana de fust	Gent d'aüc, campana de fusta
A ca vell, no hi ha cus cus	A gos vell, no hi ha sus, sus
Bram d'ase no puja al Cel	Brams d'ase no pugen al Cel

(7) Carles Ros, *Tractat de adages y refranys valencians*, València: Imp. de Josep Garcia, 1736 (1a. ed.: 1733). Reproduït en edició facsímil per la llibreria París-València, 1979.

(8) El llibre d'Hernán Núñez, la primera edició del qual és de Salamanca 1555, recull proverbis en espanyol, italià, francès, portuguès i català, aquests darrers estudiats per Maria Conca i Josep Guia, *op. cit.*, pàgs. 259-289.

Bon parlar no costa res	Bon Senyor parlau cortés que el bon parlar no costa res
Cada gall canta en son galliner	Cada gall, en son galliner, canta molt bé
D'aigua passada molí no mol	Aigua passada no mol molí
Les parets tenen orelles, i vista les mates	Les parets tenen orelles
Més dias hi ha que llangonisses	Més dies hi ha que llonganisses
Nadar, i nadar, ofegar-se en el mar	Nadar, nadar, i a la vora ofegar
Peus avesats a saltar,	Peus que estan molt fets a anar,
no saben segurs estar	no poden parats estar
Qui no mira al davant, enrera se queda	Qui no mira al davant, arrere es queda
Qui no s'arisca, no pisca	Qui no arrisca, no pisca
Qui té el cap de vidre, que no juc a pedrades	Qui té el terrat de vidre, no apedregue
Qual és la campana, tal la batallada	Així com és la campana, tal és la batallada
Quan veuràs la barba de ton veí cremar,	Quan la barba del veí veges cremar,
posa la tua a remullar	posa la tua a remullar
Qui té Ofici te benefici	Qui te Ofici té benefici
Qui no té vergonya tot lo món es seu	Qui no té vergonya, tot lo Món es seu
Qui no dóna lo que li dol, no alcança lo que vol	Qui no dóna lo que dol, mai alcança lo que vol
Qui va ab un coix, al cap de l'any és coix	Qui va en un coixo, al cap de l'any és coixo
Val més ser cap d'arengada,	Més val ser cap de sardina,
que coua de pagell	que coa de pagell

Una altra possible font del recull de Ros podia haver estat el *Dictionarium sev thesaurus catalano-latinus verborum, ac phrasium*, de Pere Torra,[9] on l'autor introdueix, de tant en tant, proverbis vulgars, amb la finalitat didàctica d'acostar el llatí al lector, però sembla que no va ser així, ja que n'hi ha proverbis al diccionari de Torra que, tot i ser coneguts, no varen ser anotats per Ros.

Pel que fa a les garanties de genuïnitat del recull de Ros, caldria prescindir de les unitats fraseològiques que siguen calcs provinents d'altra llengua i considerar que, a banda de les manllevades a Carles i Amat, la major part de les restants devien ser localitzades oralment per Ros i, en el cas del recull de Burguera, segurament hi prengué aquelles que li semblaven més conegudes. El motiu que l'induí a fer-ne la recopilació, a més de les raons de tipus didacticomoral: «pera poder reptar, o corregir los pares als fills, y els matjors als menors», fou de caire diguem-ne patriòtic: «que tinguessen tots una extensa pràctica de la llengua valenciana, per trobar-me empenyat en ella», tot considerant els adagis com a font per a «dependre a lligir y escriure bé la llengua». Aquest valor normatiu dels proverbis el retrobarem esgrimit, més avant, per altres gramàtics.

En la història de la paremiologia catalana, el recull de Ros té importància perquè, a més d'una destacada influència posterior, com veurem més avall, s'hi troba la primera documentació coneguda de bastants unitats fraseològiques, com és el cas de: «bufar en caldo fred», «a l'estiu, tothom viu», «a la lluna de València», «a tandes va el riure», «bona nit, cresol, que la llum s'apaga», «cent d'un ventre i cadascú de son temple», «de

(9) La primera edició d'aquest diccionari és de Barcelona, 1640, a la qual segueixen les fetes igualment a Barcelona, els anys 1653, 1670, 1683 i 1690, 1696, 1701 i 1726, i la de Vic, 1757.

forn i molí pots mudar, mes de lladre no has d'escapar», «amb lo cuc se pesca l'anguila», «faena feta, diners aguaita», «gallina vella fa bon caldo», «los valents cauen de quatre», «moltes formigues porten un escarbat»..., sense descartar-hi, és clar, que hom les puga trobar documentades en algun text anterior.

El recull del frare dominicà d'Ontinyent Lluís Galiana (1740-1771), inèdit fins al segle XX,[10] conté 815 unitats fraseològiques de diversa tipologia i és independent del de Carles Ros, per bé que n'hi ha coincidències en reproduir tots dos parèmies conegudes i aforismes de Carles i Amat. Hem comprovat que hi ha 50 entrades que provenen de l'obra de Carles i Amat, la qual cosa significa un 6,13 % del total, mentre que, en Ros, aquesta font pujava al 27,80 %. Hom pot considerar el recull de Galiana com a complementari, en certa mesura, del de Ros, ja que aquell va escriure a aquest, en carta del 26 de juliol de 1764: «He leido (...) el *Tratat de Adages y Refranys Valencians*, i he observado que le faltan muchos; los que voi apuntando poco a poco para cuando haga reimpressión».[11] En l'adopció d'aforismes de Carles i Amat, Galiana també corregeix les grafies de les neutralitzacions però, a diferència de Ros, no «valenciana» el lèxic, ni el castellanitza; per exemple, mentre que Ros transforma l'aforisme «lo moço que és ben criat, / calla, si no és preguntat» en «l'home qui està ben criat, / calla, si no és preguntat» (canviant el substantiu «moço» per «home» i no, com fa altres vegades, per «criat», per evitar-hi l'homonímia), Galiana el recull sense modificacions. Dels 50 aforismes provinents de Carles i Amat que Galiana anota, n'hi ha 21 que no havien estat consignats per Ros, com ara: «cerca sempre bon Doctor, / i millor lo confessor», «la dona per ser discreta, / ha de estar sempre retreta» i «la mare molt esturdida, / a la filla fa tullida», potser perquè el valencià de la ciutat Ros defugia mots com «cercar», «retreta» i «esturdida», mentre que l'ontinyentí Galiana no tenia cap inconvenient a usar-los. Si comparem els proverbis coincidents en ambdós reculls, al marge dels provinents de Carles i Amat, s'hi pot observar que no hi ha dependència entre ells, car en les codificacions s'observen bastants variants.

L'anàlisi del recull de Galiana posa de manifest que aquest va realitzar un treball de camp a partir de fonts orals, incorporant expressions populars, frases proverbials i refranys, amb espontaneïtat i sense censura, com ara: «la monja s'esponja», «el pardalot d'Alcoi», «el ball de Moixent», «obrar bé i cagalló per al metge», «ploga o no ploga, blat en Oriola», «frares, capellans i freds tardans, cremen la terra», «ja t'has casat, ja t'has cagat», «pobrets i alegrets, i ells se besaven»... És de lamentar que la mort prematura de Galiana li impedís acabar el treball de compilació i que aquest restés inèdit durant tants anys. D'altra banda, encara que no siga objecte d'aquest treball, anotem que també va escriure una obra literària, *Rondalla de rondalles*, l'any 1767, de gran interès paremiològic pel fet d'intertextualitzar-hi moltes locucions i proverbis. No cal dir que, al recull de Galiana i a la *Rondalla de rondalles*, s'hi troba la primera documentació de moltes unitats fraseològiques catalanes.

(10) Vicente Castañeda, *Recopilación de refranes valencianos hecha por el P. Luis Galiana, dominico*, Madrid: Imp. Fortanet, 1920.

(11) Citat per Joan Pellicer, *La* Rondalla de rondalles *de Lluís Galiana. Estudi lingüístic i edició*, Ontinyent: Ajuntament d'Ontinyent, 1986, pàg. 51.

És ben significatiu de la preocupació paremiogràfica dels il·lustrats de l'època el fet que es dedicaren a recollir proverbis tant l'erudit d'Oliva, Gregori Maians (1699-1781), com el seu germà menor, Joan Antoni Maians (1718-1801). En carta d'aquest darrer al professor de la Universitat de Cervera, Josep Vega i Sentmenat, datada el 12 d'agost de 1783, i referint-se a Gregori, diu: «Por último, hizo en la conservación de su lengua lo que pudo, recogiendo refranes y modismos, y hasta lo menudo, pero especialmente dejándome este ejemplo que imitar, entre otros muchos».[12] Així, seguint aquell exemple, el canonge Joan Antoni Maians, que fou rector de la Universitat de València, confeccionà un extens recull d'unitats fraseològiques diverses,[13] on anotava correspondències entre el català, castellà i llatí, de manera que, segons es desprèn del manuscrit, acumulava materials per a la possible confecció d'un diccionari trilingüe. Se sap que l'advocat i acadèmic valencià Marc Antoni Orellana (1731-1813) també va escriure un llibre intitulat *Adagis proverbials*, avui perdut.[14]

El prevere Fèlix Amat (1750-1824), doctorat a la universitat de Gandia, bibliotecari de la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona, rector del Seminari de Barcelona, canonge de Tarragona i finalment bisbe, recollí durant molts anys materials lexicogràfics i fraseogràfics per a la confecció d'un diccionari. Segons el testimoni del seu nebot, Fèlix Torres Amat, ell i el seu germà Ignasi, de Tarragona estant, «todos los dias, al sentarnos a la mesa, debíamos leerle algunos vocablos catalanes con su correspondencia castellana y latina, y cada semana se habían de añadir dos frases o adagios, con sus correspondencias castellana y latina». La peripècia de la confecció del diccionari, des de l'encàrrec inicial del bisbe Climent a l'Acadèmia de Bones Lletres, amb les intervencions dels il·lustrats Vega Sentmenat, Maians i altres, ha estat descrita per Germà Colón i Amadeu-J. Soberanas,[15] encara que no resulta del tot explicable l'absència de l'autor principal de l'obra –que ja en tenia enllestit el manuscrit, l'any 1799– en la seua publicació, la qual va estar assumida pels seus condeixebles i col·laboradors, els preveres Josep Bellvitges i Joaquim Esteve i el doctor en dret Antoni Juglà. Així, doncs, el llargament esperat *Diccionario catalán-castellano-latino* (a partir d'ara, DCCL), editat en dos volums (1803-1805),[16] a més de ser «el punt de partença de la lexicografia moderna catalana», conté el primer recull solvent de la paremiografia catalana contemporània, per tres raons: la primera, perquè les unitats fraseològiques, seguides de les pertinents correspondències en espanyol i llatí, apareixen ordenades pel mot clau de cada proverbi, d'acord amb les successives entrades lèxiques del DCCL; la segona, perquè aquestes hi figuren classificades, sistemàticament, en «expresión» (*expr*), «frase» (*f*), «locución» (*loc*) i «refrán» (*ref*); la tercera, perquè la marca *ref* s'hi aplica, gairebé sempre, a proverbis vulgars, per la qual cosa, segurament, no foren incorporats al DCCL la totalitat dels aforismes de Carles i Amat.

Tot i que la finalitat del DCCL era la de facilitar als catalans l'aprenentatge del castellà i el llatí, s'hi fa des de la valoració de la llengua pròpia; així, Fèlix Amat declara al pròleg, que «en la lengua catalana, como en todas las de pueblos que tratan con otros

(12) Antoni Mestre, *Historia, fueros y actitudes políticas. Mayans y la historiografia del XVIII*, València: Publicacions de l'Ajuntament d'Oliva, 1970, pàg. 274.

(13) Maria José Lavilla, *Los refranes y sentencias del canónigo Mayans. Edición y clasificación*, Memòria de Llicenciatura, Universitat de València, 1989.

(14) Just Pastor Fuster, *Biblioteca valenciana*, València: Imp. Ildefonso Mompié, 1827-30, vol. 2, pàg. 355.

(15) Germà Colon i Amadeu-J. Soberanas, *Panorama de la lexicografia catalana*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1985, pàgs. 127-150.

(16) Fèlix Amat, *Diccionario catalán-castellano-latino*, 2 vols., publicat per Josep Belvitges, Joaquim Esteve i Antoni Juglà, Barcelona: Imp. de Tecla Pla, 1803-1805.

muchos pueblos, es sin comparación mayor de lo que parece el número de voces, locuciones, refranes y otros varios modos de explicarse que les son propios», i destaca la tasca ingent que comporta, sobre el recull català de base, haver de «añadirse a cada palabra, locución o refrán de Cataluña su correspondiente de Castilla». Hi havia, doncs, una clara intenció fraseogràfica, ja que s'hi parla de les dues seqüències lingüístiques –termes i frases– que són necessàries per a fer el pont d'una llengua a una altra. A més, tant el lèxic com el fràsic recopilats al DCCL són els d'ús més habitual: «hallarán en él, desde luego los catalanes, el recurso que más comunmente necesitan; pues se ha procurado que no falten las voces y locuciones o frases de uso más regular y frecuente. Este ha sido el objeto principal que nos propusimos». La concepció de l'obra, doncs, és ben moderna i funcional, alhora que subtilment vindicativa de la llengua catalana. D'altra banda, tot i la restricció a les «locuciones o frases de uso más regular y frecuente», el nombre d'entrades fraseològiques és superior als dels reculls anteriors i, en particular, de proverbis n'hi ha 558.

A més del treball de camp, quines fonts paremiogràfiques escrites varen tenir en compte els autors del DCCL? És lògic pensar que devien consultar, poc o molt, les obres impreses, d'aquest gènere, que estaven en circulació aleshores, com ho eren els *amonestaments* de Turmeda, els *aforismes* de Carles i Amat, els *adagis* de Burguera i els *adagis i refranys* de Ros. I a més, les obres lexicogràfiques que contenien parèmies, com ara el *Dictionarium sev thesaurus catalano-latinus verborum, ac phrasium*, de Pere Torra.

Dels *bons amonestaments* s'hi recullen aquells que, com hem dit, eren esdevinguts patrimoni cultural comú dels catalanoparlants i que, amb variants, ja havien estat consignats en altres reculls. Són els següents: «amic reconciliat, enemic doblat», també present a *Refranys glossats*; «més val pa eixut amb amor, que gallines amb remor», anotat també per Carles i Amat i per Ros; «no deixis la carretera, per anar per la drecera», recollit també als *Refranys glossats*, per Carles i Amat i per Ros; «quan de mal just ve l'anyell, mal profit farà la pell», consignat també a *Refranys glossats* i a les obres de Carles i Amat i de Burguera; «la paraula que ha eixit de la boca, no pot tornar atràs», que és el primer refrany anotat a *Refranys glossats*; «qui mal fa, mal trobarà» i «fill ets, pare seràs, tal faràs, tal trobaràs», recollit a *Refranys glossats* i als compendis de Burguera i de Ros; «qui mal cerca, prest lo troba», anotat també per Carles i Amat i per Ros; «qui tot ho vol, tot ho perd», incorporat també per Carles i Amat, Burguera i Ros; «si l'arbre gran vinclar voldràs, abans que el vincles lo trencaràs», anotat també per Ros. Així mateix, el DCCL inclou, en el seu repertori paremiogràfic, dues encunyacions provinents del *Franselm* que no havien estat incorporades als reculls precedents; es tracta del proverbi: «si ets estaca, sofriràs, i si ets maça, feriràs», del qual només podem dir que, a la *Doctrina moral* d'en Pacs (primera meitat del segle XV), apareix una codificació formada amb els mateixos mots clau i diferent contingut: «qui té la mà en la massa, no prenga l'estaca», i del proverbi: «poc parlar és saviesa», que també consta

a la *Doctrina moral*[17] i que fou utilitzat literàriament per Joan Roís de Corella[18] i per Miquel Ferrando de la Càrcel,[19] proverbi que probablement inspirà la creació de l'aforisme de Carles i Amat: «los savis tenen a mengua, / fer servir massa la llengua»; tanmateix, els autors del DCCL, amb bon criteri paremiològic, hi inclouen el proverbi genuí i no l'aforisme de creació.

Contrastades les obres paremiogràfiques de Carles i Amat, Burguera i Ros amb el repertori de proverbis continguts en el DCCL, es dedueix que totes tres foren font d'aquest i que la principal va ser el llibre de Ros; tanmateix, com que Ros begué de Carles i Amat i de Burguera, la influència d'aquests darrers en el DCCL va ser, ara directa, ara a través de Ros, tal com ho indica el diagrama següent, on s'inclouen les quantitats de proverbis que, tret d'error, han estat traspassats d'unes a altres:

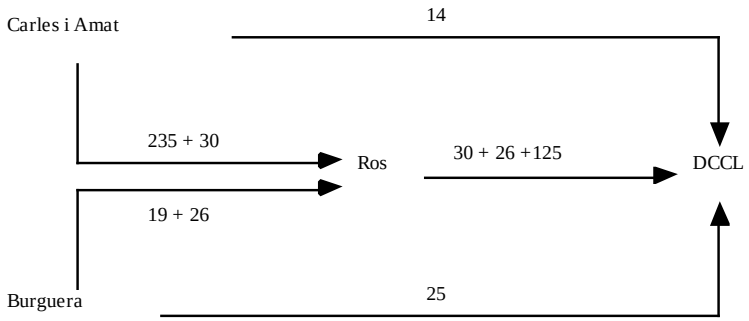

Així, hi ha aforismes de Carles i Amat, no recollits per Ros, que figuren al DCCL, com ara: «diga la muller del cego, per [a] qui s'afaita, Diego», «l'almoina, quan la faràs, no mires a qui la fas», «quan és ja vingut lo dany, és en va parlar d'antany»..., fins a un total de 14. Dels 265 aforismes de Carles i Amat anotats per Ros, n'hi ha 30 que també són presents al DCCL, de manera que, a banda dels casos en què la codificació s'hi manté invariable, com ara: «en la boca del discret, lo que és públic és secret», en d'altres, l'aforisme ha estat pres directament de Carles i Amat, com ara: «en boca tancada, no hi entra mosca, ni alada» (article «boca» del DCCL), ja que en Carles i Amat era: «en una boca tancada, / no hi entra mosca, ni alada» i en Ros: «en una boca tancada, / la mosca no serà entrada», o ha prevalgut la variant de Ros sobre la de Carles i Amat, com ara: «mira que val més un té, / sempre, que dos te daré» (Carles i Amat), «més val un pren, / que dos te daré» (Ros) i «més val un té, que dos te daré» (DCCL); «si so savi mai diré / d'aquesta aigua no beuré» (Carles i Amat), «ningú no pot dir d'esta aigua no beuré, per tèrbola que estiga» (Ros), «no digues d'aquesta aigua no beuré, per tèrbola que sia» (DCCL). Així mateix, també s'hi dóna el fet que, tot i haver mantingut Ros, substancialment, la mateixa codificació que Carles i Amat, els autors del DCCL la modernitzen, com ara en l'aforisme: «si no calles lo que fas, / si et dic res, també ho

(17) Pròsper de Bofarull, *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, v. XIII, Barcelona, 1857, pàg. 252: «tots los savis hòmens del món se acorden que el poc parlar és saviesa».

(18) Joan Roís de Corella, *Obra profana*, a cura de Jordi Carbonell, València: Albatros, 1973, pàg. 58: «Si call, per no dir faré paguesa; / si parle, direu ma llengua quant talla; / digau què us vullau!, puix no puc fer falla, / que ja poc parlar no em par saviesa».

(19) Miquel Ferrando de la Cárcel, *Vigilant despertador*, a cura de Joan Mas i Vives, Barcelona: Barcino, 1988, pàg. 201: «Al noble mostra grandesa / en la virtut mantenir, / no té llengua de maldir, / coneix bé com és saviesa / parlar poch i molt oir».

diràs» (Carles i Amat), «si no calles lo que fas, / si algo et dic, també ho diràs» (Ros), «qui no sap callar lo seu, mal callarà lo dels altres» (DCCL).

Quant a Burguera, com a font paremiogràfica del DCCL, també podem dir quelcom de semblant al que dèiem de Carles i Amat. Hi ha 25 adagis de Burguera, no recollits per Ros, que figuren al DCCL, com ara, per una banda: «de l'abundància del cor, parla la boca», «la mar, com més té, més brama», «fugir del foc i caure a les brases», «lo mentider ha de tenir molta memòria»..., els quals van seguits de les mateixes correspondències llatines, en ambdues obres, cosa que reforça la dependència d'una envers l'altra; per altra banda, n'hi ha d'altres que, tot i tenir la frase llatina diferent (en general, Burguera posava l'adagi llatí corresponent, mentre que el DCCL incloïa l'explicació del proverbi castellà, que no del català, en frase lliure llatina), presenten coincidències paleses:

Phrases perutiles et adagia venusta	DCCL
A poc a poc se va lluny	A poc a poc anirem lluny
A gota a gota fa gorg	Gota a gota fa gorg
Aprés de mort lo combregaren	Després de mort lo combregaren
Bestiar comptat, llop lo se menja	Ovelles comptades, lo llop se les menja
Del pa de mon compare,	Del pa de mon compare,
bon cantell a mon fiol	bon tros a mon fillol
Calent, calent, se pela	Mentre és calent, se pela
Després de mort, ni vinya ni hort	Després de mort, ni vinya ni hort
Després d'un temps ve l'altre	Després d'un temps, ne ve un altre
El bon vi no ha menester ram	El bon vi no necessita de ram
Gota a gota s'ompl la bota	De gota en gota s'omple la bota
Los tests semblen a les olles	Los tests semblen a les olles
Més prop és la camisa que el gipó	Primer és la camisa que lo gipó
Qui et fa festes i no te'n sol fer,	Qui fa lo que no sol fer,
et vol trair o t'ha menester	te vol enganyar o t'ha menester
Tirar la pedra i amagar la mà	Tirar la pedra i amagar la mà
Vedelleta mansa, totes vaques mama	Vedella manyaga, de tots mama

A l'entrada «ric» del DCCL, on esperàvem veure el proverbi «o ric o penjat», present al recull de Burguera, s'hi anota «qui vol ser ric massa aviat, abans de l'any es penjat», en correspondència amb el castellà «quien en su año quiere ser rico, al medio le ahorcan», la qual encunyació ja figurava al DRAE (1780). Així, doncs, tot fa pensar que els autors del DCCL feren una adaptació catalana, amb aspecte d'aforisme de Carles i Amat, de la codificació castellana del DRAE, la qual és, a la vegada, una creació feta a partir d'un estrany «o rico o penjado», que apareix en la traducció de *Refranys en prosa catalana glossats* i en reculls castellans posteriors, la qual és una traducció del proverbi medieval català «o ric o penjat»,[20] que s'ha mantingut vigent fins al segle XVIII, recollit per Miquel Burguera i per Joan Antoni Maians.

Dels 45 adagis de Burguera que coincidien amb altres tants de Ros, n'hi ha 26 incorporats al DCCL, entre els quals trobem: A) adagis que mantenen la codificació

(20) La primera documentació que coneixem d'aquest proverbi es troba en la traducció catalana del *Decameró*, de l'any 1429, on, a la novel·la quarta de la segona jornada, llegim: «pensant en si mateix, deslliberà que, abans que en ço del seu tornés, fos ric o penjat», de manera que el proverbi és una aportació del traductor, ja que no figurava al text original de Boccaccio: «pensò o morire, o rubando ristorare i danni suoi, acciò che là onde ricco partito s'era, povero non tornasse».

gairebé invariable, en les tres obres: «qui va amb un coix, al cap de l'any és coix» (Burguera), «qui va en un coixo, al cap de l'any és coixo» (Ros) i «qui va amb un coix, al cap de l'any és tan coix com ell» (DCCL); «d'aigua passada no mol molí» (Burguera), «aigua passada no mol molí» (Ros), «aigua passada no mol molí» (DCCL); «qui té ofici, té benefici» (Burguera, Ros, DCCL); etc. B) adagis en què la codificació del DCCL és pràcticament la mateixa que la de Burguera: «val més ser cap d'arengada, que coua de pagell» (Burguera), «més val ser cap de sardina, que coa de pagell» (Ros) i «més val ser cap d'arengada que cua de pagell» (DCCL); «qui no s'arrisca, no pisca / *audaces fortuna juvat, timidosque repellit*» (Burguera), «qui no arrisca, no pisca» (Ros) i «qui no s'arrisca, no pisca / *audaces fortuna juvat, timidosque repellit*» (DCCL); «les parets tenen orelles i vista les mates» (Burguera), «les parets tenen orelles» (Ros) i «les mates tenen ulls i les parets tenen orelles» (DCCL); etc. C) adagis on ha prevalgut la variant de Ros: «fer l'orella sorda» (Burguera), «a paraules nècies, orelles sordes» (Ros, DCCL); «cada mercader alaba les sues gales» (Burguera), «cada oller alaba ses olles» (Ros, DCCL); etc.

N'hi ha 125 proverbis del recull de Ros que figuren al DCCL, sense procedir de Carles i Amat ni de Burguera, la qual cosa posa de manifest que el llibre de Ros és la font paremiogràfica principal del DCCL. La dependència és clara, tant pel gruix de l'operació de buidatge, com per la identitat de les codificacions reproduïdes, en algunes de les quals podem observar algunes transformacions, ara per correcció de barbarismes («conforme» passa a «segons», «sombrero» a «barret», «caldo» desapareix...), ara per adequació dialectal («roín» passa a «dolent», «vist» a «vesteix», «llig» a «llegeix», «eixir» s'hi omet, «gitar-se a dormir» passa a «calar-se a jaure»...), ara per altres raons diverses («menys» passa a «manco», «no té ànsia de» a «no coneix», «aparellat» a «adobat», «contrari» a «enemic», «gos» a «ca», «sabater» a «hermità», l'article «lo» a «el»...). Vegem-ne uns exemples:

Tratat de adages y refranys valencians	DCCL
On anirà el bou que no llaure?	A on aniràs bou que no llaures?
Més val un roín ajust,	Val més un dolent ajust,
que una mala sentència	que el millor plet
Cada dia col, lo caldo amarga	Cada dia cols, amarguen
Jerusalem, Jerusalem,	Jerusalem, Jerusalem,
quan més anam, menys valem	com més anam, manco valem
Qui no vol pols, no vaja a l'era	Qui no vol pols que no vaja a l'era
Replegador del segó i escampador de la farina	Arreplegador de segó i escampador de farina
Lo mal entra per lliures e ix per onces	El mal ve a arroves i se'n va a onces
No és la mel per a la boca de l'ase	No és la mel per a la boca de l'ase
Lo *barato* és car	Lo *barato* és car
Vist un bastó i pareixerà un varó	Vesteix un bastó i semblarà un baró
Al cavall donat, no li mires lo pèl	A cavall donat, no li mires el pèl
Qui es menja la polpa, que rosegue l'os	
Qui se'n duu la carn, que s'emporte l'os	Qui menja la carn, que rosegue els ossos

Càrrega que plau no pesa	Càrrega que plau no pesa
Per millorar, ma casa deixar	Per milloria, ma casa deixaria
Lo fart no té ànsia del dejú	Lo fart no coneix el dejú
La sobrada amistat és causa de menyspreu	La molta conversació és causa de menyspreu
No és més negre el corb que les ales	No pot ser més negre el corb
	del que ho són les ales
La lletra, per lo cul entra	Pel cul, entra la lletra
Prou dejuna qui mal menja	Prou dejuna qui mal menja
Quan Déu vol, a tots aires plou	Quan Déu vol, amb tot vent plou
No digues mal del dia, que passat no sia	No digues mal del dia, que passat no sia
A tu et dic, sogra; entén-te, nora	A tu t'ho dic, sogra; entén-t'hi, nora
Qui té contraris, no dorma	Qui té enemics, no dorm
Cada u conta de la fira, *conforme* en ella li va	Cada u parla de la fira, segons li va en ella
A la vellesa, es féu lo diable sabater	El diable, quan és vell, se fa hermità
La pràctica trau mestres	La pràctica trau el mestre
O bé monge o bé canonge	O tot monjo o tot canonge
Qui primer va al molí, primer mol	Qui primer és al molí, primer mol
Quan més moros, més *ganància*	Com més moros, més *ganància*
Diu lo mort al degollat:	Diu lo mort al degollat:
qui tan mal t'ha aparellat?	qui t'ha tan mal adobat?
Lo dementat, per la pena és avisat	El dementat, per la pena és avisat
Qui plany al contrari, en ses mans mor	Qui a son enemic plany, a ses mans mor
La raó no vol força	La raó no vol força
La sang no és pot tornar aigua	La sang no és pot tornar aigua
Qui no pot sembrar, espigola	Qui no pot segar, espigola
Vols ser Papa? Posa-t'ho a la testa	Si vols ser Papa, posa-t'ho a la testa
Qui romp lo vidre, que el pague	Qui trenca el vidre, el paga

Així, doncs, caldrà considerar el *Tratat d'adages y refranys valencians* de Carles Ros com el pilar principal on recolza la paremiografia catalana contemporània. Amb totes les seves mancances, és l'únic llibre amb proverbis vulgars catalans que es va imprimir durant el període que va des de les edicions perdudes de *Refranys rimats*[21] i *Refranys glossats*, de la primeria del XVI, fins al DCCL, durant uns segles en què, en altres llengües modernes, se n'havien publicat a bastament. Per això, era natural que els il·lustrats barcelonins autors del DCCL el prengueren com a font paremiogràfica primordial per a llur obra, malgrat les desqualificacions envers Ros fetes pels germans Maians.

Del diccionari de Pere Torra, també en feren ús al DCCL, prenent proverbis dels que Torra introdueix de tant en tant, com és el cas de:

Diccionari de Pere Torra	DCCL
Cada qual deu saber a casa sua on plou	Cada u sap a casa seva a on s'hi plou
La cabra de mon veí té més llet que la mia	La cabra de mon veí té més llet que la mia
Les burles, moltes vegades, se tornen veres	Les burles, moltes vegades, se tornen veres
Tocar a temps quan la pedra és caiguda	Després de caiguda la pedregada,
	toquen a temps
De la tua pell se faran les tiretes	De la tua pell se faran les tiretes

(21) D'aquesta obra, estudiada per nosaltres a partir del fragment conservat al *Cançoner* de l'Ateneu Barcelonès (Maria Conca i Josep Guia, *Els primers reculls de proverbis catalans*, Barcelona: PAM, 1996, pàgs. 69-76), se sap que va existir una edició anterior a 1513.

Qui no treballa quan és pollí, ha de treballar quan és rossí	Qui no treballa quan és pollí, ha de teballar quan és rossí

i en algunes ocasions van seguits de la mateixa correspondència llatina:

Diccionari de Pere Torra	DCCL
A ca gros no cal dir quitxo *Annosa vulpes, non capitur laqueo.* *Verba dare seni est difficile* No té pa i vol criar ca *Te ipsum non alens, canes alis* A l'altra porta, que aquesta no s'obre *Aliam excute quercum*	A ca gros no cal dir quitxo *Annosa vulpes, non capitur laqueo.* *Verba dare seni est difficile* No té pa i vol criar ca *Te ipsum non alens, canes alis* A l'altra porta, que aquesta no s'obre *Aliam excute quercum*

En el cas de proverbis que apareixen anotats tant al diccionari de Pere Torra com al recull de Carles Ros, si les correspondències llatines de Torra i de DCCL són diferents, no es pot determinar quina de les dues (Torra o Ros) devia ser la font principal del DCCL, sense perjudici de la informació oral, la qual podria ser-ne la font primordial, contrastada amb l'escrita de les obres que consultaven els autors del DCCL. Per exemple, respecte al proverbi consignat per Torra: «aucell vell no entra en gàbia», que en Ros apareix com: «pardal vell no entra en gàbia» i al DCCL figura amb la codificació del primer, però amb una correspondència llatina diferent, no es pot saber d'on devien prendre'l els autors del DCCL. Hi ha unitats fraseològiques en què les variants diatòpiques documentades posen de manifest que la font d'aquestes primeres anotacions en reculls devia ser la informació oral, com sembla ser el cas de «los peixos grossos se mengen los xics» (diccionari de Torra i DCCL), «lo peix gros se menja al flaquet» (recull de Ros) i «lo peix gros se menja lo menut» (recull de Pere Antoni Figuera),[22] i un exemple paradigmàtic d'això és el reportat per Joan Veny: «en mallorquí se sol dir *pujar més sa corda que es bou*, en valencià *pujar més l'espart que l'escurada* i, al Principat, *pujar més el farciment que el gall*»,[23] amb la dada complementària de la documentació pertinent: la primera codificació és troba al recull de Figuera, la segona al de Ros i la tercera al DCCL, per la qual cosa hom pot pensar que, sense descartar altres possibilitats, la lectura de la variant valenciana del proverbi podria haver-los fet de recordatori, als autors del DCCL, per a anotar-hi la variant que ells coneixien.

No és ociós que centrem en el *Diccionari català-castellà-llatí*, de 1803-1805, l'origen de la paremiografia catalana contemporània. A la seua vàlua intrínseca, ja esmentada més amunt, cal afegir-hi la influència determinant que va exercir sobre els diccionaris i reculls paremiogràfics posteriors. D'antuvi, el repertori de proverbis que conté va ser objecte de dos buidatges, l'un fet a Mallorca[24] i l'altre a Barcelona: ningú no s'havia adonat que el *Diccionario de refranes catalanes y castellanos*,[25] editat l'any 1831, és l'extret del repertori paremiogràfic contingut al llarg del DCCL, amb 39 repeticions i 53 omissions. A més, la major part dels proverbis que Josep Pau Ballot

(22) Pere Antoni Figuera, «Col·lecció d'adagis», *Diccionari mallorquí-castellà*, Palma: Imp. d'E. Trias, 1840, pàgs. 598-614. Reproduït en edició facsímil per la llibreria París-València, València, 1991.

(23) Joan Veny, *Introducció a la dialectologia catalana*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1985, pàg. 141.

(24) Antoni-Lluc Ferrer, «Refranys i locucions del Diari de Buja», *Randa*, 9, 1979, pàgs. 83-96, informa que, dins de l'obra manuscrita del pare Vilafranca, *Misceláneas históricas de Mallorca*, vol. IX, pàgs. 629-982, s'hi troba la col·lecció completa, amb les correspondències castellana i llatina, dels proverbis del DCCL, adaptats «a la frase mallorquina».

(25) *Diccionario de refranes catalanes y castellanos*, recopilados y publicados por D. J. A. X. y F., Barcelona: Saurí, 1831, reproduït per José Maria Sbarbi, *Refranero general español*, v. 9, Madrid: Imp. A. Gómez, 1878, pàgs. 185-231. Segons les referències bibliogràfiques de l'obra de Sebastià Farnés, *Paremiologia catalana comparada*, a cura de Jaume Vidal, Magí Sunyer i Josep Lluís Savall, Barcelona: Columna, 1992-99, la lletra X de les inicials del compilador correspon a Ximénez, autor, així mateix, de l'obra *Nueva floresta española*, Barcelona: Saurí, 1829.

introdueix a la seva *Gramàtica y apologia de la llengua cathalana* (1814), com a font d'autoritat lingüística, els pren del DCCL i, de vegades, els utilitza per a il·lustrar criteris ortogràfics discrepants dels seguits pels autors del DCCL. Així mateix, el DCCL ha estat el punt de partença paremiogràfica del *Diccionari català-castellà-llatí-francès-italià*"(1839), fet per «una societat de catalans»; del *Diccionari de la llengua catalana* (1839-40), de Pere Labèrnia; i de les compilacions posteriors.

Maria Conca/Josep Guia
Universitat de València

JOAN M. FURIÓ VAYÀ

ELS POEMES VALENCIANS DE JOSEP VICENT ORTÍ. ESTUDI I EDICIÓ

1. JOSEP VICENT ORTÍ

Sense el llinatge dels Ortí seria complicat entendre la història literària de l'edat moderna d'aquest país. Diversos estudis recullen la producció dels principals membres d'aquesta família, Marc Antoni Ortí i Josep Ortí, pare i fill. Ambdós van participar en nombroses acadèmies i certàmens poètics en la València del XVII,[1] i també publicaren abundants obres; de més a més, ocuparen diversos càrrecs en l'administració foral valenciana. Fuster (1989:229) en diu: «cal observar que són els buròcrates dels municipis i de la Generalitat –la dinastia dels funcionaris Ortí hi mereix menció a posta– els qui conserven, per al català, un to d'elegància, de pulcritud diguem-ne gramatical, i un sentit de la tradició que rarament trobaríem en els poetes contemporanis.»[2]

No obstant, les mostres en català d'aquests lletraferits se circumscriuen sobretot als documents administratius,[3] i algun poema en la nostra llengua. De fet, ells, com la resta de buròcrates i els màxims poders estamentals de València, s'encabiren sense problemes en la castellanització que promovia la monarquia centralista dels Àustria.[4] Aquesta castellanització, com és sabut, va atényer la nostra literatura a bastament i les mostres literàries que hui dia tenim en català s'instal·laren, seguint Escartí (1999:17), «en un marge més o menys ampli i allarà a l'àmbit de la cultura manuscrita.» En aquesta parcel·la, doncs, trobem l'obra literària en català dels Ortí.

(1) Pel que fa a les intervencions dels Ortí en les acadèmies, vegeu Ferrando (1983: 885, 941, 956-964) i Mas (1991:1598-1603).

(2) Vegeu en Fuster (1985; 127, 139) més reflexions sobre els Ortí.

(3) Martí Mestre (1991: 29-32) ha atribuït *Les ordinacions de la costa marítima* a Josep Ortí.

(4) Fuster, 1985:141; 1986:36.

Caplletra 31 (Tardor 2001), pp. 115-150

Josep Vicent Ortí Mayor (1673-1750), nét de Marc Antoni Ortí i nebot de Josep Ortí, fou secretari vitalici de la Fàbrica del Riu. Les primeres demostracions literàries que redactà les trobem, com és de suposar, en les diverses acadèmies que nasqueren al cap-i-casal en el tardobarroc valencià, com són l'Acadèmia a les senyores (1698) i la de València (1701-1707).[5] Durant la Guerra de Successió, ell, com la seua família, es van declarar borbònics, per la qual cosa uns foren empresonats i d'altres enviats a l'exili durant el període austriacista. D'aquesta manera, els Ortí es van alegrar de la capitulació de València a les tropes del duc d'Anjou. Josep Vicent Ortí ho testimonia a través de diverses relacions festives i alguna lloa sacramental en ocasió de qualque esdeveniment relacionat amb els Borbó.[6]

A més de les relacions festives, Josep Vicent Ortí té una immensa obra, que classificarem en quatre blocs: a) obres de caràcter espiritual i hagiogràfiques, en les quals Ortí manifesta un sentiment religiós pregon, fins i tot allà on la cultura de l'edat moderna no ho exigia; b) oratoris i lletres per a mestres de capella, fetes en col·laboració, per exemple, amb Rabassa o Pradas, a més d'altres mestres reputats de la ciutat; c) obres historiogràfiques i dietarístiques, que miraven de justificar a través de mitjans «històrics» alguna devoció o imatge pietosa; entra també en aquest bloc el dietari sobre la Guerra de Successió que va escriure i que és conservat a la BUV; d) obres dramàtiques, en què situem les quatre lloes que féu, un auto sacramental i vint-i-vuit col·loquis, dels qual només dos són en català. Tota aquesta obra ha estat escrita en castellà.

Hem de considerar que l'ús del català en l'obra d'Ortí revela, a la llum del seu ideari lingüístic (que veurem més avant), la renitència de la nostra llengua, emprada, sobretot, a través d'un sentiment heretat, davant la pressió del castellà. No obstant açò, no podem ometre la funció estètica i social de l'obra en català d'Ortí, així que, en aquestes funcions, s'hi centrarà el nostre treball.[7]

Certament, l'ús del castellà en l'obra impresa del lletraferit és el motiu pel qual la seua figura ha estat poc citada pels investigadors del nostre barroc: Comas (1964:VI,416) i Blasco (1983:XXIV) tan solament citen Ortí com a compilador de peces en valencià dins la relació festiva *Fiestas centenarias* (1738), en la qual el mateix compilador escriu una dedicatòria en valencià.[8] Recentment, Sansano (2001) se n'ha ocupat en part; i a nivell divulgatiu hi ha un quants articles.[9]

Però, com hem dit suara, el lloc que era connatural a la nostra llengua eren els manuscrits: el que hui presentem, *Poesías sacras* (ms. 6366, Fons Serrano Morales, BMV), obra d'Ortí Mayor, no havia estat, fins a hui, editat per cap estudiós, tot i la innegable vàlua com a testimoni del conreu de la nostra llengua en un context de transculturació a favor dels models castellans.[10]

Actualment comptem amb diverses investigacions que han anat exhumant dels manuscrits nombroses mostres de la literatura barroca en català,[11] la qual cosa ens ha proporcionat un ventall el suficientment ampli per a fer-nos idea dels gustos de l'època. En la línia d'aquests treballs, el que hui donem a conéixer és important per dos motius:

(5) Per acadèmia hem d'entendre, en paraules de Romeu i Figueras (1991:II:60), «una sessió literària ocasional d'una certa pretensió, o bé una mera reunió més o menys periòdica d'afeccionats a fer versos.»

(6) Totes les dades biogràfiques i bibliogràfiques les hem extret de Ximeno (1743:II,312-316). Fuster (1830:II,31) recull la data de la mort.

(7) Rafanell (1989:616-620) demostra que no hi ha diglòssia en un cert tipus de composicions barroques ne tant que tracten els mateixos temes en castellà i català. Aquest raonament també és vàlid per als nostres poemes. Vegeu també Rossich (1989:535-540).

(8) Reproduïda a Ribelles (1943:III,422,423)

9 Escartí (1994); Escartí/Furió (1998).

(10) Aquesta transculturació l'hem d'entendre segons la reflexió de Molas (1989:510): «certament el barroc català està estretament lligat al castellà, però crec que (…) hi ha dues bones raons que ho justifiquen. Primera raó: la literatura espanyola (…) exerceix la seva hegemonia a tot Europa. Segona raó (…) si els anglesos o els alemanys es van emmirallar amb la cultura espanyola, què no havien de fer els catalans?»

(11) Per una compilació d'aquests treballs, vegeu Escartí (1999:17-22). Hem d'afegir-hi, al nostre parer, els estudis de Martí Mestre (1991, 1997), Romeu i Figueras (1991), Ferrando (1995) i el del mateix Escartí (1998:29-45).

el primer, per la representativitat dels gèneres que hi recollim (dècimes, jeroglífics, col·loquis); el segon, perquè aquesta complicació, situada en la primera meitat del Set-cents, estableix un pont, allà on hi havia un buit, entre la literatura barroca del Sis-cents i les primeres obres de Ros i Galiana.

2. EL PENSAMENT LINGÜÍSTIC D'ORTÍ

Josep Vicent Ortí redactà al pròleg de les *Fiestas Centenarias.* Una defensa de la llengua, que diu:[12]

> Si se me culpa que uso en la *Dedicatoria* del idioma materno, a tiempo que en los archivos (especialmente en los seculares) todo se nota en castellano, diré que a más de que es política urbanidad hablar a cada uno en su lengua propia, tengo la justificada razón de considerar que, si no se continúa la noticia de la lengua valenciana, se irá insensiblemente olvidando por el tiempo, como ya sucede en las dicciones y vocablos del tiempo de la Conquista; y este perjuicio producirá tan irreparables daños que, por estar en este idioma todas las importantes escrituras e instrumentos de bautismos, matrimonios, vínculos, testamentos, donaciones y otros assumptos de esta entidad, si se pierde su inteligencia (como es indefectible) se ha de seguir necessariamente una notable confusión en las más nobles familias, una dolorosa quiebra en los patrimonios y un olvido total de los más heróycos sucessos: motivo que fue poderoso en años passados para suspender en la Francia la idea que se pretendía de que el modo de escribir se conformasse enteramente con el de pronunciar y leer.

La disculpa per usar la llengua materna esmenta dues qüestions: la menys important és que els valencians del Set-cents veien que la llengua que parlaven no era la mateixa *del tiempo de la Conquista*; la segona, que el valencià, que tenia un ferm suport en l'administració foral trenta anys abans, havia retrocedit. Ortí comprova, amb els llibres antics que posseïa a casa i amb la documentació a l'abast, el canvi de significat o la desaparició de moltes paraules, un perill per a la recuperació de la història antiga; de l'altre costat, mostra el temor que es perda la memòria històrica, temor exagerat si atenem a la indefectibilitat de la pèrdua total del valencià, però que, alhora, denuncia una tendència sociolingúística que ha anat confirmant-se al llarg dels anys: la pèrdua de l'ús de la nostra llengua en els documents de les administracions valencianes.

Si, com diu Fuster (1985:128): «els Ortí tenien indiscutiblement una idea "literària" de la llengua, encara que només com a "literatura jurídica"», aqueixa idea, en Ortí Mayor, anava dissolent-se per obra de la Nova Planta.

Recordem que la llengua usada en l'administració eclesiàstica valenciana, fins que l'arquebisbe Mayoral no ho modificà, era la nostra.[13] Igualment, una cosa era la llengua literària, artificiosa, forastera –la castellana–,[14] i una altra la dels arxius, la nacional, (almenys fins l'arribada del Borbó), que connectava amb la que parlava una àmplia massa d'analfabets que només sabien parlar la llengua dels progenitors, la valenciana.

(12) Reproduïda també a Pitarch (1972:65-66).

(13) Pareu atenció a l'aclariment entre parèntesi que trobem en aquesta defensa: *especialmente en los seculares*. El valencià continuava usant-se en alguns arxius de l'Església.

(14) Nadal, 1986.

El fet que la llengua literària passés a ocupar, amb el suport de l'Estat centralista, l'espai de la llengua nacional era ben preocupant. Com a bon retòric, l'astut Ortí, per a donar suport al seu argument, posa un exemple de la pàtria d'origen del monarca…

Ortí és fruit de l'època en què va viure. Si actualment podem qualificar la seua actitud com a diglòssica, encara gràcies, car, d'altra manera, no comptaríem amb el recull que oferim, ni una dedicatòria en vernacle, ni uns quants poemes i col·loquis arreplegats a les *Fiestas Centenarias*.

3. ELS POEMES D'ORTÍ MAYOR

3.1 GENERALITATS DEL MANUSCRIT[15]

Poesías sacras forma part del grup d'allò que anomenem literatura manuscrita del barroc. L'oralitat n'és un tret definidor: eren obres de gaudi directe, que només demanaven una còpia per ser llegida i un auditori. L'autor poc importava, era poesia de consum ràpid, i la fugacitat per a la qual era feta manava deixar de banda l'autor per a centrar-se en l'espectacle, en la festa (que podia durar dos dies, un, o una vesprada) i en allò que les composicions deien.[16]

Ortí sabia que els seus poemes eren efímers. Escau reproduir ara una de les dècimes que podrem llegir després: «Tots celebren lo luïment / que en est altar huy adverteixen; / però no, no tots coneixen / un defecte, y ben patent: / que el saben és evident, / y sobre ser açò clar / ningú el sap adivinar. / Qual serà? Ningú diu res? / Puix ara el dich: sàpien que és / que esta nit se ha de acabar». Un home, però, amb la seua curiositat (el qual, fins i tot, havia compilat l'obra del seu oncle) no podia resignar-se a la destrucció de la seua obra pel pas del temps, i és així com naix el nostre manuscrit.

La circumstancialitat ompli les pàgines de *Poesías sacras*, una poesia elaborada per a festes, cançons o altres moments que, en el nostre cas, sembla combinar l'encàrrec amb la devoció per escriure. En aquest sentit, podem veure com Ortí anava escrivint poemes que, en un moment donat, col·locava allà on podia: prova d'açò és que algunes peces (sobretot villancets o cantates) que tenen el títol escrit en el mateix moment que l'obra, al costat, i escrit posteriorment, trobem un o dos llocs on havien estat utilitzades.

És en aquest punt on podem observar un altre aspecte del manuscrit, el més purament comercial. Si adés hem assenyalat que Ortí reunia els poemes per desig de perduració, no menys cert és que també els aplegava per a traure'n profit, de manera que s'estalviava la feixuga tasca d'elaborar diversos poemes encarregats sobre una temàtica en concret. De casos n'hi trobem per totes parts, en aquesta edició mateix, per posar algun exemple, podem veure que Ortí hi va escriure un sonet a sant Joan de la Creu per a les festes de la canonització del sant que feren els carmelites a Tarragona, després, usà aquesta peça per al *gran concurs de les festes* (?) de València.

(15) Vegeu també la descripció que fa del manuscrit Giner (1991:I,78).

(16) Escartí (1999:17).

Les obres no només estaven adreçades a València, també n'hi havia per a moltes poblacions valencianes (l'Alcúdia, Carlet, Sogorb, Elx, Càlig, Biar, Castelló de la Plana, Silla, etc.) i forasteres (Sevilla, Tarragona, Múrcia).

El manuscrit té més de 300 pàgines, i tot, llevat d'un tretze per cent en valencià, és escrit en castellà.

3.2 Les obres estrictament circumstancials

3.2.1 Les peces vicentines (I)

En el recull que oferim hi ha cinc peces dedicades al sant, una de les quals és un col·loqui, que comentarem després. La peça 1 està formada per set quartetes heptasíl·labes *(coplas)* que Ortí féu per al gremi de moliners en ocasió d'una processó d'acció de gràcies, feta a València l'any 1726, que celebren l'obtenció del ritu doble per a la festivitat del sant. Les *coplas* eren llançades des del carro que representava el gremi en la processó. Açò era habitual, com es veu als llibres de relacions festives del període, farcits de composicions semblants. El fet que aquestes estiguen en valencià no l'hem d'atribuir a la relació amb sant Vicent; era corrent que les composicions estiguessen escrites en la nostra llengua amb independència de la figura a què anaven dedicades.

Les número 2, 3 i 4 reuneixen les dècimes que Ortí escrigué per a la festivitat vicentina que celebra, encara hui, el carrer de la Mar de València.[17] Servien per a adornar l'altar efímer que tots els anys s'hi erigia en honor del sant dominic.[18] La referència al clavari que pagava la festa és obligada. Aquestes referències apareixen en la quarta espinela de la peça 2 (vv. 38-39); i en les dues primeres i en l'última de la peça 3. Una altra referència obligada és el motiu de la festa del carrer: celebrar la resurrecció d'un xiquet del veïnat per obra del sant.

D'un altre costat, les llicències jocoses que es permet el lletraferit van en dues direccions: la increpació al clavari i les confusions i conflictes que es podrien produir per l'aglomeració de gent; és un humor que no es confon amb la grolleria ni el mal gust.

3.2.2 Les peces vicentines (II): l'hagiografia popularista

La número 4, per la singularitat que té, la comentarem a banda de les altres quatre. La circumstància és la mateixa que les darreres tres: l'ornamentació de l'altar al carrer de la Mar. La temàtica, però, canvia; Ortí ens n'explica la raó: aquell any, el 1745, fou clavariessa la marquesa de la Casta,[19] la qual, per ser catalana, desitjà que l'altar fes referència a un miracle que el taumaturg va obrar a la seua terra: profetitzar, quan mancava blat Barcelona, l'arribada d'uns vaixells amb forment. En la peça hi ha dècimes, però també sonets, forma mètrica que no apareix en cap de les quatre peces anteriors.

(17) Josep Ortí ja hi participava amb poemes l'any 1709 (Ortí, 1715:300v).

(18) Sobre els altars, vegeu Comas (1964:VI,214).

(19) El marqués de la Casta i els seus fills eren assidus de l'Acadèmia. Així mateix, feren costat a Carles d'Àustria (Peset, 1987:29).

La singularitat d'aquest aplec no rau, ni de bon tros, en el que hem dit. Les espineles i els sonets, com veureu, es prodiguen a l'hora de donar detalls del succés i, encara que el motiu de la manca de menjar i la profecia es repeteix, les composicions semblen estar escrites amb la intenció, no de descriure la festa i parlar del clavari, sinó de narrar el miracle del sant. Açò, amb l'absència de jocositat i la doble referència a una història (diu a la dècima primera: «per més que escriguen / les històries proditgioses», i sobretot l'últim sonet: «segons de les històries ara ho trach») ens ha fet intuir que Ortí, per a elaborar aquests poemes, es va basar en una hagiografia anterior.

Comptat i debatut, l'obra del pare Vidal Micó *Historia de la portentosa vida del valenciano apóstol de Europa San Vicente Ferrer* (1735), a les pàgines 34-35, mostra clares concomitàncies amb els nostres poemes.

El trasllat d'una obra culta al llenguatge popular s'ajusta a la didàctica contrareformista del barroc.[20] Ortí, home de lletra i pietós, adapta una obra culta per a la gent del carrer amb la intencionalitat de blasmar els endevinadors que gosen predir el futur embolicant la gent (dècimes VII-X), i els oposa a la figura del sant valencià, que, amb la sola confiança en Déu, féu una profecia i la va veure acomplir; i amb l'ajuda de la fe, és capaç de convéncer (sonet primer) el cap dels musulmans. La festa barroca torna a complir així les dues funcions: lúdica i didàctica.

3.2.3 Els sonets a sant Joan de la Creu

La destinació de la peça 5 és Tarragona. Ortí, bon coneixedor de la llengua comuna a les terres de parla catalana, respon en *lengua valenciana* l'encàrrec d'uns carmelites catalans i sense modificacions presenta també la composició a un concurs de festes a València.

Aquesta vegada el motiu de les composicions és la festa de la canonització de sant Joan de la Creu, paradigma de la Contrareforma al costat de santa Teresa, l'any 1727.

La temàtica del primer sonet és un motiu conegut –en to jocós–: la confusió que es produeix quan hi ha una multitud de gent reunida per a veure una festa. No queda lloc per a seure a l'església i la gent lluita per a obtenir-lo. Ell, però, restarà quiet i sense lloc delectant-se i veient com el dimoni, resignat, minva davant el poder del nou sant. L'altre sonet desenrotlla el tema que ocupa el segon quartet de l'anterior: la ràbia de tot l'infern i la joia dels països catòlics per la canonització.

El darrer sonet conté uns recursos literaris que paga la pena d'apuntar, com ara metàfores, símbols, antítesis i alguna sinestèsia. La circumstancialitat, com veiem, no està renyida amb la recerca d'una certa bellesa literària.

3.2.4 La dècima a sant Pere Pasqual

Aquesta espinela té per motiu l'adorn d'un retrat de sant Pere Pasqual, davant l'església de Sant Bartomeu, de València. Celebra el cristianisme a València, car, quan

(20) Rossich, 1989:168.

el sant va nàixer, s'hi trobava constret pels sarraïns, i ara no en quedava cap, de musulmà.

El mite de sant Pere Pasqual,[21] fill d'una família de mossàrabs a la València ocupada pels sarraïns, el qual, després de ser bisbe de Granada i Jaén, va morir martiritzat a la ciutat de l'Alhambra, a més de representar el paradigma religiós contra l'infidel (el polític era el rei en Jaume), era el fil que enllaçava els creients del XVIII amb els primitius cristians valencians (el representant dels quals és sant Vicent de la Roda).

Per un altre costat, el conceptisme, juntament amb el quiasme dels dos últims versos, fan de la composició, al nostre parer, una de les més aconseguides del recull.

3.2.5 Els jeroglífics

El gènere literari que més bé pot representar el barroc és, en la nostra opinió, el jeroglífic. Allò que el caracteritza és el conceptisme. Està format d'una imatge i un text, normalment una terceta en romanç, que havien d'explicar un lema, generalment en llatí i sovint extret de la Bíblia, a primera vista enigmàtic: el joc de conceptes s'estableix a través del lema i la imatge i el text, i no hi ha res més propi del gust barroc que l'enigma i la subtilesa del joc de paraules.[22]

Aquesta peça té dues parts. En la primera, els jeroglífics anaven penjats a les columnes de l'església de Sant Andreu, a València, amb motiu del traslllat del Santíssim a la Capella de la Comunió; en la segona, Ortí féu uns jeroglífics per a adornar la casa del marqués de Mirasol.[23] La temàtica d'una part i de l'altra són diferents: la primera es basa en al·legories a Jesucrist i la Mare de Déu; en la segona, es lloa a qui paga els jeroglífics i torna a aparéixer l'element jocós de la confusió provocada per la multitud.

3.3 Els col·loquis

3.3.1 El Coloqui per a la festa de Nostra Senyora de la Esperanza

Els col·loquis d'Ortí són, en certa manera, un punt i a banda dins del gènere. Al manuscrit, a banda dels que ací editem, n'hi ha altres tres, en castellà, amb abundants semblances amb el nostre col·loqui i, alhora, diferents dels col·loquis de l'època.

Tractem primer de les circumstàncies que l'envolten: fou escrit per al convent de Santa Úrsula de València, per a la festivitat de la Mare de Déu de l'Esperança; probablement l'encarregà la clavariessa de la festa, la mare Mariana de sant Felip Neri, l'any 1730. No és estrany que un col·loqui siga recitat en àmbits privats, i la recitació en un convent devia ser prou habitual. La primera representació d'un col·loqui d'Ortí en un convent es troba indicada en el *Coloquio al nazimiento para las religiosas de Ruzafa* (l728).[24] Evidentment, l'espai condicionava la temàtica.

El col·loqui s'estructura al voltant de dos personatges, la mare Mariana i una monja anònima. El començament ve marcat per l'aflicció de la primera, la qual, tot i els precs

(21) Riera, 1986.

(22) Pedraza, 1981:59-64.

(23) Un altre assidu de l'Acadèmia. El marqués redactà, al costat de Josep Ortí, el memorial a Felip V perquè fossen retornats els furs (Peset, 1987:59; Ortí, 1715:231r).

(24) La primera notícia que hom tenia d'un col·loqui recitat a un convent era de l'any 1795, el *Coloqui del torn de les monches de sent Cristòfol*, atribuït al pare Mulet i que Escorigüela reformà perquè pogués ser representat al convent de les Magdalenes: mireu Martí (1997:20). Endarrerim la data, doncs, en més de 65 anys.

de l'altra, no vol dir-ne el motiu. Amb l'esperança de trobar-hi solució, ho explica: la Mare de Déu de l'Esperança té poca festa. Després de rebutjar altres formes festives, la clavariessa tria els gegants i nans, una festa amb màscares, una correguda de bous i una dansa. L'altra se n'estranya, perquè considera la mare Mariana persona seriosa i aqueixa mena de celebracions no escauen a un convent. La rèplica de la clavariessa ve de seguida: el gegant és la devoció de les monges a la Mare de Déu i el nan el seu escàs rendiment; la màscara la posa la modèstia que tenen les monges per no declarar què senten a l'hora de fer festa; el bou és la indevoció, al qual, per a torejar-lo, les religioses li clavaran la galotxa del fervor i la llança de la humilitat; i, finalment, la dansa representa que el cor de les monges balla d'alegria per la celebració. L'altra ho accepta i el col·loqui acaba amb el cant d'una salve en castellà feta també per Ortí.

El *Coloqui de Nostra Senyora de la Esperanza* mantindria un cert paral·lelisme amb els seus coetanis fins que la mare Mariana comença a relacionar elements propis de la pietat cristiana (devoció, modèstia, fervor, humilitat) amb els actes festius. A partir d'aquest punt, hauríem d'incloure el col·loqui dins el reduidíssim grup dels que, com deia Fuster (1985:106), tenen com a finalitat «l'exhortació piadosa». Fet i fet, aquesta reformulació cristiana moralitzant fa d'aquesta una peça ben original entre els colloquis de l'edat moderna: l'estil parenètic, malgrat que a l'inici semblava el contrari, fa del raonament una obra estranya.[25] I, tanmateix, res de nou en l'obra d'Ortí.[26]

En l'aspecte formal, trobem característiques comunes amb els altres col·loquis.[27] Per donar realisme a l'obra, Ortí esmenta el nom de suposats personatges reals (vv.18, 101-102) que estarien mirant la representació; l'ús d'expressions populars i llocs coneguts per la concurrència tindria la mateixa finalitat (vv.35, 78). La jocositat, en el text, pot ser entesa tenint en compte l'objectiu moralitzador. L'acotació que trobem al text permet situar-lo entre aquells que Martí (1997:35) considera «més elaborats».[28]

3.3.2 El romanç de la processó de sant Vicent i els bultos *de Sant Esteve*

Aquest col·loqui, a diferència de l'anterior, s'ajusta més bé al grup de col·loquis del Set-cents. Sembla que no hi haja una circumstància clara perquè Ortí el redactés. Podríem situar-lo entre les peces que féu per gust. El lloc per a ser llegit és l'Acadèmia.

El lloc i la concurrència limitaven lingüísticament el romanç, però com que la voluntat d'Ortí fou d'escriure'l en la llengua materna, necessitava un lloc i un motiu més amplis: el motiu és sant Vicent; el lloc, la huitada de la festivitat; per això, *ni serà impropi lo assumpt, / ni lo idioma valencià*. Així comença el romanç, justificant la llengua i la temàtica. La nostra peça 9 pot relacionar-se amb les que narren una processó: en el nostre cas, i només en primera instància, la que fa la ciutat a sant Vicent Ferrer.[29]

El col·loqui s'estructura al voltant de dues veus: la d'Ortí i la d'un llaurador. Ortí comença dient que d'un dels pobles de l'Horta, va anar un llaurador a València a veure la processó de sant Vicent i, en tornar al poble, contà a tots el que va veure. En aquest moment entra la veu de l'hortolà i, a manera de monòleg, va exposant el transcurs de

(25) Sansano (2001) ha sabut arribar més lluny en trobar el mètode que usà Ortí per a reformular en clau religiosa el col·loqui: la tècnica del *contrafactum*.

(26) El *Coloquio al nazimiento para las religiosas de Ruzafa* és d'aquest tipus: comença amb dos personatges, marit i muller, que comencen a discutir (to jocós). En un moment donat, la dona veu que l'home se'n va i demana l'ajuda d'uns pastors. Els pastors s'uneixen al marit i l'esposa, sense l'ajuda, decideix d'anar-se'n amb ells. Els pastors, després, li diuen que se'n van a adorar Déu i, en aqueix moment, se'ls apareix un àngel. El col·loqui acaba amb l'adoració del Jesuset.

(27) Martí Mestre, 1997: 25-32.

(28) Aquesta acotació és signe que Ortí dominava prou bé la teatralitat en els col·loquis: el fet d'aventurar-se a fer un auto és prova significativa. Però l'afirmació d'aquesta tesi la trobem en el col·loqui que escrigué per a les monges de Russafa. Allà hi ha dues acotacions, la primera diu: *descúbrese la cueva con el santo Niño*, la qual cosa pressuposa un escenari (!) i quelcom que el cobresca; la segona és*: arrodíllense todos delante de la cueva*.

(29) D'aquesta mena són el *Coloqui entrentengut de coses tocants a la gran festa del Corpus*, de l'any 1734 i escrit per Carles Ros, o el *Rahonament que fan quatre llauradors sobre haver vist la funció y processó del Corpus de dita ciutat*, de l'any 1759 i d'autor desconegut.

la processó, fins l'arribada del clergat, moment en què decideix anar-se'n perquè, per a ell *no era vista los frares y capellans*. Un fet, però, li interromp la marxa: troba un *primorós altar* al carrer de la Mar i, prop d'allí, els *bultos* que són guardats a l'església de Sant Esteve i que representen el bateig del sant dominic. En fa una descripció burlesca, comparant-los amb la gent que els mirava. Quan acaba, reprén un parell d'elements que havia vist en la processó: els gegants i els nans. Dels primers fa un llarg llistat mencionant les seues virtuts i defectes, atribuint-los qualitats humanes per a aconseguir un efecte jocós; els nans són descrits tenint com a referents el gegants. El col·loqui acaba amb el desig del llaurador de no tomar a la festa fins l'any pròxim.

També en l'aspecte formal, el romanç presenta moltes semblances amb els coetanis. Conté una introducció en què n'exposa la raó i la justifica (la veu d'Ortí). Els darrers versos mostren la «moral» que s'ha d'extraure de l'obra: les festes, una vegada a l'any, no fan mal. Hi apareixen refranys i expressions populars (vv.218-221) que, al costat de referències espaciotemporals (vv.7-24, 94, etc.), feien més pròxim el text als oients. Les hipèrboles, amb el conegut recurs de la bulla, la cosificació de les persones, comparades amb els *bultos*, i la humanització del gegants hi són els recursos còmics més importants.

3.4 El villancet

«Cal dir que l'obra musical del barroc és el villancet». Aquestes paraules de Josep Climent (1989:349) remarquen la representativitat del gènere en la música de l'edat moderna. Els villancets tenien finalitats diverses: celebrar l'arribada d'algun noble o religiós important, substituir parts de l'Eucaristia, celebrar la festivitat d'un sant… Eren peces circumstancials, d'encàrrec. La temàtica predominant és la religiosa, i en aquest àmbit és on el villancet gaudirà d'esplendor. En els inicis, en el XVI, eren en llatí, però després podem trobar-ne en romanç. I quan diem romanç, llegiu castellà.

Perquè, si alguna cosa té d'original el villancet que publiquem és la llengua. En l'àmbit del català només tenim notícia de quatre villancets del XVII en el nostre idioma: el *Villancet de les nacions*, de Francesc Soler, a Girona, i, a València, els tres que va escriure Ortells, conservats a l'arxiu de la Seu valentina.[30]

La plenitud del gènere al XVIII no provocà, però, un augment considerable de les composicions en la nostra llengua; de fet, només n'hi trobem onze: els nou de Josep Lamarca, mestre de la capella de la Mare de Déu dels Arcs a Olot, el 1767; *Esta nit graciosa*, de Francesc Salvat, mestre a la catedral de Tarragona; i *Les dotse van a tocar* de Pradas.[31] Val a dir que tots són peces de temàtica nadalenca.

El villancet en català que fa setze, el nostre, és, per tant, un *rara avis*, tant pel vehicle lingüístic adoptat, com per la temàtica de la peça en el conjunt de villancets en català.

Està dedicat al titular de la parròquia de l'Alcúdia, sant Andreu, potser per a la festivitat del patró, el 1727. En un altre article,[32] indicàrem que tal vegada la relació d'Ortí amb l'Alcúdia era a través del comte del mateix títol. Hem d'afegir una altra suposició: durant la primera meitat del Set-cents, l'oligarquia agrícola alcudienca va

(30) Rifé (1999:69) reprodueix un fragment del *Villancet de les nacions*; pel que fa als villancets d'Ortells, Climent (1979) i Chavarri (1910).

(31) Querol i Gavaldà, M. (1979); Climent (1979). Aprofitem l'ocasió per a agrair a mossén Josep Climent que ens deixés consultar el seu llibre de Querol, tan difícil de trobar.

(32) Escartí/Furió (1998).

estar en plet contra el comte perquè volien que la jurisdicció de la vila recaigués en el rei, no en ell. L'Alcúdia, durant el XVIII, fou un destorb per al noble.[33] ¿Tal volta fou aqueixa oligarquia qui encomanà al nostre lletraferit aquest villancet?

L'elecció del català en aquest i altres villancets és, ara com ara, una incògnita. Potser era una concessió al públic, o una mostra més del virtuosisme barroc.

El villancet d'Ortí és la narració en vers del martiri de sant Andreu, extret de la *Llegenda àuria*. L'estructura de la peça en determina el ritme narratiu: la intencionalitat apareix a l'*estribillo*: res no pot véncer el poder de Déu manifestat en la fe, sant Andreu n'és l'exemple; les *coplas* van narrant la presó i els turments que patí l'apòstol; el recitat conta la predicació que durant dos dies va fer penjat de la creu; i l'ària és la mort i la glorificació del sant. Una forma amena i certament aclaparadora d'adoctrinar el poble.

4. LÈXIC D'ORTÍ

Sense ànim d'exhaustivitat, tot seguit oferim un llistat de paraules que, o bé poden tenir un significat obscur per al lector actual, o bé tenen un interés lexicogràfic: per a açò darrer, usarem les següents sigles: +, mot o accepció que no apareix ni al DCVB ni al DECat; *, paraules de les quals endarrerim la data de la primera documentació en aquests diccionaris; =, mots que no hi són documentats.[34]

(A)faram (9:225) conjunt de feres, d'animals salvatges. Animal salvatge o danyós (DCVB V,806).

Almanac (4:92) llibre basat en les conseqüències dels signes zodiacals (DECat I,525).

+Bambar (3:23) de *bamba*, estar embaladit, torbat (DCVB II,255).

***Barril** (5:II,13) cremaller o grellat gros, sostingut per un peu elevat, on cremen teies per fer llumenària en les festes de carrer (DCVB II,328).

Bulla ('bulleta' 5:I13) diversió sorollosa de diverses persones (DCVB II,730).

=Calbissó ('calbizons' 3:45) calbot (DCVB II,840), clatellada (DECat II,411).

***Caragol** (5:II,6) closca de mol·lusc del gènere tritonium que serveix de trompa per convocar gent (DCVB II,1004).

Corbellot (9:34) paraula insultant amb què els habitants de València motejaven als llauradors (DAg II,76).

Cordial (8:175) preparació medicinal que activa l'acció del cor i augmenta la temperatura general del cos (DCVB III,536).

=Donar a algú quinze i falta (8:36) ésser-li molt superior (DCVB IX,65).

+Eixida (8:59) coet volador que s'enlaira i esclata que està més alt (DAg I,595).

Enlhora (9:49) tot seguit (DCVB IV,984).

***Formigol** (5:II,7) insecte vermell amb taques negres (DCVB V,990).

+Galotxa ('galotja' 8:162) bastó acabat en punta que els toreros claven damunt el coll i esquena del bou per incitar-lo i fer-lo tornar més brau (DCVB VI,140).

(33) González/Vallés, 1997:31-32.

(34) Per a un estudi acurat de la llengua de l'Horta de València durant el XVIII, vegeu Martí Mestre (1997:77-223). Per a la llengua en l'edat moderna: Casanova (1989), Escartí (1994).

Matxinet ('machinet' 8:167) ganivet de muntanya (DECat V,546, seguint el de Sanelo).

=O de Sant Joan (9:221) rosetó de l'església de Sant Joan del Mercat a València (DCVB VII,823).

***Oracle** (9:40) persona que tothom escolta per la seva saviesa o per la seva autoritat en una matèria (DCVB VIII,20).

Porrat (3:42) fira o petit mercat de cigrons torrats i altres llepolies que s'instal·lava a la vora d'un santuari el dia i la vuitada de la seva festa (DCVB VIII,763).

+Rajonear (8:165) del cast. *rejonear*, en el toreig a cavall, ferir amb la llança al bou (DRAE 1125).

+Salve de cecs (8:221) salve resada pels cecs que recitaven plecs solts.[35]

+Silla volant (3:9) del cast. *silla volante*, carruatge de dues rodes i de dos seients, col·locat sobre dues vares de les quals tira un cavall (DRAE 1203).

Sordina (5:II,6) peça o aparell que, aplicat a un instrument de música, en disminueix considerablement la intensitat del so (DCVB X,12).

+Sort (8:163) del cast. *suerte*, cada una de les tres parts en què és dividida la correguda de bous (DRAE 1227).

***Suís** (8:63) pl. soldats d'infanteria procedents de Suïssa que des de segle XV fins al XIX prestaren servei a sou de França, Espanya i altres països en diverses guerres (DCVB X,67).

=Súmmula (4:46) compendi molt breu, sobretot de tractats de filosofia (DCVB X,71).

Taravella (1:20) cadellet del molí, bastonet que, penjat a la tremuja del molí fariner (…) fa un soroll repetit tot el temps que la mola molta (DCVB X,152).

=Tirar el barret al foc (4:XIV,14) haver-hi motiu per a irritar-se molt, per a reaccionar violentament (DCVB X,307).

+Tirasac (4:93) ofici del gremi de mesurers de l'Almodí ocupat de carregar els sacs de blat per a transportar-los.[36]

***Torrat** (3:43) cigró torrat (DCVB X,375).

Tremuja ('tramutja' 1:19) caixa en forma de tronc de piràmide, dins de la qual s'aboquen materials que s'han de moldre, etc. i per l'obertura inferior de la caixa passen a les moles (DCVB X,481).

Xanxa ('chanza' 8:32) burla, cosa dita per riure o burlar-se (DCVB X,907).

5. L'EDICIÓ

Quasi totes les peces les nostre recull, llevat de la número 9, només ens han pervingut a través del manuscrit que estem treballant. Aquesta peça, el romanç, ens ha arribat, a més, a través de dues edicions. La primera és de José Ruiz de Lihory, baró d'Alcahalí, el qual en publicà una part que va copiar del nostre manuscrit mateix.[37] L'altra edició la féu Ribelles Comín des de la del baró.[38] D'altra banda, el baró ressenya

(35) Caro Baroja (1990, *Ensayo de la literatura de cordel*, Madrid, Itsmo, p. 52) diu que els cecs:«cantaban oraciones y canciones en honor de los santos.»

(36) Encara que no aparega al DCVB, ni al DECat, aquesta no és la primera documentació del mot: V. Vallés (2000, *La Germanía*, València, IAM, p. 432) el recull en un document del 1522. E. Casanova (1986, «Els estudis lingüístics sobre documentació adminstrativa», *Tradició i modernitat en el llenguatge administratiu*, Barcelona, p. 95) també el recull al XVI.

(37) Ruiz de Lihory, 1903: 126-128.

(38) Ribelles, 1943:III: 429-430.

una edició d'aquest romanç del 1780, de la qual no hem pogut trobar cap exemplar. Agafarem com a base de la nostra edició el romanç del manuscrit; les diferents variants que se'n deriven de la col·lació les referirem en l'aparat crític.

També hi referirem tant les variants d'autor, com les alteracions voluntàries del text. Aquestes darreres han estat efectuades tant per Ortí com per una altra mà diferent i desconeguda, la qual elaborà l'índex que conté el manuscrit.[39] La intenció d'aquest escriptor desconegut fou traure profit dels poemes. Les sigles que usarem són:

D: alteració per mà desconeguda.

O: variant d'Ortí.

R: variant en Ribelles.

A: variant en baró d'Alcahalí.

La nostra edició respecta del tot la grafia del text. Hem desenvolupat les abreviatures, hem regularitzat l'ús de l'apòstrof, del punt volat, de l'accentuació, de les majúscules i les minúscules, del guionet i la puntuació, segons la normativa actual. Hem afegit entre claudàtors les reconstruccions evidents. Qualsevol altra intervenció serà assenyalada en nota a peu de pàgina.

JOAN M. FURIÓ VAYÀ
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AGUILAR PIÑAL, F. (1991) *Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII*, Madrid, CSIC.

ANGLÈS H./SUBIRÀ J. (1946) *Catálogo musical de la BNM*, Barcelona, CSIC.

BLASCO, R. (1983) *Col·loquis i raonaments*, València, L'Estel.

— (1984) *La insolent sàtira antiga*, Xàtiva, Ajuntament.

CASANOVA, E. (1989) «Aproximació a una gramàtica contrastiva dels dialectes catalans al segle XVIII», *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, PAM, pàgs. 57-80.

CLIMENT, J. (1979) *Fondos musicales de la Región Valenciana*, València, IAM.

— (1989) «La música», *Història del País Valencià*, vol. 3 pàgs. 245-359 Barcelona, Edicions 62.

COMAS, A. (1964) «La Decadència», *Història de la literatura catalana*, Barcelona, Ariel, vol. 6, pàgs. 434-518.

DAg = AGUILÓ, M. (1934) *Diccionari Aguiló*, Fabra/Montoliu (ed.), Barcelona, IEC.

DCVB = ALCOVER, A. M./ MOLL, F. (1985) *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vol., Palma de Mallorca.

DECat = COROMINES, J. (1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 vol., Barcelona.

(39) Giner (1991:78) ja assenyala aquest tret.

DRAC = AA.DD. (1970) *Diccionario de la Real Academia Española*, Madrid.

Escartí, V. J. (1994) «Un villancet del segle xviii a Sant Andreu de l'Alcúdia», *Programa de festes 1994*, l'Alcúdia, Ajuntament, pàgs. 101-103.

— (1994) «Sobre morfologia i fonètica valenciana del xvii i l'actual», *Estudis sobre morfologia valenciana*, Alcoi, pàgs. 31-75.

— (1998) *Memòria privada. Literatura memorialística valenciana del segle xv al xviii*, València, Eliseu Climent.

— (1999) «Literatura del barroc a València», *Cabanilles i el barroc valencià*, València, Saó, pàgs. 15-26.

Escartí, V. J./Furió, J. M. (1998) «Celebració i literatura al segle xviii», *Saó* 217, pàgs. 29-31.

Ferrando, A. (1983) *Els certàmens poètics valencians*, València, IAM.

Fuster, J. (1985) *La Decadència al País Valencià*, Barcelona, Curial.

— (1986) «Decadència i castellanització», *Caplletra* 1, pàgs. 29-36.

— (1989) «Llengua i societat», *Història del País Valencià*, vol. 3, pàgs.219-233, Barcelona, Edicions 62.

Fuster, J. P. (1830) *Biblioteca valenciana* (dos volums), València, Ildefons Mompié.

Giner, R. (1991) *Manuscrits del fons de la biblioteca Serrano Morales* (dos volums), València, Ajuntament.

González, C./Vallés, V. (1997) *El templo de San Andrés apóstol de l'Alcúdia*, l'Alcúdia, Parròquia de Sant Andreu.

López Chavarri, E. (1910) «Uns villancicos valencians de l'Ortells», *Revista Musical catalana*, juny 1910.

Martí Mestre, J. (1991) *Les ordinacions de la costa marítima de València*, Barcelona, PAM/Universitat de València.

— (1997) *Literatura de canya i cordell al País Valencià*, València, Denes.

Martín Grajales, F. (1987) *Ensayo de una bibliografía valenciana del siglo xviii* (dos volums), València, Diputació.

Mas i Usó, P. (1991) *Justas, academias y convocatorias en la Valencia barroca (1591-1705)*, tesi doctoral, Universitat de València.

Molas, J. (1989) «La literatura catalana del barroc», *El barroc català*, Barcelona, Quaderns Crema, pàgs. 507-512.

Morlà, P. J. *Poesies i col·loquis*, Ferrando, A. (ed.), València, IVEI.

Nadal, J. M. (1986) «*Usar de llenguatge artificiós* en el xvi», *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, PAM, pàgs. 89-125.

Orellana, M. A. (1923) *Valencia antigua y moderna* (tres volums), València, Acción Bibliográfica Valenciana.

Ortí Mayor, J. V. (1715) *Diario de lo sucedido en Valencia desde el día 3 de Octubre hasta el dia 1º de Septiembre de 1715*, ms. 460 Biblioteca Universitat de València.

Pedraza, P. (1981) *Barroco efímero en Valencia*, València, Ajuntament.

PESET, M. (1987) «La reacció dels valencians després del decret de Nova Planta», *Revista de Catalunya* 11, pàgs. 57-68.

PITARCH, V. (1972) *Defensa de l'idioma*, València, Eliseu Climent.

QUEROL I GAVALDÀ, M. (1979) *Cançoner català dels segles XVII-XVIII*, Barcelona, CSIC.

RAFANELL, A. (1989) «Notes sobre la interferència lingüística en la literatura catalana del barroc», *El barroc català*, Barcelona, Quaderns Crema, pàgs. 611-630.

RIBELLES COMÍN (1943), *Bibliografía de la lengua valenciana* (tres volums), València.

RIFÉ I SANTALÓ, J. (1999) «La música religiosa en romanç en el barroc», *Història de la música catalana, valenciana i balear* (cinc volums), vol. 2, pàgs. 53-96, Barcelona, Edicions 62.

RODRÍGUEZ, J. (1747) *Biblioteca valentina*, València, Josep Tomàs Orga.

ROMEU I FIGUERAS, J. (1991) *Poesia en el context cultural del segle XVI al XVIII* (dos volums), Barcelona, Curial.

ROSSICH, A. (1989) «Renaixement, manierisme i barroc en la literatura catalana» dins *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, vol.2, pàgs. 149-179, Barcelona, PAM.

— (1989) «Subordinació i originalitat en el barroc literari català: alguns paral·-lelismes», *El barroc català*, Barcelona, Quaderns Crema, pàgs.531-557.

RUIZ DE LIHORY, J. (1903) *Música valenciana: diccionario biográfico y críticos de músicos valencianos*, València, Doménech.

SANSANO, G. (2001) «El *Coloqui per a la festa de Nostra Senyora de la Esperanza*: un exemple de contrafactum», *Teatre català antic*, Reichenberg (*en premsa*)

SANCHIS GUARNER, MANUEL (1963) *Els valencians i la llengua autòctona durant els segles XVI, XVII, XVIII*, València, IAM.

VIDAL MICÓ, F. (1735) *Historia de la portentosa vida y milagros del valenciano apóstol de Europa San Vicente Ferrer*, València, Josep Esteve Dolz.

XIMENO, VICENT (1747) *Escritores del reyno de Valencia* (dos volums), València, Josep Esteve Dolz.

Edició

1

[75r] *Coplas sueltas para echar desde su carro los molineros en celebración de aver su Santidad concedido el ritu doble a San Vicente Ferrer para la universal Iglesia, en la procesión de gracias que se hizo en Valencia, año 1726. Coplas sueltas.*

I

Si un ritu doble es celebra
nosaltres no ham de faltar,
puix si lo gros doble es diu,
lo que fa gros és lo pa.

II

[75v] Pare és Vicent de València.
Y si el pare al fill manté,
ofici que manté a tots
que el celebre és conseqüent.

III

De els ritus que té la Església,
este de ara el últim és,
y així no és molt atja ruido,
puix se ha acabat lo forment.

IV

Doble de precepte és hui
a la Església universal:
luego dehuen los molins
la aigua de son goitg soltar.

V

En esta festa que hui
a Vicent li fa València,
lo cariño és la tramutja,
lo goitg és la taravella.

VI

Ningú com los moliners
deu a Vicent aplaudir,
puix sabé desfer los cors
en la mola de el Juhí.

2

[162v] Geroglíficos para el altar de San Vicente Ferrer en la calle de el Mar. *[165v]* Poesías valencianas y castellanas para el adorno de el referido altar. *Dèzima en lengua valenciana.*

I

Tots celebren lo luïment
que en est altar huy adverteixen,
[166r] però no, no tots coneixen
un defecte, y ben patent:
que el saben és evident,

y sobre ser açò clar
ningú el sap adivinar.
Qual serà? Ningú diu res?
Puix ara el dich: sàpien que és
que esta nit se ha de acabar.

II

Per què li ha de celebrar
ab afecte reverent
al gloriosíssim Vicent
festa el carrer de la Mar?
Fàcil és de adivinar,
dihuen tots, y yo també.
Saben, puix, per què? Perquè
este carrer obsequiós
ho comenzà fervorós.
Mes per què? Perquè volgué.[1]

III

Si en este ditjós carrer
a un chich va resuscitar,
just és que atja de durar
de esta memòria el plaer:
etern lo obsequi ha de ser,
puix fonch tan gran lo favor.
Y si ya entonces lo amor
se manifestà agraït,
ara és bé no es faza nit
miratcle de este esplendor.[2]

IV

No puch deixar de culpar,
[166v] que el que costetja est festí
vulga dispondre'ns ací
a sent Vicent en altar;
diran que açò és regular
de tots los anys. No és rahó
ni és disculpa per això,
puix si Valls la festa fa,
en los balls bé es trobarà
dolzayna, però altar no.

3

[213r] *Poesías para el altar de San Vicente Ferrer en la calle de el Mar año 1731. Siendo clavario el doctor* [en blanc] *Mora, médico*. [214v] Dèzimes valencianes.

I
Cert que me aplegue a apurar,
quant en este bàrrio oixch dir
que el clavari es sap luir
y no repara en gastar
per a fer vistós lo altar.
Yo no sé açò com pot ser,
y no ho tinch per verdader,
puix yo veitg a cada instant
que ell ab sa silla volant
al sant deixa en lo carrer.[3]

1 O: al marge dret: *1739*.
2 O: al marge dret: *sí* encerclat.
3 D: al marge dret: *adalid 1768* i +.

II
Ningú per necessitat
buscar vullga al doctor Mora,
perquè huy a qualsevol hora
trobarà dificultat:
lo hu, perquè estarà ocupat,
lo altre, per la molta gent;
y perquè si va corrent
se exposa a alguna bacada,
y que mude en sa cridada
de curació y de dolent.

III
El que es resolga a venir
ací per veure lo altar,
embelezat en bambar
no podrà saber què dir:
[215r] si tot ho vol aplaudir
(com serà molta rahó)
el posarà en confució
lo mateix aturdiment,
puix lo gran embambament
li embargarà la expresió.[4]

IV
Si ací sent Vicent Ferrer
a un chiquet resuscità,
y ara un metje és el que fa
memòria de este plaer,
molt bé pot tot lo carrer
el miratcle no dubtar;
quant per cosa singular
se advertix en tal succés,
que este miratcle tal és,
que un metje es vol confessar.[5]
[215v] En consonants forzats.

V
Ací y ha qui ven melons
y, pareixent un porrat,
una dona ven torrat,
altra diu: "Qui vol torrons?"
Baratos los calbizons
se troben a cada instant;
perquè tots van tropezant
de una espenta en altra espenta,
y la que se n'ix coenta,
corre a sa casa bramant.

4

[295r] *Poesías para adorno al altar de San Vicente Ferrer que se hace en la calle del Mar todos los años, siendo clavariesa mi señora la marquesa de la Casta, año 1745, en que, por ser catalana, pintó el milagro de quando en la carestía de Barcelona profetizó el santo el socorro, y con efecto vieron aquel día mesmo venir por* el mar *dos navíos cargados de trigo.* [296v] Dèzimes en valencià.

I

Són tan estranyes les coses
que en vida y mort de tu es diguen,
Vicent, que per més que escriguen
les històries proditgioses,
tots admiren per pasmoses.

4 D: al marge dret: *adalid 1768.*

5 D: al marge dret: *adalid 1768* i +.

Y ho manifesta ben clar
aquest succés singular,
quant, segons ta profecia,
es véu que forment venia
a Barcelona per mar.

II

Celebren (y ab gran rahó)
la cordial devoció
de qui lliberal costetja
est obsequi, y que festetja
a nòstron gloriós patró:
però qui creure podrà
(y en açò dubte no y ha)
de afecte tan verdader,
que a Vicent en lo carrer
a lo últim deixarà?

III

Per a desterrar la mort,

uns navios de forment
varen veure de repent
de Barcelona en lo port.
Esta venturosa sort
Vicent la predigué avans
als confusos catalans,
que, com los véu aflitgits,[6]
llastimat de sos gillits,
aplica luego ses mans.

IV

[297r] Jove era encara Vicent
y sols de vint-y-cinch anys,
quant a l'advertir los danys
que ocassionava a la gent
la gran falta de forment
els profetizà, piadós,
que vindria milagrós
porció copiosa de blat
per a que lo Principat
es remediàs venturós.

V

Letor de Filosofia
Vicent era en Barcelona,
y vent la fam que allí els dóna
tanta aflicció, y agonia,
els digué una profecia:
com si súmules llixquera,
y de la qüestió escriguera
del panis appensus, diu:
"Callau, fillet, que teniu
ya el forment casi en la era".

VI

Diaca era entonces lo sant
quant Barcelona patia
una fam que els aflitgia,

6 Al ms.: *aflitgis*.

tan cruelment exorbitant,
55 que estaven ya claretjant.
Però com diaca era,
y el Evangeli cantà,
una predicció els llanzà,
que perquè complida es vera
60 ixqué luego verdadera.

VII

Si tots los pronostiquers
(possem al Gran Piscator,
y altres de aqueste tenor)
ixqueren tan verdaders
65 com de Vicent los papers,
que nunca tingué banyats,

quedarien ben medrats
en son mentirós ofici.
Mes, qui espera benefici,
70 futgint de les veritats?

VIII

No y ha en lo món desengany,
y és tan notòria esta mengua,
que van en un pam de llengua
buscant moltíssims cada any
75 a Torres, que és tot engany.
Quan altre, quant diferent,
lo pronòstich de Vicent
es mostrà! Torres sols tira
a mentjar per la mentira,
80 però el sanct donà forment.

IX

Encara que la abundància
los pronòstichs oferixen,
per si a soles no complixen
lo que promet sa jactància,
85 sinó diem sa ignorància,
però sanct Vicent Ferrer
fonch un home tant sancer,
y de tanta ingenuïtat,
que complí ab puntualitat
90 lo pronòstich que va fer.

X

[297v] Digues-me, sanct del meu cor,
qui et fica ara en almanachs?
Deixa-u per a els tirasachs,
no de pronosticador
95 vullgues tant gran deshonor;
fes com si foren capdells,
que a manera de fardells
tant les rahons emboliquen,
que com clar no les expliquen,
100 ningú entén, ni encara ells.

XI

Ni lo rey es va lliurar
de tant rara carestia,

puix aflitgit es vehia
per trobar-se sens mentjar.
105 O! A quin punt degué aplegar
una aflicció tan fatal!
Y si en lo Palau Real
fonch tal la angústia inclement,
quanta seria en la gent
110 que del rey no té el caudal.

XII

Un dumentge predicant
en lo Born de Barcelona,
piadós Vicent los pregona
que ya se anava acabant
115 la fam que durava tant;
però com esta aflitgia,
y gran mortaldat y havia,
no ho crehien: pues la gent
més desitjava forment,
120 que una alegre profecia.

[298v] Sonetos valencians en consonants forzats.

I

La gent no se'n recorda de dinar,
embelesada en veure y en oir
com se burla Vicent del gran visir
perquè no li faran, com a ell, altar.

5 Si com lo sanct volgués la fee abraçar,
y de sa secta pèssima futgir,
podria confiar y conseguir
que sa vida es poguera celebrar.

Si fes algun miratcle en est carrer,
10 y de virtut deixara bon olor,
la palma el coronara, y el llorer.

Mes si dura obstinat en son error,
al visir lo tindran per bachiller,
y a Vicent per profeta y per dotor.

II

La fam a tots tenia com un cuch,
ya en Barcelona la mortalla, o sach,
la mort aparellava de son llach
lo trull més cert, que a tots los trau lo such.

5 Mes predicant Vicent al sabi y ruch
(segons de les històries ara ho trach)
lliurar-los oferí de tant gran bach,
com si fóra Evantgeli de sanct Luch.
[299r] Era el temps de l'ivern molt fort y sech,
10 la mar estava als núbols, y no poch;
raros crehien son profètich bech.

Però la predicció tingué son lloch;
puix de forment vingué tant copiós rech,
que ya la fam tirà el barret al foch.

5

[122r] *Para las fiestas que los carmelitas descalzos celebraron en Tarragona año 1727 por la canonización de San Juan de la Cruz.* Al gran concurs de les festes. En València y en consonants forzats.[7] Soneto.

I

No y ha loch en la Església en ningun banch,[8]
ni yo el que trobar puch,[9] a ningú el vench.
Per tanta gent el hu se li fa un trench,
altre, per una espenta, està en lo fanch.[10]

De veure com lo diable fa el[11] carranch
no és possible explicar el goitg que[12] prench:
però no és molt se enrabie, ya ho[13] comprench,
de Juan, y de la Creu[14] que és son barranch.

Com lo conte que fas quant ací vinch,
el fa també qui té lo geni bronch,
com tants busquen son loch, yo poch loch tinch.

Mes encara que em quede com un tronch,
per veure la bulleta ací em detinch,
per a contar després a tots com fonch.

[122v] A la ràbia de el Infern per esta canonizació. També per a Tarragona, en consonants forzats, y en lengua valenciana. Soneto.

II

El que està de el infern en lo corral,
vent que Juan de la Creu és ya farol,
declarat de la Església per lo sol,
més negre està que el vi dins lo barral.[15]

Té més ràbies, que fulles un parral,
y tocant la sordina o[16] caragol,
fet una mona es queda o[17] formigol,
puix veu va el goitg a Espanya y Portugal.[18]

Quede's allà lo diable ab ràbies mil,
yo més sabrós me trobe que la mel
per les festes que es fan després de[19] abril.

Soflame-li el furor son rústich pèl,
y de el infern estiga en lo barril
per una eternitat lanzant la fel.

6

[283v] *Para poner al lado de un retrato de san Pedro Pasqual que estava en un lienço de pared enfrente de la puerta de la iglesia de san Bartholomé, en donde fue bautizado.* [284r] *Al mismo assumpto de las dos dézimas al passar por dicha calle las cruzes de las parroquias en la procession que se le hizo a San Pedro Pasqual de Valencia*. Dèzima valenciana.

[284v] Si en esta trista ciutat,
quant Pere Pasqual naixqué,
sols se trobava la fe
per suma infelizitat
de est siti en lo llimitat,
ara que no y ha ningunes
opossicions importunes
passa per ací, com veus,

7 O: des de a*l gran concurs* fins a *forzats*: escrit amb posterioritat.

8 D: escrit dalt: *no y à en este* (escrit dalt *aquest*) *carrer lloch franch*.

9 *trobar puch*: D, escrit dalt, *conseguit*.

10 D: al marge dret: *R* i +.

11 D: escrit dalt: *centenar Desamp.*

12 D: escrit dalt: *1767*.

13 D: escrit dalt: +.

14 *de Juan i de la Creu*: D, escrit dalt, *vent a Vicent Ferrer*.

15 D: al marge dret: *centenar Desamp.*

16 D: escrit dalt: *Desamp. 67*.

17 D: escrit dalt: +.

18 *va el goitg a Espanya y Portugal*: D, escrit dalt, *lo goitg d'esta ciutad lleal*.

19 *les festes que es fan després de*: D, escrit damunt, *la festa que fa en lo mes de*.

el sol brillant de les creus,
10 pues se eclipsaren les llunes.

7

[264v] *A la festiva translación del Santíssimo Sacramento a su nueva capilla de la comunión en la iglesia del apóstol San Andrés, de Valencia; domingo 26 de Noviembre 1741, para las pilastras, y adorno de su templo en el día referido en que haze la fiesta la ilustre parroquia.* [266r] *Geroglíficos para la nueva capilla en la misma translación.*

I

Píntese el Sol en el ocaso.
Omnibus.
Encara que este senyor
de un puesto a altre se'n pasa
no deixa sa pròpia casa.

II

Píntese la Luna junto al Sol.
Utraque unum.
Per a favorir a tots
se unixen en aquest dia
el Sagrament y Maria.

III

Píntese un monte, de cuya cumbre se desprende un caudaloso río, que fertiliza un valle.
Irrigans universam terram.
Maria ab sa gran pietat,
y Christo ab son gran amor
mostren ací son favor.

IV

Píntese el Fénix sobre una hoguera, y la mariposa rondando una luz.
Ultra quid faciam?
Què espera més alcanzar,
qui llogra en esta ocasió,
en Maria protecció,
[266v] y Jesús dar-se en mentjar?

[267r] *Otros para el adorno de casa el marqués de Mirasol en la propia celebridad.*

V

[267v] Píntese un girasol.
Nunquam deficit.
Forzós és que hui segueixca
del Sacrament lo farol

qui es nomena Mirasol.

VI

Píntese el arco iris.
Serenitatis nuntia.
No tinga por la parròquia
en avant als contratemps,
puix la infinta pietat
santifica sos carrers.

VII

Píntese el rostro de hombre, azechando por una ventana.
Et admiratae sunt turbae.
En lo concurs que hui veitg,
estich des de ací mirant
com la gent està bambant.

VIII

Píntese una hilera de naypes derechos, pero algo inclinados, como que el impulso del primero les haze caer.

Abyssus abyssum invocat.
En esta gran confusió,
més apresa es trobarà,
qui de una espenta caurà,
que no qui es trobe un dobló.

8

[239v] Coloqui per a la festa de Nostra Senyora de la Esperanza en lo any 1730, que es féu dins lo convent de senta Úrsola en València, essent clavaria la mare Mariana de sent Felip Neri, dita en lo món Mariana Oller y Albiñana.

1.- Valga'm Déu Nostre Senyor!
2.- Què té, mare Mariana?
Huy està de pesar? Que es burla?
No és de esta festa clavària?
5 Puix per què no es mostra alegre,
tota ampona?

1.- Calle, hermana,
que cert no estich per a chanzes.

2.-Puix no em dirà què té ara?

1.-Un gran pesar.

2.- Oy Jesús!
10 Pesar vosté? Cosa estranya.

1.- Puix per què no el puch tenir?

2.- No és possible que li faza
mella el pesar, a qui sempre
té la rialla en la cara.
15 Pesar diu què…

1.- Sí que el tinch,
y no com se vullga.

2.- E, vaya,
no tinga eixa condició.
[240r] Quant vinga el pare Albiñana
no lo y conte, puix creurà
20 que molt de veres li parla,
y se'n tornarà tot mústio
lo pobre tio a sa casa.
Mes diga, quin pesar té?

1.- Es un pesar tan de marca,
25 que no admet consuelo.

2.- Diga'l,
que yo li done paraula.

1.- De què?

2.- De riure'm molt bé.

1.- Y quant?

2.- A l'instant que el sàpia.

1.- Cert que serà bon consuelo.

30 2.- És que yo supose, hermana,
que sent lo pesar de burles,
deu ser lo alivio de chanza.

1.- Mal ho pensa, perquè estich
en una tristor tan rara,
35 que a sent Luís Bertran daré
en la angústia quince y falta.

2.- Vaya, no prenga mohina:
diga clar lo que li passa,
que en lo món tot té remey.

40 1.- Tot? Tot? Tot?

2.- Tot, tot.

1.- Puix vatja.
Segons això, de trobar-lo
puch yo tenir confianza?

2.- Sí que lo encontrarà. Diga,
y no se ofegue en poca aigua.

45 1.- Mes no se me ha de burlar
si ixch en alguna empastrada.

2.- Diga, y no gaste rahons.

1.- Dich, pues, que ahir de vesprada,
component lo altar, a hon
50 fem la festa a la Esperanza,
pensant estava a mes soles.

2.- [240v] Diga, diga, què pensava?

1.- Que li fem molt poca festa.

2.- Puix què és lo que vol? Que atja
55 sermó y missa?

1.- No per cert;
perquè esta és festa privada
per a nosaltres només.

2.- Què volguera? Campanada?

1.- Tampoch.
2.- Que y haguera eixides
en lo campanar.

1.- Que gràcia!

2.- Per lo menys cohets en corda?

1.- No per cert.

2.- Que hagué donzayna?

1.- Jesús!, Jesús!
2.- Que els suïzos
tocaren los corns de caza?

1.- Esta és bona.

2.- Mes sens dubte
ya li endevine la maula.
Volguera jagants y nanos,
volguera una maixquerada,
volguera un corro de bous
y que y haguera una danza.

1.- Puix tot això no ho mereix
la Verge de la Esperanza?

2.- Luego açò volguera.

1.- Això
és lo que desitje ab ànsia.

2.- Jesús! Jesús! Qui ho creguera
de una persona tan santa,
tan circunspecta, tan grave,
tan seria, y tan mesurada!
No veu que això no pot ser.
No, no es torne colorada,
puix luego que algo li dihuen
es posa com una grana.

1.- [241r] Yo? Jesús!

2.- No ho pot negar:
si no, miren-li la cara,
que per més que ho dissimule
pareix que siga una flama.
Mes tornem a l'intent nostre.
Diga'm, diga'm, Mariana,
com vol que això se eixecute
ací dins?

1.- Com? Molt bé, hermana.

2.- Qui farà els jagants y nanos?

1.- Ay, dificultat!

2.- Ho és tanta, [20]
que yo no li trobe eixida.

1.- Puix yo la trobe, y ben clara.

20 O: abans, ratllat: *no és tanta*.

2.- No ixca en alguna fredor.

1.- Com fredor?

2.- De les que gasta.

1.- Dich que ací dins los tenim.

2.- A hon estan?
1.- En esta sala.
2.- De modo que ara motetge
a alguna montja.

1.- Pensava
Que a Bàrbera jagant fera,
y nano a la mare Paula?
No só tan desvengony[i]da,
Que quant açò imatginara,

Ho avia de dir en públich.

2.- Ell ya està dit; mes no valga.

1.- No senyora: altra és ma idea.

2.- Diga sa idea, si és altra.

1.- Dich que nostra devoció
és lo jagant.

2.- Bé va ara.

1.- [241v] Perquè quant en totes veitg
lo amor que les acompanya,
per a celebrar les glòries
de esta reyna soberana,
tanta devoció no pot
ser ya més ajagantada.

2.- Bé ho discurrix: però diga'm,
en eixa idea que fragua,
qui farà els nanos?

1.- Dos mil
li'n donaré, si me enfada.

2.- En hu a soles me acontente.
Diga'm, què y ha ací que el faza?

1.- Nòstron rendiment.

2.- Bé diu.

1.- Puix de tan chiquet no parla,
y tot ell avergony[i]t
dos dits de terra no se alça.

2.- Ara va: puix ya tenim
nanos y jagants.

1.- Què falta?

2.- La altra cosa que volguera.
130 1.- Y qual és?

2.- La maixquerada.

1.- Això és molt fàcil de fer.

2.- Ací màixqueres?
1.- Què estranya?
Vosté és una de elles.

2.- Yo?

135 1.- Vosté, y totes.

2.- No ho alcanza
ma curta rahó. Què diu?
Màixqueres nosaltres?

1.- Sàpia
que esta nit totes ho són.

2.- [242r] Jesús! Per cert, Mariana,
em farà creure que y ha
140 vint dies en la semana.

1.- Diga'm: no és sa devoció
tan heroycament hidalga,
que de pur goitg y contento
el mateix fervor li balla?

145 2.- Confesse que la alegria
que huy la devoció em causa,
em fa eixir de mes casetes,
y crech que açò mateix passa
en quantes ací concorren.

150 1.- Puix mire ya declarada
ma idea: perquè este dia
la modèstia disfraçada,
per no perdre el ser modèstia,
a mitg ull son goitg declara.

155 2.- Bé està; mes la correguda
de bous, com vol que ací es faza?
Si falten los cadafals,
no veu ser cosa assentada
que ens farà futgir la por?

160 1.- Oy! Y que presto se esglaya!
No tinga por; ací té
una galotja pintada,
y farà una sort.

2.- Que es burla?

1.- No em burle. Ací té una lanza,
165 per si vol rajonear.

2.- Bons estam.

1.- Y si no basta,

li donaré un machinet,
un punyalet y una espasa.

2.- Tinga's, tinga's, que de ohir-ho
tota me assuste.

(Fa com que se'n vol futgir)

1.- Què?

2.- [242v] Vaig a tancar-me en la celda,
sinó és que dreta me'n vatja
a la enfermeria.

1.- A què?

2.- A que per sobresaltada,
em donen un cordial.

1.- No y ha perquè encordialar-la,
puix los bous que ací hem de córrer,
no són com los de la plaza
de el Mercat.

2.- Puix quins bous són?

1.- Yo els hi declararé ara:
de el Toril de la Tibieza
ix una fiera molt brava,
que té per nom.

2.- Quin nom té?

1.- La Indevoció: però acaba
al punt que a este corro ix,
puix una montja li clava
la Galotja de el Fervor.
El cor li travesa altra
ab la Lanza de lo Humil.
Qui la espera cara a cara,
y ab son esperit ardent,
que ferix més que una daga,
a la pobra Indevoció
la deixa sinse paraula,
y palpitant futg, perquè
ací no troba possada.

2.- En semblants bous també yo
vull pegar una cullerada;
perquè encara que no tinch
lo fervor que açò demana,
vull lo mèrit.

1.- [243r] Per a altre
ministeri la guardava.

2.- A qui? A mi?

1.- Sí.

2.- Per a què?

1.- Per a que entràs en la danza.

205 2.- Puix qui ha de ballar?
1.- Qui? Totes.

2.- Yo no puch.

1.- Per quina causa?

2.- Perquè en ma vida he sabut.

1.- Ell no té remey, germana,
vosté ha de entrar en lo ball.
210 Diga'm: el cor no li salta
de alegria?

2.- Així és.

1.- Puix mire
com sap, com brinca, y com balla.

2.- Ara ya estarà contenta:
perquè trobant-se clavària,
215 ha fet una festa nunca
vista ni representada.

1.- Encara no estich de el tot;
puix volguera.

2.- Què demana?

1.- Que com en totes les festes
220 y ha salve de cegos, atja
una salve, en què es termine
nostra festa.

2.- Bé me agrada,
y dich que yo molt gustosa
acompanyaré a cantar-la.
225 1.- Puix, mares, cantem la salve,
y ab devota consonància
consegueixca el fervor nostre
ser possessió la Esperanza.
Digam, puix, atgenollades,
230 ab rendiment y eficàcia:

Cantam: *Salve Regina, mater misericordie.*

Representar: *Salve, Reyna de el cielo, y de la tierra (como se hallará al fol.176b.)*

9

[272r.] Relació dels bultos, jagants,[21] *y nanos, del dia de sanct Vicent Ferrer, que un corbellot féu en sa terra. Llegit en la Acadèmia lo disapte. Romanç.*

Puix[22] de sanct Vicent Ferrer
en la huitava[23] ens trobam,
ni serà impropi lo assumpt,
ni lo idioma valencià.
5 [272v] De hu dels llogarets de la Horta[24]
que si fonch estich dubtant[25]
Benimaclet, Alboraya,

21 O: per baix, escrit: *chagants*.
22 A i R: *puig*.
23 A: *huitena* | R: *història*.
24 A i R: *l'Horta*.
25 A i R: *ductant*.

Ruçafa, Benifaraitg,
Benimàmet, Catarrotja,
10 Picaña, Torrent, Albal,
Masarrotjes, Burchasot,
Masamagrell, Alaquàs,
Mislata, Alfara, Godella,
Benetúser, Albalat,
15 Vistabella, Masanasa,
Almàsera, Campanar,
Manises, Silla, Moncada,
Almuçafes, Alfafar,
Beniferri, Aldaya, Foyos,
20 Bonrepòs, Carpesa, el Grau,
Chirivella, Borbotó,
Museros, Paterna, Quart,
Benifayó, Meliana,
Rafelbuñol, o Patraix;
25 puix són tants que, quant me pose
a voler-me'n recordar,
la mateixa multitut
fa més la dificultat.
De hu dels llogarets de la Horta[26]
30 (repeteixch,[27] y vaitg al cas,
puix detenir-nos no és
discurrir, sinó parlar),
[273r] a veure la processó
un corbellot afaenat
35 vingué en dia que està sempre
entre el dumentge y dimats.
Era persona de molta
presumpció, y, si parlam clar,
era el prohom del seu poble,
40 el oratcle y el lletrat.
Véu la processó y la bolta
y en lo carrer de la Mar,
a purs empellons y espentes,
casi el portaven en alt;
45 véu, al fi, la processó,[28]
y al seu poble se'n tornà:
ya es suposa, fonch així
que passaren los chagants.
Enlora, de matinet,
50 tot lo poble convocà,
y digué en curtes[29] rahons
estes paraules formals:
"Ya sabeu, amichs, com yo
a València vaitg anar
55 per a veure de Vicent
Ferrer la solemnitat;
sabeu també com no avia
yo en València estat jamay,
y així lo que en ella viu
60 tot me causà novetat,
[273v] viu la bolta per a hon
la festa avia de anar,
que fonch una processó
de admirable varietat:
65 lo primer de tot portaven[30]
los tabals de la ciutat,
que, com si foren uns chichs,
viu que els anaven caixcant.[31]
Després ab barbes postises

26 A i R: *de l'Horta*.
27 A i R: *rapeteixch*.
28 B i R: *después de la procesó*.
29 A i R: *cuatre*.
30 A i R: *anaben*.
31 R: *caicant*.

es seguien dos ancians,
y duyen dos vanderoles
que eren de groch y encarnat.
Seguien-se les vanderes
ab los mestres, y oficials
dels gremis, tots molt alegres
ab donzaynes, y tabals.
Inmediatament[32] a estos
reparí uns hòmens tan alts,
que no sé com se trobaren[33]
dones de estatura igual.
Al mateix temps viu també
uns altres, mes no tan grans,
y així estos, com aquells,
em paregueren casats:
puix de dos en dos anaven
ab sa muller al costat,
perquè el negre duya negra,
y la blanca duya el[34] blanch.
[274r] Així[35] com estos passaren
a l'instant me'n vaitg anar,
puix per a mi no era vista
los frares y[36] capellans.
Per senyes, que per a vindre,
aní al Portal del Real,
puix tots los demés estaven
a aquelles hores tancats.
Molt me folguí quant vaitg veure
un tan primorós altar,
que em paregué que tindria
de elevació cent mil pams,
bé que, per a millor veure'l,
me acostí, y em costà car,
per ser tal la confusió
que apleguí a ell tombetjant:
el hu em pegava un pesich,
altre un coscorró en lo cap
y si em descuide un poquet,
me hagueren tret ofegat;
la muntera se'm perdé,
la capa em caigué en lo fanch,
un coche casi em féu troços
y un rosí me atropellà.
[274v] Però lo que em satisféu,
fonch (si ho he de confessar)
los bultos de Sanct Esteve,
los nanos y los chagants.
Que lindo estrado y havia
de dames y de galans!
Cert pareixia visita,
sinó faltara el parlar.
Que del sanct era el bateitg
digueren, y ho vaitg dubtar,
puix, per a ser-ho, faltaven
los ramellets y la sal,
però lo bateitg seria,
puix estaven congregats
la comare, los padrins,
lo retor y lo escolà.
Solament faltava qui
demanara caritat,
puix que bateitg sense pobres
crech que no se ha vist jamay.

32 A i R: *imediatament*.
33 A i R: *trobaven*.
34 A i R: manca *el*.
35 A i R: *axí*.
36 A i R: *ni*.

Bateix seria, puix com
135 sanct naixqué sanct Vicent ya,
per devoció en esta pila
es deuria batetjar.
Si no és que, com a profeta,
vera que en futura etat
140 avia de batetjar-se
allí sanct Luís Bertran.
[275r] Mes tornem, tornem als bultos,
que és lo que més gust me ha dat,
y a forza de la aprensió
145 pareix que·ls estich mirant.
Apenes entrí en la església,
y viu aparato tal,
quedí com la primer volta
que vaitg anar a la mar.
150 Sellavors, ab evidència,
coneguí lo meu engany,
puix creguí que·ls bultos eren
com digüen dels festetjans:
que en lo carrer estarien
155 ab sa capa arreboçats,
arrimats a algun cantó,
u de una porta al llindar.
Viu al virrey que portava
al pit un hermós collar,
160 si és que tinguera de fi
lo que tenia de fals,
a sa burlesca excelència
seguien-se, interpolats,
dames, cavallers, retor,
165 la comare y los jurats.
Per senyes que reparí
en les gramalles dels tals,
que unes eren de bellut
y altres eren de domàs.
170 [275v] Dien que uns bultos avien
apanyat los comediants:
desgràcia fonch dels vestits
sempre bultos adornar.
Tots los bultos junts fonch vista;
175 però puch assegurar
que molts que estaven en terra
mereixien lo taulat:
segons yo poguí conéixer,
per cert y per veritat,
180 que molts més que·ls bultos vists
foren los bultos bambants.
Si haguera Herodes de bultos,
com dels Inocents ni y ha,
bé crech yo que més de quatre
185 no es gozaren acostar.
Moltes vegades al dia
aní a veure'ls ab espay
y cada volta encontrava
més bultos ab varietat:
190 uns, per no parlar, ho eren,
y altres ho eren per parlar,
puix la llengua fa conéixer
qui és discret o qui és batjà.
Ara diu que ya no possen,
195 com ho possaven avans,

en un altre tauladet
un bisbe despinfarrat.
[276r] Y fan bé, puix sols servia
de rialles al mirar
200 que tenia, ab desalinyo,
torts la mitra y pectoral,
y dava tals bendicions,
que, al veure'l desmunyecar
ab tal pressa, tots crehien
205 no tenia ossos la mà.
Al[37] veure els chagants y nanos
no menor goitg em causà,
puix creguí avrien vengut[38]
de alguna retgió distant:
210 eren molt baixets los huns,
eren los altres molt grans:
aquells, així com Davit,
y estos, així com Goliat.
Valga'm Déu, y que dispots!
215 Que creixcuts[39] y que elevats!
La Giralda de Sevilla
no es pot ab ells comparar.
Eren com lo Micalet,
eren llarchs, com lo mal any,
220 y eren redons com un bolo,
o com la O de Sanct Juan.
Espantant los[40] chichs anaven,
puix pensaven, açorats,
no que eren hòmens com ells,
225 sinó mòstruos o[41] afarams.
[276v] Cases y havia en la bolta
que, per lo carrer anant,[42]
podrien veure molt bé[43]
lo que avia en los terrats.
230 Cascun dia, el desdetjuni[44]
és, que·ls serveix de almorçar,
una barcella de arròs
y una teulada de pa,
a mitgdia ya es pot veure
235 qual serà lo seu dinar:
tant de gasto fan que tenen
empenyada la ciutat.
Tan llarga sa vida és,
que·ls mateixos que ara y ha,
240 en est centenar ixqueren
y alcanzaren los passats,
no passen dies per ells,
ni tenen enfermetats,
si no és que alguna vegada
245 se'ls vinga a rompre lo cap.[45]
Però tenen tal paciència,
y tanta animositat,
que quant lo cap[46] se'ls apanya
ni un queixit se'ls ou jamay.
250 Ara mateix no puch dir
si són moros o christians,
puix crech no y ha[47] parròquia
a hon estiguen batetjats,
[277r] y encara que en Senta Creu
255 estiguen domiciliats,[48]
nunca ixen de la parròquia,
sinó quant van a trochar.
Bé que en lo dia del Corpus

37 A i R: *el*.
38 A i R: *serien venguts*.
39 A: *creixents*.
40 A i R: *als*.
41 A i R: *mòstrons y*.
42 A i R: *avant*.
43 R: *podrien molt bé agafar*.
44 A i R: *desdijuni*.
45 O: ratllat, abans, *alguns braç*.
46 O: baix, ratllat, *braç*.
47 A i R: *que no y ha*.
48 A i R: *avehinats*.

ixen ab uns grans cirials,
260 y per respecte al Santíssim
no porten sombrero al cap,
y corren tota la bolta
festius, y alegres dançant.
Mes si algú en caiguera, pobre
265 del que agafara davall.
Quant a sa casa se'n tornen,
sempre apleguen chens cansats, [49]
y no y ha nit que aprofiten
ni els llansols, ni els matalafts.[50]
270 Observen tan gran retiro,
que no ixen en tot lo any,
sinó tres, o quatre voltes,
y açò en grans festivitats.
Y és digne de admiració
275 veure que un retiro tal
ni a les chagantes ni nanes
(sent dones) fa novetat.
Davant dels chagants anaven
los nanos, y és ben pensat,
280 puix sempre és primer lo curt
per a aplegar a lo llarch.
[277v] Al veure'ls de esta manera,
em paregué ab realitat
que pareixien los mestres
285 quant porten los chichs davant.
Mes deixem estar los nanos,
puix si molt los rosegam,
com són tan chicorrotets
sense res se quedaran.
290 Esta volta la estatura
de algo els aprofitarà,
però sempre els més chiquets
solen ser més ben lliurats.
Esta, amichs, la relació
295 és de lo que viu allà,
Déu vullga que més bultos[51]
fins lo any que ve no vetjam."

10

[135v] Villancet a l'apòstol sent Andreu. Per a l'Alcúdia, any 1727.

Estrivillo

Per més que Egea procònsul,
armat de cruel furor,
de Andreu la fina constància
rendir intentà orgullós,
5 no pogué, no,
[136r] ni encara entibiar,
assombrat, son fervor,
que quant lo cel socorre,
eficaz y piadós,
10 la còlera infernal
es converteix en por,
puix la gràcia, ab son poder,
infundeix a l'aliento nou valor.

49 *sempre apleguen gens cansats*: A i R: *jamay apleguen cansats*.
50 A i R: *matalaps*.
51 A i R: *nanos*.

Coples

Egea cruel possà
a Andreu en una pressó,
perquè fera la violència
lo que no pogué el favor.

La pressó li serví a Andreu
de tan gustosa mansió
que ni el aflitxqué lo obscur,
ni el desmayà lo penós.

Manà después azotar-lo
y açò es practicà ab rigor,
que quant obeïx la ràbia
es dobla la obstinació.

Vent en fi que per Andreu
tots los torments eren goitgs,
de una creu lo condenà
a la dolorosa mort.

Recitat

Però, en tantes diabòliques porfies,
predicant estigué en la creu dos dies.

Ària

Al cel la ànima entregà,
rodat de un gran resplandor,
y en esta flama ens deixà
lum a la nostra foscor.

AUGUST RAFANELL / FRANCESC FELIU

LA LLENGUA ABANS DE LA LINGÜÍSTICA, ARRAN D'UNES NOTES D'ANTONI DE BASTERO

Sever Pop obria el primer volum de *La dialectologie* amb una sentència més aviat categòrica: «C'est seulement à la fin du XVIIIe siècle que les dialectes ont retenu d'une manière constante l'attention des linguistes; auparavant, les recherches portaient principalement sur le problème de la formation des langues littéraires et de l'évolution du langage» (1950, XXIII). Aquesta observació, plantejada en forma de premissa, resulta d'un gran interès. De les paraules de Pop es dedueix que, abans de l'aparició en escena de la lingüística moderna, els dialectes no comptaven. Màxim, aportaven unes pistes addicionals i vicàries en relació amb les construccions importants, que eren les llengües de cultura. Però, naturalment, que no comptessin en si no vol pas dir que no hi fossin. Ben al contrari. Hem de pensar que, en els prolegòmens de la història contemporània, el magma dialectal subsistia intacte, aliè a les convulsions d'un anivellament lingüístic que per força només podia haver tocat una part ínfima de les societats. La paradoxa sembla evident. Abans de finals del XVIII, els dialectes eren tan vius que no reclamaven l'atenció de ningú. En tot cas, de ningú que en volgués inferir una qualsevol utilitat "científica", o simplement una suposada regularitat estructural. Chambers i Trudgill ja advertien d'aquest oblit, i el contrastaven amb el fet que justament les remarques sobre les diferències territorials d'un idioma «are so common» en tots els temps. No serà fins ben entrat el XX, amb el saber dialectològic ben estipulat, que aquesta mena de descripcions deixaran de ser «intuitive and casual» (Chambers & Trudgill, 1980, 15-16).

Caplletra 31 (Tardor 2001), pp. 151-172

El mestre Veny ha concretat el panorama inicial de la dialectologia en els següents termes: «La valoració dels dialectes com a peces substancials de l'estudi científic d'una llengua és tardana. Fins als segles XVIII-XIX els parlars populars van ésser considerats com una degeneració d'una llengua anterior. Potser per això els romanistes de la primera època es van ocupar sobretot de la llengua escrita, de la llengua literària. Els nous aires del romanticisme, amb la seva girada d'ulls cap a la vida rural, deu[en] tenir algun paper en el desvetllament de l'interès cap als dialectes. Vers els anys 70 de la dinovena centúria, amb Ascoli i comparatistes com Rask i Grimm –que cerquen en aquelles varietats un complement de la lingüística històrica–, s'inicia l'exploració científica dels dialectes, que anirà desenvolupant-se de manera creixent» (Veny 1986, 63). El romanès Pop devia tenir raó. No podem parlar, en propietat, de dialectologia fins al moment en què podem començar a parlar, en propietat, de lingüística. Així, l'impressionisme anterior cauria fora de la història de la disciplina dialectològica, i quedaria relegat al que Y. Malkiel associa amb la seva «etapa precientífica» (Malkiel 1976). Tot plegat, amb un tempteig «intuïtiu i fortuït».

Ara com ara, encara és hora que s'hagi recollit la proposta de Pop en el sentit de fer una «histoire détaillée» de la dialectologia que en contempli, també, la fase més inicial (1950, XXX). Que estudiï les raons, si n'hi ha, que la van activar *in nuce*. Que perfili les bases sobre les quals s'edificarà, en el XIX i XX , la "ciència" variacionista. Que es plantegi, en fi, quina importància es concedia a la formalització territorial de les llengües abans d'aquesta etapa, més enllà de l'auxili etimologista i del complement escriptural. Hem d'admetre que la qüestió no té un tractament fàcil, ni únic. La interferència constant del referent il·lustre, emmarcat per la llengua escrita de torn, pot fer passar per "realistes" unes observacions que no ho són. La degradació del vulgarisme a la condició d'anomalia cultural amagarà durant segles, i això fins al moment de la revaloració del *vulgus* com a exemple de les essències nacionals, la vida dels dialectes. O els concedirà una pàtina falsa, per a ús de la literatura més o menys "popular". Tot són problemes, doncs, a l'hora de rescatar el detall d'una història no feta; no feta però *dita*. Ens queden, tanmateix, uns quants testimonis que escapen a aquesta ocultació. El d'Antoni de Bastero, desencadenant de tot el present article, el glossarem més endavant. Abans, però, passarem una revista sumaríssima als companys de viatge del canonge gironès.

EL SOTABOSC DELS DIALECTES

Sabem que el mot "dialecte", amb el significat actual de 'varietat local de llengua', no és gaire antic. De fet, compareix força tard en la majoria de les llengües romàniques, i de les europees en general (veg. Veny 1986, 11-12). No deixa de ser significatiu que "dialecte" comenci a figurar en el lèxic dels vulgars només quan aquests prenen carta de naturalesa normativa. El naixement de la nova accepció de "dialecte" serà conse-

qüència directa de l'establiment de les llengües nacionals. En un moment en què el debat lingüístic el centraran les "llengües comunes", els dialectes hauran de ser tinguts presents, encara que sigui perquè, des de la seva irreductible vitalitat, esdevenien un problema per a l'èxit d'aquelles. Però, d'entrada, seran un problema menor. L'ús dels idiomes reglats, almenys dintre de l'espai romànic, veurà en el llatí el seu principal competidor. El repte de les llengües de cultura consistia a homologar-s'hi, funcionalment i estructuralment. Tant des de la pretensió d'esgarrapar-ne espais d'expressió com des del punt de vista de la fixació gramatical. Un cop superat aquest primer impàs codificador, la situació canviarà substancialment. Llavors el problema menor s'engrandirà, a remolc de l'expansió social –de la democratització– de les *scriptae* de referència.

En principi, per tant, es produeix la constatació de la pluralitat en el si de les grans llengües. I no res més que això. És el que fa Covarrubias en el seu tesaurus espanyol, quan associa els *dialectos* a les «diferencias por las cuales se distinguen los que son de una provincia o de otra» (1611, s.v.). Aquesta deu ser la font d'on beu el canonge castellanista Alexandre Domènec de Ros, aixoplugat sota el pseudònim de Juan Gómez Adrín en la polèmica al voltant de la llengua amb què s'havia de predicar a Catalunya. Per a aquest personatge, intel·ligent, sagaç i, com diem, castellanista a ultrança, «todos los reinos tienen una lengua común, la cual comprende en su latitud varios accidentes de idiomas, dialectos, y propiedades singulares de las provincias que contiene en si». Ros nota que això ja ocorria en el grec clàssic, en l'hebreu, i en la llengua italiana, «de la cual son partes otras [llengües], como la florentina, la lombarda, napolitana y veneciana, las cuales no dicen diferencias substanciales sino muy accidentales y que son al quitar» (1636, 103-104).

Amb tot, de la mera constatació no tardarem a passar al franc rebuig. Els dialectes, de tan útils com eren, resultaven incòmodes per a la imposició de les llengües. El paradigma racionalista, ordit al XVII i escampat amb les llums setcentistes, s'afanyarà a definir les parles espontànies com a corrupteles dels idiomes complets; o sigui, de les llengües escrites. L'exemple més notori d'aquesta actitud el tenim formulat en la consagració del terme *patois* per l'*Encyclopédie.* En aquesta obra, el mot *dialecte* no mereix cap més consideració que la que es desprèn del seu historial etimològic. Sí que en mereix una d'especial el mot (ja antic, d'altra banda) *patois*, que aquí consta com un «langage corrompu tel qu'il se parle presque dans toutes les provinces: chacune a son patois; ainsi nous avons le *patois* bourguignon, le *patois* normand, le *patois* champenois, le *patois* gascon, le *patois* provençal, etc. On ne parle la langue que dans la capitale» (1765, 174). "Dialecte" havia buidat el seu contingut semàntic sobre "patuès". Si es vol dir així, se n'havia fet sinònim.

La ideologia dominant en la societat compartia, de forma unànime, aquests dictats enciclopèdics. Però, tot comptat, la nosa subsistia. Els *patois* els seguia gastant gairebé tothom, i per norma general en exclusiva. A França, com per tot Europa, això era així.

Si, com pensen els il·lustrats d'arreu, la realitat sol defugir el guiatge de la raó, ¿per què havia de succeir altrament amb els usos lingüístics? Els dialectes existien al marge de l'ordre ideal de les coses. Eren un reflex palpable –un altre més– de la intemperància de la naturalesa. Funcionaven, per dir-ho kantianament, a l'empara de la minoria d'edat dels homes. La cultura, que només es podia vehicular des d'una "llengua" ben constituïda, els havia de combatre, s'hi havia d'acarnissar. D'aquí l'oblit sorprenent que constataven Chambers i Trudgill. D'aquí el retard de la dialectologia; de la dialectologia, com si diguéssim, feta en positiu. El segle XVIII repensarà el renaixement europeu; el "millorarà". Pel que toca al món de les llengües, el XVIII també voldrà acabar la feina de l'emancipació dels vulgars encetada entre el XV i el XVI. I això, a costa dels dialectes.

Una altra cosa és que se'n sortís. La persistència de l'element irracional –la naturalesa en brut– sobre el racional –la cultura de les llums– era massa obstinada. Igual que succeïa amb les classes i els estaments, les llengües vivien instal·lades dintre de les comunitats segons una distribució estàtica, heretada. En això ens sembla trobar-hi la marca distintiva de l'antic règim. En aquest cas, de l'*antic règim sociolingüístic*, caracteritzat per una disposició dels idiomes que, en el fons, no diferia gaire de la disposició general de la societat. Les "llengües" ocupaven l'escalafó superior de la piràmide social; una reserva inassequible per a la majoria de la gent. A la base d'aquest ordre de coses, els "dialectes" no podien fer més que campar-la vegetativament. Com, val a dir, havien fet sempre. El contacte entre les dues esferes, més que impossible, era infreqüent. Això explica per què costa tant de trobar dialectalismes en la llengua formal, majoritàriament impresa, de l'edat moderna. I si en trobem, que no se signifiquin com a tals. L'Europa romànica d'abans del XIX ens brinda una multitud d'exemples d'aquesta rígida distribució de papers, que alguns interpreten, creiem que abusivament, fent recurs a la noció de diglòssia. No hi podia haver diglòssia en un món definit, essencialment, per l'autosuficiència monolingüe (monolectal) de la majoria dels seus membres; en un món plural, heteròclit, on cada cèl·lula social tenia el que Herder en deia «el seu centre de gravetat», la seva forma de vida peculiar. Hi havia, si per cas, tota una altra cosa.

Al llarg del Set-cents, les gramàtiques "raonades" acapararan l'espai de la reflexió idiomàtica (veg. Ricken 1978). Però no tant com ens podrien fer pensar les grans declaracions de principis. És més o menys en aquest moment de la història que, paral·lelament, s'obre una escletxa per on es filtra el bodegó de la realitat immediata. Sense moure'ns de l'Europa llatina, el sotabosc dialectal comença a ser exhumat per uns quants naturalistes de les llengües. A Itàlia, evidentment, ja se n'havien fet provatures amb anterioritat. Hi havia una tradició que arrencava de Dante, i que esclatava amb la «questione della lingua». Ara bé; en aquesta fase inicial de la història lingüística italiana, els dialectes hi solien ser tractats, en darrer terme, com a fonts notables d'enriquiment del *volgare illustre*. Per tant, com a espècimens depurats de la seva condició popular, plebea. Leonardo Salviati en certa manera culminarà aquesta

comesa el 1584, traduint a dotze dialectes diferents part de la primera jornada del *Decamerone*. El fet que tot just es limités a una dotzena de formes selectes, en un món com l'italià al qual se li'n podien haver rastrejat milers, ja ho diu tot. Durant el XVII, l'interès pels dialectes d'Itàlia esdevindrà apologia. Maurizio Vitale ha inventariat aquests testimonis, i ha conclòs que «l'asseverazione dei valori dei dialetti … procedeva dal preciso riconoscimento dei dialetti come parlate *vive*, come lingue *naturali*» (1988, 312). En canvi, és al XVIII que «sorgono un po' dappertutto dizionari dialettali che elencano le forme vernacolari, puristicamente giudicate "storpiature" da estirpare e sostituire con le forme corrette della tradizione cruscante» (Matarrese 1996, 169). Tot i les aparences, la intenció d'aquests diccionaris feia joc amb la voga il·lustrada, que no pretenia res més que fornir als dialectòfons les veus correctes de l'italià, sobreposant-les a les seves regionals.

L'evolució italiana la podríem resseguir una mica pertot. A la Suïssa francòfona –anàvem a dir, a la Suïssa francoprovençal–, Philippe Bridel, «le doyen Bridel», elabora un primer *Glossaire des patois de la Suisse romande* (1764). En els països d'oc, tenim els repertoris lexicogràfics d'un Pellas (1723) o d'un Achard (1784) per al provençal, i d'un Sauvages per al llenguadocià (1756). La il·lusió del trànsit al francès hi domina. A la França francòfona, irradiadora de les lluminàries enciclopedistes, aquestes temptatives realistes tenen una culminació si més no curiosa. Henri Grégoire passa per ser el primer dialectòleg francès, ni que sigui *malgré lui*. L'enquesta que desplega a partir de 1790 amb la finalitat de liquidar els "patois" esdevé un recensió bastant completa de les parles vives, une «peinture de la société» (Certeau, Julia & Revel 1975, 15). Abans d'operar s'havia de conèixer l'abast del mal.

En aquest sentit, el panorama de l'Espanya setcentista no resulta menys interessant. Cap a 1730, Martín Sarmiento emprèn una inspecció a fons de l'antic regne de Galícia. Com assenyala J. L. Pensado, «sus intereses lingüísticos se centran preferentemente en torno al léxico, el cual ha de ser fundamentalmente la fuente de su estudio histórico». El *padre* Sarmiento té al cap, doncs, un propòsit de reconstrucció del lèxic local, i «para realizarlo intenta una clasificación del mismo basada en el *uso*; con este criterio distingue *la lengua que se escribe* de *la lengua que se habla*, y supone en consecuencia a la segunda más pura y más conservadora que la primera» (Pensado 1974, 12). Com que el gallec del XVIII era un idioma només parlat, o fonamentalment parlat, la sola tria d'aquest marc romànic ja decidia la limitació a l'oral. Per conseqüent, segons Henrique Monteagudo, «a lingua escrita e culta quedaba derogada dos seus intereses, e a lingua falada e popular situábase no centro das súas pescudas». Cosa extraordinària per a l'època, que situa Sarmiento «na avangarda dos pensadores do seu tempo», i constitueix «o anuncio da revolución filolóxica que só rebentou con todo o seu vigor nos centros más avanzadas da Europa do século XIX» (Monteagudo 1999, 269-260). Les cales de Jovellanos en el vocabulari d'Astúries (de cap a 1791) degueren maniobrar amb aquest precedent directe.

Pel que fa a l'àmbit catalanoparlant, l'«etapa precientífica» va donar una collita francament pobra. Amb anterioritat al Set-cents, capturem unes comptades apreciacions de les diferències territorials de l'idioma, basades sempre en detalls de repercussió ortogràfica (veg. Rafanell 2000, 17-47; i també Rossich 1995). És cert que des de València s'exalça l'apitxat metropolità. Però a fi d'avalar una "llengua valenciana" especial, no pas cap dialecte particular (veg. Rafanell 2000, 48-109). A part d'això, ben poca cosa. D'aquesta precarietat n'hauríem de destacar les notes manuscrites (1724) de Joan Torres i Oliva, corresponsal de Bastero, en relació amb els «vestigis vivents en aquellas parts de Fraga, de la ribera de Cinca y de la d'Ebro, ahont per dir *plaça, plata, plat, plou*, etc. pronuncían *pliaça, pliata, pliat, pliou*, etc., fent en una sola síl·laba de la *i* després de la *l* ab la vocal que li segueix»; que es completarien amb «altras irregulatitats [que] tenen en altras pronúncias, com també en altras parts de Catalunya, la observació de las quals serviria a fer vèurer la irregularitat de algunas ortografias y pronúncias antiguas» (ap. Rafanell 1989, 257). També podríem retreure, aquí, el mapa que dibuixa Antoni Alegret en un seu discurs a l'Acadèmia de Bones Lletres sobre l'ortografia antiga i moderna del català (1792). Per a ell, per escriure bé aquesta llengua fa falta «una individual apuntasión de la diversidad de voces que ha adoptado la Provincia de Cataluña, dende sus más remotos tiempos hasta nuestros días, en los distintos partidos o territorios que la componen, es a saber, el Empordán, el Urgel, el campo de Tarragona, las riberas del Ebro, las immediasiones del Llobregat y las costas del mar» (Arxiu RABLB, lligall 4, 39 [1r]). Un any després, i segurament a instàncies del mateix Alegret, Marià Sans es refereix als «pueblos de fuera de la capital» que articulen *paia*, i no *palla* com a Barcelona, fet, aquest, que creu associat amb «el comercio con los castellanos y estrangeros» (Rafanell 1990, 170).

Total, no gaire res de digne de ser tingut en compte fins que, a l'últim tram del XIX, un Milà, un Guarnerio o un Alcover no emprendran les seves descripcions d'algunes varietats catalanes (veg. Veny 1986, 145). Però tot això ja es farà al caliu d'una nova mentalitat, d'un moviment que, per dir-ho així, «sanctified everything connected with "the people"» (Robins 1997, 210). El romanticisme, en efecte, va veure en els dialectes el reflex més original de la parla viva dels pobles. El retorn a la puresa, a les fonts de la ingenuïtat humana, va trobar en les parles impulsives un suport important. Rousseau mateix hi al·ludia en el seu *Essai sur l'origine des langues*. Els idiomes primitius s'havien individuat per «causes naturelles»; i la principal d'aquestes causes «est locale, elle vient des climats où elles naissent, et de la manière dont elles se forment» (Kremer-Marietti ed. 1981, 118). A finals del XVIII, l'aportació de la filosofia germànica no farà més que consolidar la nova valoració naturalista de les llengües. Llavors, aquestes ja podran aparèixer com «la manifestació fenomènica de l'esperit dels pobles», tal com postulava Humboldt (ap. Formigari 1977, 142). Una manifestació viva, insistim-hi, perquè era en boca del *Volk*. Humboldt escriu: «no és un joc va de paraules constatar que la llengua emana, divinament lliure, de l'activitat espontània, només de si mateixa,

mentre que les llengües estan lligades i depenen de les nacions a què pertanyen, ja que aleshores es col·loquen dintre d'uns límits ben determinats» (ap. Formigari 1977, 134). No sabríem trobar una definició més fina, més *contemporània*, del fet linguístic entès com a fet social. Aquesta llibertat primigènia ja no passa per ser una rèmora cultural, sinó al contrari. És el basament de tot l'edifici de l'idioma nacional, arbitrari i posterior. L'impuls primer de la llengua col·lectiva es trobava, exactament, en la força de la *llengua viva* (la «Lebendige Sprachkraft» de Fichte). Per dir-ho amb Lia Formigari, el romanticisme lingüístic va optar per una «metafisica dell'empirico e del sensibile … accanto e contro la metafisica della ragione» (Formigari 1977, 12-13). El "patois" ara no anirà en contra de la llengua d'una nació; més aviat en serà la mostra més essencial i pura: l'*Ursprache* que sustenta l'especificitat d'un poble.

A Catalunya, Magí Pers i Ramona assimilarà d'una forma força particular aquesta nova valorització dialectal. Gràcies a la via oberta pels filòsofs romàntics, desplegarà, tot al llarg de la *Historia de la lengua y de la literatura catalana* (1857), una apologia dels dialectes, de la seva utilitat i del seu esdevenidor. El següent passatge expressa prou clarament en quins termes pensava: «cuando progresa la lengua dominadora de una gran nación, progresan así mismo los idiomas enclavados en la misma. Esto es incontestable. Los dialectos de España, Francia, del mundo todo, a voz en grito lo proclaman» (1857, 59). I en un altre lloc, Pers escriu: «los temores que muestra el autor de la *Historia de la lengua romana* [de Francisque Mandet (1840)] por la cercana destrucción de los patois que se hablan en el vecino imperio, no solo son infundados, sino que ni posible es siquiera semejante suposición» (1857, 309). I encara: «Nadie puede negar ahora que estos dialectos son más ricos, flexibles, dulces y armoniosos de lo que eran mil años atrás» (1857, 311). La prova d'això la dóna acarant tres textos, un de tolosà del XIV amb un del XVII i un altre del XV del mateix país. La conclusió que en treu és sensacional:

> Dígase ahora francamente, ¿cuál de estas tres muestras es más culta? No titu-beamos en afirmar que la última; y el resultado no podría ser otro. Los progresos que ha hecho Francia durante estos siglos algo habían de influir en la cultura y perfección del lenguaje tolosano. Pero si al pulimiento y perfección que han esperimentado todos los dialectos de Europa, a causa de la civilización que esta región del globo ha alcanzado, se le llama corrupción, debiera decirse igualmente que todas las lenguas conocidas, en vez de perfeccionarse, se han corrompido también. Más no es así, sino que todas han alcanzado una cultura y pefección relativa; esto es, que según el progreso y civilización de los pueblos ha hecho, así también ha sido el adelanto y perfección de sus respectivos idiomas. Ley invariable en el orden natural de las cosas humanas (Pers 1857, 311-312, nota).

Més que d'idealisme estricte, potser hauríem de parlar d'un idealisme brut, aquí. Certament, Pers valora els dialectes en positiu, i això revela un canvi de perspectiva. Però, ¿quina mena de "dialectes"? Uns que ja són suplerts per les llengües. Si per cas, uns dialectes passats en net, perfeccionats per la "civilització". En el moment en què va donar a conèixer la seva *Historia de la lengua y de la literatura catalana*, a Espanya

es començava a cancel·lar l'antic règim sociolingüístic. Hi empenyia el nou món liberal, que estava dinamitant la piràmide arcaica amb una renovada estructuració de l'estat. Particularment, amb unes renovades infraestructures i un renovat esperit. Al capdavant d'aquest esperit, hi anava la gramàtica i l'ensenyament, i l'ensenyament de la gramàtica. ¿És casual que el mateix any de l'edició del volum de Pers es promulgui la famosa llei Moyano, que fa de «la gramática y ortografía de la Academia Española … texto obligatorio y único para estas materias para la enseñanza pública» (ap. Ferrer i Gironès 1985, 70)? No. Els dialectes no hi tenien cabuda, en el nou món. Tot els anava en contra. Tot, menys la "filologia". Sí: els dialectes són sacrificats del pla real en el mateix moment que comencen a comptar en el pla ideal de la nova ciència lingüística. Magí Pers, càndid amic dels dialectes, en devia ser conscient. Com que la conciliació de "llengua" i "dialecte" s'havia fet inviable, sempre quedava la possibilitat de jugar amb les paraules i treure'n un equilibri positiu, cenyit a l'«ordre natural de les coses humanes». Que és com dir a l'ordre raonable de les coses. Els dialectes avançarien si avançaven les llengües, i viceversa. No cal dir a qui ha donat la raó, el pas del temps: si a Francisque Mandet o si a Magí Pers.

UN LÈXIC DIALECTAL MANUSCRIT

Hem escrit més amunt que, a la Catalunya del XVIII i del primer XIX, el panorama de la inquietud dialectal era molt limitat. Amb el document que donem a conèixer aquí, potser haurem de corregir una mica aquesta impressió. I és que es tracta d'un document excepcional. Tan excepcional com aparentment poca cosa. De fet, som davant d'unes simples notes –el que avui en diríem unes «notes de camp»– que ocupen tres fulls solts. Es troben incloses dins del ms. 3-III-4 de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, on es reuneixen els materials de la segona part de la *Història de la llengua catalana* d'Antoni de Bastero. Concretament són els fulls 15, 21 i 25 d'aquest manuscrit, que encara avui figura en l'inventari de l'Acadèmia, sense que en consti l'autor, com a *Estudios sobre la lengua española* (veg. Feliu 1997, 182-189)

Com el *padre* Sarmiento, i segurament un xic abans que ell, Bastero anota el que ha sentit a dir a la gent humil, receptacle de la llengua viva del seu moment. No sabem quina finalitat l'hi va moure, ni si les notes en qüestió eren part d'una llista més completa. Podem intuir que, inicialment, aquest petit lèxic havia d'integrar una part no redactada de la seva *Història de la llengua* (veg. l'estudi introductori a Bastero 1997, 44-45) O podem suposar, fins i tot, que no l'hagués pensat amb cap intenció concreta, amb cap altre objectiu que el del mer divertiment. Del que sí que no hi ha dubte és que, *volens nolens*, Bastero hi va fer un exercici del tot inusual, "avantguardista". Ja hem vist com resulta de difícil trobar, en ple XVIII, referències directes a l'oralitat franca, aliterària, i com aquestes acabaran sent patrimoni del saber dialectològic de finals del XIX. Doncs bé; Antoni de Bastero, savi, antiborbònic significat i sagristà major de

Girona, aquí en dóna unes quantes, consignant-hi sovint el nom de l'informant, i quasi sempre la procedència d'aquest. ¿Va aprendre el "mètode" a la seva Itàlia adoptiva? Allà, «la selva degli dialetti» (De Mauro 1963 [1986, 21-27]) havia donat joc, des de Dante, a un programa de gran abast. Però no encara, que sapiguem, a cap "enquesta"; ni a res que s'hi assemblés.

És evident que no motiva el canonge filòleg cap afany de descripció dialectal pròpiament dita, ni la delimitació d'un territori lingüístic determinat, i seria fora de lloc tractar-lo ara de dialectòleg *avant la lettre*; volem dir, de geògraf de l'idioma. Intuïm que a Bastero el guiava només una curiositat per la realitat local d'una llengua que per a ell conservava una extensió superior, atestada pels poetes medievals, però que era alhora ben viva sobre el terreny (veg. Feliu 1999, 107-117). No sabem exactament per què va anotar uns mots i no uns altres, però és admissible pensar que els localismes d'aquesta mena podien sonar ja una mica "estranys" a les orelles d'un barceloní com ell. Sigui com vulgui, i com que aquests papers no tenen un format homogeni, ni hi observen cap mena d'ordre intern, ens hem permès de reordenar les diferents anotacions, de numerar-les i d'agençar-les de la manera més convenient al desenvolupament del nostre comentari (n'hi ha una trascripció paleogràfica, en la seva disposició original a Feliu 1997, 642-644).

Una bona part dels mots apuntats per Bastero no tenen per a nosaltres cap més interès que el fet de saber-los recollits de viva veu i no a partir dels textos o dels diccionaris ja existents a l'època. Són els següents:

1. abundós (abundant): en Jaume de Salt
2. ardidesa (atreviment): la mare de l'escolà, oncle d'en Casamort. Ítem en Joseph y en Nan, etc. [i en un altre lloc: ardideza: lo Nan, i differens altres]
3. broet (caldo flac, brou de pa, etc.): en lo terme de Agullana, que confina ab Rosselló –ítem Recort, vicari de dit terme y parròquia
4. bruelar (cridar de la vaca); bruel (lo crit del vadell): la Rosa de la Mota
5. cabirol (lo mascle de la cabra salvage –toscà *cavriuolo*; l. *capreolo*): ítem lo monge Lledó, que n'agafaren un, que en lo Empordà s'i tròban, i jo li preguntí: –*què vol dir cabirol*, y ell respongué: –*lo mascle de la dayna, o cabra montesa*
6. esquerpa (feréstega): ítem Maria la cuynera –parlant de gallinas digué: aquesta és esquerpa
7. estrenyor (empentas): ítem la Rosa de la Mota, criada
8. feresa (fredat): en Nan, y altres del present bisbat
9. forçut: lo Nan
10. joyosa (molt alegra): Maria, la cuynera
11. moxa, estar tota moxa: ítem dita Maria, la cuynera
12. ranyoc (caganiu –se diu tan dels animals com dels aucells–, lo més petit): ítem en la Selva. Se diu en particular del caganiu dels porcells
13. rasor –la r no·s pronuncia (ganivet de butxaca, qu·es plega): ítem en Arenys
14. ratinyol (ratolí): Maria la sabatera
15. gastar sobergament: Joseph
16. temenza (temor): la Maria de Moyà
17. tustar (picar, y comunament, en Gerona y fora, picar a la porta): lo Nan
18. vellor (vellesa): un home de envers Olot

De totes aquestes formes, els diccionaris de Pere Torra (1640) i Lacavalleria (1696), que són els més usuals a l'època, només recullen *cabirol* i *feresa*. Al Torra hi trobem també *brouhet*, que és en realitat la mateixa forma registrada en l'anotació 3. Per tot això, és inqüestionable que la llista de Bastero parteix d'autèntiques fonts orals. Ho confirmaria, a més, el fet que es tracta de mots d'ús eminentment col·loquial, dels quals no hi ha documentacions literàries gaire antigues. La forma *ardidesa*, per exemple, el diccionari d'Alcover i Moll no la documenta fins a Massó i Torrents; *ratinyol*, mot genuïnament empordanès, en Víctor Català; *vellor*, en Ruyra –hi ha, no obstant, algunes excepcions a aquesta regla, com ara la paraula *temença*, que per a Coromines «ha restat un bé permanent de la llengua literària» però «sense ser freqüent en l'ús col·loquial» (DECat VIII, 385).

Tenen el mateix valor que els mots de la llista anterior alguns elements de fraseologia popular que trobem també recollits de forma esporàdica. Són aquests:

19. a regna solta (és regna, rena o renda: fre)
20. caticatasca, menjarem l'ou per Pasca: la germana de na Maria sabatera
21. fer dolència (fer dol): la cuynera Maria
22. venir a cap (madurar-se lo bony o inflor, etc.): [...] lo fuster (lo pare)

Però el nostre document pren un interès superior quan recull algunes altres anotacions que registren mots o accepcions no documentats en cap dels nostres repertoris lexicogràfics de consulta habitual. Per exemple:

23. anarcar (encortar –lo llop anarca la ovella–): ítem la germana de la Maria sabatera

Aquest verb, que es deu haver d'escriure *enarcar*, potser s'hauria d'explicar a partir de la imatge d'un pronunciat arquejament que es produeix en tot el cos dels animals quan es veuen amenaçats o *encortats* per algun perill. L'Alcover-Moll recull precisament l'adjectiu *anarcat*, en aquest sentit, a Benavarri (AlcM 1, 660).

24. En lo Rosselló: braçolar: granxular; braçol: braçola; raïm: rims; citrella: poal, y pitxell; noy y noya: minyó, etc. (noy no l'úsan); cotre (número quatre); meytadella (meytat); fustella –és mesura de vi (ítem porró, etc.)

D'aquesta petita llista de mots rossellonesos, no hem pogut documentar el terme *fustella*, que previsiblement es deu haver de relacionar amb *fusta* en el sentit de 'bóta o recipient per guardar el vi' (AlcM 6, 103). *Cotre* i *rims* són variants dialectals fonèticament extremes, prou conegudes (sobre *cotre* vegeu GHBad 130 i DECat VI, 889; *rim* a DECat VII 54-55). *Bressola* i *granxolar* són variants lèxiques característiques del rossellonès (AlcM 2, 664 i 6, 382), i la forma *minyó* és absolutament normal a l'època –tal com fa evident l'obra del clergue gironès Baldiri Rexach, estricte contemporani del canonge Bastero. *Citrella*, *poal* i *pitxell* són mots perfectament

documentats com a sinònims de 'càntir', només que *pitxell*, amb aquest sentit, Alcover únicament el documenta a Tortosa, Flix i Faió, llocs tots ben distants de l'Albera (AlcM 8, p. 618). Més avall ja ens vagarà de fixar-nos en algunes disfuncions geolingüístiques d'aquesta mena, i en d'altres encara més evidents.

25. escampallat (esbarriat): Maria, la cuynera

Aquesta forma tampoc no l'hem poguda documentar enlloc, però es tracta sens dubte d'una variant d'*escampillat*, del verb *escampillar*, típicament rossellonès, i originat potser pel creuament d'*escampar* amb *esparpillar*, també de sentit anàleg, segons Coromines (DECat II, 462).

26. gardenya, parriana, garona, truja; porc, bacó, tossino, goday

D'aquestes dues sèries de sinònims s'ha de destacar la forma *garona*, que el diccionari d'Alcover i Moll no recull. Coromines té notòries dificultats per explicar aquest mot a partir d'un passatge del *Llibre de les dones* d'Eiximenis, que és, segons sembla, l'única documentació literària que se n'ha trobat (DECat IV, 378-379). De tota manera, el valor que aquí se suggereix, com a sinònim de 'truja', no casa amb la interpretació que en fa Coromines dins del text eiximenià, encara que potser permetria de fer-ne una lectura alternativa.

27. grandosa (molt grossa –parlant de una barca): ítem un estudiant de la costa de mar

No ens consta enlloc aquesta forma, potser perquè és un localisme propi d'una àrea tan "cèntrica" com la Costa de Marina del bisbat gironès –és estrany, per cert, que Coromines no la reculli, bon coneixedor com era del parlar dels pescadors d'aquesta zona. Segurament la podríem explicar a partir de l'adjectiu *grandiós*, però no pas sense notables problemes, ja que aquest darrer és un terme divulgat molt tardanament, i propi d'un llenguatge llibresc i retòric (DECat IV, 612)

28. fray, y en lo femení fraya (germà, germana): se usa per tot arreu, [...] en moltas parts del bisbat de Girona

Coromines documenta la forma *frae* com a variant de *frare*, sobretot en posició proclítica, com una forma bastant general a l'edat mitjana. Després, diu –manllevant la informació del diccionari d'Aguiló– que la forma *frai*, per *germà*, «ha quedat en ús a Vic en llenguatge un poc murriesc» (DECat IV, 167). L'observació de Bastero, per tant, permet ampliar l'abast territorial i social de l'ús d'aquest terme, i també documentar la forma *fraia*, de creació analògica forçosament tardana. En fi: una vegada més, el presumpte iberoromanisme lèxic del "català modern" se'ns posa obertament en qüestió.

29. timorejar (tenir temor): la mare d'en Nan

Ni Alcover ni Coromines documenten aquest verb, encara que sí que registren com a adjectiu el seu participi *timorejat*, que el *Diccionari català-valencià-balear* atribueix al parlar de Reus (AlcM 10, 288).

30. traboc (vòmit, còlica): ítem lo escolà del difunt doctor Recort, lo qual escolà és de Ventalló, y deya, parlant de la malaltia de dit difunt: *–Tenia traboc*. I jo, fent-li explicar, diguí: *–Que vomitava?* Digué: *–sí. –I per baix, també?* Digué sí, que sempre y molt sovint tenia traboc, y morí que la sessió may lo pugué exir y prest fou com un gel, y ab suor etc.

No hem pogut documentar enlloc aquesta paraula, que previsiblement té a veure amb el verb *trabucar* ('capgirar', 'tombar', 'fer caure alguna cosa variant la inclinació'), modificat per una etimologia popular que el relacionaria amb *boca*, i que evitaria, de passada, l'homofonia amb el mot *trabuc* 'arma de foc'. En qualsevol cas, tampoc no consta que el verb esmentat pugui tenir aquest sentit de 'vomitar' (vg. AlcM 10, 410; i DECat II, 314).

31. xericar (xurriar)

Cap de les fons consultades no fa sinònims aquests dos termes *–xericar* és equivalent a 'xisclar', i *xurriar* vol dir 'rajar'. No queda clar quin dels dos sentits es fa extensiu de l'un a l'altre (¿podríem pensar en un hipotètic *xurriar*, variant formal de *xurriacar* 'fuetejar', més pròxim semànticament al terreny de les xisclades?), però certament no el tenim documentat fins ara.

32. zanuc (granota, y pròpriament las que són totas verdas, que en Barcelona diuen reynetas); deport (passeig –aquí hi ha un bon deport); malaltús (malaltís, enfermís); aquitiar (aquietar): Mariano Pérez, beneficiat de la Seu, fill de Estanyol

No podem documentar ni el terme *zanuc*, ni *aquitiar*, que no és altra cosa que una variant fonètica d'*aquietar*, anàloga a *enquitiar* (per *enquietar*), que sí que documenta Coromines, seguint el diccionari d'Aguiló, «a Camprodon i a Muntanya» (DECat VI, 952). *Deport* aquí sembla tenir un sentit translatici, a partir de l'efecte de *recreació* o *plaer* que pot proporcionar un passeig; però aquell és, en realitat, el sentit propi d'aquest mot que, en paraules de Coromines, «es va antiquar força després de l'edat mitjana» (DECat VI, 735). *Malaltús*, finalment, és una forma considerada valenciana –que no apareix registrada fins al diccionari de Josep Escrig (1851)–, i ens posa en guàrdia sobre alguns altres suposats "creuaments" dialectals, a què ens referirem més avall.

La part que és de molt la més interessant en la llista de Bastero l'ocupa un darrer grup de paraules i expressions que, tot i que les tenim avui perfectament documentades i

conegudes, ens desconcerten perquè desafien els esquemes preestablerts per la lingüística històrica. Uns esquemes sempre basats, és clar, en l'estudi dels testimonis lingüístics escrits. Aquests mots susciten, efectivament, una reflexió molt més profunda, que és el que motiva i justifica en el fons el present treball. Fixem-nos en les anotacions que segueixen. En primer lloc, hi trobem recollides –preses de la parla espontània de diverses persones incultes de les immediacions de Girona, que vivien (i parlaven) en ple segle XVIII – unes formes com les següents:

33. adés (ara y adés): usat en lo Empordà y altras parts –jo ho he ohit a una dona de Rupià y a altres; també hòmens

L'adverbi *adés*, que agermana el català amb l'occità, l'italià i altres llengües romàniques, sabíem que havia estat d'ús general en la llengua antiga, però que modernament havia quedat restringit, seguint Coromines, als dominis del valencià, del nord-occidental, a Cerdanya, i fossilitzat en la construcció *adés-i-ara* en el dialecte balear (DECat I, 45-46) *Ara i adés*, apunta Coromines en un altre lloc, és «l'ordre medieval» d'aquesta locució. El fa «supervivent en alguna localitat valenciana, particulament en la pronúncia relaxada i contracta *ayadés* (a cada moment)» (*ibid*., 45). La imprecisió –¿calculada?– en la datació de l'ús d'*adés* en els diversos territoris no ens permet ara de filar més prim, però, sigui com sigui, i a conseqüència de l'anotació presa pel canonge de Girona, sembla clar que el "modernament" de Coromines ha de voler dir, per força, "més ençà del segle XVIII".

34. allanguit (*–dau-li menjar, que és allanguit!*): ítem una dona passant per Pedret, parlant de un burro que era molt magre

D'aquest apunt, els que ens interessa no és el participi del verb *allanguir* 'aprimar', que els nostres diccionaris documenten perfectament, sinó la forma verbal que apareix de trascantó en la transcripció, suposem que literal, de la frase pronunciada per una gironina que passava pel barri menestral de Pedret. La terminació *antiga* de l'imperatiu en *-au*, que avui només conserven els parlars balears i algunes zones del català occidental (GHBad 346-347), havia de ser tan normal a Girona a mitjan segle XVIII que el canonge Bastero ni l'adverteix en la seva anotació "de camp"!

35. estrassat (molt usat, en parlant de roba): ítem Joseph

Coromines, com Alcover, parla únicament d'un «antic verb *estraçar*, conegut antigament en castellà, portuguès i altres parlars romànics, i derivat del simple *traçar* que també s'hi havia usat, un i altre amb el sentit d'*esqueixar*» (DECat III, 795). Un verb, per tant, que aparentment es pot documentar només en textos medievals, com el de Francesc Ferrer (s. XV) que retreuen aquests autors.

36. grimar (se diu dels cunills quant júgan y sàltan): ítem Sardà

Aquest sentit, que no registren ni el diccionari d'Alcover i Moll ni l'etimològic de Coromines, podria ser metafòric, per la imatge que suggegeix una batalla d'esgrima. Però el verb *grimar*, per a aquest sentit, és considerat antic, i només documentat en textos medievals (AlcM 6, 413; DECat III, 590).

37. faíen (feyan); jaquir (deixar); adot (dot); aprés (després); enquitiar (enquietar); putinera; matinent: una dona –la sorda– de Sant Esteve de Llém[ena]

El testimoni d'aquesta dona sorda de Sant Esteve de Llémena (rodalia de Girona) resulta certament inquietant. Deixant de banda l'*adot*, que és un tipus de vulgarisme ben conegut, per pròtesi vocàlica (GHMoll 160), l'*enquitiar*, a què ja hem fet referència més amunt, i l'adjectiu ben comú *potinera*, les paraules que li sent Bastero tenen també per a nosaltres ressonàncies ben medievals. Les primeres impressions no són sempre encertades, i en efecte el gran Coromines ja ens adverteix que l'adverbi *aprés*, compartit amb occitans i francesos, no ha pas desaparegut encara del tot en català, «si bé en l'ús barceloní i de la llengua comuna té regust de cosa vella i desacostumada» (DECat VI, 796). Igual passa amb *jaquir* ('deixar'), un verb de fondes arrels feudals, que «encara que avui ens soni tan medieval a la gent de ciutat ... continua encara viu a gran part de les comarques del Principat i els Comtats. Més, com més al nord...» (DECat IV, 879). Se'ns confirmen, però, les expectatives amb *faïen* i *matinent*. Aquesta darrera forma, que no tenim documentada, ha de ser variant de l'adverbi *mantinent* ('de seguida', 'immediatament'), paral·lel al francès *maintenant*, i localitzat en català exclusivament en textos medievals (DECat V, 331-332). ¿Com havia pogut sobreviure una forma tan vetusta entre la població més anònima de l'àrea de Girona sense que n'hàgim tingut mai cap constància, ni ens n'hagi pervingut cap resta? D'altra banda, les solucions febles de l'imperfet en verbs com *fer*, que perden la consonant final del tema verbal com a conseqüència de la seva posició intervocàlica, la gramàtica històrica les considera antigues, perquè no han experimentat encara el desplaçament accentual imposat per la tendència antihiàtica, i tampoc no s'hi ha produït, si s'escau, com ara en aquest cas, la inflexió de la vocal precedent, processos fonètics, tots aquests, que no es poden situar més enllà del llindar del segle XV (GHBad 349). ¿De quina manera hem d'interpretar la pervivència d'una forma com aquesta, si l'únic reducte dialectal d'alguns imperfets febles d'aquest tipus, com van observar Pere Barnils (Barnils 1913, ßß 209-213) i després Sanchis Guarner (Sanchis 1950, ßß 190, 201 i 203), han estat alguns parlars meridionals, i en especial l'alacantí, a l'altra punta del mapa, com qui diu, de la vall de la Llémena?

38. presar (apreciar); renovellar (renovar): lo Mateu Sala de la riera de Sió, ço és de Puigvert

El verb *renovellar*, «molt usual a l'edat mitjana i restaurat pel llenguatge literari» (DECat V, 975), no presenta un interès especial, ja que bé va haver de perviure en algun reducte lingüístic entre la gran divulgació medieval i la seva restauració literària. En canvi, la forma *presar*, per *prear*, és generalment tinguda per arcaica –Moll observa que «*Ty* precedido de vocal y en posición protónica ha passado a *s* (pronunciado *z*) ... y final-mente ha desaparecido en la época de la pérdida de la *z* intervocálica procedente de D, S o Cᵉ» (GHMoll 145)–, i encara que Coromines adverteixi que «la variant arcaïtzant ... aquest verb [la] mantingué més llargament que d'altres mots» (DECat VI, 807), només arriba a documentar-la en el *Corbatxo* de Narcís Franch (s. XV). A la ribera del Sió, ¿no hi arribaven a temps els canvis més regulars de l'evolució fonètica del català?

39. rodon (rodó): Roura de Gànix

Aquesta és la forma medieval més estesa de l'adjectiu llatí ROTUNDUS, que modernament ha perviscut només, segons Coromines, en el rossellonès estricte –pronunciada [rudún] (DECat VII, 386-387). Sembla clar, però, que al XVIII l'extensió del mot devia ser encara considerable, com sigui que Bastero la recull d'un informant de Gànitx, al terme de Llagostera (rodalia de Girona).

40. sovreria (toscà *sovercheria*): ítem Maria la sabatera

El diccionari d'Alcover i Moll considera que aquest terme –que equival a 'excés', 'acció violenta i abusiva'– és «antic», i el troba només en textos medievals (AlcM 9, 957). La documentació més moderna en Coromines és de *La fi del comte d'Urgell* (DECat VII, 974).

41. sotsobre (toscà *sotto sopra*): ítem en Arenys

El valor adverbial que sembla concedir Bastero a aquest terme, idèntic al que té en italià general, és considerat també medieval en català. Es diu que el mot només ha perviscut en l'expressió *de sotsobre*, usada per Verdaguer (DECat VIII, 118). Convé dir, amb tot, que podem trobar escadusserament aquest adverbi en algun text literari amb una certa sensibilitat dialectal, com ara en *La barca nova* d'Ignasi Iglésias (Iglésias 1907, 150).

42. voltejar la plaça (voltar la plaça, dar una volta per la plaça): Maria la cuynera

Aquest verb, documentat profusament a l'edat mitjana, Coromines el considera estrany al català modern, si no és en el seu més específic sentit nàutic, o en el restringit de 'fer voltar les campanes' (DECat IX, 368-369).

D'una altra banda, resulta que entre aquests parlants gironesos, o a tot estirar centrals –d'una informant se'ns diu que és de Moià– i rossellonesos, documentem solucions que tothom considera genuïnament nord-occidentals o valencianes, per no dir solucions que apropen el català a altres varietats romàniques fins a uns límits no previstos:

43. arbuxell (diminutiu d'arbre –toscà *arbuscello*): ítem una dona de Llambillas

Coromines diu que aquest és un «mot d'extensió molt limitada, sobretot valencià» (DECat I, 362), a part que el suposa un antic manlleu de l'italià, no vinculable al topònim valencià *Albuixec* (OnCat II, 93) –un mot, doncs, d'ús essencialment literari, impropi del registre espontani, i encara menys si es tracta del de les pageses de Llambilles, a la rodalia de Girona.

44. nàxera o néxara: nàxer o néxer (lat. *nascere*): Maria la cuynera

El que Bastero constata en aquest apunt és, sens dubte, l'ús de la variant formal en *-re* de l'infinitiu d'aquest verb, anàloga a la de la majoria de verbs de la seva classe, que tenen en llatí la terminació -ERE àtona. La forma *néixere* (pronunciada [né?'ra]) està perfectament documentada per Coromines en diversos indrets del bisbat de Girona (DECat V, 906). Avui encara hi és perfectament viva i distingible. Tanmateix, el que sobta d'aquesta nota és la constatació d'una aparent coexistència, en boca d'un mateix locutor, dels dos radicals catalans d'aquest verb a l'infinitiu: el més regular *neix-* (que mostra el resultat normal de A+SC' davant de *-e*) i l'analògic *naix-*, creat, segons Coromines, per la influència de formes com *naixem*, *naixeu*, *naixia*, etc. (*ibid*., 901). Diem que sobta perquè l'adscripció geogràfica de les dues formes és molt clara, segons la gramàtica històrica, des del principi, i es correspon si fa o no fa amb la distribució actual: *nàixer* (i la seva variant més meridional *naixtre*, que no és ben bé el *nàxera*, però s'hi assembla) és forma del tortosí i del valencià, a banda d'una franja més septentrional del territori occidental, cosa que fins i tot fa pensar a Coromines que, com que aquesta distribució «correspon en gran part al territori mossàrab, una influència d'aquesta llengua no és del tot impossible» (*ibid*, 905). ¿Com hem d'interpretar l'atestació a Girona d'aquesta solució tan teòricament "occidental"? No és admisible pensar que la informant podria ser valenciana o ribagorçana, perquè en aquesta llista la mateixa persona realitza formes ben típicament catalanes o nord-orientals, com ara *esquerpa* i *escampallat*; i hem de convenir també que el mateix reportador no deu trobar estrany en absolut el polimorfisme, ja que el que li interessa de documentar, com hem vist, són només les variants paroxítones. ¿Vol dir, tot plegat, que l'infinitiu *nàixer* coexistia amb *néixer* a molts més llocs del domini català en l'època de Bastero? ¿És irrellevant, aquí, recordar que la llengua d'oc té les formes *nais*, *nàisser*...?

45. triscar: la Maria de Moyà

Una cosa semblant passa amb aquest mot, variant formal del verb *trescar* ('caminar de pressa', 'feinejar activament'), que Alcover atribueix al català nord-occidental i al valencià en el seu ús general, i que només localitza en el català oriental en un sentit molt restringit d'«entrar i sortir del rusc les abelles per aplegar la mel de les flors» (AlcM 10, 498) –i això, encara, a l'Empordà i a Mallorca, però no pas a Moià... ¿Haurem de creure que l'actual compartimentació espaial de les dues formes d'aquest verb és una manifestació recent, que no funcionava tres-cents anys enrere?

46. venir a fer abitanza (venir a estar a Gerona): ítem un home vell de Crespià, esmola ganivets

Encara un altre cas aparentment desconcertant. Coromines afirma que *habitança*, que apareix en el *Diccionario valenciano-castellano* de Josep Escrig (1851), «és un mot sobretot valencià, lamentablement desdenyat, que hauria permès prescindir del bàrbar castellanisme *vivienda*...» (DECat IV, 772). Més avall, en la mateixa entrada del diccionari etimològic, confirma que és «també mallorquí (cançó popular citada per AlcM), però molt corrent en el País Valencià, almenys en totes les zones del valencià central i transsucrònic (i potser a la resta)...» (*ibid*.) Els vells de Crespià, entre l'Empordà i la Garrotxa, devien posseir també, pel que sembla, uns coneixements dialectals prou esmolats.

47. dir de no: un pagès de Sarrià [de Ter]

¿I què podem dir, finalment, d'aquesta construcció, que no recull cap dels nostres manuals de gramàtica històrica, ni l'hem poguda documentar en cap treball sobre sintaxi catalana, mal que sigui medieval, i que ens acosta d'una manera tan ostensible a altres varietats romàniques ben distants en l'espai? És ben probable que una tal solució vagi cridar l'atenció a Bastero perquè li sonava molt "italiana". Doncs bé; ens podem preguntar raonablement, ¿quantes altres construccions –"franceses", "italianes" o "castellanes"– no devien circular encara al segle XVIII per un terreny com el de l'oralitat lingüística romànica, molt menys *diferenciat* del que ens podrien fer creure els textos i les diverses tradicions literàries?

LA LLENGUA ABANS DE LA HISTÒRIA

Afirmava Matteo Bartoli, pare de la neolingüística, que, «di due fasi linguistiche, quella ch'è documentata prima è di solito la più antica» (1925, 3). La ciència lingüística ha operat sovint atenent-se a unes premisses tan simples com aquesta: dintre d'un hipotètic procés d'evolució sistemàtica, com més antic és un testimoni escrit, més

antiga és l'existència del tret lingüístic que recull. Però alguns estudiosos, tocats per la història *social* de les llengües, ja van advertir fa molts anys de la inoperància que suposava pensar que el desenvolupament de les llengües «s'est fait régulièrement, d'une façon continue, sans accident extérieur» (Vendryes 1923 [1978, 333]). El context cultural ha d'haver condicionat necessàriament la plasmació escrita dels diversos trets idiomàtics. També sembla que per a la història interna de les llengües no seria concebible que hi pogués haver fases lingüístiques no documentades. I bé; aquí n'hem donat uns quantes. I més que se'n podrien retreure, si testimonis com el dels fulls de Bastero abundessin. Sota la catifa uniforme de les llengües establertes s'hi troba, en efecte, una «poussière de parlers, avec laquelle il serait impossible d'opérer» (Meillet 1982, 128). Els arbres, ¿ens poden tapar el bosc? La lingüística, ¿ens ha privat de veure la llengua real? Segons com, sí.

Quan transitem per la realitat de l'Antic Règim, abans que no s'inventi la lingüística, ens assalta un mar de dubtes sobre les certeses del treball de la gramàtica històrica i de la dialectologia convencionals. La solidesa de les evolucions i dels mapes prefixats pot arribar a trontollar. La reconstrucció que en deriva no és tan clara com de vegades ens pensem. S'hi interposen formes que crèiem prescrites, localismes que suposàvem propis d'un altre territori. Les "àrees lingüístiques" més ben perfilades perden punts de referència segurs, i s'exposen a la indefinició. A la llum d'un document com el que ens proporcionen les notes de Bastero, tan humil com es vulgui, i a l'espera que algun dia en puguem rehabilitar d'altres, se'ns comencen a posar en qüestió els dos eixos més clàssics de la variació lingüística: el diacrònic i el diatòpic. D'alguna manera, se'ns planteja si realment les coses es deien *on* i *quan* convindria que s'haguessin dit per justificar la seva distribució actual. Se'ns planteja, en definitiva, la fiabilitat de la idea de canvi lingüístic: de la predeterminació casuística del canvi lingüístic ¿Són suficients els principis acordats tradicionalment des de la dialectologia i la gramàtica històrica? Creiem que no. La realitat devia ser més vària, més complexa del que ens dibuixen les isoglosses i certifiquen les diverses famílies de la lingüística.

Un cop admeses les aportacions positives del mètode de reconstrucció, potser ara és hora de transcendir-les. Potser és hora de repensar, en primer lloc, els dialectes en el món en què s'havien desplegat sense competidors. No pas en un món quadriculat i perfecte, fet a mida d'unes lleis conclusives. Fruit de les Llums, adverteix Isaiah Berlin, ens ha pervingut una concepció teledirigida de la història, «una teleologia segons la qual tot conspira cap a una solució final harmònica». Al darrere d'aquest pensament, i malgrat el camuflatge del pretès racionalisme que hi subjau, s'amaga un «enfocament profundament antihistòric de la naturalesa dels homes i de les societats» (1959, 68). S'hi amaga la il·lusió de la raó, que ja sabem què pot arribar a engendrar. Per a nosaltres, s'hi amaga, prenent-li paraula a Josep M. Nadal, «un mite». Un mite que s'ha prodigat per «gairebé tota la reflexió lingüística produïda de finals del segle XVIII ençà» (Nadal 1999, 10). Un mite que ha recolzat en una determinada concepció ideal de la llengua, i no pas en l'observació de la llengua mateixa, en viu i en directe.

Els historiadors necessiten, com vol el gran Berlin, «la capacitat de penetració imaginativa», sense la qual els ossos dels passat es mantenen inerts (1959 [1995, 83]). Encara que sigui arriscat de fer-ho, s'ha de desplegar aquesta imaginació interpretativa. Encara que l'intent pugui pecar d'inexactitud. ¿O és que ens caurien els anells si reconeguéssim en la lingüística històrica i en la neolingüística dialectològica, més que un demiürg infal·lible, una ciència sempre provisional, una ciència "inexacta"?

August Rafanell / Francesc Feliu
Universitat de Girona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AlcM: Antoni Maria Alcover i Francesc de Borja Moll, *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Editorial Moll, Palma de Mallorca, 10 vols.,1926-1962.

DECat: Joan Coromines, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Curial Edicions Catalanes / Caixa de Pensions, Barcelona, 9 vols.,1980-1991.

GHBad.: Antoni Maria Badia i Margarit, *Gramàtica històrica catalana* (1951), Tres i Quatre, València, 1981.

GHMoll: Francesc de Borja Moll, *Gramática histórica catalana*, Gredos, Madrid, 1952.

OnCat: Joan Coromines, *Onomasticon Cataloniae*, Curial Edicions Catalanes / Caixa d'Estalvis i Pensions de Barcelona, Barcelona, 7 vols., 1989-1997.

Barnils 1913: Pere Barnils, *Die Mundart von Alacant*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1913.

Bartoli 1925: Matteo Bartoli, «Introduzione alla neolinguistica (principi-scopi-metodi)», *Biblioteca dell'«Archivum Romanicum»*, sèrie II, vol. 12.

Bastero 1997: Antoni de Bastero, *Història de la llengua catalana*, edició a cura de Francesc Feliu, Eumo Editorial / Universitat de Girona, Vic / Girona, 1997.

Berlin 1959 [1995]: Isaiah Berlin, «Giambattista Vico y la historia cultural», dins *El fuste torcido de la humanidad. Capítulos de historia de las ideas*, Península, Barcelona, 1995 (2ª ed.), 65-83.

Certeau, Julia & Revel 1975: Michel de Certeau, Dominique Julia i Jacques Revel, *Une politique de la langue. La Révolution française et les patois*, Éditions Gallimard, París, 1975.

Chambers & Trudgill 1980: J. K. Chambers i Peter Trudgill, *Dialectology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980.

Covarrubias 1611: Sebastián de Covarrubias Orozco, *Tesoro de la Lengua Castellana o Española*, Luis Sánchez, Madrid, 1611.

De Mauro 1963 [1986]: Tullio DE MAURO, *Storia lingüística dell'Italia unita*, Editori Laterza, Roma/Bari, 1986 (3ª ed. dins d'aquesta editoral).

Encyclopédie 1765: Denis DIDEROT, *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonnée des sciences, des arts et des métiers, par une société des gens de lettres*, vol. XII, Neuchâtel, 1765.

Feliu 1997: Francesc FELIU, *L'obra filològica d'Antoni de Bastero i Lledó. Edició de la Historia de la llengua catalana* (Tesi Doctoral. Edició en microfitxa), Servei de Publicacions de la Universitat de Girona, Girona, 1997.

Feliu 1999: Francesc FELIU, "Coneixement i percepció de la llengua catalana en l'obra d'Antoni de Bastero", dins Pep VALSALOBRE & August RAFANELL eds., *Estudis de filologia catalana. Dotze anys de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes, Secció Francesc Eiximenis*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999, 89-128.

Ferrer i Gironès 1985: Francesc FERRER I GIRONÈS, *La persecució política de la llengua catalana*, Edicions 62, Barcelona, 1986 (6ª ed.).

Formigari 1977: Lia FORMIGARI, *La linguistica romantica*, Loescher Editore, Torí, 1977.

Iglésias 1907: Ignasi IGLESIAS, *La barca nova. Drama en tres actes*, Tip. «L'Avenç», Barcelona, 1907.

Kremer-Marietti ed. 1981: Jean Jacques ROUSSEAU, *Essai sur l'origine des langues*, edició a cura d'Angèle KREMER-MARIETTI, Aubier Montaigne, París, 1981.

Malkiel 1976: Y. MALKIEL, «From Romance Philology through Dialectal Geography to Sociolinguistics», *Linguistics*, 177 (1976), 59-84.

Matarrese 1996: Tina MATARRESE, *Storia della lingua italiana. Il Settecento*, Il Mulino, Bolonya, 1996.

Meillet 1982: A. MEILLET, *Linguistique historique et linguistique générale*, Slatkine/ Champion, Ginebra / París, 1982.

Monteagudo 1999: Henrique MONTEAGUDO, *Historia social da lingua galega*, Editorial Galaxia, Vigo, 1999.

Nadal 1999: Josep M. NADAL, «*Són les llengües semblants a les aigües del mar*»: normativa i història de la llengua», dins Pep VALSALOBRE & August RAFANELL eds., *Estudis de filologia catalana. Dotze anys de l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes, Secció Francesc Eiximenis*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999, 9-27.

Pensado 1974: J. L. PENSADO, *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*, Editorial Galaxia, Vigo, 1974.

Pers 1857: Magín PERS Y RAMONA, *Historia de la lengua y de la literatura catalana, desde su origen hasta nuestros dias*, Imprenta de José Tauló, Barcelona, 1857.

Pop 1950: Sever POP, *La dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*, I, Imprimerie J. Duculot, Lovaina, 1950.

Rafanell 1989: August Rafanell, «Uns escolis inèdits escrits a la primeria del segle xviii», dins Antoni Ferrando & Albert G. Hauf, *Miscel·lània Joan Fuster*, I, Departament de Filologia Catalana (Universitat de València)/Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989, 249- 260.

Rafanell 1990: August Rafanell, «Una polèmica prosòdica a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona», *Caplletra*, 9 (1990), 167-177.

Rafanell 2000: August Rafanell, *El català modern. Set estudis d'història cultural*, Empúries, Barcelona, 2000.

Ricken 1978: Ulrich Ricken, *Grammaire et philosophie au siècle des lumières*, Publications de l'Université de Lille, Arràs, 1978.

Robins 1967: R. H. Robins, *A Short History of Linguistics*, Longman, Londres / Nova York, 1997 (4ª ed.).

Rossich 1995: Albert Rossich, «Una qüestió d'història de la llengua catalana: el reconeixement de la vocal neutra», dins *La llengua catalana al segle XVIII*, a cura de Pep Balsalobre i Joan Gratacós, Quaderns Crema, Barcelona, 1995, 119-200.

Sanchis 1950: Manuel Sanchis Guarner, *Gramàtica valenciana*, Torre, València, 1950.

Vendryes 1923 [1978]: Joseph Vendryes, *Le langage. Introduction linguistique à l'histoire*, Éditions Albin Michel, París, 1978.

Veny 1986: Joan Veny, *Introducció a la dialectologia catalana*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1986.

Vitale 1988: Maurizio Vitale, «Di alcune rivendicazioni secentesche della "eccellenza" dei dialetti», *La veneranda favella. Studi di storia della lingua italiana*, Morano Editore, Nàpols, 1988.

JOAQUIM MARTÍ MESTRE

LLENGUA I SOCIETAT EN LA MEDICINA TRADICIONAL I POPULAR DELS SEGLES XVIII I XIX

1. Els escrits de medicina en llengua catalana compten amb una llarga i fecunda tradició, que es remunta a l'època medieval. El català va demostrar ben aviat la seua aptitud com a vehicle de comunicació científica i mèdica. En la nostra llengua es van escriure originàriament algunes obres, com receptaris i tractats sobre la pesta,[1] però foren sobretot les traduccions les que, durant els segles XIV i XV, ocuparen la literatura mèdica en la nostra llengua i permeteren ampliar el públic lector potencial de la producció mèdica més enllà dels professionals amb formació universitària, tant entre els pràctics de la medicina sense formació acadèmica com entre els membres no professionals de la noblesa i la burgesia, molt sensibilitzats pels problemes de la salut i la malaltia (cf. Ll. Cifuentes, 1997; Ll. Garcia Ballester, 1988:98).[2]

L'ús del català en aquesta mena de textos no s'interrompé en els segles següents, si bé cada vegada anava quedant més restringit a la difusió manuscrita. Fins i tot després del Decret de Nova Planta el català era, juntament amb el llatí, una llengua conreada pels metges catalans en els seus escrits tècnics. Això és prou evident en els tractats de cirurgia, que d'aquesta manera facilitaven l'accés dels estudiants als continguts de la matèria, ja que molts cirurgians desconeixien el llatí.[3] Igualment, dos metges ripollesos de la segona meitat del segle XVIII, Eudald Raguer i Pere Puig, són autors d'obres sobre pediatria i obstetrícia en llengua catalana. Dels segles XVIII i XIX es coneixen també, en català, receptaris i relacions de remeis,[4] un vocabulari farmacològic llatí-català del

(1) Per a l'ús del català en els tractats de pesta, vegeu F. Ribas i Pontí (1988).

(2) Per a una relació dels escrits mèdics medievals en llengua catalana, vegeu M. Batllori (1947:59-62), M. Sanchis Guarner (1957), F. de B. Moll (1982:322-323), S. Riera Tuèbols (1983:61-64, 69-70), C. Riera (1994:11-22) i Ll. Cifuentes (1997). La *Bibliografia Medical de Catalunya* (Barcelona, 1918) conté la referència de nombrosos tractats i obres mèdiques de tots els temps. Ll. Cifuentes està treballant en «un ampli i acurat catàleg de literatura mèdica i filosofico-natural medieval i renaixentista en català» (cf. 1997:11).

(3) Vegeu P. Vallribera i Puig (1987:40-46), el qual ha

Caplletra 31 (Tardor 2001), pp. 173-212

segle XVIII (X. Arderiu, 1992), així com diversos índexs i vocabularis, en obres escrites en castellà, amb les denominacions catalanes de substàncies medicinals i de malalties.[5] A això cal afegir la continuïtat ininterrompuda de l'ús oral de la nostra llengua en la medicina popular, de vegades amb plasmació escrita, com veurem en la segona part d'aquest article (§ 4).

La llengua catalana, per tant, no ha deixat mai d'utilitzar-se en el camp de la medicina i la farmacologia, i no únicament a nivell oral, sinó també escrit. I és que davant el desconeixement del llatí, tret d'una minoria il·lustrada, i de la comprensió limitada del castellà, encara al segle XIX,[6] el català, si bé sense el prestigi científic i acadèmic del llatí o politicosocial del castellà, com a llengua pròpia dels nostres països, era també la més propera i de comprensió immediata. Això unit al seu valor simbòlic vehiculador de solidaritat o cohesió grupal entre la gran majoria catalanoparlant, a l'existència d'una tradició d'ús científic i tècnic que mai no s'havia arribat a perdre totalment, i a l'arrelament dels noms catalans de les malalties i dels remeis i productes guaridors,[7] afavorí la continuïtat del català en la literatura mèdica.

Entre els receptaris cal incloure un text manuscrit poc conegut de la primera meitat del segle XIX conservat a la Biblioteca Serrano Morales de l'Ajuntament de València (ms. 6735).[8] A pesar del seu anonimat, la caracterització lingüística permet ubicar-lo dins del valencià, amb una presència molt estesa de l'apitxament gràfic. En confirma la datació la inclusió d'algunes còpies de receptes i de remeis extrets de la premsa de l'època: contra la pesta «en la *Gazeta de Govierno* del domingo 16 de julio 1820 se lee lo siguiente» (f. 12v), una recepta per a extraure l'amargor de la quina procedent de la *Gaceta de Govierno* del 15 de desembre de 1820 (fs. 13v-14r), una extensa descripció de la febra groga, que inclou les mesures preventives (f. 15v), el mètode curatiu, el mode d'administrar les medicines i la dieta a observar en la curació (fs. 18r-23r), extreta de la *Gazeta de Madrid* del 16 i del 18 d'octubre de 1821, i, per últim, una notícia sobre el tractament de la ràbia a Ucraïna, també de la *Gazeta de Madrid*, del 4 de gener de 1822 (fs. 25r-26r).

El llibre està format per 38 folis, sense numerar, més un de guarda en pergamí davant i darrere. Amida 144 x 100 mm. La coberta és de cartó folrat de pell vermella. Porta com a títol *Varias recetas*. Els folis 28 a 35 estan en blanc. La part en català ocupa els nou primers folis i inclou trenta-quatre receptes diferents. La resta està escrita en castellà, de la mateixa mà que l'anterior, fins al foli 27. En el foli 9 hi ha dues receptes en castellà, com també en el foli 6v. La part castellana presenta en general les mateixes característiques que la catalana, a excepció, com ja hem dit, de les quatre notícies procedents de la premsa. Des del punt de vista lingüístic, en aquesta part és de notar la presència d'alguns catalanismes, prova d'un domini imperfecte del castellà en l'autor. Per exemple, *un perolito* (f. 17r), «*bulle* con poco fuego» (f. 17r), «se toman unas *labores* que cria la higuera infernal» (f. 17v), pel castellà *semillas*; «Las da *peguntas*, 8 onzas

estudiat l'obra mèdica en català dels cirurgians Anton de Borja i Carles Pallejà. Del segle XVIII és també la traducció al català dels *Principles de cirurgie* de Georges de Lafaye, possiblement per part del jove cirurgià vallespirenc Jeroni Vilanova (cf. P. Vila, 1995).

(4) P. Gispert-Saüch (1988) ha editat i estudiat uns remeis mèdics manuscrits anònims de finals del segle XVIII o de bon començament del XIX. En la ja esmentada *Bibliografia Medical de Catalunya* es cita un *Receptari mèdic-farmacèutic*, manuscrit, en llatí i català, probablement de principis del segle XIX, així com uns *Remeys casulans* (Vendrell, 1899) del metge Manel Romeu Guimerà (*ap.* P. Marcet, J. Solà, 1998:306, 1790). En el llibre anònim *Nuevos secretos de naturaleza* (Girona, 1843, ps. 242-263) es contenen unes «Receptas que usaba lo cèlebre doctor Bahí de la Pera, las que se han deixat en son idioma original en obsequi dels seus compatricis los catalans» (*ap.* P. Marcet, J. Solà, 1998:683-684). Pere Vallribera i Puig (1987:42) cita en un manuscrit miscel·lani sense data de la Biblioteca de Catalunya (ms. 1401) un *Tractat de reseptas*, que en recull una gran quantitat. El ms. 167 de la Biblioteca Municipal de Perpinyà conté un *Recull de receptes mèdiques* en català, castellà i francés dels segles XVIII i XIX (P. Vila, 1995:56).

(5) Vegeu P. Marcet, J. Solà (1998:589-590, 611, 628, 699, 753, 884, 888, 1066, 1502-1503, 1527, 1531-1532, 1571, 1671).

de *saín*» (f. 9r), «se saca en estar *helado*» (f. 17v), per *frio*, calc del valencià *gelat*, que col·loquialment hi ha desplaçat *fred*.

Després dels vuit folis en blanc, s'inclou, també en castellà i amb el mateix tipus de lletra que la resta del manuscrit, un breu vocabulari farmacològic, que ocupa dos fulls i mig (36v, 37 i 38). És un llistat d'equivalències amb el nom de diversos productes i preparats utilitzats en farmàcia. Predominen els productes químics i minerals, encara que també n'hi ha de vegetals. Pot resultar interessant en l'estudi de la creació i adaptació dels neologismes en la llengua veïna. Generalment s'estableix la correspondència entre la denominació científica o tècnica i la comuna. Per exemple: «nitrate de plata - piedra infernal», «óxide de plomo sulfurado - plomo quemado», «carbonate líquido de amoniaco - espíritu de cuerno de ciervo», «áccido acetos o vinagre puro», «lavéndula - espliego», «juníperi - enebro», «quercus: la encina», «suber: el alcornoque», «áccido nítrico es aguafuerte», «áccido muriático es espíritu de sal». Encara que de vegades ambdues denominacions semblen tècniques: «nitrate de potasa antimonial o tártaro emético», «óxide de antimonio blanco - antimonio diaforético», «azetate líquido de hierro - vitriolo líquido de marte». Algunes entrades tenen la forma d'aclariments: «espíritu alcalino - Se llamaba así antes al amoniaco puro o alcali volátil cáustico que se obtenía de la destilación del amoniaco con la sal», «zinc es un metal», «óxide de mercurio sulfurado roxo - cinabrio, que es azufre y mercurio». S'inclou la manera de preparar l'*oximel*: «miel buena 4 libras, vinagre blanco dos libras; se disuelbe en una cazuela y se evapora al fuego lento hasta debida consistencia, y se cuela».

Fa la impressió de ser les notes d'un apotecari, o potser d'un estudiant de farmàcia. És evident que l'anònim autor del nostre manuscrit tenia coneixements farmacològics, com ho prova el coneixement dels noms tècnics dels productes medicinals, els noms especialitzats de les malalties: *erisipela*, *opilació*, *plopegía* (en lloc del més popular *feridura*), *siàtica*, i dels objectes per manipular els medicaments: *espàtula*, *redoma*, així com el detallisme i la precisió que en general mostren les receptes. Les fonts d'aquestes cal cercar-les primordialment en la nostra tradició mèdica, continuada al segle XIX. I s'hi endevina una transmissió no únicament oral, sinó també a través de la lletra escrita. Juntament amb aquesta, es nota la influència de la formació castellana en l'autor. Per exemple, en el nom d'algunes malalties: *pujos*, *garrotillo*, i productes medicinals: *palo santo*, *hisopo*, *zarzaparilla*, així com en els remeis que extrau de la premsa de Madrid, cosa que, d'altra banda, evidencia una inquietud per estar atent a les novetats en la matèria. Segurament existiren més escrits d'aquestes característiques en català al País Valencià als segles XVII, XVIII i XIX,[9] que no passarien de l'àmbit manuscrit, fets per apotecaris[10] o metges, i també per no professionals de la medicina,[11] destinats bàsicament a l'ús privat.

(6) Els vocabularis catalans d'equivalències amb el llatí i el castellà, i ocasionalment també amb altres llengües, en obres en llengua castellana, en són bona prova. Per exemple, els anònims *Nuevos secretos de naturaleza* (Girona, 1843), que devien anar dirigits a un públic relativament ampli, van «seguidos de un vocabulario castellano y catalán de las voces menos usadas que contiene este libro, puesto y combinado para descanso de los que no poseen a la perfección el idioma castellano». Però també en les obres destinades en principi a uns lectors més especialitzats en la matèria farmacològica o mèdica eren celebrades les correspondències lèxiques catalanes. Així en els *Elementos de botánica* (Barcelona, 1844), traducció al castellà de l'obra francesa de Mr. Boitard, el traductor, Emili Pi i Molist, agraeix al catedràtic de Farmàcia Josep Antoni Balcells l'adjunció d'un «Catálogo de los varios vejetales o partes de ellos usados en medicina con sus nombres castellano, catalán, latino sistemático y oficinal, y francés, que contribuye notablemente a la mejor intelijencia de los tratados de materia médica esterna, y conviene se tenga en la oficina del farmacéutico». Igualment, en l'*Arte de recetar* (1ª edic. Barcelona, 1835) del catedràtic de medicina del Reial Col·legi de Medicina i Cirurgia de Barcelona Joan Baptista Foix i Gual, destinada als alumnes de la carrera, i aprovada com a llibre de text, «para utilidad de todos los cursantes y mejor

2. A continuació editem la part catalana de *Varias recetas*. Ho fem servant la màxima fidelitat al manuscrit. Només regularitzem, d'acord amb la normativa actual, les majúscules i minúscules, l'accentuació, la dièresi, els guionets i l'ús de punts i comes. Amb el punt volat indiquem la geminació de consonants. Els passatges en una altra llengua van en cursiva. Numerem cada recepta entre claudàtors. Assenyalem amb dues barres // el final de cada pàgina en l'original. En l'estudi lèxic del text indiquem amb un número entre parèntesis el número de la recepta en el text català.

[1] *Para plopegía*.

Pendrà sis brots de sàlvia, un tros de regalísia. Posar-o a bollir en tres escudelles de aigua hasta que se torne una, y colar-o. Y mesclat en 4 cullerades de bona mel, s'o pendran cada matí fresquet, fent cada dia nova decocció.

[2] Per a tiña.

Sachí salat y vinagre ben fort. Es fondrà el sachí al foc, y después de fus, se traurà del foc y es menecharà, y es farà un ungüent; y en el (sic) se untarà el cap. Y en unes tisores es tallarà les costres, y después es rentarà en bon vi, y es tornarà a untar. //

[3] Per a ardentor de orina.

Piñols de dàtils de Berberia ben picats pasats per cedàs, tants com caben en un chabo de a dos, en vi blanc per lo matí.

[4] Per a dolor de costat.

Es fa un micapà de almeles picades en vinagre rosat, posan-li per damunt sis dinés de polvos de roses.

[5] Per a tísics.

4 grapats de segó ben picat y posat 24 hores a remulla. Después se exprimirà y deixarà reposar la aigua. Después se tirarà poc a poc, y guardarà el depòsit. Se pendran 3 onces de almeles, 3 de piñons y 3 de sucre, y es pica // rà tot junt ben picat, y es mesclarà en lo depòsit del segó, y se eixetarà en 3 onces de aigua-ros. Y es posarà a coure hasta que parega menchar blanc. Y después de refredat, es farà tallades y es pendrà una cada dia, ab una presa de caldo de moltó y gallina, desfet com si fos almel·lat. Y o continuarà 9 matins arreu. Y estarà 2 hores sense menchar, y después beurà 9 dies sorigot, y usualment beurà aigua de cardo santo.

[6] Per a reumàtic.

Una llima. Se li lleva el capurrull; es posa al caliu, posant-li oli rosat, hasta que es fa bàlsem, y se unta en ell dos o tres begades al dia. *Mas adelante hay otra*. //

[7] Per a erisipela.

Refrescar en concerba de herba de alfals, com si fóra sucre rosat.

[8] Per a el pit.

Dos cullerades de ordi bollit, ab 6 escudelles de aigua, que es tornen dos. Después 6 dàtils, 24 chínchols, 24 panses, trets los granets, una dotcena de prunes de escaldar, un tros de regalícia, un poc de matafalua. Bullir-o tot. Y de les dos escudelles de aigua,

inteligencia de mi obra», l'autor inclogué «dos índices, el uno castellano, catalán y latino, sistemático y oficinal, y el otro catalán - castellano de las substancias, particularmente vegetales, que en ambas obras [en referència també a la de Francesc Juanich, 1836] van mencionadas. Y no dudo que este corto vocabulario os ha de ser tanto más provechoso cuanto en vano os fatigaríais en buscar las correspondencias que dichos índices comprenden en los diccionarios generales, aun incluso el de la Academia Española». Els noms castellans i llatins devien presentar problemes de comprensió i identificació per als alumnes catalans de Medicina, i per això era convenient d'adjuntar-hi les equivalències en el seu català.

(7) Miquel Rosanes, director de l'escola pública de Sueca, en el seu *Vocabulario valenciano-castellano* (València, 1864), destinat a l'aprenentatge del castellà per part dels xiquets de la població riberenca, va dedicar una secció a les malalties i els remeis, prova de la vigoria dels mots valencians i del desconeixement dels corresponents castellans entre la població valenciana.

(8) Només l'hem vist citat en el catàleg de manuscrits de la biblioteca (R. Giner, 1991).

(9) En un àmbit diferent al dels receptaris, però també dins del camp de la medicina, sabem que en el curs de 1896 l'Instituto Médico Valenciano va premiar l'obra de Josep Nebot Pérez *Plantas medicinales cuyo cultivo conviene adoptar en el Reino de Valencia* (Valèn-

que es torne una. O colarà y posarà una onza de sucre. Y en pendrà 5 vegades después de dos hores que aurà sopat. //

[9] Per a fluix de sanc per baix.

Pendrà una onza de bol armini, que sia bo, y lo picarà molt ben mòlt. Y pendrà vinagre bo, que sia fort, y farà com un ingüentet, y se untarà los riñons y les hillades.

[10] Si és per la boca.

Un adarme de bol armini. Y ben picat, se eixatarà en aigua y vinagre, mitat per mitat. Y o pendrà sempre que li vendrà la sanc per la boca.

[11] Si és per lo nas.

Pendrà plantache sec a la sombra, y después lo picarà hasta que es torne com a pols. Y ho pendrà com a tavaco, sempre que li // vinga la sanch; o pendrà un tros de paper blanc y lo mastegarà en la boca un bon rato.

[12] Per a opilació.

Un grapat de rreals o raïlz de erígolls, dos raïlz de cama-roches, dos de julivert, un poc de matalafua. Se bull en 12 escudelles de aigua, hasta que es tornen 8. Después de colat, se veurà de esta aigua dos mesos arreu usualment, y no veurà de atra aigua. A la melsa posarà sàlvia y ruda en vi. Al feche posarà agràs y doncell picat. Al melic, una tostada de pa // mullada en vi ab claus y canella y nous noscades.

[13] Untura per a el feche y melsa.

Oli de tàperes.

[14] Per a la pigota.

Un micapà de vi bollit en doncell y roses seques, pa de rey torrat y picat, posant-li per damunt canella picada. Dos vegades en 24 hores, es fa ben gros y es posa a la boca del ventre.

[15] Per a trencats.

Raïlz de nuclos o *sinphitum* ben picat. De 4 en 4 dies, se mudarà, per dos mesos. *Simphitum* és consolta herba. //

[16] Per a la mare.

Una onza de pegunta negra, atra de pegunta grega, 4 dinés de clavells, 4 de canella, 4 de nous noscades, 4 de encens, 4 de mirra, 4 de màstech, 4 de polvos de estréñer, 4 de sanc de dragó. De tot asò es farà un enplastre, y en un tros de aluda s'o posarà damut lo melic. Y si ix la mare, se la rentarà ab vinagre y aigua, y se la entrarà[12].

[17] Per debilitació de ventrell.

Micha lliura de aiguardent ab set brots de donsell. Es fa bollir hasta que de tres parts es tornen dos. Se colarà // y añadirà 2 onces de sucre. Y posat en una redoma, pendrà cada vesprada y cada matí dos cullerades.

[18] Per a dolor de cap.

Sis olives de llorer y tres fulles. Se torrarà y ho farà pols. Y ho pendrà de matí, com si fóra tabaco.

cia, 1897). Abans Evaristo Manero Molla havia escrit uns *Estudios sobre la topografía médica de Alicante* (Alacant, 1883), que foren premiats per la Real Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona. Carlos Pau fou autor d'unes «Herborizaciones por Valldigna, Játiva y Sierra Mariola en los meses de abril, mayo y junio de 1886» (*Anales de la Sociedad Española de Historia Natural*, VII, 1898, ps. 410-452), que inclou alguns noms catalans de plantes medicinals. Hi ha també referències als usos medicinals de les plantes en Cavanilles (1795-1797).

(10) Des que els *Furs* de 1329 van establir l'obligació dels metges de receptar en català, i no en llatí, per a evitar possibles errors en la intel·lecció de les receptes, es conserven receptaris on l'apotecari replegava les prescripcions mèdiques i les desenvolupava. Per exemple, el *Receptari de Manresa* (1347), el *Receptari de Misser Johan* (1466) o el *Receptari de Puigcerdà*, també del segle XV (cf. Ll. Garcia Ballester, 1988:98-99). En la *Segona conversasió entre Saro Perrengue, carreter de Godella, y el dotor Cudol, abogat de Valènsia* (València, 1820) de Manuel Civera, un *poticari grandísim lliberal* de Godella *arregla* una recepta als enemics de la Constitució, «al veure'ls tan desmayats, / melancòlics y perduts», en la qual barreja el català amb el llatí i amb el castellà: «Plom derretit micha arroba, / de corrosiu sublimat / uncias duas et dimidiam; / polvos de mostasa y cranch / de cada cosa sex libras; / gattagamba tres grapats, / xalapa y

[19] Per a pujos.

En un perol de dos lliures, 4 dinés de arraïls de tormentila, 4 dinés de raedures de marfil y 4 de baña de cerbo. A tot veure, en neu y sucre rosat.

[20] Per a la sordera.

Oli de sigales, oli de almeles dolses, micha onza de cada cosa, 8 brots de almoraduix. Y ho bullirà después en unes des // files. Se'n posarà dins les orelles de nit; y de dia portarà uns cotonets de algàlia en les orelles.

[21] Per a cucs.

Persaguera borda, herba sana, doncell, roses veres. Y es bollirà tot ab vi bo. Después posarà un poc de pa rallat. Y de tot es farà un micapà, y es posarà al ventrell. Después, al matí, pendrà corfes de taroncha ben seques y fetes polvos, pendrà una culleradeta ab vi fort en dechú, y estarà dos hores sense menchar.

[22] Inflamació de gola.

Dos cullerades de ordi bollit en 6 escudelles de aigua, hasta que es tornen tres. // Después posa plantache, roses veres, brots de barser, y es farà bollir hasta que de les tres escudelles es tornen dos. Después colar-o y posar micha onza de melcolat y gargarizar.

[23] Per a fluxos de sang per los nasos.

Posaràs un drapet bañat darrere la orella. Si te ix per la banda dreta, posa-lo a la vanda esquerra. //

[24] Per a inflamació del feche.

Dos cullerades de ordi cuites ab 6 escudelles de aigua reduïdes a dos, un manoll de agrelles, un atre de borraches, y un poc de matafalua. Y bollint les dos escudelles hasta que es tornen a una y después colat, ho pendrà 5 matins areu fresc.

[25] Per a siàtica.

2 onces de pegunta negra, y posarà micha onza de clavells picats, y después hu mesclarà tot molt bé. Y después en un tros de aluda farà un pegat que el posarà a hon té el dolor. //

[26] Per a plagues a les cames.

Romero, sàlvia, ruda, donsell, roses seques, nous de ciprés ben picades, tres onces de alum en pedra. Es bollirà en bon vi hasta que estiguen cuites les herbes. Después se posarà dos grapats de segó. Y es fa de tot un enplastre y se'l posarà a hon té la plaga, dos voltes cada dia, y que estiga calentet.

[27] Per a asma de pit.

Un manoll de hisopo, atre de ruda, dos dotcenes de figues blanques. Y bollirà en micha quarta de vi. Y después que haurà pegat dos bulls, posarà una escudella de mel bona. //

[28] Per a molls de ulls.

Cinc brots de ruda y posar-los en un poc de vi blanc que sia eixut, y no de licor. Estarà tota la nit ab lo vi a la serena. Y de matí llavar-se ells ulls ab un drapet de llens.

[29] Per a cúrios.

escamonea / y veleño mix quintal, / tàrtaro emètic y opi / bene mixtum cum cascall / y precipitado roxo / lo que baste per a el cas. / Y tot asò en infusió, / ben disolt y ben mesclat / est emeticum excelens / per a tots els esglayats, / y al mismo tiempo purgante / el més fi y el més probat, / que als que.l prenguen asegure / que ya res els farà mal». Receptes com aquesta, fora de la càrrega satírica del present cas, devien apuntar-les en totes les èpoques els apotecaris en quaderns o en fulls solts, ni que fos per a l'exercici personal de la professió.

(11) Al segle XVII, mossén Joan Porcar va incloure en el seu dietari un remei contra la ronya i un altre contra les terciane (edició de Vicente Castañeda Alcover, 1934:I, 331; II, 4-5). El notari Bertomeu Blasco i Siurana, conegut per les seues aficions memoria-lístiques, va intercalar en els seus protocols algunes oracions i receptes mèdiques. En català: «Medesina contra el sust eo esglay», «Recepta per a el mal de pit recién entrat», i en castellà: «Oración para el flato y mal de hígado y de costado», «Oración para el mal de mascle, de hijada, dolor de costado y para el flato» (cf. V. J. Escartí, 1992:12).

(12) En el llibre de receptes de Micer Johan hi ha un remei per a la mare molt paregut a aquest, amb *encens*, *màstech*, *sanch de dragó*, *clavells*, *canyella* i *nous de xarch*, tot *polvorizat* (E. Moliné, 1914:321-322).

Vinagre y fenta de cabra, una faixadura.[13] Y repetisca, si no paren.

[30] Per a dolor de orella.

Posar un all a mitg torrar pelat en la orella dins lo forat. //

[31] Per a estirar los nervis.

Manteca de baca, moll de bou, trementina de bet, oli de raboza, oli de cucs, greix de gallina y sera nova. Micha onza de cada cosa. Es fondrà tot junt y se untarà en allò los nervis.

[32] Per a foc del feche.

Una lliura de alquitrà llabat hasta que estiga com a mel, 6 ous, y remenechar-o en una espàtula hasta que estiga com ungüent. Untar-s'eu, y damunt segó. A les 24 hores rascar-o y posar-li-u de nou, fent lo mateix y continuant hasta que estiga bo. //

[33] Per a dolor.

Micha onza de palo santo, 1 / 2 de zarzaparrilla. Es bullirà en deu escudilles de aigua hasta que se'n tornen dos. Dos dotsenes de panses sens gra, una dotzena de prunes de escaldar, 1 / 2 onza de senet en fulla, un poquet de matafalua. Después o colarà y posarà una onza de sucre, y en pendrà cinc matins arreu tibiet, y después estarà dos hores sense menchar. //

[34] *Para garrotillo*.

Sachí que y a en les barres del cerdo, y ha de ser mascle. Untar-se, y si pot ser per dins.

3. En les trenta-quatre receptes en català del manuscrit es tracten trenta-tres malalties i afeccions físiques[14] diferents, ja que al *fluix de sang pel nas* es dediquen dues receptes distintes.[15] Són malalties de naturalesa variada, que, per tant, requereixen teràpies diverses. La gran majoria es retroben en altres tractats mèdics catalans anteriors o contemporanis. S'hi inclouen, doncs, problemes digestius, hepàtics, respiratoris, circulatoris, urinaris, ginecològics, articulatoris, dermatològics, oftalmològics, auditius, de dolor i provocats per paràsits. Recordem-los:

ardentor de orina (3). En Miquel Agustí (1617:12) *ardor de urina* o *ardor de la orina*; en Micer Johan: *ardor de la orina* (E. Moliné, 1914:408). El DCVB (I, 841) no documenta el substantiu *ardentor* 'ardor intensa' fins a principis del segle XX, però ja es trobava al XIX (cf. DECat, I, 367; Escrig-Llombart, 1887; Martí Gadea, 1891[16]).

asma de pit (27). M. Agustí: *asma* i *mal de asme* (1617:38); *asme* és també la variant de l'*Espill* de Jaume Roig (DECat, I, 449). Guiu de Cauliach: *asma* (*ap.* DCVB, II, 65).

cucs (21). M. Agustí (1617:11, 27): *cuchs dels minyons*, *dels xichs* (p. 39) o *cuchs del cos* (p. 104). Ll. Alcanyís assenyala que moltes vegades en les «febres pestilencials hi ha *cuchs*» (1915:24). En un manuscrit del segle XV: «Recepta per a infants qui han *cucs*» (G. Avenoza, 1994:307).

cúrios (29). Segurament, metàtesi de *cuiros*.[17]

(13) En el manuscrit podria interpretar-se també com *faixa dura* .

(14) En efecte, es tracta només de malalties físiques. En canvi, en obres medievals, com el *De viribus seu virtutibus herbarum* de Floridus Macer, hi ha també remeis «més fabulosament operatius», contra malalties psicològiques (la gelosia) o perills sobrenaturals (els dimonis) (Ll. Faraudo de Saint-Germain, 1955-56:6). A l'Edat Mitjana, seguint la tradició de l'Antiguitat, també es pensava que alguns minerals i pedres precioses tenien poder guaridor sobre les malalties corporals i defensaven «contra dimonis, fantasmes, bruixes, encantaments, enemics en la guerra i tota mena de dissorts» (F. de B. Moll, 1982:327; cf. E. Moliné, 1914:334; Lluís Alcanyís, 1915:22-23; Ll. Faraudo de Saint-Germain, 1945).

(15) En la part en castellà del receptari es donen remeis a les malalties següents: *para vapor, contuciones, dolor de ojos reumáticos*; *cascadura y frialdad*; *para mal de ojos*; *para el destilo*; *para tercianas*; *para el panarizo o cercadedo*; *contra la pesta*; *para el fuego del hígado o herpes*; *contra gusanos, aunque sea el solitario o tenia*; *para inflamación de los ojos*; *fiebre amarilla*; *para curar el flato*; *para curar las heridas*; *para dolor reumático*; *para fluxos de sangre*; *contra los contagios*; *mordedura de la víbora*; *la rabia*; *para floronco* i *para destilo*. A més, s'hi inclouen algunes indicacions sanitàries com és la manera de «purificar el aire de una pieza donde haya muerto alguno de mal contagioso», i

debilitació de ventrell (17). M. Agustí (1617): *ventrell dèbil*, *flaquesa del ventrell* (p. 103), *debilitat del ventrell* (p. 104); Micer Johan: *mal de ventrell* (E. Moliné, 1914:323).

dolor (en general) (33), i dolors més concrets: **dolor de cap** (18), **de costat** (4) i **de orella** (30). M. Agustí: *dolor de cap* (p. 9), *dolor de orella* (p. 10), *dolor de costat* (taula), *mal de costat* (p. 10, 33), i simplement *la dolor* (p. 175). P. Gispert-Saüch (1988): *dolor* «sia el dolor que vulga» (p. 252, 263), *mal de costat* (*ibid.*), *mal de cap* (p. 263). En un manuscrit del segle XV: «Per a *dolor de costat*» (G. Avenoza, 1994:308).

erisipela (7). És la forma erudita del mot (del llatí ERYSIPELAS).[18] En Cauliac, on es documenta per primera vegada en català, *erisipila* (*ap.* DCVB, V, 136). Existeixen diferents variants vulgars i dialectals, com *dissipel·la* en català central[19] o *sipela* en valencià (cf. DECat, III, 420; Escrig-Llombart, 1887; Martí Gadea, 1891).

estirar los nervis (31). En M. Agustí (1617) *confortar los nervis dèbils* (p. 35), *nervis refredats* (taula), *nervis romputs i dèbils* (p. 30, 39) o *macats* (taula). P. Gispert-Saüch (1988:263): *confortar los nervis romputs y flachs*.

feche y melsa, [afecció al] (13).

fluix de sanc per baix (9), **per la boca** (10), **per lo nas** (**per los nasos**) (11, 23). És a dir, hemorràgia. M. Agustí (1617): *fluix de sanch*, *fluix de sanch per lo nas* (taula). P. Gispert-Saüch (1988:262): *fluix de sanch*.

foc del feche (32). En el sainet d'Escalante *Els nóvios de ma cuñà* s'esmenta també aquesta afecció: «-¿En la galta / això que té és *foch de feche*? / -Això en l'estiu se li amaga / prenint bañs» (*Obra completa*, València, 1894, II, p. 684). Igualment en el *Rahonament o coloqui nou que sobre la medicina curativa de monsiur Laroà...* (València, 1827, p. 10): «vosté ya sap / que el senyor retor patix / *foch del feje* inveterat, / que l'incomoda a les hores». La recullen també Escrig-Llombart (1887): *foch de fege* 'calor del hígado; efervescència crónica de color rojo violado, con granitos o sin ellos, que aparece en una o en ambas mejillas y se creee dependiente de un estado morboso del hígado' i J. Martí Gadea (1891): *foch del fege*.

garrotillo (34). En català *diftèria*.

inflamació de gola (22), **del feche** (24).

mare, [afecció a la] (16), és a dir, a la matriu. El mot *mare* amb aquest sentit es troba sovint en els tractats mèdics catalans antics (cf. Moll, 1982:329). Avui ha estat substituït generalment pel cultisme *matriu*.

molls de ulls (28). M. Corachan (1936:455): *moll d'ulls* 'que fàcilment llagrimeja o plora'. El DCVB (VII, 519) recull *moll d'ulls* 'que té els ulls malaltisos, vermellosos i llagrimejadors', però sense documentació. A. Griera (1966-70:X, 213) diu que s'aplica a 'la persona que té els ulls humits i llagrimosos', i afegeix que «és una irritació crònica de la mucosa que dóna lloc a una secreció». Escrig-Llombart (1887): *moll d'ulls* 'tierno; ojos tiernos'. Martí Gadea (1891): *moll d'ulls* 'tierno de ojos, cegajoso, toso'.

farmacològiques: «para extraer de la quina el amargor sin que pierda en nada su virtud», «para hacer agua vegetomineral o blanca (*extractum saturni*)» i com s'elabora el *ponch* (català *ponx*).

(16) Aquest darrer el recull també amb l'accepció pròpiament mèdica: «irritación grande en alguna parte interior del cuerpo», «escozor o picazón que dan ciertas enfermedades».

(17) Encara que no és clar que tinga relació amb la malaltia recollida en el nostre receptari, la qual podria ser de caràcter dermatològic, el DCVB (III, 823) recull en valencià *cuir* (*cuiro*), figuradament 'persona grassota, molt voluminosa però amb la carn fluixa', equivalent al castellà *gordinflón* .

(18) El DCVB (V, 137) diu sobre aquesta forma culta que és la usada pels metges i persones de més il·lustració.

(19) En els remeis mèdics editats per P. Gispert-Saüch (1988:264) *dicipella*.

opilació (12). El DCVB (VIII, 11) li atorga el sentit d'‘obstrucció de caràcter patològic'. El *Diccionari Aguiló* (V, 247) en concreta un poc més el significat: ‘obstrucció en les vies per on passen els humors', i el documenta al segle XVIII. Miquel Agustí (1617): *opilació de la melsa* (p. 34) i *opilació del fetge* (p. 54). Segons M. Corachan (1936:536), s'aplica a l'obstrucció en general, i en particular a l'amenorrea de les joves.

pigota (14).

pit, [afecció al] (8)

plagues a les cames (26).

plopegía (1). La *g* i la preposició *para* que precedeix el mot (*Para plopegía*) i la primera recepta del manuscrit donen a entendre que l'autor va escriure aquest títol en castellà,[20] llengua on la forma culta del mot és *apoplegía*. En català *apoplexia*, però també hi ha variants amb elisió de la vocal inicial. El DCVB (VIII, 673) documenta la forma metatètica *plopexia* en l'*Espill* de Jaume Roig, on així mateix es troba la variant *poplexia* (DECat, I, 348; A. Chabret, 1905:395). També s'enregistren variants amb canvi de la líquida lateral en vibrant: *proplexia*, *propexia*, *propesia* (M. Corachan, 1936:41), i amb *ix*, cosa que sembla reflectir una pronúncia popular palatal [iʃ], almenys en valencià: *propeixia* en el dietari de Joaquim Aierdi (s. XVII) (edició de V. J. Escartí, 1993:I, 296) i en Joaquim Martí Gadea (1891a:62), *aplopeixia* en Eduard Escalante (*op. cit.*, I, p. 224). L'afèresi de la *a-* segurament s'explica per confusió amb la vocal de l'article (*la apoplexia* > *la poplexia*). En català és més popular el sinònim *feridura* (cf. DECat).

pujos (19). Segurament es tracta del castellà *pujo* ‘sensación muy penosa, que consiste en la gana continua o frecuente de hacer cámaras o de orinar, con gran dificultad de lograrlo y acompañada de dolores'. J. Martí Gadea (1891) i Escrig-Llombart (1887) només el registren en plural, *pujos*, amb el mateix sentit. Correspon al català *pons* ‘espoderaments, esforços vans, repetits i dolorosos per anar de ventre', històricament d'ús predominant en valencià (cf. DECat, VI, 681),[21] però que al segle XIX ja devia tenir-se per antiquat. De fet, Escrig-Llombart ja el recullen com a antic. En el *Rahonament o coloqui nou que sobre la medicina curativa de monsiur Laroà...* (1827, p. 11) el personatge de Tòfol retrau, entre altres coses, al suposat remei per a tots els mals de *monsiur Laroà* que a alguns dels desgraciats que l'han pres els ha provocat *pujos*, «que no es poden estanyar (...), que molts se'n van com una canal».

reumàtic (6). P. Gispert-Saüch (1988:263, 264): *dolor reumatisme*, *dolor reumàtich*.

siàtica (25) [*ciàtica*].

sordera (20). El mot *sordera*, derivat de *sord*, sembla ser prou recent en català. J. Coromines (DECat, VIII, 79) no el troba fins el diccionar d'Esteve, Belvitges i Juglà (1803-1805). Abans es feien servir altres sinònims, com *sordesa*, que es troba en els *Secrets* de Miquel Agustí (1617:10), *sordícia*, *sordetat* o *sordària* (cf. *Diccionari Aguiló*, VII, 313; DCVB).

(20) També escrigué en castellà el títol de la recepta número 34 (*Para garrotillo*), encara que el seu contingut està en català.

(21) En Micer Johan *mal de pons* (E. Moliné, 1914:333).

tiña (2) [*tinya*].

tísic (5).

trencats (15). Segurament com a sinònim d'‘herniat’, ‘el qui pateix de trencadura o hèrnia’, que es troba sovint en la llengua antiga. Els mots *trencat* i *trencadura* amb aquest sentit són actualment formes més aviat antiquades en català, on són més usuals els cultismes *hèrnia* i *herniat* (cf. DECat, VIII, 762-763; *Diccionari Aguiló*, VIII, 128; DCVB, X, 486, 490). En Miquel Agustí (1617) *trencadura, quant lo budell hix* i *trencadura de minyons* (taula). En un manuscrit del segle XV hi ha una recepta «per mal de *trencadura*» (G. Avenoza, 1994:306). F. Martínez i Martínez (1927:138) entre els costums de la nit de Sant Joan arreplega el remei màgic per als *trencats* de les criatures: «La criatura que *s'ha trencat*» s'havia de dur aquesta nit «a un puesto en què hi haja una *figuera infernal*, y oberta aquesta de modo que puga càbrer aquella», passar-la pel buit de l'arbre. Aquest mètode consta també en el llibre del metge valencià Salcedo Ginestal *Madre e hijo* (1898) (*ap.* J. Gil Barberà; E. Martí Mora, 1997:51) i està estés no únicament dins del domini lingüístic català, sinó en la cultura popular europea en general.[22]

En la terapèutica antiga eren fonamentals les herbes i plantes. En la Grècia clàssica Teofrast (371-284 a. C.) en la seua *Historia plantarum* va escriure per primera vegada sobre l'acció medicamentosa de moltes plantes. La *Materia medica* de Dioscòrides (s. I d. C.), basada també en els vegetals, fou considerada com una obra imprescindible en farmàcia i medicina fins al segle XVIII (cf. Mª A. Arazo, 1982:17-18). No oblidem que la botànica formava part dels estudis de medicina (Barberà-Martí, 1997:78) i que, a més dels receptaris i obres mèdiques, on la botànica era essencial, van aparéixer diversos tractats de farmacologia fitològica. Al català es va traduir, a finals del segle XIV, el *De viribus seu de virtutibus herbarum* de Floridus Macer, que gaudí de gran prestigi durant l'època medieval (cf. Ll. Faraudo de Saint-Germain, 1955-56). L'ús del món vegetal en medicina era encara ben important al segle XIX, com es pot comprovar en el text que editem[23], i, de fet, ha arribat fins als nostres dies, sobretot en la medicina popular.

En la relació dels productes medicinals del nostre manuscrit, en efecte, predominen clarament els procedents del regne vegetal. Juntament amb aquests, hi participen alguns productes dels regnes animal i mineral. Com ocorria amb els noms de les malalties, la majoria dels elements sanatius del nostre text es troben també en altres receptaris i textos mèdics catalans anteriors i contemporanis.

1) Herbes, plantes i fruits medicinals.

agrelles, per a inflamació del fetge (24).[24] Derivat de l'adjectiu *agre*, pel gust característic de la planta. Es documenta des del segle XV (G. Avenoza, 1994:316). Antoni J. Cavanilles (1795-1797: II, 330): *agrelles de riu*. Miquel Agustí (1617:36) situa l'agrella entre les herbes medicinals. Figura també en l'*Index nominum...* (X. Arderiu, 1988:45) i en M. Corachan (1936:16).

(22) A. Quintana (1995: 271-273) n'arreplega casos al Baix Aragó. A més de la figuera borda o infernal en aquesta operació es fan servir altres arbres, com el roure o l'alzina.

(23) En l'*Index nominum et vocabulorum in pharmacia magis usitatorum*, escrit l'any 1763, la botànica ocupa gairebé un 80% de les entrades del vocabulari (cf. X. Arderiu, 1992:43).

(24) Dioscòrides ja deia que les agrelles, «cocidas con vino y bebidas, son saludables a la ictericia» (P. Font i Quer, 1981:142).

all pelat «a mitg torrar», posat «dins lo forat» de l'orella, per a dolor d'orella (30). F. Macer ja recollia una recepta contra *la dolor* d'orella a base d'all posat en l'orella (Ll. Faraudo, 1955-56:12).

almeles. Per a dolor de costat (4) i per a la tisi (5). L'oli d'*almeles dolses* s'utilitzava per a la sordera (10). Miquel Agustí (1617:111-112) descriu com es fa l'*oli d'ametlles dolces*. La variant fonètica *almela* és corrent en valencià, i es troba ja en el receptari de Micer Johan (E. Moliné, 1914:408). En Cavanilles *almetler* (1795-1797: II, 468). D'ací degué formar-se, per dissimilació, *armela*, de gran extensió actualment en valencià central[25]. En el *Libre de les herbes* de Macer: *amenles* i *ameles* (Ll. Faraudo, 1955-56:50); *amenles* també en el *Llibre de les medicines particulars* (G. Avenoza, 1996:787); en el *Regiment* de Lluís Alcanyís: *ametles* (1915:24). També apareix en el nostre text el derivat *almel·lat*: «desfet com si fos *almel·lat*» (5), en referència a un tipus de menjar, que, amb la forma *almelat*, consta també en Micer Johan (E. Moliné, 1914:422).

almoraduix, per a la sordesa (20). Variant valenciana de *moraduix* o *marduix* (DCVB, I, 535; E. S. Reig, 1999:58), encara que en valencià també s'ha utilitzat *moraduix* (per exemple, Carles Ros, 1764:157). En O. Pou (1580:33) *moradux* o *majorana*. M. Agustí (1617:37) també dóna compte de la doble denominació: «lo *moraduix* altrament dit *mayorana de sement*». La variant *almoraduix*, amb l'article àrab aglutinat, com el castellà *almoraduj*, no es documenta al DCVB ni al DECat, però es troba en Escrig-Llombart (1887) i en Martí Gadea (1891) com a forma preferent. J. Mascarell (1961:81) diu que l'orenga rep els noms de *marduix* i *almarduix*. En els remeis mèdics estudiats per P. Gispert-Saüch (1988:266), *muladuix*.

barser: «brots de *barser*» per a la inflamació de gola (22).[26] La forma *barzer* ja figura en el receptari de Micer Johan, l'any 1466 (E. Moliné, 1914:436). Les formes *esbarzer* i *albarzer* són més recents. En valencià també existeix la variant metatitzada *braser*: «móres de *braser*» (*Un pillo y els chics educats en la casa de Benefisènsia... Tres coloquis*, València, 1846, p. 59), que recullen Escrig-Llombart (1887) i J. Martí Gadea (1891), però no el DCVB ni el DECat. El *Diccionari Aguiló* (I, 278) arreplega a Onda *braseral* 'lloc plantat d'esbarzers'.

borraches [*borratges*], per a inflamació del fetge (24). M. Agustí (1617:30): *borratges*, *borratga*, *borraga*. En l'*Index nominum... borratxes* (Arderiu, 1992:47). En els remeis mèdics editats per P. Gispert-Saüch (1988:263) es recomana el suc de les *borrajas* (o *burrajas*) per al mal de costat.

cama-rocha [*cama-roja*], per a opilació (12). Com diu P. Font i Quer (1981:860), les antigues farmacopees espanyoles incloïen un xarop amarg en el qual entrava l'arrel i les fulles de la cama-roja, que desobstruïa les opilacions del fetge, de la melsa i de totes les vísceres.[27]

canella. Es posa en un micapà o emplastre per a l'opilació (12), per a la pigota (14) i per a la mare (16). En l'*Index nominum... canyella* (Arderiu, 1992:49). En el *Libre de*

(25) M. Rosanes (1864: 53) només recull *armela*, *armeler*, i Ll. Lamarca (1839:4) *armeler*; *armela* figura també en Eduard Escalante (*op. cit.*, I, p. 133). En el diccionari de Josep Pla conviuen *armella* i *armeler* amb *almela* i *almeler* (J. Martines, 1998:109, 113). *Armela* i *armeler* són les formes preferents d'Escrig-Llombart (1887), encara que també recullen *almela*, *almeler*. Per la seua part, J. Martí Gadea (1891) dóna com a formes preferents *almela*, *almeler*.

(26) Ja Dioscòrides deia que el suc de les móres «es útil para hacer gargarismos» (P. Font i Quer, 1981:316). Avui dia l'esbarzer continua utilitzant-se contra les inflamacions de la gola (P. Font i Quer, *ibid.*; A. Arazo, 1982:217) i en el tractament de les angines (J. L. Fresquet *et al.*, 1993:130).

(27) Ja Micer Johan en el seu receptari deia que la cama-roja «maravellosament fa pixar» (E. Moliné, 1914:411). Avui dia aquesta planta continua essent valorada per les seues propietats diürètiques i laxants (cf. M. Corachan, 1936:780; P. Font i Quer, 1981:860; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:105).

les herbes de Macer es diu que la canella «desliga los umors de l'estómech, e conforta e cura lo fetge, e fa ben pixar, e a la fembra purga del fluix de sanch» (Ll. Faraudo, 1555-56:47), i Miquel Agustí (1617:125) diu que l'*aygua de canyella* «és soberana contra totas las malaltias fredas, principalment de las del ventrell, de la melsa, del fetge, del servell, de la mare, de nervis, per provocar lo mènstruo y la orina retinguda».

cardo santo: «aigua de *cardo santo*» (5), per a la tisi[28]. Castellanisme, que es troba també en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:48). En català *card sant* o *card beneït* (cf. DCVB, II, 1026).

claus, en un micapà, per a l'opilació (12). És el *clavell d'espècia* (*Caryophyllus aromaticus*), que amb aquest nom consta en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:48).

clavells, per a fer un *enplastre* per a la mare (16). Els *clavells picats* , juntament amb altres ingredients, s'utilitzaven per a fer un *pegat* per a la ciàtica (25).

consolta, per a trencats (15).[29] Variant valenciana de *consolda*. És la forma que recullen Carles Ros (1764:70) i Ll. Lamarca (1839:14). La popularitat d'aquesta planta al segle XIX entre els valencians ve demostrada per la següent confessió de Filomena al seu enamorat Mariano, declarant-li que pel seu amor es troba tan pertorbada que «Ya no tinc *consolta*, / ni tinc pasionera, / ni tinc roses fines, / ni tinc mare selva. / ¡Si olvide les plantes / de la primavera, / posant en Mariano / amor qu.atormenta!» (A. Roig i Civera: *En la plasa de bous o un hora de cuarentena*, València, 1871, p. 17). En P. Gispert-Saüch (1988:265) figura el castellanisme *consuelda*.

corfes de taroncha [*taronja*] «ben seques y fetes polvos», per a cucs (21).

dàtil. En concret, els «*piñols de dàtils* de Berberia ben picats pasats per cedàs» (3) es creien útils per a l'*ardentor d'orina*. També s'utilitzaven per a preparar una beguda medicinal per al pit (8).[30] El dàtil consta en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1988:50).

doncell (o **donsell**), és a dir, *donzell*. S'utilitza «picat» per a opilació (12). També s'usa per a fer un micapà per a la pigota (14); per a cucs (21), per a plagues a les cames (26); i en brots, juntament amb aiguardent, per a «debilitació de ventrell» (17). Algunes d'aquestes aplicacions del donzell ja les va esmentar Dioscòrides (P. Font i Quer, 1981:821), i es troben en fonts catalanes com el *Libre de les herbes* de Macer (Ll. Faraudo, 1955-56:10) i en els *Secrets d'agricultura* de Miquel Agustí (1617:30, 104).

encens. Per a fer un *enplastre* per a la mare (16). Cf. M. Corachan (1936:197).

erígolls: «Un grapat de rreals o raïlz de *erígolls*», per a opilació (12). Possiblement es tracta del mot *arítjol*.[31] La *g* per *j* podria ser una errada, o una pervivència de la vacil·lació antiga en la representació de la palatal africada. La *e* inicial podria estar justificada gràficament per la preposició *de* precedent, o bé tractar-se d'una variant fonètica. De fet, en l'*Index nominum...*, probablement d'autor nord-occidental, consta *erínjol* (Arderiu, 1992:51). La *ll* doble final deu tractar-se d'una mera grafia, com en «llavar-se *ells* ulls» (28) del nostre receptari. En català es recullen variants tant amb *n* epentètica com sense (cf. M. Corachan, 1936:43). Cavanilles en les seues *Observaciones* (17975-1797: II, 329) va recollir la forma *sarsaparrilla aríchols*. Encara dins terres

(28) Possiblement, es prendria contra la febra que acompanyava la malaltia (cf. P. Font i Quer, 1981:857).

(29) Dioscòrides ja indicava que les arrels de la consolda «aplicadas en forma de emplastro, sueldan las frescas heridas, y cocidas con la carne despedazada la juntan y reducen a unión» (P. Font i Quer, 1981:550).

(30) Dioscòrides ja s'ocupava extensament dels dàtils. Entre altres propietats medicinals, deia que s'aplicaven «contra las enfermedades de la vejiga» i que «son útiles a los que arrancan sangre del pecho» (P. Font i Quer, 1981:959). Actualment encara s'usen en medicina com a emol·lients, sobretot per a ablanir la tos quan és massa seca, i per a combatre els catarros de les vies respiratòries (P. Font i Quer, *ibid.*, p. 958).

(31) Segons P. Font i Quer (1981:908), el rizoma de l'arítjol s'usa encara com a diürètic en medicina casolana.

valencianes, J. Coromines (DECat, I, 388) enregistra [arídʒol] a Cervera del Maestrat i a Xaló i [aríʒol] a la Salzadella. També a Tàrbena i a la Vall d'Ebo: *arítjol* (V. Beltran, 1994:85). En els remeis mèdics editats per P. Gispert-Saüch (1988:263) *l'arrael de aríjol* es fa servir «per dolor». D'altra banda, és de notar la cura de l'autor per recollir les dues variants d'arrel: *real* i *raïl*.

figues blanques, per a asma de pit (27). Miquel Agustín (1617:47) ja destacava que «la figa cuyta ab isop guareix la tos vella y los lleus». El poder pectoral i antitussigen de les figues ja era conegut per Dioscòrides (P. Font i Quer, 1981:123) i es troba igualment en altres textos mèdics catalans antics (cf. Ll. Faraudo, 1955-56:25; P. Gispert-Saüch, 1988:264). Avui dia encara s'estima en medicina popular (P. Font i Quer, 1981:122).

chínchols [*gínjol*], per al pit (8).[32] En l'*Index nominum*... sota la variant *gínjole* (Arderiu, 1992:53).

herba de alfals, per a l'erisipela (7). Al segle XV es documenta també la variant *alfaç* (G. Avenoza, 1994:316). En valencià modern, producte d'una restricció semàntica, el mot *herba* s'utilitza amb el sentit d'‘alfals'. Amb aquest sentit es troba ja en Carles Ros (1764:93). Vegem-lo usat en un epigrama de Constantí Llombart: «Y el chic... / corregué de seca en meca / pienso buscant d'*herba* seca / per a el burro del seu mestre» (*Abelles y abellerols. Sent y un epigrames*, València, 1878, p. 24) i en un poemeta bilingüe d'*El Chorlit*, un dels noms que prengué *El Mole* l'any 1841: «Pintó un pintor a Minerva, / donan-li mel a un pollí, / y otró pintor li advertí / que en la mel faltaba *herva*» (13 de febrer de 1841, p. 297). Però en valencià meridional i alacantí encara hi ha mostres del nom compost: *herba anfalf* , *herba anfals*, *herba anfalfa*, *herbalfalfa*, *herba anfalfes* (cf. V. Beltran, 1994:90; J. C. Segura i Llopes, 1996:195). En el diccionari de Josep Pla i Costa: *erba de alfàs o alfals* (J. Martines, 1998:108). Segurament, el seu ús habitual amb *herba* provocà a la llarga l'el·lipsi del segon membre i afavorí la identificació de l'*herba* amb l'alfals.

herba sana, per a cucs (21). Miquel Agustí (1617:31) ja deia que les fulles de la menta, és a dir, de l'herba sana, «secas y posadas en pols y beguda ab vi blanch mata los cuchs dels xichs». Es documenta des del segle XV (E. Moliné, 1914:420; G. Avenoza, 1994:328).

hisopo, per a asma de pit (27). Castellanisme per *hisop*, que, en canvi, és la forma de l'*Index nominum*... (Arderiu, 1992:53) i d'O. Pou (1580:33); en Cavanilles: *isop oficinal* (1795-1797: II, 332); en l'*Inventari o col·lectori de cirurgia* de Guy de Chauliac: *isop* (G. Avenoza, 1996a:31). L'hisop combinat amb les figues i ocasionalment amb la mel es considera des de l'Antiguitat un bon específic contra la tos i per al sistema respiratori en general (cf. Ll. Faraudo, 1955-56:25; Miquel Agustín,1617:47; P. Gispert-Saüch, 1988:264; J. Mascarell, 1961:71; P. Font i Quer, 1981:123).

julivert, per a opilació (12). El julivert s'ha vingut usant des de l'Antiguitat amb caràcter diürètic i regulador i provocador de la menstruació (cf. M. Agustí, 1617:25; H.

(32) Andrés de Laguna en la seua edició de la *Matèria mèdica* de Dioscòrides (Anvers, 1555) ja deia que els gínjols (cast. *azufaifas*) «son pectorales» i «destilan al pecho». Actualment encara s'utilitza el gínjol en decocció com a expectorant (cf. M. Corachan, 1936: 298; P. Font i Quer, 1981:462).

Menhardt, 1930:255; P. Font i Quer, 1981:489-490; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:135; J. Gil Barberà, E. Martí Mora, 1997:93).

llima, per al reuma (6).[33] És la forma valenciana i tortosina de *llimona*, documentada ja en Eiximenis (cf. DECat, V, 215; Ll. Alpera, 1968:142-145). En l'*Index nominum... llimons* (Arderiu, 1992:54), cosa que aniria d'acord amb la seua més que possible procedència nord-occidental.

llorer, per a dolor de cap (18). Les propietats antidoloroses del llorer, en forma de *vi de llorer* i d'*oli de llorer*, són també esmentades per Miquel Agustí (1617:104, 112). El llorer figura també en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:54).

màstech, per a fer un enplastre per a la mare (16)[34]. La variant *màstic* figura en el *Coloqui de la churra*, del segle XVIII (J. Martí, 1996:134). En l'*Index nominum... màstech* (Arderiu, 1992:55).

matafalua, per al pit (8), per a inflamació del fetge (24), per a dolor (33); amb la variant **matalafua**,[35] per a opilació (12).[36] La variant amb consonant velar *matafaluga*, es documenta, entre altres, en O. Pou (1580:33), M. Agustí (1617) i Cavanilles (1795-1797: II, 328). En el receptari de Micer Johan: *batafaluga* (E. Moliné, 1914:410).

mirra, per a fer un enplastre per a la mare (16). Consta en Macer (Ll. Faraudo, 1955-56:44), en Micer Johan (E. Moliné, 1914:416), en Lluís Alcanyís (1915:22), en Guy de Chauliac (G. Avenoza, 1996a:32) i en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:55).

nous de ciprés «ben picades», per a plagues a les cames (26). L'ús mèdic de les *nous de xiprer* es troba en textos catalans dels segles XIV i XV (DCVB, VII, 793; H. Menhardt, 1930:255). Dioscòrides ja deia que les fulles de xiprer s'aplicaven contra les nafres y sanaven les ferides fresques (P. Font i Quer, 1981:81).

nous noscades, per a l'opilació (12) i per a la mare (16). Variant de *nou moscada*, amb dilació consonàntica de la nasal alveolar. En Arnau de Vilanova (M. Batllori, 1947:179) i en Miquel Agustí (1617:112) també *nou noscada*.

ordi bollit, per al pit (8), per a inflamació de gola (22); cuit, per a inflamació del fetge (24). Els beneficis de l'ordi per a la gola i per al pit ja eren coneguts en l'Antiguitat. Andrés de Laguna en els seus comentaris a Dioscòrides afegia que la tisana d'ordi refresca el fetge (P. Font i Quer, 1981:935-936).

palo santo, per a dolor (33). Del castellà *palo santo*, nom que hom donà al *Guayacum officinale* per la gran popularitat que obtingué en l'ús contra les malalties venèries (cf. DCECH, IV, 353-354). Es troba també en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:52).

panses, per al pit (8); «sens gra», per a dolor (33). S'inclou en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:56).

persaguera borda, per a cucs (21). És la planta coneguda com *presseguera borda* o *herba felera*, a la qual s'atribueixen propietats medicinals (cf. M. Corachan, 1936:325; DCVB, VI, 509, VIII, 860; *Diccionari Aguiló*, VI, 222). J. Coromines (DECat, VI, 798) no creu que les formes *perseguer* i *pérsec* que Josep Giner va recollir

(33) L. Mulet Pascual diu que l'oli essencial de la llima és revulsiu en pomades antireumàtiques (*ap.* J. L. Fresquet *et al.*, 1993:131).

(34) Dioscòrides ja parlava dels usos ginecològics del màstec: «Hállase en torno de sus ramillos una goma semejante a la almástiga, tan gruesa como una haba, la cual, molida con mirra y metida en un pañico dentro de la natura de la mujer, en cuantidad y forma de una aceituna, provoca la sangre menstrua» (P. Font i Quer, 1981:868).

(35) El DCVB (VII, 296) recull aquesta variant en alacantí.

36) Dioscòrides ja deia de l'anís que «facilita el anhélito, mitiga el dolor, provoca la orina, consume la hidropesía» (P. Font i Quer, 1981:495).

a Teulada siguen una conservació de la forma etimològica PERSICUM en aquest poble, amb el grup -RS- mantingut, sinó que explica la primera per la tendència vulgar a traslladar la *r* quan es troba en síl·laba pretònica i el nom del fruit (*pérsec*) per analogia al de l'arbre. En canvi, V. Beltran (1997:65), que recull *pérsec* i *perseguer* a altres localitats de la Marina Alta (Benissa, Xaló), creu que vénen directament del llatí PERSICUM. En realitat, la metàtesi de la vibrant *r* és prou corrent en català. En l'estructura consonant + *r* + vocal, que és el cas que ens ocupa, tenim, per exemple: *predicar* > *pedricar* (J. Colomina, 1991:34), *Gabriel* > *Garbiel* (*ibidem*), *gregal* > *gargal* (*ibid.*), *Gregoriet* > *Gargoriet* (J. Martí, 1997:90), *cridar* > *quirdar* (E. Escalante, *op. cit.*, II, p. 35), *catedràtica* > *caterdàtica* (*ibid.*, p. 262).[37]

En català la forma *préssec* de PERSICUM, fruit de la transposició de la vibrant en llatí vulgar, és l'única que consta en documentació medieval en els nostres diccionaris etimològics i històrics (DECat; DCVB, VIII, 859; *Diccionari Aguiló*). En altres llengües romàniques, però, també es troben formes amb el grup -RS-. Així, sembla que no hi ha hagut transposició de la -R- en alguns parlars occitans, on formes com *persega* o *persegue* apareixen en fonts medievals (DECat) i perviuen encara actualment, juntament amb *pèrsec* 'pêche', *persego*, *perseguier* 'pêcher', *perseguiera* 'pêche; lieu planté de pêchers' (L. Alibert, 1988; L. Piat, 1989:683). En castellà, al costat de la variant metatètica *prisco*, es documenta el cultisme *pérsico*, amb la variant *pérsigo* (DCECH, IV, 654). En italià són antics i ara dialectals *pèrsica* 'pèsca' i *pèrsico* 'pèsco' (*Dizionario Garzanti*, 1973:1246; C. Battisti, G. Alessio, 1975:2865).

piñons [*pinyons*], en un específic contra la tisi (5).

plantache [*plantatge*], per a inflamació de gola (22) i per al fluix de sang pel nas (11). Des de l'Antiguitat, el plantatge es considera útil per a les hemorràgies, especialment les nasals (cf. J. Mascarell, 1961:86; P. Font i Quer, 1981:725; J. Gil Barberà, E. Martí Mora, 1997:89) i com a tal consta en el *Libre de les herbes* de Macer (Ll. Faraudo, 1955-56:12) i en Miquel Agustí (1617:32). S'empra també en les inflamacions de gola i cavitat bucal (cf. J. Mascarell, *ibid.*; M. Corachan, 1936:590; Ll. Faraudo, *ibid.*; P. Font i Quer, 1981:724-725; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:127). El boticari Quintín recomana «*plantache* y cua de caball» per a Tonica, que, segons son pare, «tota la semana està rabiant de la boca» (E. Escalante, *op. cit.*, III, p. 16). En l'*Index nominum...*, *plantacge* (Arderiu, 1992:57); en un document manuscrit del segle XV *plantagna* (G. Avenoza, 1994:333).

prunes d'escaldar, per al pit (8), per a dolor (33). El DCVB (VIII, 949) recull *pruna d'escaldar*, però sense documentació.

regalísia (1), **regalícia** (8) [*regalíssia*]. Per a l'apoplexia, i per al pit. Des de l'Antiguitat s'ha utilitzat com a pectoral (cf. M. Corachan, 1936:648; P. Font i Quer, 1981:378-379; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:121). Figura en receptaris medievals (E. Moliné, 1914:323, 410; H. Menhardt, 1930:267; G. Avenoza, 1994:334) i en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:54).

(37) Cf. D. Recasens (1991:332).

romero, per a plagues a les cames (26).[38] La forma *romero* es documenta ja en Eiximenis, així com en el receptari de Micer Johan (DECat, VII, 424-427; Ll. Alpera, 1968:191-192; E. Moliné, 1914:323), per la qual cosa J. Coromines (DECat) la creu un mossarabisme, i no un castellanisme. En valencià conviu amb *romer*, que es troba també en el dialecte nord-occidental.[39]

roses. En concret, *polvos de roses*, per a dolor de costat (4). Les *roses seques* s'utilitzaven, amb altres ingredients, per a fer un micapà per a la pigota (14) i per a plagues a les cames (26). Les *roses veres* s'usaven també per a la inflamació de gola (22) i per a fer un micapà per a cucs (21).[40] Les propietats terapèutiques de les roses són conegudes des d'antic. Entre les «moltes virtuts que elles an», Floridus Macer cita l'*holi rossat*, «qui profita a moltes malalties», com ara «purga e cura les plagues e aporta carns noves» (Ll. Faraudo, 1955-56:24).[41] Micer Johan descriu la preparació de *l'exarop rosat* (E. Moliné, 1914:413) i Miquel Agustí (1617) de l'*oli rosat* (p. 113-114), de l'*aygua de roses*, *aygua rosada* o *aygua-ros* (ps. 125, 128) i del *vi de roses*, «lo qual vi és molt bo per la debilitat del ventrell y per la dolor de costat» (p. 104).[42]

ruda. Per a l'opilació (12), per a plagues a les cames (26), per a asma de pit (27), per a molls d'ulls (28). La ruda ha gaudit sempre d'un gran prestigi guaridor, segurament exagerat (cf. J. Mascarell, 1961:94; P. Font i Quer, 1981:427-429; J. Gil Barberà, E. Martí Mora, 1997:95). L'ús de la ruda en afeccions respiratòries, oftalmològiques i en plagues es troba ja en Macer (Ll. Faraudo, 1955-56:13). En la farmacologia catalana de Klagenfurt s'utilitza per «aclarir la vista» (H. Menhardt, 1930:260) i en el receptari de Micer Johan «per a guarir *mal de ulls*» (E. Moliné, 1914:416). M. Agustí (1617:31) també ressalta la seua excel·lència «per lo *mal dels ulls*».

sàlvia. Els «brots de sàlvia» es consideren útils per a curar l'apoplexia (1). Per a l'opilació es posava a la melsa (12). La sàlvia també s'usava per a les plagues a les cames (26). Es tracta d'aplicacions ben antigues (cf. M. Corachan, 1936:664; Ll. Faraudo, 1955-56:18; P. Font i Quer, 1981:677-680; J. Pellicer, 1987:74).

sanc [*sang*] **de dragó**. En un *enplastre* per a la mare (16). És el suc resinós que s'extrau del tronc de la planta anomenada *dragó* i dels fruits de certes palmeres (DCVB, IX, 725).[43] La *sanch de dragó* consta en la farmacologia catalana de Klagenfurt, del segle XIV (H. Menhardt, 1930:252, 253, 256, 267) i en el receptari de Micer Johan (E. Moliné, 1914:321, 334).

senet «en fulla», per a dolor (33).

tormentila [*tormentil·la*]. Amb les *arraïls* s'elaborava una beguda per a *pujos* (19).[44] Figura en el *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència* de Lluís Alcanyís (1915:24). En el *Patit tractat sobre lo regiment en temps de hepidèmie*, del segle XV, *turmentille* (J. Veny, 1993:218).

zarzaparrilla, per a dolor (33). Castellanisme. En català hi ha també l'adaptació *sarsaparrella*, però la forma genuïna és *aritja* o *arítjol* (cf. DCVB, IX, 763; DECat, VII, 705).

2) Productes elaborats o transformats d'origen vegetal.

(38) El romaní continua utilitzant-se com a vulnerari (P. Font i Quer, 1981:652; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:116). Ja Arnau de Vilanova va donar la recepta d'un ungüent a base de romer «muy precioso para todos los males y llagas que sean en los cuerpos de los hombres» (P. Font i Quer, 1981:653).

(39) *Romer* és la forma que consta en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:57), com una prova més del seu origen nord-occidental.

(40) És creença popular que el fruit de la gavarrera, molt ric en vitamina C, serveix per repel·lir el cuc solitari (P. Font i Quer, 1981:331-332).

(41) En la farmacologia de Klagenfurt també es diu que amb *oli rosat* es prepara un «engüent groch» i un «engüent blanch» molt bons per a «curar tota plaga» (H. Menhardt, 1930:259, 260). Sobre l'*ungüent groc* vegeu també G. Avenoza (1996:793).

(42) Sobre l'*aigua-ros* i l'*oli rosat*, vegeu també en el següent apartat (núm. 2).

(43) Joan Texidor i Cos en la seua *Flora farmacèutica de España y Portugal* (Barcelona, 1871) deia que aquesta planta «se usa como emoliente aplicándola en cataplasmas sobre los tumores» (*ap.* P. Font i Quer, 1981:608).

(44) Ja a l'Edat Mitjana era coneguda la seua virtut antidiarreica (P. Font i Quer, 1981:318).

agràs, per a opilació (12). Nom aplicat tant al raïm aspre o verd com al suc aspre extret de raïms verds (cf. A. Griera, 1966-70:I, 87-98; *Diccionari Aguiló*, I, 44; O. Pou, 1580:40; DCVB, I, 300; M. Corachan, 1936:16). El DCVB l'enregistra també antigament amb el sentit de 'suc aspre de qualsevol fruit', que documenta en Arnau de Vilanova: «Lo millor *agràs* és aquell qui és fet de magranes». Els usos medicinals de l'*agràs* eren ben coneguts a l'Edat Mitjana.

aiguardent, per a debilitació de ventrell (17). Hom atribuïa a algunes begudes alcohòliques, cas sobretot de l'aiguardent i del vi,[45] propietats terapèutiques, i com a tals figuraven en els receptaris i tractats mèdics.[46] Per exemple, en el *Llibre dels secrets de agricultura* (1617:126) es diu que «les virtuts de la *ayguardent* són infinides», i entre les receptes de Micer Johan, se'n dóna una «per a fer *ayguardent* retificada» per a usos medicinals (E. Moliné, 1914:429).

aigua-ros, contra la tisi (5). S'elaborava amb roses i aigua.

alquitrà, en un *ungüent* per a foc del fetge (32).

oli d'almeles dolses, per a la sordesa (10). L'oli es troba sovint en les preparacions medicinals antigues. Hi havia moltes classes d'olis amb aplicacions terapèutiques. G. Avenoza (1996:785-790) en cita diversos procedents de textos mèdics medievals, entre ells *l'oli d'ametles dolces*, *l'oli rosat* o l'*oli de lombrius*.

oli rosat, per a *reumàtich* (6).

oli de tàperes, per al fetge i melsa (13).[47] M. Agustí (1617:114) es refereix a l'oli de *flor de tàparas* o *de fulles y brots de tàparas*.

pa: Es posarà al melic «una tostada de *pa* mullada en vi ab claus y canella y nous noscades» per a opilació (12). *Pa de rey* «torrat y picat» per a fer un micapà per a la pigota (14).[48] El *pa rallat*, juntament amb altres ingredients vegetals, s'utilitzava per a fer un micapà «per a cucs» (21).

pegunta negra, **pegunta grega**, per a la mare (16). La *pegunta negra* s'usava també per a la ciàtica (25). P. Gispert-Saüch (1988:264): *pega negra* i *pega grega*.

segó, per a plagues a les cames (26); per a foc del fetge, posat damunt d'un *ungüent* a base de quitrà i ous (32); «4 grapats de *segó* ben picat y posat 24 hores a remulla», per a la tisi (5).

sucre. S'utilitzava com a condiment en alguns preparats: Per a la tisi (5), per al pit (8), per al dolor (33), per a debilitació de ventrell (17), per a *pujos* (19).

trementina de bet, per a estirar els nervis (31).[49] *Bet* és una variant apocopada d'*avet*. El DCVB (II, 463) documenta *trementina de bet* en el *Llibre de conexenses de spícies e de drogues e de ajustaments de pessos, canes e massures de diverses terres*, de l'any 1455. En el receptari de Micer Johan *trementina de vet*, per a la mare (E. Moliné, 1914:321). En la farmacologia de Klagenfurt: *trementina de avet* (H. Menhardt, 1930:264), usada en un *engüent* per a «sanar tota plaga». En l'*Index nominum*... l'*avet* figura com a producte utilitzat en farmacologia (Arderiu, 1992:45).

(45) També el *ponx*, mot que penetrà en català al segle XIX, es considerava «bueno para sudar en las enfermedades catarrales», i, per tant, s'introdueix en el nostre receptari.

(46) La fama sanativa del vi, i del tabac, va arribar a la literatura popular. Així, Josep Blasi va escriure, al segle XVIII, una *Disputa que tingueren dos metges de gran fama, anomenats Libori Sumach y Baldiri Galet, la qual consistí en buscar si lo vi és de més profit per lo home que.l tabaco. Explícan-se las virtuts y proprietats de un y altre, ab lo demés que veurà lo curiós lector* (*ap.* J. Escobedo, 1992:437-453).

(47) Andrés de Laguna ja destacava que les tàperes «desopilan el hígado y bazo» (P. Font i Quer, 1981:251). Actualment, continuen utilitzant-se en les malalties hepàtiques (A. Arazo, 1982:115).

(48) El pa de rei, que es feia de farina blanca, era considerat de gran qualitat (cf. Ll. Millo, 1998:16).

(49) Segons P. Font i Quer (1981:89), la trementina d'avet va gaudir fins no fa gaire de gran popularitat. S'utilitzava per confeccionar nombrosos emplastres i ungüents.

vi: *vi bo* per a la tinya (2), per a cucs (21); *vi blanc*, mesclat amb pinyols de dàtils picats, per a ardentor d'orina (3). *Vi blanc eixut* per a molls d'ulls (28). També s'utilitzava el vi per a opilació, mesclat amb altres ingredients (12); per a fer un micapà per a la pigota (14). En *bon vi* es bullien una sèrie d'herbes per a preparar un emplastre per a plagues a les cames (26). En «micha quarta de vi» es bullen els ingredients per preparar un específic per a l'asma de pit (27).

vinagre: per a *cúrios* (29); *vinagre ben fort*, per a la tinya (2);[50] *vinagre rosat*, mesclat amb «almeles picades», per al dolor de costat (4); *vinagre bo, fort*, mesclat amb *bol armini*, per a fluix de sang per baix (9) i per la boca (10). Un dels variats usos terapèutics del vinagre era utilitzar-lo, juntament amb l'aigua, per a rentar-se *la mare* (16). El vinagre i el *vinagre distillat* consten en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:45).

3) Productes d'origen animal.

baña de cerbo [*banya de cervo*]. Usada en una beguda per curar els *pujos* (19). En principi, es podria pensar en la planta d'aquest nom (*plantago coronopus L.*), diürètica, emprada contra el mal de pedra (DCVB, II, 270), però sembla que no es coneix al País Valencià (DCVB). Ens inclinem per la protuberància d'origen animal, la qual ja surt com a remei en el *Regiment* de Lluís Alcanyís: «Preneu lavor de verdolagues, os de *banya de cervo* cremada» (1915:24).[51] A més, un altre dels ingredients de la recepta núm. 19 és també de procedència animal: *raedures de marfil*,[52] i en el vocabulari d'equivalències del mateix ms. 6735 s'inclou, com ja hem vist, l'«espíritu de cuerno de ciervo».

caldo de moltó i gallina (5).

sera [*cera*] **nova**, per a estirar els nervis (31).

cotonets de algàlia en les orelles, per a la sordesa (20). L'algàlia, a més del seu ús en perfumeria, antigament es feia servir també en medicina (cf. M. Corachan, 1936:21; E. Moliné, 1914:322).

fenta de cabra, mesclada amb el vinagre, per a *cúrios* (29).[53]

greix de gallina, per a estirar els nervis (31).

manteca de baca, per a estirar els nervis (31).

mel Mesclada amb la sàlvia i la regalíssia, es considerava un remei per a l'apoplexia (1). Utilitzada també contra l'asma de pit (27).[54]

melcolat, per a la inflamació de gola (22). Era una espècie de xarop fet a base de mel. El mot consta en els diccionaris valencians d'Escrig-Llombart (1887), també amb la variant dissimilada *mercolat*, i de Martí Gadea (1891), d'on ho prengué el DCVB (VII, 328). En el *Coloqui de la churra*, del segle XVIII, el melcolat s'administrava a un nadó per a enconar-lo: «Prevín una cullereta / en *melcolat*. Y quant beches / que plora el moñicotet, / encona'l» (J. Martí, 1996:134-135).[55] S'utilitzava també com a aliment per part dels adults: Don Chil desdejuna xocolate i un *got de mercolat* o de llet.[56] Llorenç compara un vi amb *un mercolat*, suposem que per la seua dolçor (E. Escalante, *op. cit.*, I, p. 492). El mot *melcolat* consta també en una recepta de Bertomeu Blasco i Siurana (V. J. Escartí, 1992:25).

(50) En el receptari de Micer Johan també es fa servir el *vi agre blanch* en un *engüent* «per a guarir tiya» (E. Moliné, 1914:409). En la farmacologia de Klagenfurt el vinagre blanc s'utilitza contra una altra malaltia cutània, la ronya (H. Menhardt, 1930:264).

(51) M. Corachan (1936: 71) diu que la banya de cérvol en pols s'emprava com a antiàcid al segle XVIII.

(52) Confirma el caràcter sanatiu de la banya del cérvol el fet que a les cases importants solien tenir-ne una, la qual es creia que servia per guarir del verí de les picades d'aranyes, paparres i escorpins (A. Griera, 1931:II, 52).

(53) És característica de la medicina antiga, continuada en la medicina popular pràcticament fins als nostres dies, la virtut terapèutica atribuïda a les matèries excrementícies, sobretot d'origen animal (cf. Moll, 1982:326). En la seua pintura satírica del *potinguero* Ricard Cester diu que, segons aquest tipus, que «per tot troba remey», «per a «la irritasió / del feche, afecsions del lleu, / mals ensòmits y cremaes» el remei més eficaç són els «boñigos de caball blanc, / ben sofrechidets en greix / ransi (...), / fregan-se en el oli aquell / ben fort la part dolorosa» (*Tipos d'auca*, p. 55). En la mateixa obra la *curandera* que descriu Lluís Cebrian recomana «pals mals grans fenta de vaca» (*ibid.*, p. 180).

(54) En la farmacologia catalana de Klagenfurt es recomana un *beuratge* en el qual intervé la mel per a «cavall qui aja gran tos o vorm» (H. Menhardt, 1930:259).

moll de bou, per a estirar els nervis (31).

oli de cucs i **oli de raboza**, per a estirar els nervis (31). M. Agustí (1617:114) descriu la preparació de l'*oli de guilla* i *de cuchs*, i en destaca la utilitat per *confortar los nervis*. En les *Receptes* de Mestre Miquel *oly de lonbricorum*, que G. Avenoza (1996:781, 789) interpreta *oli de lombrius*.

oli de sigales, per a la sordesa (20).

ous, juntament amb el quitrà, en un *ungüent* per a «foc del feche» (32).

raedures de marfil, per a *pujos* (19).

sachí [*sagí*]: *salat*, per a la tinya (2);[57] «sachí que y a en les barres del cerdo» mascle, per a *garrotillo* (34).

sorigot, per a la tisi (5). És la forma valenciana i tortosina del mot. Josep Pla i Costa en el seu diccionari arreplega *soligot* (J. Martines, 1998:220), variant que consta també, junt amb la preferent *sorigot*, en els diccionaris d'Escrig-Llombart (1887) i de Martí Gadea (1891). Per les altres variants, vegeu el DECat (X, 505-511).

4) Productes d'origen mineral o químic.

A més de l'*aigua*, que figura com a component en diverses receptes, tenim:

alum en pedra (26), per a plagues a les cames. Segurament és el mateix element que l'*alum en roca* o *de roqua* 'alum fus en la seva aigua de cristal·lització i deixat refredar', documentat al segle XV (DCVB, I, 563; E. Moliné, 1914:335), o *allum roquench* de l'*Inventari o col·lectari de cirurgia* de Guy de Chauliac (G. Avenoza, 1996a:27). En l'*Index nominum...*: *alum de roca*, *alum de ploma* (Arderiu, 1988:46) i en el diccionari de Josep Pla *pedra alum* (J. Martines, 1998:109).

bol armini. Utilitzat per a preparar un *ingüentet* «per a fluix de sanc per baix» (9) i per la boca (10). El *bol d'Armènia* és una argila ferruginosa vermellosa procedent d'Orient, usada antigament en medicina (DCVB, II, 555; M. Corachan, 1936:80). El DCVB recull les variants *bol armeni*, *bol ermini*, *boli armini*, *bolo armini*. El *bolús armini* consta en l'*Index nominum...* (Arderiu, 1992:47). En el *Patit tractat sobre lo regiment en temps de hepidèmie* es documenta la forma simple *bolo* i la llatinitzada *boli armini* (J. Veny, 1993:214). En el receptari de Micer Johan: *boli ermini* (E. Moliné, 1914:424).

neu. Es posava a un xarop per a *pujos* (19).

Amb tots els productes citats s'elaboraven *bàlsems* (6), *enplastres* (16, 26),[58] *micapans* (6, 14, 21), *pegats* (25), *ungüents* (2, 32) o *ingüents* (9)[59] i *untures* (14), d'efectes medicinals, que s'aplicaven externament al pacient. A més, estaven els remeis d'ús intern.

També es parla d'uns *polvos de estréñer*, utilitzats en un *enplastre* per a la mare (16), encara que no s'especifica la composició d'aquests *polvos*. És curiosa la referència al *paper blanc*, per al fluix de sang pel nas: «pendrà un tros de *paper blanc* y lo mastegarà en la boca» (11), i a un *drapet bañat darrere la orella*, també per als «fluxos de sang per los nasos» (23), remei encara usat popularment avui dia. Per a *cúrios* s'aplicava una *faixadura* (29).

(55) Eduard Escalante explicava que *enconar* «és dar-li a la criatura / la primer cullerà / de aigua en sucre o eixarop» (*Tipos d'auca*, p. 211).

(56) Eduard Escalante: *Milacre titulat la vanitat castigada*, València, 1855, p. 13.

(57) En la farmacologia de Klagenfurt consta un *engüent* «per a ronya de persones» un dels ingredients del qual és el *sagí de porch* (H. Menhardt, 1930:264).

(58) Per a diferents tipus d'emplastres en català medieval, vegeu G. Avenoza (1996: 794-798).

(59) G. Avenoza (1996: 790-794) recull diverses classes d'ungüents procedents de textos mèdics catalans medievals.

Els preparats terapèutics es podien *beure* (5), *gargarisar* (22), *mastegar* (11), *pendre* (5), *untar-se* (2, 6, 9), o *rentar* (2) amb ells la part afectada. Prèviament, segons el cas, s'havien de *bollir* (1), amb la variant *bullir* (8), *colar* (1, 8, 12, 33), *coure* (5) o *fer una decocció* (1), *deixar reposar* (5), *eixetar* (5) o *eixatar* (10), *exprimir* (5), *fer pols* (18), *fer tallades* (5), *fondre* (2), *llabar* (32), *menechar* (2) i *remenechar* (32), *mesclar* (1, 5), *moldre* (9), *mullar* (12), *passar per cedàs* (3), *picar* (4, 5, 9), *posar a remulla* (5), *posar al caliu* (6), *rascar* (32) i *torrar* (18).

Per tal d'elaborar, manipular o aplicar els medicaments es podia usar un *cedàs* (3), un *drapet de llens* (28), unes *escudelles* (1), amb la variant castellanitzant *escudilles* (33), una *espàtula* (32), una *redoma* (17), unes *tisores* (2) o un *tros de aluda* (16, 25).

A l'hora de mesurar la quantitat dels productes, s'empraven els següents termes: *adarme* (10), *brot* (17, 28), *cullerada* (1), *dinés* (4, 16), *dotzena* (27, 33), *escudella* (8, 27), *grapat* (5), *lliura* (17, 32), *manoll* (24, 27), *onça* (i *onza*) (5, 16, 22), *quarta* (27), *raïl* (12). Altres mesures menys precises són *un tros de* (1, 11) i *un poc de* (12, 21). Per a quantificar els pinyols de dàtils es recorre com a objecte de mesura a una moneda ben coneguda: «tants com caben en *un chabo de a dos*» (3).

El text ens proporciona també mots referents a l'anatomia humana: *boca del ventre* (14),[60] *cames* (26), *cap* (2), *feche* (12, 13), *gola* (22), *hillades* (9), *mare* (16), *melic* (12), *melsa* (12, 13), *nas* (11), *nasos* (23), *nervis* (31), *orella* (20, 23), *pit* (8, 27), *riñons* (9), *ulls* (28), *ventrell* (17, 21).

Trobem, doncs, juntament amb cultismes (*ciàtica*, 25, *erisipela*, 7, *opilació*, 12), noms populars on avui la medicina utilitza més aviat cultismes: *fluix de sanc* (9, 10, 11) 'hemorràgia', *mare* (16) 'matriu', *trencats* (15) 'herniats'.

D'altra banda, hi ha mots, accepcions o variants no documentades al DCVB ni al DECat.: *almoraduix* (20), *cúrios* (29) 'cuiros', que designa una malaltia no identificada; *persaguera* (21) 'presseguera'. D'altres que avancen la documentació respecte a aquests diccionaris: *arraïl* (19), *desfiles* (20) 'fils de tela amb aplicacions medicinals', *melcolat* (22), *redoma* (17); i fins i tot alguns mots no registrats als diccionaris: *foc del fetge*, *capurrull*: «Una llima. Se li lleva el *capurrull*» (6). Deu referir-se a la part cònica o punteguda de la llima. A Dénia *caparulla* 'el cim culminant d'una muntanya', dit també *caparrulla*. A Eivissa *caparulla* 'caputxa' (DECat, II, 527). A Tàrbena i Sanet *caperull* 'vèrtex, caramull' (DCVB, II, 968; J. Colomina, 1991:142). També a Ripoll *caperull* 'la capulla de la capa cendrosa que duen els pastors' (DCVB). A Carlet *caporulló* 'el barret del munt de garbes' (A. Griera, 1966-70:III, 196). Segurament es tracta de derivats de *capa*. Amb una terminació diferent tenim *caporrutx* (*-utxo*), *caporrutxa* (DCVB, II, 982; J. Colomina, 1991:142-142) i *caporrutxó* a Llíria (DCVB).[61]

La variant *ingüent* (9) 'ungüent' no consta tampoc en el DCVB ni en el DECat, que sí que recullen l'antic i avui dialectal *engüent*, i no l'hem trobada en Lamarca (1839), en Escrig-Llombart (1887) ni en Martí Gadea (1891), però ens resulta ben familiar en el valencià actual, i es documenta en els sainets i col·loquis del segle XIX: «el *ingüent*

(60) DCVB (II, 534): *boca del ventrell* o *de l'estómac* 'la part central de l'epigastri'. Escrig-Llombart (1887) i J. Martí Gadea (1891): *boca del ventre* 'boca del estómago; parte central de la región epigástrica'.

(61) Pròxims, tant pel sentit com per la forma, són els mots procedents del llatí CUCULLUS, CUCULLA, que també designen una caputxa i s'apliquen secundàriament a objectes dins del concepte general de 'capdamunt', 'allò que hi ha dalt de tot d'alguna cosa'. Provinents d'aquest ètim i amb intercalació d'una síl·laba addicional amb *r* interna tenim les formes *cucurull* i *cucurulla*. En composició amb *cap* i metàtesi es formà el mot mallorquí *capcurucull* 'cimal' (DECat, II, 808-809).

de canonet» (E. Escalante, *op. cit.*, II, p. 178), *doña Ingüent* (Joaquim Balader: *Més fa el que vol que.l que pot*, València, 1871), i en augmentatiu: *ingüentots* (*Coloqui nou en el que es referix el chasco que li va pasar a un llaurador molt famolenc de l'horta de Rusafa en casa de un llibreter del carrer de la Mar de la ciutat de València*, València, p. 4). Possiblement es deu a una atracció analògica al grup dels mots amb el prefix *in-*. En castellà antic *ingüente*; *inguentu* en asturià (DCECH, V, 715). La variant *ingüento* es troba en els parlars castellans del País Valencià: Sot de Ferrer, Villar de l'Arquebisbe, Oriola, Requena-Utiel (A. Briz, 1991:131; I. Rios, 1989:149); així com a la localitat aragonesa de Graus (R. Andolz, 1977:160) i en lleonés: *ingüento* 'pomada antigua más o menos casera' (E. Miguélez, 1993:419).

La procedència del text explica mots o variants afavorides pel valencià: *almeles* (4), *almel·lat* (5), *almoraduix* (20), *arraïl* (19), *consolta* (15), *llima* (6), *micapà* (6), *raboza* [*rabosa*] (31), *romero* (26), *sorigot* (5). I no falten tampoc els castellanismes, que són més o menys els habituals a l'època: *adarme* (10) 'adaram', *caldo* (5), *cardo santo* (5), *cerdo* (34), *costra* (2) 'crosta', *después* (5), *hasta que* (1) 'fins que', *hisopo* (27), *marfil* (19), *palo santo* (33), *pujos* (19), *rato* (11), *redoma* (17),[62] *tabaco* (18), *tavaco* (11), *chabo* [*xavo*] (3), *zarzaparrilla* (33).

4. Un altre vessant de la medicina, més pròpiament popular, és el que es troba de tant en tant en la literatura de canya i cordell, en els sainets, en la premsa satírica, en els refranys i adagis o en altres escrits de caràcter popular. La medicina i la salut, com a part integrant de la vida mateixa, sempre ha interessat molt directament el poble. Per això el saber popular ha creat, arreplegat i transmés per via oral tota una sèrie de prevencions, de remeis i de creences relacionades amb la sanació, que han passat a formar part de la seua cosmovisió.

Normalment, en aquesta matèria, com en altres, la major saviesa s'atribueix a l'experiència, que sol anar associada a la vellesa.[63] I, efectivament, d'això es troben algunes mostres en els col·loquis. A una núvia que anava a casar-se, li entraren de sobte «unes *torbes de cap*, / que la tingueren per morta. / Es quedà en los ulls en blanc». Les veïnes que havien acudit a veure la núvia totes volien opinar sobre la seua indisposició: «no feren falta dotors, / perquè bé n'i agué sobrans... / La una si era flato, / l'atra si serà el chipó / que li ve masa apretat».[64] En això, «saltà una *brivona vella*: «Ningú se té que asustar. / Busqueu-me una *figa blanca*, / que yo sé que és mol probat, / y, aferraeta al melic, / voran com li pasarà»». I, en efecte, «en la figa li pasà» (J. Martí, 1997:356).[65]

Un altre personatge de col·loqui, el Roig, patia *terciana*, i el va curar la seua àvia, que «sab més que el oli de tenda», amb un *micapà*: «Ella me li va arreglar: / un *micapà* de granotes, / oli, mel, pegunta y sal, / en uns polvets de *qui tollis* o tutia[66]. Y aplicant / el empastre[67] en lo melic, / féu un milacre tan gran / que li donà la salut / quant ya estaba desauciat» (*Coloqui graciós que tingueren Vadoro el Cert de Paterna, Sento el Roig y Badoc el Guapo de Benimàmet, rahonant de la terciana del Roig, y luego de les festes que es van a fer en València, a la vinguda dels reys*, València, en la emprenta del Diari,

(62) DECat (VII, 185): «sembla ser castellanisme»; DCVB (IX, 256): «probablement castellanisme».

(63) Cf. «Del vell, el consell», «Si vols pendre bon consell, que siga d'un vell» (J. Martí Gadea, 1891 a:433, 459).

(64) Notem l'estreta relació dels humans amb la medicina. Sense importar la seua imperícia, és una matèria sobre la qual tothom se sent capacitat per opinar.

(65) Encara que, segons la saviesa popular, no convé abusar de la ingesta de figues («De figues flors i bolets / menja'n poquets», A. Griera, 1966-70:VII, 124), aquestes, ben arrelades en la dieta mediterrània, formen part de la cultura mèdica popular i tradicional. En un altre col·loqui valencià de l'època el fals capellà Batiste Tarugo «per a tindre bona veu» i poder eixir airós de la missa que havia d'oficiar es va desdejunar «en cuatre lliures de figues», perquè «aquell que.s prepara en figues / té una veu com un mardà» (J. Martí, 1996:339, 341). Per tant, s'atribueix a les figues la propietat de tonificar o afermar la veu. En relació amb les vies respiratòries, recordem que en una de les receptes del ms. 6735 de la Biblioteca Serrano Morales (la núm. 27) es recomana un específic per a asma de pit a base d'*hisopo, ruda* i «dos dotzenes de *figues blanques*», i en un dels remeis mèdics de finals del XVIII o principis del XIX estudiats i editats per P. Gispert-Saüch (1988:264) es declara que les «figas cuitas ab hisop cura la tos».

(66) *tutia* 'òxid de zinc'.

(67) *empastre*, variant d'*emplastre*. Es documenta des

s. a.). I encara un exemple més de la sapiència guaridora dels vells, en aquest cas en el camp de la veterinària i amb notes escatològiques, és «la medicina» que «un *ahuelet bell* / va ordenar» perquè un rosí llancés pel darrera un corb que se li havia posat dins del cos: «aplicar-li orins de burra / als nasos» (J. Martí, 1997:361).

Un dels àmbits més rics en l'aplicació de la medicina popular i màgica és l'embaràs, el part i la cura dels nadons. Ací es creu que la major perícia correspon a les dones. Com diu «un pepo del Pla de Quart» en el *Coloqui nou dels serenos*, «les dones que s'heu arreglen, / que elles saben de prenyats» (J. Martí, 1996:294).[68] Popularment es creu que determinats senyals físics indiquen si una dona «s'encontra *preñada*». Com ara, si *escopiña redó*,[69] si té «a totes hores / unes *ganes de llansar*»[70] (*El fadrí*, Biblioteca «Serrano Morales», ms. 7116, ps. 101-102), si té *ulleres* (*Coloqui de lo que pasa en les nóvies*, 1851:5), *cansament*, *dolors de cap*, *chemecs*, *mal gust en la boca* o *poques ganes de menchar* (J. Martí Gadea, 1891a:379-380). També hi ha indicis que suposadament indiquen el sexe del fetus. Així, és senyal de *chicot* quan a la dona *la pancha li fa punta*, i més encara si *té molts costats* (E. Escalante, *Tipos d'auca*, València, 1878, p. 208), bé que Escalante ironitza sobre aquestes creences.

Si, en efecte, es confirmava el nou estat, no podien faltar les indisposicions i queixes de la dona durant l'*embaràs* i el puerperi o *parteratge* (J. Martí, 1996:347; 1997:283; Escobedo, 1992:1094 ss): els *desfisis*, les *manies*, els *antoixos*[71] (J. Martí, 1997:281), *desigs* (Segura, 1981:23; Escobedo, 1992:1098) o *desitjos* (*El fadrí*, p. 104), els *gemechs* (id.), les *basques* (Escobedo, 1992:1205), els *ascos* (Escobedo, 1992:1098). Alguns col·loquis assenyalen que quan la dona *es fa prenyada* (C. Ros: *Romans y coloqui nou per a riure...*, *ap.* Torres Navarrete, 159; C. Ros: *Rahonament y coloqui nou hon se reciten les fatigues...*, 3; Martí, 1997:281),[72] *serà prenyada* (Escobedo, 1992:1098) o *està preñada* (*Coloqui nou de lo que pasa...*, 5), comencen *els treballs* del marit, sobretot si la mare (la *marasa*)[73] té *mal preñat* (Martí, 1997:282), *si lo prenyat no va bo* (Segura, 1981:23), o si és d'*aquelles que representen el preñat*,[74] d'*aquelles dels morros prims*, «com se diu en valensià, / d'aquelles *melindrosetes* / que no els fa goig treballar / y els agrada regalar-se», pitjor encara si la sogra, *l'abuelasa*, «dóna els plans, / la filla els posa per obra / y el marit té que pagar»[75] (*El fadrí*, p. 100).

Al voltant de les prenyades hi ha tota una sèrie de creences populars. Així, es creu que «és mal qu.estiguen *rodant* / *les mans*, pués, a cada volta, / una volta el chiquet fa», i, per tant, se li podria enredar el cordó umbilical i ofegar-se. Per això no han de capdellar seda, ni *madeixes* en general (E. Escalante, *Tipos d'auca*, p. 209). També «és mal que.s *llaven les mans* / les qu.estan d'eixa manera». Els *desitjos* de les dones embarassades s'han de satisfer: «Si la tal té *desitjos*,... / de tot li u tens que comprar», altrament es poden *afollar*:[76] «Mira fulana de tal, / per el desich d'una figa / de set mesos s'afollà / y parí una chica morta / en una figa en lo nas» (*El fadrí*, 101-105). Si no avorten, el fill restarà assenyalat per a sempre amb la marca del desig insatisfet:

del segle XIII (cf. DECat, III, 302). Avui és molt usual en valencià.

(68) Recordem que, fins no fa gaire, el marit no podia estar present en el part, s'havia de *quedar fora*, «que dihuen que és mal que mire / cuant la dona va de part» (*El fadrí*, p. 11), o, com diu la comare retratada per Eduard Escalante en els *Tipos d'auca* (p. 211) al marit quan s'acosta l'hora decisiva: «Vosté enseguideta fora / d'así, que asò va formal, / y els hòmens en estos llansos / lo que fan és estorbar».

(69) *Escopinyar* 'escopir', no documentat al DCVB ni al DECat.

(70) *Llançar* usat intransitivament i amb el sentit de 'vomitar'. En aquest sentit el recull el DECat (V, 64), sense documentació antiga, en valencià, fragatí i mallorquí. I el substantiu derivat *llançada*: «tot són gòmits y llansades» (J. Martí Gadea, 1891a:379), que el DCVB (VI, 891) arreplega, sense documentació, en valencià i mallorquí.

(71) *antoix* 'antull, desig', castellanisme.

(72) Per no estendre'ns massa, generalment citem els títols dels col·loquis en forma abreviada. Podeu veure els títols complets, i la data, en els catàlegs i reculls bibliogràfics: Genovés Olmos (1911), Ribelles Comín (1943, 1978), Gómez Senent (1982), *Col·loquis i raonaments* (1983), Torres Navarrete (1995).

(73) El derivat *marasa* té caràcter peioratiu: «Y la *marasa* chitada, / perquè té tan mal preñat» (Martí, 1997:282). El pare en llenguatge col·loquial i infantil és el *tata* (*ibid.*).

Benito: Diga'm, ¿això de la barba
és llúpia?
Rosendo: Asò una sorolla.
Benito: ¿Com sorolla?
Fermín: No l'engaña,
és un desig que sa mare
tingué (E. Escalante, op. cit, II, p. 684).[77]

Quan arriba l'*hora de parir* (Martí, 1996:79; *El fadrí*, p. 108), del *part* (Martí, 1996:215), d'*allaucherar-se* (Martí, 1997:268), de *deslliurar-se* (Escobedo, 1992:1099), de *desocupar* (E. Escalante, *Tipos d'auca*, p. 207) la dona, cal avisar ràpidament la *comare* (Martí, 1996:133; 1997:268), anomenada també en plecs solts barcelonins la *llevadora* (Escobedo, 1992:1098), la *madrina* (Escobedo, 1992:1100), la *palpallocas* (Segura, 1981:23) i la *palpa* (*Discursos de una donsella*..., 4), i, figuradament, la *mestra de dança* (Escobedo, 1992:1098), perquè a ella corresponia dirigir totes les operacions en el part. El quart (*palpalloques*) és un mot recollit per A. Griera en el *Tresor de la llengua* (XI, 100); el cinqué mot, *palpa*, no està registrat amb aquesta accepció als diccionaris consultats. Segurament té el seu origen, com l'anterior, en la importància del tacte per a la llevadora.[78] El DCVB (VIII, 148) recull, a Llofriu, el nom humorístic *palpaventres*, aplicat al metge.

El mot *madrina* 'llevadora', encara que no l'hem trobat en els documents populars valencians dels segles XVIII i XIX, al segle XV consta en autors d'aquesta procedència, com Jaume Roig i Joan Esteve (DECat, V, 478). Sembla que al segle XVIII estava ja antiquat en aquest dialecte, almenys en valencià central. Marc Antoni d'Orellana (1731-1813), atent a l'evolució fonètica i lexicosemàntica de la llengua, informa que al seu temps el mot habitual en valencià era *comare* i que «en lo antiguo se dixo *madrina* en lemosín», citant Jaume Roig i unes actes de cort de 1564 (*ap.* J. Martí, 1994:136). *Madrina* amb aquest sentit no consta tampoc en els diccionaris valencians dels segles XVIII i XIX (C. Ros, Ll. Lamarca, M. J. Sanelo, Escrig-Llombart, J. Martí Gadea, J. Pla i Costa), si bé Coromines (DECat) diu que *madrina* 'llevadora' resta usual en valencià i en tot el català nord-occidental. En el retrocés i desaparició en alguns llocs de *madrina* 'llevadora' possiblement tingué a veure la proximitat formal i semàntica de *padrina* 'mare baptismal del fillol',[79] amb el risc consegüent de confusions i ambigüitats.

La llevadora que assistia en els parts sovint no era professional, sinó una dona sense formació acadèmica, encara que amb experiència. Eduard Escalante diferencia entre «la *matrona* / o profesora de parts, / que té els seus estudis fets / en el art de partechar», i la *comare*, «que tan sols / se pot dir afisionà, / y únicament en la pràctica / el títul seu té fundat» (*Tipos d'auca*, p. 207). El cultisme *matrona* en català només compta amb documentació medieval i antiga en el sentit de 'dona molt respectable' o 'mare de família' (DCVB, VII, 310; DECat, V, 480). Com a sinònim de *llevadora* o *madrina* és recent, i J. Coromines (DECat, V, 184) el qualifica de «vague i pretensiós». En la

(74) «Pués si la dona és de *aquelles* / *que representen el preñat*, / tot lo que veu li agrada, / com no siga treballar. / Sempre vol estar chitada, / però desich de filar / a maravella els agarra» (*Coloqui nou de lo que pasa*..., 5).

(75) Carles Ros (C. Ros: *Romans y coloqui nou per a riure*..., *ap.* Torres Navarrete, 159) també considera que aquestes queixes són moltes vegades *escuses* de la dona, per a, aprofitant l'embaràs, no treballar i poder governar (*calçar-se els sarahuells*) sobre el marit. En això segueix la tradició misògina de Jaume Roig en l'*Espill*, el qual escriu sobre una priora que aconsellava una novícia que «si fill parís, / m'ensenyorís, / mai no em postràs, / mas que em mostràs / un tant altiva... / Mas l'abadessa / me doctrinà, / consell donà, / que em fes malalta» (edició de V. Escrivà, València, IAM, 1981, p. 122). No oblidem que Carles Ros coneixia ben bé aquesta obra, que ell mateix va reeditar l'any 1735.

(76) *Afollar-se* 'avortar, parir abans que el fetus puga tenir vida pròpia'. Amb aquest sentit es documenta ja a l'Edat Mitjana. Segons J. Coromines (DECat, IV, 78), derivat del llatí vulgar *fullare* 'batanar, batre i piconar draps'. Aquest mot, també amb la variant *follar*, ha pres diferents accepcions en català. A les recollides en els diccionaris (DECat, DCVB), segurament cal afegir la *coca afollada* de Calaceit (M. Blanc, 1994:18).

(77) Tenim ací una de les mostres més típiques del pensament analògic, que és un dels elements fonamentals en la concepció popular de la malaltia: es

documentació que hem consultat no el trobem fins al segle XIX en la cita d'Escalante. En castellà, en canvi, *matrona* es documenta com a sinònim de *comadre* almenys des del segle XVII (cf. *Diccionario de autoridades*, 1734, IV, p. 516, on es recull amb aquest sentit en les comèdies de Calderón de la Barca). La distinció amb *comare* en els termes exposats per Escalante coincideix amb el castellà contemporani, i possiblement n'és un calc semàntic. En efecte, en la llengua veïna, tal com consta en el diccionari de la RAE, la matrona és la 'comadre, y con especialidad la que se halla legalmente autorizada para asistir a las parturientas' (edició de 1956, p. 856).[80]

En la medicina antiga de totes les cultures estava sempre present la religió i el món sobrenatural.[81] En última instància era la divinitat qui decidia sobre el guariment del pacient.[82] Per això Déu o els sants guaridors eren sovint invocats, mitjançant oracions o recorrent a l'ús de relíquies i objectes religiosos o màgics.[83] I, de fet, en la cultura mèdica popular ha continuat fins als nostres dies la presència de la religió i de la màgia (cf. J. L. Barona, Mª J. Valladolid, 1987:50-52; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:160-199; J. Gil Barberà, E. Martí Mora, 1997:107-149).[84] Als segles XVIII i XIX era costum d'encendre una *caneleta beneita* (Martí, 1996:134) en els parts, o tenir prop alguna relíquia, com la *relíquia de Sen Lluc*, «qu.és contra tot *mal de part*» (*El fadrí*, p. 110), la *rosa de Chericó*, la *mida de Sen Pascual*, la *estampeta de Sen Ramon*, o la imatge del *Niño Chesús* o la *Santa Fas* (E. Escalante, *Tipos d'auca*, p. 210). A València la dona encinta solia *donar llimosna* al convent de la Mercé, on està «el gloriós Ramon Nonat» (C. Ros: *Romans y coloqui nou per a riure...*, *ap.* Torres Navarrete, 160), *oir-hi missa* (Escalante, *ibid.*, p. 209), i *encendre dos ciris* (*El fadrí*, p. 111) al sant,[85] perquè hi *toquen a partera*, o *a parir* (*El fadrí*, p. 111), «puix moltes persones bones, / a l'oir aquell toquet, / solen dir: «Déu que la lliure, / y traga de perill prest»» (C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entetengut...*, 2). Les dones *s'encomanaven a Sen Ramon*, «per a que.ls done un hora ben curta» (*El Mole*, 1837, vol. I, 158). És un costum mantingut en l'actualitat a València «rodar la Seu nou voltes, / per lo matí y per la esprà» (Escalante, *ibid.*, p. 209). També solien *tocar la campana* en els parts al Carme, Sant Martí i Sant Joan (C. Ros: *Romans y coloqui nou per a riure...*, *ap.* Torres Navarrete, 160). A pesar d'aquestes prevencions piadoses, les dones no sempre *parien a bé* o *en bé* (Martí, 1997:281, 282), podien també *malparir* (Martí, 1997:282). O podia ocórrer que el part es retardés més de l'esperable. Aquesta mena de parts més lents eren coneguts per les comares amb el nom de parts *sorreros* (E. Escalante, *Tipos d'auca*, p. 210).[86]

Abans de nàixer el *chic* (C. Ros: *Romans y coloqui nou per a riure...*, *ap.* Torres Navarrete, 160; Martí, 1996:135), el *chiquet* (Martí, 1997:281) o *chiqueta*,[87] lo *infant* (Escobedo, 1992:763) o *infantet* (C. Ros: *Rahonament y coloqui nou hon se reciten les fatigues...*, 3), l'*angelet* (C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entretengut...*, 2), la *criatura* (Segura, 1981:24) o *creatura* (C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entretengut...*, 2), el *nini o nina* (C. Ros: *Romanç nou,molt graciós y entetengut...*, 2), el *criollo* (Martí, 1997:268),[88] el *moñaco* (Martí, 1996:88; 1997:269), el *moñicot* (Martí, 1996:86),[89] el

creu que la no satisfacció d'un desig durant l'embaràs provoca una marca semblant en el fill (cf. Barona-Valladolid, 1987: 50).

(78) En el *Libro del arte de las comadres, madrinas y del regimiento de las preñadas y paridas, y de los niños* del mallorquí Damià Carbó i Malferit, publicat el 1541, destinat a la formació teòrica de les llevadores, ja es recomanava que aquestes havien de ser lleugeres en el tacte i no havien de fer lesió (cf. E. Raguer, P. Puig, 1989:34).

(79) En català *madrina* a penes s'usà amb el sentit de 'padrina' (cf. DECat, V, 478).

(80) En l'edició de 1852 *matrona* encara era simplement 'la comadre que asiste a las que están de parto', llatí *obstetrix* (*Diccionario de la lengua castellana*, Madrid, p. 445). Per tant, la matisació que figura en edicions posteriors del diccionari de la RAE s'hi inclogué més tard, possiblement a la segona meitat del segle XIX.

(81) Per exemple, entre els perses hi havia unes divinitats causants de les malalties i les desgràcies, i unes altres que tenien cura dels homes. Segons la tradició hindú, la medicina en principi era una ciència divina, posada a disposició dels homes pel déu Brahma (cf. M. A. Arazo, 1982:15-16).

(82) Per exemple, en el receptari de Micer Johan, al final de moltes receptes es recorda la potestat última de la voluntat divina: *e guarà ab Déu* (ps. 332, 334, 335, 415), *e ab Déu guarà* (ps. 413, 418), *e serà guarit ab Déu* (p. 416). D'això hi ha mostres també en la paremiologia popular, com en aquests re-

gurriñau,[90] el *minyó* (Segura, 1981:24), el *noi* (*ibid.*) o el *naixent* (*El fadrí*, p. 113), calia *previndre* totes les *cosetes* necessàries (Martí, 1996:132-133), tant per al part com per al nadó, per a poder-lo *bolcar* (*Coloqui del nas*, 2).

Per al *part* i la *partera* (Escobedo, 1992:1100, 1407) feien falta *mugroneres*, un *bací paridor*, *cuixolet*[91] o *cociolet* (C. Ros: *Rahonament y coloqui nou hon se reciten les fatigues...*, 2), *orinal*, *foguer*, *tenalles*, *paelles* (Martí, 1996:134), *tisores* (Escalante, *Tipos d'auca*, p. 211), *eixarops* (Martí Gadea, 1891a:380) i *caldo* (Escobedo, 1992:1100). Per al nou nat calia *arreglar* o *aparellar* la *bolcada* (C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entretengut...*, 2; *Coloqui nou de lo que pasa...*, 5)[92] o *bolcadeta* (Martí, 1996:346),[93] la qual incloïa la roba del nadó: *carota* o *caroteta*, *babosalls*, *banovetes*, *culeros*, *vetes*, *faixa*, *faixadors*, *bolquers* o *embolcalls*[94], *gamboixos* o *gamboixets*, *pitets*, *babadors*, *bragues*, *camisetes de cambray* o *llenç primet*, *armilles*, *coixí*, *ceñidor*, *mantellina*, *roba blanca*, *surtú* (C. Ros: *Rahonament y coloqui nou hon se reciten les fatigues...*, 3; C. Ros: *Romanç nou,molt graciós y entretengut...*, 2; Martí, 1996:134), *puntas*, *fassets*, *benas*, *draps*, *estrenyacaps*,[95] *caputxos*, *capsonets*, *flochs*, *corrissons* (Escobedo, 1992:1098), diferents objectes i productes higiènics destinats a la seua cura i endreç: *ahulles de cap*, *cotó en pèl*, *fil de Gènova*, *tisores*, *punter*, *blanquet*, *polvos de murta*, *màstic*, *mirra*, *benetes*, *coixinets*, *figueta*, *ditet*,[96] *culleres*, una *estopada de llinet* per al cap, *estopadetes d'aiguardent* , *paper d'estrassa i blanquet*, *vi blanc* per a netejar-lo, un *barralet d'ayguardent*, *aygua*, així com *choguets*, i objectes piadosos: *agnus*, *cor* (Escorigüela, Biblioteca Nicolau Primitiu, ms. 421, f. 31v; Martí Gadea, 1891a:380; *El Fadrí*, p. 110). Tot posat dins d'un *tabac* o *tabaquet* (C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entretengut...*, 2; J. Martí, 1996:134).[97] Convenia prevenir-se també d'un *braser* (Escorigüela, *ibid.*, f. 31v) per si calia escalfar l'habitació del nadó, així com del *bres* (Martí, 1996:79) i d'una *cullereta* i *melcolat de sucre* per a *enconar* el *monyicotet* (Martí, 1996:134; C. Ros: *Romanç nou,molt graciós y entretengut...*, 2). Es considerava que els *calostres* eren dolents per a la criatura, i per això Carles Ros aconsella a les futures mares que no li *donen els pits* perquè *mame* fins als tres dies de *parides*, i prèviament el *mamantó* o *mamantona*[98] els havia de *tirar un poquet* per a llevar *les calostres* (*Romanç nou, molt graciós y entretengut...*, 2) o *els calostres* (Martí, 1996:134).[99]

Les mares per a la salut del nadó no havien d'oblidar les relíquies, les cerimònies religioses (la *missa de partera*) i fins i tot els amulets i objectes màgics, com recorda Carles Ros, sempre atent als costums populars, en el *Romanç nou, molt graciós y entretengut, hon se referixen al peu de la lletra totes les cosetes que deuen previndre les senyoretes per a parir...* Juntament amb els complements de la tradició cristiana, com les *relíquies* i els *Sants Evangelis*, Ros recomanava posar també a l'infant uns altres adminicles de caràcter màgic (la *maneta de teixó*, un *trocet de grana*, una *figueta*, un *trocet de saüc*, *ossos de sapo*):

a les creaturetes
serà molt del cas posseu

franys recollits per Carles Ros: «Déu dóna la plaga y la medicina» (1736:52), «Quant Déu no vol, los sancts no poden» (*ibid.*, 90).

(83) Per exemple, en el receptari de Micer Johan algunes receptes no són més que oracions i eixarms (E. Moliné, 1914:334, 420, 428, 436-437). I encara entre les que recull Bertomeu Blasco i Siurana a cavall dels segles XVII i XVIII (V. J. Escartí, 1992:12-13). Com diu F. de B. Moll (1982:323-324), en les obres de medicina medievals hi ha un «intens esperit religiós i teleològic», que «segurament és una deixalla d'ideologies primitives en què la vida humana era entesa com una successió d'esdeveniments governats per les forces sobrenaturals manifestades a través de la màgia, de les conjuncions de planetes i de les fases de la lluna».

(84) Per exemple, el costum d'invocar Jesús, i antigament també la Mare de Déu, quan algú estornuda, del qual dóna compte Joan Porcar en el seu dietari, l'any 1612: «Sempre que alguna persona eo animal estornude diga «Jesús; beneÿta, lloada y glorificada sia la virginitat, puritat y conceptió de Nostra Señora la Verge Maria»» (*ap.* V. Castañeda, 1934:I, 148). En situacions de perill greu, per una malaltia o per qualsevol altra causa, és freqüent implorar els sants, sobretot el sant o sants considerats auxiliadors o guaridors de cada mal. Així, Güenzo Mofregues, que a conseqüència d'un gas que li han posat per error, està volant com un globus aerostàtic, *es reclama* als sants i a la Mare de Déu per a eixir-ne en

una llista ab ses relíquies,
cenyideta al seu coset;
Sancts Evangelis, que són
per a molts mals lo remey;
un ditet de aquells de vidre
per a quant ixquen les dents;
la maneta de teixó,
a la monyica també;
del braç un troset de grana,
o una figueta, perquè
no prenguen l'infantet d'ull.[100]
Si hi a tal mal, yo no ho sé.
Crech que és dicho de les velles.
De sapo al coll uns hossets.
Y contra les bertoletes,
de sahuch també un trocet.[101]
Per a quant ixcau a missa
de partera dos rollets
de pa de rey au de dur,
que van a dos dinerets;
també un sisó de vi blanch
en un jayro barralet,
ab un ciri de a tres onces,
que l'aveu de tindre encés,
y al nini o nina abraçat
per aquell espay o temps
que dura la sancta missa,
puix és precís ho aguanteu.

El mateix dia del naixement, o al sendemà, tenia lloc el *bateig*, que es festejava amb un convit, com ara un *gran berenar* (Martí, 1997:281). El padrí contribuïa a les despeses del bateig i del convit. A més, donava *l'estrena* a la criatura el dia del bateig,[102] i anys més tard li pagava *l'acurtament* ,[103] i per Nadal *estrenava* el *fillol* (*Dels festechants...*, 1). Si l'infant es moria, pagava la *guirnalda* o *guirlanda*, la *mortalleta*, l'*habitet*, els *ciris*, les *flors*, els *fossers*, i la col·lació que s'acostumava a donar als qui es quedaven a *velar l'albat*[104] (C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entretengut...*, 3; Martí, 1997:268).

La mare havia d'estar *ben governada* perquè *la llet li acudixca*, «puix si li ha de *buscar ama*, / li courà molt més lo pebre / y ho pagarà la boltjaca» (C. Ros, *Rahonament y coloqui nou hon se reciten les fatigues...*, 3). Efectivament, si no li *acudeix* la llet, o *no vol criar* el lactant (Segura, 1981:24), cal *posar-lo en ama* (Martí, 1997:282), forma el·líptica d'*ama de llet* (M. Millàs: *Una agènsia de criaes*, València, 1874, p. 11), o *buscar-li* (o *prendre*) *dida* (Segura, 1981:24; Martí Gadea, 1891a:381),[105] perquè l'*allete* (Martí Gadea, 1891a:382), fins que arribe la *desmamà*, la qual no estava exempta de problemes, perquè el xiquet podia *prendre-la bé* o *no prendre-la* (Martí, 1997:282). La nodrissa comportava evidentment despeses, tant en el sou que calia pagar-li com en l'alimentació especialment substanciosa que requeria per afavorir la

bé: «*Yo andaba por esos aires*, / reclamant-me a tots los sants, / a senta Llúcia, a sent Bult, / Verche dels Desamparats, / sent Antoni, sent Cheroni», però especialment al «pare sent Bernat, / abogat de trencadures», al qual demana: «féu que no em trenque yo lo cap, / si acàs baixe o caic en terra» (J. Martí, 1997:382). La imploració als sants protectors, esdevinguda de vegades poc més que una fórmula rutinària, és parodiada per E. Escalante: «Pa llevar-me la por / reclamar-me yo dec / a les mil devosions / que m.agüela coneix. / Mare de Déu Grosa, / Mare del Socós, / de la Cova Santa, / dels Cucs y del Do, / de Contra les febres, / de Contra l'espasme, / de Contra la pesta, / de Contra el bocache; / Cristo del Pasillo, / Cristo del Perdó, / de la Buena Muerte / y del Panteón, / de Contra les boires, / de Contra la pedra, / de Contra la gruga, / de Contra la seca» (*op. cit.*, II, p. 158). En una altra obra, *Visantet*, fart de les intromissions de la sogra en la seua vida matrimonial, exclama: «Señor, hi ha un Sen Matatias, / y no hi a un Sen Mata-sogres / pe a fer-li dir una misa!» (*ibid.*, p. 225).

(85) Sant Ramon Nonat és «de totes les parteres / el defensor y abogat» (Martí Gadea, 1891a:381).

(86) És un mot derivat de *sorra*. El *Diccionari Aguiló* (VII, 312) recull a Mallorca *anar sorrer* 'anar a poc a poc, amb calma, com el qui camina per la sorra', que el DCVB (X, 18) documenta, en fenemí *sorrera*, en les *Contarelles* de mossén Alcover. Joan Coromines (DECat, VIII, 94) no creu que

producció de llet («hu sempre afluixant mesaes / y gastant sense parar»). A més, hom havia d'estar alerta que no tingués problemes físics, com falta de llet, tenir *la llet salobre*, criar *sols d'un pit* o tenir qualque malaltia, perquè en aquests casos «el chic no se cria sa» (Martí, 1997:282).[106]

Entre les *malalties* o *enfermetats* (Martí, 1997:283) i afeccions més comunes que podia contraure la criatura, hi havia la *pallola*, la *pigota*,[107] la *dentà* 'la dentició', les *barretes*,[108] *dolors de ventre*, *bertoletes*, si està *enfitat*, si té *cucs*, si *va estret de la complexió*,[109] si *se trenca*, si *està malhumorat*, si *el prenen d'ull*, si és *ploró...*, o els *sels* quan naix el germà (Martí, 1997:282-283; C. Ros: *Rahonament y coloqui nou hon se reciten les fatigues...*, 3; C. Ros: *Romanç nou, molt graciós y entretengut, hon se referixen al peu de la lletra totes les cosetes...*). Per distraure l'infant, i alleujar-lo en cas de malaltia, calia *fer-li festes*, *dir-li requiebros* (B. N. P., ms. 420, f. 132r), *dir-li ajonetes* (*Miquelo y Tomasa*, 4).

En els plecs solts, en la premsa satírica i en els sainets s'esmenten uns altres remeis populars.[110] Per als *sustos* és «exquisita» l'*aygua de calaguala* (Escorigüela, B. N. P., ms. 421, f. 75v). L'Agüelo Pollastre diu a Ineseta, que acaba de patir un desmai: «cuant una dona està mala (...), / no hi a res millor que pendre / dos glopets de *calaguala*» (Josep Bernat i Baldoví: *L'agüelo Pollastre*, Sueca, 1859, p. 25), on, per cert, per la manera d'expressar-se el personatge masculí, semblen identificar-se els desmais i l'excitació nerviosa com una «malaltia» associada a les dones.[111] Un altre remei per als esvaniments és l'*aigua amb vi*: «N'han pasat dos [de màsqueres] per allí; / t'han fet por, t'has desmayat..., / y el Poll, que viu al costat, / ha eixit a dur-te *aigua en vi*» (*ibid.*, p. 24). A un ruc que s'espantà «cuant se veu baix de la roda» d'un carro li donaren «un refresc de vinagre, esperit bidriol y polvos d'almànguena» (*El Mole*, núm. 13, 1837, p. 208). Per a les alteracions nervioses és bona també la *ruda*, tinguda per antiespasmòdica (cf. P. Font i Quer, 1981:428; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:132). Així, quan, després de discutir amb la sogra, «la nora es fica en l'estudi, / feta un pimentó coent, / en llagrimetes y plors, / ab sos suspirs y gemechs» i «queda's erta com un boix / y gelada com la neu», la descorden, «li fan uns perfumets / en un paperet d'estraça» i «li duhuen uns brotets / de ruda, per a que olga / y li passen los gatets»[112] (C. Ros: *Coloqui entretengut hon se reciten algunes de les moltes rinyes que solen passar entre les sogres y les nores*, *ap.* F. Torres, 64). Per a evitar el fred es podia fer servir *oli de ballena* o *congre fresch* (Escobedo, 1992:1190). Per a curar les *almorranes* es recomana fregar-les amb *cansalada* (*Coloqui nou del tio Vueltes, a hon referix el chasco que pasà en la festa de Burriana*, València, 1848, p. 3). I per al *changlot*, *donar un susto* (E. Escalante, *Niu d'abelles*, València, 1872, p. 57) o beure «nou glops d'aigua» (R. Cester, *Tipos d'auca*, p. 52), recursos practicats encara en l'actualitat, i no desproveïts d'una certa base científica.

En els problemes digestius, com els casos d'*enfit* i d'*humor còlic*, se solia aplicar un *servici* o una *ajuda* al pacient (J. Martí, 1996:204). En la documentació consultada ja no es troba el cultisme medieval *clisteri* (amb les variants *cristeri*, *crestiri*) (del llatí

tinga a veure amb 'caminar per la sorra', com el *Diccionari Aguiló*, sinó amb una nau amb molta sorra o llast, d'on procediria el significat d''anar a poc a poc, amb calma'. Alcover també aplicava el qualificatiu de *sorrera* a l'obra del Diccionari quan progressava massa lentament, i qualificava els col·laboradors poc actius de «dormilegues, *sorrers*, malfenerandos» (*ap.* DECat). Comprovem igualment la vigència del mot en valencià, on l'hem sentit també aplicat als toros (*bou sorrero*) i les vaques braves (*vaca sorrera*), calmosos, que corren poc de bades i que només envesteixen sobre segur (al Camp de Morvedre).

(87) D'acord amb els modes de vida tradicionals, sobretot en l'àmbit agrícola, on sempre calien braços, a més de la importància de la figura de l'hereu en la transmissió de l'herència familiar, els xics devien ser més desitjats que les xiques, sobretot quan ja es tenien filles i no es tenia cap fill. Això deu explicar l'expressió de disgust *Mala nit y parir gica* (*Coloqui graciós que tingueren Vadoro el Cert...*, 2), amb la variant *Mala nit y parir filla* (J. Martí Gadea, *Tipos, modismes y coses rares y curioses de la terra del Ge, Apèndix*, València, 1908, p. 83), convertida en sentit figurat en un modisme fet servir quan les coses van malament.

(88) *Criollo*, procedent del castellà *ibid.*, que al seu torn ve del portugués *crioulo*. Ací 'xiquet, criatura' (cast. *crio*), amb un cert matís despectiu. J. Coromines (DCECH, II, 244) registra dialectalment en portugués *crioulo* 'crío o niño de teta'. En el *Diccionari Agui-*

CLYSTERIUM), substituït pels termes populars *ajuda* i *servici*. El primer (*ajuda*) es documenta ja a principis del segle XV, i ha perdurat pràcticament fins als nostres dies (cf. DECat, I, 117), encara que finalment ha acabat envellint-se. El mot *servici* (o *servei*) amb aquest sentit no és recollit al DCVB, al DECat ni al *Diccionari Aguiló*, però, com veiem, era ben viu, almenys al País Valencià, durant els segles XVIII i XIX. És sinònim del substantiu *servicial* 'lavativa', que consta en els *Secrets d'Agricultura* de Miquel Agustí (cf. DCVB, IX, 876) i en el *Mèthodo de criar las criaturas de llet* de Pere Puig (p. 62). Més modern és *lavativa*, documentat a finals del segle XIX (DCVB, VI, 830), i el més popular *llavat*, que no arrepleguen els diccionaris, però que s'utilitza si més no en valencià central. Un cultisme modern del segle XX és *ènema*, que està guanyant una certa popularitat, possiblement davant el desgast o la inconveniència social dels altres mots.

Era prou corrent l'automedicació.[113] De manera que el mateix pacient decidia quan calia administrar-se l'ènema, i normalment era un familiar qui, seguint les tècniques tradicionals transmeses intergeneracionalment, el preparava i l'aplicava. Güenzo Mofregues, «de improvís», «sent uns *retorsons de ventre*[114] / y unes grans *torbes de cap*». Ràpidament, crida la seua muller i li diu: «M'as de *arreglar* / *un servici*, pronte, Pepa, / que, si no, m'a de costar!» A l'instant entra Pepa «agarrada en la *ixeringa* / y en lo servici arreglat» (J. Martí, 1997:381). Quelo va quedar tan *fart* del sopar que *li agarrà un colicot*, «que, a no estar allí esta chica, / que en *fulles de margalló* / em va *donar un servisi*, / este és el dia que yo / estaria podrint terra» (J. Martí, 1996:91).[115] Un llaurador interessat vol *donar un servici* a un porc abans de comprar-lo, «com si estiguera *enfitat*», perquè li *amaine la panxa*, i així «compraria barato, que era tot lo seu afañ». Per a preparar el servici, «corrents, / les medicines comprà, / de *cherepiga*,[116] *xalapa*,[117] / *ruibàrbaro*,[118] *mejoaca*,[119] / *parietària*, *camamirla*,[120] / *fulles de senet* y *sal*... / Y en una olla ho ficà, / posant-la al foc, que vullguera, / la *eixeringa* aparellant» (J. Martí, 1997:363-364).

Entre l'home del carrer, en general, sempre hi ha hagut una certa prevenció cap a la figura del metge i cap a la medicina científica que aquest representa. El vincle entre el metge i el pacient ha estat marcat en tot moment per la distància i l'escassa relació personal, en bona part a causa de la inaccessibilitat que per al malalt representa l'univers clos del metge, el qual normalment utilitza un llenguatge ple de tecnicismes, incomprensible per a ell. A això s'ha d'unir la mala fama tradicional dels galens, que sovint foren blasmats pels moralistes per la seua prepotència i cobdícia. A més cal tenir en compte el desconeixement que hi havia antigament entre els mateixos facultatius sobre la naturalesa de les infeccions i de moltes malalties, cosa que lògicament augmentava la desconfiança del pacient (cf. J. L. Barona, Mª J. Valladolid, 1987:49; G. Avenoza, 1996 a:17-19; N. J. G. Pounds, 1992:283-285; J. L. Fresquet *et al.*, 1993:84, 173). D'aquesta situació, se'n fa ressò la saviesa popular i explica en bona part, encara avui, la tendència popular a l'automedicació, a la qual ens acabem de referir, i el recurs a les tècniques guaridores no acadèmiques. La paremiologia n'és un bon testimoni. Per

ló (II, 319) es recull *crió* 'infant' a Tortosa i el sinònim *crioll* al País Valencià, on, almenys actualment, la forma més corrent és el castellanisme *crio*, que documentem des del segle XIX: «¿Qui ha tentat a eixir en estos *crios*?» (C. Llombart i Josep. F. Sanmartín i Aguirre: *Melonar de Valènsia*, València, 1877, p. 177).

(89) *Monyaco* i *monyicot* són mots especialment valencians. El DCVB (VII, 561) recull *monyicot* també a Tortosa. Els col·loquis del segle XVIII avancen la documentació d'aquests vocables respecte als diccionaris. S'hi documenten aplicats a un nadó, amb un més que possible matís despectiu: «aquell que es casa / sol cagarse, en bon romans, / que de casar-se a cagar-se / és molt poquet lo que va. / Sols va aquell poquet de temps / que el *moñicot* pot tardar», «Entre tant que ella s'ha alsat, / el *moñaco* pega uns plors / com un bedell de quatre añs» (Martí, 1996:86, 88), així com a un xiquet en general, igualment amb un cert to despectiu: «Ni vull dona, ni *moñacos*, / y de ties, Déu me'n guart» (Martí, 1997:269), «Trau fora eixos *monyicots*» (J. Bernat i Baldoví: *El virgo de Vicenteta*, edic. de M. Sanchis Guarner i A. Llorenç, València, 1971, p. 29). Fins i tot pot assignar-se, pejorativament, a un xic ja en edat de festejar, com en el sainet d'Escalante *Un buen moso* (*op. cit.*, III, ps. 328, 344). En Escalante també es troba el derivat *moñicotaes* (II, p. 145) 'accions pròpies d'un monyicot, xicades'. Els diccionaris recullen així mateix la variant *monyac* (DCVB, DECat, V, 781; A. Griera, 1966-70:X,

exemple, en el *Tratat de adages y refranys valencians* (València, 1736) de Carles Ros es poden llegir perles com aquestes: «Gran cuidado el metje té / del malalt que paga bé» (p. 57), «Lo que.l metje erra / cobri la terra» (p. 66), «Per a tot hi a remey / sinós per a la mort» (p. 83), «Quant lo mal és de mort, / sols lo morir és remey» (p. 91). J. Martí Gadea (1891 a:451) arreplega un aforisme que mostra la desconfiança en els centres sanitaris: «Procura tindre cabal, / pa no anar a l'hospital», així com la següent quarteta igualment escèptica: «Per a curar-se de un mal, / mentres ell no siga febra, / peguen cuatre corregudes / per mich d'una carretera» (1891 a:647-648).

L'escepticisme del poble en la medicina oficial es veu reflectit també en les receptes burlesques i poca-soltes, elaborades seguint la tècnica de les fórmules mèdiques usuals, però amb caràcter jocós i paròdic. Així, en *El Saltamartí* (núm. 16, 9 de febrer de 1862) hi ha cinc *reseptes*: *per a medrar*, *per a matar rates*, *per a matar perdius o guales*, *per a casar lleons* i *per a agarrar caragols de nit*. Més recentment el poeta popular Pascual Garcia (Novelda, 1907-1986) és autor d'alguns *remeis* mostra del seu escepticisme sobre les solucions mèdiques convencionals.[121] El Tio Perico es burla del presumptuós apotecari Benito, que es queixa de la bilis, amb la següent *medisina molt probà*: «-Prenga vosté óxido hídrico. / -Oxi què? / -Aigua del pual. / Ompli el llibrell; si ne té, / és millor una ferrà. / Aboca un cabàs de graba, / la remenecha, y al pap. / Pega dos voltes, se sacsa / com un cubilet, y al cuart, / si li queda a vosté bilis / en lo cos, done yo el cap!». Quan l'apotecari, indignat, respon que a ell li «munta molt pronte la mosca al nas», Perico, parodiant el llenguatge de l'apotecari, li dóna una recepta per a abaixar-li-la: «Agarre un pilot d'espart, / y escure's les pantorrilles / hasta que brolle la sanc» (E. Escalante, *op. cit.*, II, ps. 248-249). Quan, durant l'epidèmia de còlera que assolà València el 1885, els sanitaris van prescriure la vacunació, molts valencians desconfiaven d'aquesta mesura preventiva i es negaven a aplicar-se-la. De l'animositat popular cap a l'anomenada *vacuna de Ferran*,[122] n'és testimoni la premsa satírica del moment. Per exemple, en el número 12 del periòdic *La Moma* (20 de juny de 1885) es va imprimir la següent «Resepta infalible», d'intenció irònica evident:

La medisina millor
contra el colèrico mal
és bona olla, bons pollastres
y una chica de quins.añs.
Verbigràsia esta mateixa
que vosté veu tan templà.[123]
Y después per a fer boca
ajenjo, ron y coñac.

En aquesta mateixa publicació, en l'article «¿Sí o no?», signat amb el pseudònim de *Pep de l'Horta*, el qual gira també al voltant de l'epidèmia de còlera, es recull una sèrie de pensaments populars sobre els metges gens reconfortants per als facultatius: «Però qui va a mudar sóc yo. Me pense que en un bot me'n vaig a l'Àfrica y allí estaré

221; *Diccionari Aguiló*, V, 150; Escrig-Llombart, 1887; J. Martí Gadea, 1891); el DCVB afegeix, sense documentació, les formes *monyeco* i *monyecot* que no arrepleguen els altres diccionaris. J. Coromines (DECat) relaciona aquests mots amb la família romànica que inclou els catalans *monyó* i *bony*. En alacantí, *manyaco* 'infant petit, des que naix fins els cinc anys aproximadament' (DCVB, VII, 220; J. C. Segura, 1996:207). A Novelda un *manyancó* és un conill jove (B. Montoya, 1997: 330). En alt aragonés també viu *moñaco,-a* 'muñeco, -a; figurilla informe' (R. Andolz, 1977: 193; DCEH, IV, 188-189) i és molt possible que en català no siga més que un castellanisme, o un aragonesisme.

(90) «ensenguen-li a la estampeta / de Sen Ramon este cap / de siri del monument, / y estiguen segurs que avans / de que se'n creme mig dit, / ohuiran al *gurriñau*» (E. Escalante, *Tipos d'auca*, p. 210). És un mot que no registrem als diccionaris consultats. Possiblement, és una creació onomatopeica i expressiva a partir del soroll de la ploradissa del nadó en nàixer.

(91) Variant palatalitzada de *cossiolet*, no registrada als diccionaris consultats.

(92) Carles Ros aconsellava les dones que previnguessen la bolcada amb la suficient anticipació: «ans que entreu dins dels set mesos, / y encara als cinch, si pot ser» (*Romanç nou, molt graciós y entretengut...*, 2).

(93) També s'utilitza amb aquest sentit, o amb un de ben pròxim, el terme *boliquet*, que possiblement designava el conjunt de la roba del nadó emboli-

millor. Allí no ouiré dir que per cada una presona (sic) que mate un meche li donen sinc duros. Allí no me contaran que l'empelt és un negosi y que.ls meches donen la *gotà*;[124] és el dir, que al que visiten li arrimen un aigua blanca y en seguida fa el malalt coll de figa.[125] Allí tampoc m'explicaran el cuento de la morta, de la pistola del marit, del gos envenenat y del meche» (núm. 11, 15 de juny de 1885). En l'entremés mallorquí *El misser fet míser* es compara el treball d'un advocat amb el d'un metge, considerat aquest més senzill, ja que «un parey de autors mirant, / en dos dias de tal modo / en lo art de matar se fa / que en sab més en quatre dias / que el més hàbil bandetjat». I és que «de los metjes, / està fundat tot lo art / en tres preceptes, qui a voltas / són tres sentències fatals, / qui se anomènan «la purga, / sangria y servicial», els quals «bastan ja per descompondre / la tropa del cos humà, / fent perdre tota la forsa / als humors, ventrey y carn, / dexant-nos ab sa sorpresa / buits de bossa, carn y sanc» (A. Serrà, 1995:216).

En *El Mole* (núm. 11, 1837, ps. 166-167) es posa en solfa la imperícia dels metges i el seu llenguatge críptic. Diu un *doctor*: «Casi estaba per posar-li pleit a sen Pere, per cinc u sis malalts que me s'han mort malament, en manco de quinse dies. Segons el sistema de Broussais, no debien haber mort, u a lo manco no de lo que moriren, perquè el u morí de pulmonia y habia d'haber segut de fartera; el atre morí d'un ull de poll que li s'endeñà, y yo em pensí que moriria d'espasme. Asò és cosa terrible, com diu Hipòcrates y Avisena». El mateix galè diu al pacient, en aquest cas el periòdic *El Mole*, que té *plenitut de buidetat*, és a dir, «està molt ple de buit» i que «té una... una... d'allò que nosatros diem en grec *Pater emon*, o *entois ouranois*, que vol dir que per faltar-li a vosté aquell humit radical, aquell fluido elèctric, aquell... vosté m'entén?». La resposta del «malalt» és tan simple com esperable: «No siñor, no l'entenc». Eduard Escalante no desaprofita tampoc l'ocasió de parodiar el llenguatge mèdic, cosa que devia provocar la rialla fàcil de l'espectador: «Juanito [estudiant de medicina]: -¿No lo ve? ¡Está fría, rígida, / tetánica, cataléptica! / Matildo: -Hombre, usté en toda esa càlifa[126] / de noms me trastorna a mi» (*op. cit.*, III, p. 28). I en una altra ocasió el pobre Matildo, el qual sospita que darrere les atencions de Juanito s'amaga la intenció de fer la cort a la seua dona, davant l'allau verbal d'aquest, exclama: «A este gàbula / yo a penes li entenc dos sílabes; / les solta aixina a descàrregues» (*ibid.*, p. 25).

També és objecte de censura, en aquest cas per part de la premsa, el mètode aleshores novedós de l'*homeopatia*,[127] vista com una moda a mitjan segle XIX. En concret, en *El Tabalet* se'n presenta una visió irònica: «S'ha fet molta moda el modo de curar al estil de *homeopatia*, y en veritat que és prodigiós. No cal porgues, ni empastres, ni res que done nosa al malalt. Diu, tens calentura. Segons el mètodo ordinari te donaben refrescs, aigua d'arròs, taronchades, etc. Así no. Tens calentura? Pués cosa calenta. Però el remey pesa la mitat, de la mitat, de la mitat, de vint mitats de un cañamó... La homeopatia diu: Tens fret? Pués per a curar-te chel y neu y escarcha en la teua ànima. Tens calor? Pués foc y cantàrides[128] y serapismes[129] y ventoses. En un clau se'n trau un atre» (1847:55-56). I un poc més endavant hi dedica una estrofa burlesca, jugant amb

cada: «estàs preñà..., / es coneix que tens ulleres. / Ya pots aparellar / *el boliquet*» (*Coloqui nou de lo que pasa...*, 5); «Les coses que ha de previndre / la que se senta preñada. / Això que es diu bolcadeta, / que al *boliquet* acompaña» (Martí, 1996:346).

(94) *Embolcalls* en la *Relació verídica de lo que passa lo pobre casat en lo parteratge de sa muller...* (Escobedo, 1992: 1098)

(95) És a dir, *estrenyecaps* 'gorreta de roba blanca que duen els nens petits' (DCVB, V, 592).

(96) «Peça llarguera de vidre, d'os o d'altra matèria dura, que es dóna a xuclar als infantons per facilitar-los la dentició», que el DCVB (IV, 502) documenta en Carles Ros. Es troba també en els diccionaris valencians vuitcentistes.

(97) «Tot hu du / el aya en la bolcadeta» (Escorigüela, *ibid.*, f. 31v). Veiem, doncs, que la *bolcada* no es componia només de peces de roba (DCVB, II, 556; *Diccionari Aguiló*, I, 252), sinó que en formaven part també els altres útils necessaris per a l'atenció, la cura i l'entreteniment del nadó.

(98) Era l'adult, home o dona, que mamava d'una dóna lactant per a traure'n els calostres, accepció que el DCVB (III, 178) recull en valencià, sense documentar-la. Consta en els diccionaris valencians del XIX.

(99) Coromines (DECat, II, 442), diu que és mot conegut només com a valencià, encara que el DCVB (II, 862) registra també *calostro* a Puigcerdà, i especifica que en valencià s'usa en plural. *Calostro* és també castellà, sense que això signifique necessàriament, però, un origen castellà del nostre mot,

el doble sentit d'uns topònims valencians: «Deixem-se de homeopatia, / pués segons un dotor vell, / les millors aygües del dia / són les de... *Masa-magrell*, / *Tabernes* y de la *Olleria*» (p. 80). És a dir, ni homeopatia ni banys medicinals, la millor manera de conservar-se sa és bevent i menjant en abundància, cosa que al segle XIX no sempre resultava fàcil per a les classes populars valencianes. En *La Donsaina* Bernat i Baldoví també recomana el menjar abundant i nutritiu com a remei per a les dolències, en aquest cas per al dolor de barres: «Que són bones medisines / per a el dolor de les barres / els pernils, les coques fines / y un rastre de botifarres» (núm. 5, 29 de desembre de 1844).

Una altra novetat mèdica que fou motiu de sàtira en les publicacions populars valencianes fou el procediment curatiu del cirurgià parisenc Mr. Le Roy, que tingué un gran ressò a la València dels anys vint del segle XIX, a jutjar pels més de 46.000 exemplars que l'editor Marià Cabrerizo va vendre en tres anys del seu llibre *La medicina curativa o la purgación dirigida contra la causa de las enfermedades*.[130] L'any 1827 es va publicar a la capital valenciana, en la impremta de Benet Montfort, el *Rahonament o coloqui nou que sobre la medicina curativa de monsiur Laroà han tengut el mestre Gori, fiel de fejos, y el tio Tòfol, llaurador dels doctes de un poble distant una llegua de esta ciutat de València*, de caràcter satíric, probablement instrumentalitzat per les autoritats sanitàries, que s'oposaven al mètode de Le Roy. En aquest paper el *llaurador docte* Tòfol representa la perspectiva de la medicina tradicional, i el mestre Gori és un dels *hòmens il·lustrats* suposadament enganyats per *monsiur Laroà*.[131] Aquest propaga que la causa de totes les malalties és única, el "germen de corrupsió" (p. 5), que diu. I, per tant, "promet el remey que cura / totes les enfermetats" (p. 3). Aquest medicament tingué bastant acceptació, no únicament entre "el vulgo" (p. 4), sinó també entre "els senyors de més bon nas, / de càlcul, / molt instruïts" (p. 8). Tòfol, que afirma tenir estudis de medicina, replica durament contra aquestes idees amb arguments científics. Enfront de la passió irreflexiva dels ignorants, s'imposa la raó de la ciència, la competència de la Universitat i dels "llibres de autoritat" (p. 6) i l'experiència acumulada (p. 7). Tòfol pren partit pels remeis tradicionals de la medicina: les *sangries*,[132] els *refrescs*, els *pectorals*, que, segons diu, han demostrat llargament la seua eficàcia. Finalment, com era previsible, el mestre Gori resta convençut pels arguments de Tòfol i canvia la seua idea inicial sobre *monsiur Laroà* i la seua medicina, que, segons diu, no era més que un *vomitiu o porgant* (p. 11).

Entre els facultatius sempre hi ha hagut un rebuig lògic cap a aquells qui han exercit la medicina sense titulació i contra les pràctiques mèdiques no acadèmiques. Ja Jaume Roig en l'*Espill* fustigava els diferents tipus de curanderos que hi havia al seu temps i les supersticions d'aquestes pràctiques (cf. A. Chabret, 1905:405-407). Als segles següents continua la literatura mèdica antisupersticiosa amb la finalitat de denunciar i combatre els mètodes de curar populars, car es creien propis de la ignorància i de l'error (cf. L. S. Granjel, 1968; E., Balaguer, R. Ballester, J. Bernabeu, E. Perdiguero, 1987:35). Ja hem vist com hom acusava Le Roy de *curandero satíric*, i, igualment, no

bé que Coromines (DCECH, I, 767-768) el creu molt sospitós de castellanisme. En Carles Ros trobem la primera documentació del mot respecte al DECat i al DCVB. L'inclogué també Sanelo en el seu diccionari: *calostre* 'calostro, leche nueva' (J. Gulsoy, 1963:86). És de remarcar el gènere femení usat per Carles Ros. En el col·loqui d'Escorigüela, en canvi, es troba en masculí (Martí, 1996:134).

(100) La *presa d'ull* és una de les malalties «no de metges» més característiques, exemple de la creença popular en les simpaties màgiques, és a dir, la possibilitat que les persones patesquen la influència a distància de forces espirituals que afecten la seua salut. Sobre la creença en la presa d'ull al País Valencià, vegeu Barona-Valladolid (1987:51-52), J. L. Fresquet *et al*. (1993:176-177), J. Gil Barberà; E. Martí Mora (1997:62-63, 126-129). Ricard Cester en la seua caricatura del *potinguero* en els *Tipos d'auca* (p. 52) diu que, segons aquest personatge, el xiquet, «si és guapo», «deu portar / per la muñica un cordell / roig, pa que no.l prenguen d'ull». A més, «per a que li ixquen les dents, / un collar de peònia; / pa que parle pronte y bé / és molt probat dur-lo a vore / Sant Antoni del Porquet, / y beure en la campaneta». Encara avui hi ha costum en alguns llocs de posar als infants perquè no els prenguen d'ull un llacet roig, unes bossetes amb fragments dels evangelis o una *figa*, és a dir, una maneta amb el puny tancat i el dit polze eixint entre els dits índex i cor.

(101) El saüc va gaudir d'una gran estima en la medicina popular, i hom li atribuïa no

és rar trobar satiritzat en la literatura d'ambient popular el tipus del saludador o remeier, com ocorre en el sainet de Josep Fambuena *Fer les cartes* (València, 1881) i en la composició de Lluís Cebrian "La curandera", dins dels *Tipos d'auca* de Constantí Llombart (1878, ps. 175-181). En tots dos casos hom critica la falsedat del personatge i els enganys de què es val, al mateix temps que es reprén la ignorància i la credulitat dels seus clients. Mentre aquestes continuen, "a vivir, / que tindràs pa de vagànsia / mentres dure la ignorànsia" (*Fer les cartes*, p. 30). La curandera de Fambuena, a més de *curar de gràcia*, *arregla* i *desfà casaments*, *fa les cartes*, és a dir, pretén endevinar el futur ("lo que ha de sosoir") amb les cartes, i fa "polvos y begudes, / y atres moltes bruixeries". J. Martí Gadea (*Tipos... Apèndix*, València, 1908, ps. 124-125) contraposa els antics *saludadors*, que al seu temps ja no abundaven "com abans", els quals, segons ell, "eren pobres, humils y virtuosos", als *espiritistes*, *curanderos*, *sonàmbuls*, *apòstols*, *gitanes* i *els que alcen figura o fan les cartes*, que "han entrat en lloch de ells", els quals considera uns estafadors, mentiders i interessats. Al costat dels remeiers amb consulta fixa, normalment en el seu domicili, estaven els ambulants, com el *sacamuelas* de la peça teatral *En lo mich del Mercat* (València, 1884), de Manuel Millàs, el qual anava muntat en una haca i amb un tambor venent pel mercat remeis "para curar las dolencias / de cualquiera enfermedad" i extraient les dents a qui li ho demanés (p. 23).

Per últim, voldríem referir-nos a un recurs fet servir de tant en tant en la premsa satírica, com és l'aplicació figurada dels termes mèdics a altres àmbits de la vida social i política comentats en aquestes publicacions. En l'article ja citat «Homeopatia» de *El Tabalet* la referència a aquesta tècnica mèdica es trasllada irònicament a la política: «Els *hòmens-o-pates*[133] de la pàtria diuen: «Els *siudadanos* tenen fam? Pués per a curar-los fam en ells. ¿Els *siudadanos* tenen fret de dinés? Pués fret de dinés en ells...» En un altre article de la mateixa revista, «Baños prodigiosos», s'aprofita l'avinentesa que «estem en la època en què molts malalts solen anar-se'n per eixos *trigos de Dios* en busca de la salut» als *banys prodigiosos*, per a denunciar la carència alimentària de la població, que és l'autèntica plaga del segle: «La enfermetat que es patix cheneralment en lo Reine de Valènsia és... fam. Contra esta espècie de febres no es coneix medisina més probada que les olles, el magre (que no siga masa poc) y alguna que atra estasioneta en eixes *hermites*[134] que tenen el ram a la porta» (p. 80).

En un article d'*El Mole* (1837, vol. I, 157) es fa referència als problemes econòmics del poble amb el terme *constipat de bolxaca*: «Si no menten tots, ya tenim nova Deputasió Provinsial. Y pareix que els pobles no tindran boca en què parlar, si els se la tapen en rachola y alcheps. A lo manco, si estan *costipats de bolchaca*, no.ls faltarà qui els cure. No.ls faltaran reseptes y *eixarop de chicòries*,[135] *calaguala*, *llet de la terra*, *escursonera*[136] y *burfalaga*».[137] Els problemes de la premsa es comparen amb *el còlera*: «El *còlero* (sic) els ha entrat als periòdics. Diuen els dotors que sols una evacuasió molt forta els pot salvar. ¡Que llastima! Tots van *estítics*»[138] (*El Mole*, I, 158).

sols virtuts medicinals, sinó també poder màgic (cf. P. Font i Quer, 1981:754).

(102) Ja a l'Edat Mitjana en els batejos era costum que els padrins obsequiessen els fillols amb regals sumptuosos. De l'esplendidesa del padrí depenia la solemnitat de l'acte (cf. J. Sanchis Sivera, 1993:40).

(103) L'*acurtament* en valencià és l'acte d'acurçar un infant, llevar-li els bolquers i vestir-lo de curt (DCVB, I, 174).

(104) Sobre els costums en els velatoris dels albats, vegeu també el sainet *En la velà d'un albat* de José Martínez Vercher (València, 1865) i la bibliografia que cita G. Garcia Frasquet (1992:181).

(105) Era anomenada també *nodridora* (*nudridora*) (*Secrets d'agricultura...*, 25).

(106) Sembla que no era infreqüent l'engany, tant per part de les dides com de les agències de col·locació. Neus, que vol contractar una ama de llet, es queixa amargament d'una experiència anterior: «Yo a vostés ya les entenc. / Un ama que yo vaig pendre / cuant naixqué el meu Rafelet / també me dia al prinsipi / que tenia com vosté / dos rius [de llet], y era veritat, / però eren dos rius secs. / Y pa que dugueren aigua / no sé si.m gastí dinés / en ventre y peus de borrego, / pa qu.ella de matinet / se prenguera el caldo en sucre, / sinse contar ademés / les horchates de piñons / que se jalaba molt bé, / y les sopetes en alls / que menchaba a tot arreu» (M. Millàs, *ibid.*, p. 18; cf. R. Blasco, 1986:135-139). Els metges catalans de l'època insistien en la conveniència de la lactància maternal. Pere Puig, en el *Mèthodo de criar las cria-*

Acabem amb alguns refranys de Carles Ros (1736) i de Joaquim Martí Gadea (1891a)[139] sobre tema mèdic, alguns també amb contingut moral, que d'alguna manera sintetitzen diferents aspectes de la visió popular sobre la medicina i la salut, com ara la importància de matinar, la febra, l'orina, el perill de les recaigudes, la pigota, idees sobre nutrició, o la influència de les llunacions en la salut humana, entre altres:

«En ser dia, deixa el llit, / tindràs salut y dellit» (C. Ros, p. 54), «Febres de maig, salut per a tot l'any» (*ibid.*, p. 56; Martí Gadea, p. 438), «La febra amansa al lleó» (C. Ros, p. 68), «La febra contínua mata a l'home» (*ibid.*),[140] «La recayguda és pitjor que la cayguda» (ibid., p. 69),[141] «Ni detenir molt la orina / ni sentir olor de bacina» (*ibid.*, p. 76),[142] «Qui çopa molt a la nit / no dorm sossegat al llit» (*ibid.*, p. 87),[143] «Lo temps tot ho cura» (*ibid.*, p. 66),[144] «No.t dies polida, / que de la pigota no sies eixida» (ibid, p. 79),[145] «Ni fiar de paraules de chitana, ni beure ni menchar sense gana» (Martí Gadea, p. 445), «Ni puchar a cavall sense cagar, ni faena de forsa sense almorsar» (*ibid.*, p. 446), «No senc yo la enfermetat, sinós el reguiñ que li ha quedat» (*ibid.*, p. 448), «Pascua marsal, mortaldat o fam» (*ibid.* p. 450), «Sempre les festes machors al ventrell causen dolors» (*ibid.*, p. 457), «Tindràs sempre bon delit, si temples ton apetit» (*ibid.*, p. 460), «Tan poc és l'arsènit que no mata» (*ibid.*, p. 459), «Salud y gràsia y un duro en la faixa» (*ibid.*, p. 457), «Guarda't de la hypocresia, / perquè.s mala malaltia» (C. Ros, p. 57), «Qui a sos pares tracta bé / viurà molt, perquè yo ho sé» (*ibid.*, p. 91).

5. CONCLUSIONS

Es constata la continuïtat de la medicina tradicional catalana. En els receptaris del segle XIX es retroben remeis que es remunten a l'Edat Mitjana, amb fonts fins i tot anteriors.

Es verifica la pervivència del català en els textos mèdics als segles XVIII i XIX.

Els textos mèdics i farmacològics antics ens proporcionen informació d'interés tant per a la història de la medicina com per a la història de la llengua. Per tant, la col·laboració interdisciplinària resulta enriquidora en l'estudi d'aquestes obres.

És palesa la necessitat d'inventariar els tractats i vocabularis mèdics catalans. Almenys seria ben interessant de plantejar-s'ho als segles XVI-XIX, època en aquest aspecte menys coneguda.

És recomanable l'edició d'aquesta mena de textos, molts inèdits o difícilment accessibles, acompanyada de glossaris o estudis lèxics. F. de B. Moll (1982:334) ja va proposar un programa similar per als textos medievals, que caldria ampliar als textos dels segles XVI-XIX, necessaris per establir l'enllaç entre l'època medieval i la medicina actual.

Es fa evident la necessitat de confeccionar un vocabulari històric que reculla el lèxic mèdic i farmacològic d'aquestes obres. Això permetria completar els nostres repertoris

turas de llet, traducció, comentari i resum de l'obra de l'italià Baldini (1786), també participava d'aquest pensament, i es mostrava molt crític amb les dides, que, entre altres deficiències, no guardaven les mesures higièniques i sanitàries mínimes i no atenien convenientment la criatura. Ja Jaume Roig, al segle XV, posava en solfa la pràctica de les mares que per motius estètics i de comoditat personal buscaven nodrissa als seus fills, sense parar esment a les malalties que els podien encomanar (cf. A. Chabret, 1905:401).

(107) La pallola i la pigota van ser dues de les malalties causants de més mortalitat infantil al llarg dels segles XVII, XVIII i XIX (cf. G. Garcia Frasquet, 1992:178-183). Porcar informa que l'any 1612 hi hagué a València «gran mortaldat de pigota en los gichs, y en est any se'n moriren molts» (V. Castañeda, 1934:I, 150).

(108) Encara que generalment és femení, en la *Relació verídica de lo que passa lo pobre casat en lo parteratge de sa muller*... consta *los barretas* (Escobedo, 1992:1100). En el receptari de Micer Johan hi ha una recepta «per a mal de *baretes*» (E. Moliné, 1914: 431). És un derivat de *barra*.

(109) Carles Ros dóna un remei popular contra aquesta afecció: «Si acàs el fill o la filla / *van de la complexió estrets*, / au de fer una caleta / de paper, ben rolladet, / tintadet en oli y sal, / o si no li possareu, / untat de aqueix mateix modo, / de jolibert un tronjet».

(110) Cap afegir els remeis que enumera i caricaturitza Ricard Cester en el tipus del *potinguero* (*Tipos d'auca*, ps. 52-55).

lexicogràfics i aportar solucions a problemes actuals de fixació de neologismes i de mots tècnics i científics.

En un moment com l'actual en què, almenys en els àmbits urbans, s'han perdut molts dels coneixements de la societat tradicional sobre l'ús de les plantes medicinals i d'altres productes d'origen animal o mineral, seria interessant per a l'antropologia cultural recuperar-los a través dels textos antics. Per això, convindria acompanyar els noms dels diferents elements medicinals de les seues aplicacions terapèutiques.[146]

Verifiquem l'interés de la literatura popular antiga com a font d'estudi de la nostra cultura mèdica tradicional,[147] continuada en bona part fins a l'actualitat, amb el seu lèxic específic.

Per a una comprensió plena del lèxic mèdic i farmacològic, com el d'altres camps semàntics, cal estudiar-lo en relació amb la societat que el produeix i el fa servir. Recíprocament, els mots ens ajuden a copsar la manera com interpreta la realitat cada poble.

JOAQUIM MARTÍ MESTRE
Universitat de València

(111) El mot *calaguala*: avança la data de documentació respecte al DCVB (II, 832). Aquesta planta s'emprava, efectivament, contra l'excitació nerviosa i els esvaniments (cf. DCVB; P. Font i Quer, 1981: 420). Es documenta també la variant *calahuala*: «Tomàs, fesme *calahuala*» (Eduard Escalante, *op. cit.*, p. 75). En el diccionari de J. Pla i Costa *caraguala* (J. Martines, 1998: 129).

(112) *Gatet* ací té el sentit d''enuig, irritació; disgust', accepció no recollida als diccionaris consultats.

(113) Cf. «No hi a millor dotor que u mateix» (Martí Gadea, 1891 a:447).

(114) *Retorçó* 'retorciment, aplicat sobretot al del budells o ventre' avança la data de documentació.

(115) En efecte, el margalló, pel seu alt contingut en matèria tànnica, es va utilitzar contra les diarrees (cf. P. Font i Quer, 1981:957).

(116) És a dir, *gerepiga*. És un producte medicinal, ingredient de pocions i begudes. És mot valencià i tortosí. Griera (1966-70:VII, 128) i el DCVB (VI, 301) el defineixen com 'sèver sucotrí'; Griera recull també, a Tortosa, la variant *xeripiga* 'específic purgant' (XIV, 329). Coromines (DECat, IX, 512) s. v. *xeripiga* remet a *geripiga*. Unes altres variants són: *giripiga*, *gerapiga*, i les més pròximes a l'ètim *giripigra*, *gerapigra* (grec ιερα πικρα 'amarga santa').

(117) *Xalapa*, és a dir, el castellà *jalapa*. Arrel d'una planta procedent d'Amèrica, usada en medicina com a purgant enèrgic. En català *flor de nit* (cf. P. Font i Quer, 1981:161-162).

(118) És mot castellà. En català, *ruibarbre*. El *Tresor de la llengua* de Griera recull, sense indicació de procedència, la variant *rabarbre* (XII, 33), pròxima en el vocalisme inicial a la forma *rabàrbaro* de l'*Index nominum...* (Arderiu, 57).

(119) Deu tractar-se del castellà *mejorana* (cat. *moraduix*).

(120) Variant de *camamilla*.

(121) Sobre l'obra de Pascual Garcia, veg. Montoya (1997), i més en concret sobre els seus remeis, que Montoya lliga amb «La Medecina feta per En Bernat Metge apropiada a tot mal», Montoya (1980).

(122) El metge Jaume Ferran i Clua (1852-1929) va crear una vacuna per prevenir el còlera. Sobre aquesta vacuna, vegeu J. M. López Piñero (1985) i Mª J. Báguena (1992:133-137).

(123) Segueix un dibuix de la *xica*.

(124) *Donar la gotà* a algú és enverinar-lo; accepció no recollida als diccionaris consultats.

(125) *Fer coll de figa* 'morir-se'. El DCVB (V, 860) el registra com a valencià, però sense documentació.

(126) *Càlifa*: metàtesi de *càfila* 'multitud'.

(127) És un mot introduït al segle XIX en català (cf. DECat, IV, 806; DCVB). El mètode homeopàtic fou definit i experimentat l'any 1790 pel metge alemany Christian Friedrich Samuel Hahnemann, que basà la nova terapèutica en l'aforisme *similia similibus curantur*.

(128) Nom d'un insecte coleòpter que s'utilitzava en medicina com a vesicatori. Es documenta ja al segle XV (DECat, II, 486; DCVB, II, 930). En Eduard Escalante amb sentit fi-

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AGUSTÍ, Miquel (1617): *Llibre dels secrets de agricultura, casa rústica y pastoril*, Barcelona.

ALCANYÍS, Lluís (1915): *Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència*, dins RIBELLES COMÍN, Josep, *Bibliografía de la lengua valenciana*, Madrid, vol. 1, ps. 17-28.

ALIBERT, Louis (1988): *Dictionnaire occitan-français*, Tolosa, Institut d'Etudes Occitanes.

ALPERA, Lluís (1968): *Los nombres trecentistas de botánica valenciana en Francesc Eiximenis*, València, IAM.

ANDOLZ, Rafael (1977): *Diccionario aragonés*, Saragossa.

ARAZO, Mª Àngels (1982): *Las hierbas. Herboristería valenciana*, València, Vicent Garcia Editores.

ARDERIU, Xavier (1992): «Un vocabulari farmacològic llatí-català del segle XVIII», dins *Miscel·lània Jordi Carbonell*, 4, ps. 39-58.

AVENOZA, Gemma (1994): «Anotacions lèxiques extretes de Mss. catalans medievals. Món vegetal», *Verba*, 21, ps. 303-337.

— (1996): «Del calaix de l'apotecari i de l'especier», dins *Scripta Philologica in Memoriam Manuel Taboada Cid*, tomo II, A Coruña, Ediciones Universidade da Coruña, ps. 781-804.

— (1996 a): «Els «Graus de les medicines» de l'*Inventari o col·lectari de cirurgia* de Guy de Chauliac», dins *Miscel·lània Germà Colón*, 6, Barcelona, PAM, ps. 17-36.

BÁGUENA CERVELLERA, Mª José (1992): «La enfermedad y su prevención», dins José María López Piñero (dir.): *Historia de la medicina valenciana*, t. III, València, Vicent Garcia Editores, ps. 129-145.

BALAGUER, E.; BALLESTER, R.; BERNABEU, J.; PERDIGUERO, E. (1987): ««Trencar els golls», «poner las cañas», «mirar el aliacà», rituales diagnóstico-terapéuticos», *Canelobre*, 11, ps. 35-38.

BARONA VILAR, Josep Lluís; VALLADOLID LÓPEZ, Mª Jesús (1987): «Superstició i pensament mític a la medicina popular valenciana: les malalties «no de metges»», *Canelobre*, 11, ps. 48-54.

BATLLORI, Miquel (1947): *Arnau de Vilanova. Obres catalanes, vol. II: Escrits mèdics*, Barcelona, Barcino.

BATTISTI, Carlo; ALESSIO, Giovanni (1975): *Dizionario etimologico italiano*, Firenze, G. Barbèra Editore.

BELTRAN I CALVO, Vicent (1994): *El parlar de Callosa d'En Sarrià i de les Valls de Tàrbena i de Guadalest. Aportació al vocabulari fitonímic i zoonímic valencià*, València, Generalitat Valenciana.

— (1997): *El parlar de Benissa*, Alacant, Instituto de Cultura «Juan Gil-Albert».

BLANC, Miquel (1994): *Garba. Mil paraules de Calaceit*, Barcelona, Columna.

BLASCO, Ricard (1986): *Els valencians de la Restauració. Estudi sobre la composició de la societat valenciana del 1874 al 1902*, Barcelona, IEC.

BRIZ, Antonio (1991): *El parlar de la comarca de Requena-Utiel*, València, Generalitat Valenciana.

CASTAÑEDA ALCOVER, Vicente (1934): *Coses evengudes en la ciutat y regne de València. Dietario de Mosén Juan Porcar, capellán de San Martín (1589-1629)*, Madrid.

CAVANILLES, Antoni Josep (1795-1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real, 2 toms.

CHABRET, Antoni (1905): «Apéndice II. Jaime Roig como médico en su libro «Spill o Libre de les dones»», dins Jaume Roig, *L'Espill*, edició de Roc Chabàs, Barcelona, *L'Avenç*, ps. 393-412.

CIFUENTES, Lluís (1997): «*Traslatar sciència en romans catalanesch*. La difusió de la medicina en català a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement», *Llengua i Literatura*, 8, ps. 7-42.

Col·loquis i raonaments (1983), edició facsímil amb una introducció de Ricard Blasco, València, L'Estel.

COLOMINA, J. (1991): *El valencià de la Marina Baixa*, València, Generalitat Valenciana.

DCECH = COROMINES, Joan (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos, 6 vols.

DCVB = ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de B. (1988): *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma de Mallorca, Moll, 10 vols.

DECat = COROMINES, Joan (1980-1988): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial, 9 vols.

Diccionari Aguiló (1914-1934). Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster, revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu, Barcelona, IEC, 8 vols.

Dizionario Garzanti della lingua italiana, Milano, Garzanti, 1973.

ESCARTÍ, Vicent J. (1992): «Les *Notícies* en català del notari valencià Bertomeu Blasco i Siurana (s. XVII)», dins *Miscel·lània Sanchis Guarner*, II, Barcelona, PAM, ps. 5-26.

ESCOBEDO ABRAHAM, Joana (1992): *Poesia popular catalana no religiosa del segle XVIII*, Barcelona, Universitat de Barcelona, tesi doctoral.

ESCRIG, Josep; LLOMBART, Constantí (1887): *Diccionario valenciano-castellano*, València.

FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís (1945): «Noticia de un lapidario valenciano del siglo XV», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XVIII, ps. 193-216.

— (1955-56): «Una versió catalana del *Libre de les herbes* de Macer», *Estudis Romànics*, V, ps. 1-54.

FONT I QUER, Pius (1981): *Plantas medicinales. El Dioscórides renovado*, Barcelona, Labor.

gurat: «Me retracte, / no puc en esta *cantàrida*» (*op. cit.*, II, p. 269). Els diccionaris valencians del segle XIX recullen la variant *cantària* (M. Rosanes, 1864:33; Escrig-Llombart, 1887; J. Martí Gadea, 1891), que el DCVB només troba a Menorca i que Coromines (DECat) no esmenta. Entre el 14 de novembre de 1849 i gener de 1850 es va publicar a València el periòdic *La Cantàrida*, redactat per Josep Maria Bonilla.

(129) Potser adaptació del castellà *serapino* (català *serapí*) 'sagapín, gomo-resina de la *Ferula persica* usada en medicina'.

(130) N'hem tingut accés a la quarta edició, publicada a València, en l'Oficina de Josep Ferrer d'Orga, l'any 1828 (cf. *Homenatge a la impremta valenciana, 1474-1974*, València, Gorg, 1974, ps. 32, 97).

(131) Tòfol anomena burlescament Le Roy *so barber* (p. 6), *polaco* i *curandero satírich* (p. 10), que només cerca l'enriquiment personal. Tinguem present que antigament els barbers, a més d'*afeytar* (J. Martí, 1997:360) i *tallar cabells* (E. Escalante, *op. cit.*, II, p. 270), acomplien algunes funcions sanitàries, com fer de *sangraors*, és a dir, aplicar sagnies, i *traure quixals* (E. Escalante, *op. cit.*, I, p. 330; II, p. 270), cosa que al cap i a la fi representava una intrusió en la feina dels metges. L'apel·latiu burlesc *polaco* en els col·loquis se sol aplicar als dentistes (cf. J. Martí Mestre, 1996:162; 1997:337), funció que també solien fer els barbers. No resta totalment clar per què hom els anomenava així, però és possible que aquest nom tingués a veure amb el seu vestuari, el

qual recorda la *polaca*, que era una 'casaquilla de faldón corto que vestían los lanceros polacos' i per extensió una 'especie de guerrera con dos filas de botones usada en las academias militares' (cf. *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo Americana*, Barcelona, Espasa, vol. 45, p. 1211 i *Gran Enciclopedia Larousse*, Barcelona, Planeta, 1975, vol. 8, p. 538). Precisament, en el *Coloqui del chasco del quixal*, recopilat per Joan Baptista Escorigüela, es fa un retrat caricaturesc del dentista ("el polaco"), el qual anava «vestit a lo militar, / en un sombrero de tres picos, / més bell que el portal de Quart, / la peluca tota arnada, / com la de Blayo. Un casac / o casaca del Cid Diaz / tallada a lo natural, / una chupa asta els chenolls / de tisú de enguañ pasat» (J. Martí Mestre, 1997: 338).

(132) Les sagnies eren utilitzades antigament per a tot tipus de dolència, però ja eren criticades en algun col·loqui, fins i tot anterior, com el *Coloqui nou dels serenos*, del segle XVIII: "També avisen [els serenos] lo barber, / si algú és menester sangrar. / Yo responch que les sangries / se les fasen en vi blanc, / que la sanch fora del cos / lo que fa és debilitar. / Y en ves de donar salut, / sol matar en un desmay" (J. Martí, 1996:294-295). Per tant, la seua acceptació no era tan unànime com Tòfol vol donar a entendre en el colloqui, i possiblement ja no devia ser-ho entre els facultatius: «els autors clàssichs, / cuant de inflamasió han tratat, / en les causes y els efectes / algú que atre ha discordat; / en la curació ningú, / tots convenen en sangrar» (ps. 9-10). El mot també es docu-

FRESQUET, J. L.; TRONCHONI, J. A.; FERRER, F.; BORDALLO, A. (1993): *Salut, malaltia i terapèutica popular als municipis riberencs de l'Albufera*, València, Universitat de València, CSIC.

GARCIA BALLESTER, Lluís (1988): *La medicina a la València medieval*, València, IVEI.

GARCIA FRASQUET, Gabriel (1992): «Teatre valencià i realitat quotidiana a propòsit de les epidèmies (1833-1936)», dins *Miscel·lània Joan Fuster*, V, Barcelona, PAM, ps. 171-217.

GENOVÉS OLMOS, Eduardo (1911): *Bibliografia valenciana*, València.

GIL BARBERÀ, Juan; MARTÍ MORA, Enric (1997): *Medicina valenciana mágica y popular*, València, Carena.

GINER, Rosa (1991): *Manuscrits del Fons de la Biblioteca Serrano Morales*, València, Ajuntament de València, 2 vols.

GÓMEZ SENENT, Carme (1982): *Literatura de cordell valenciana dels segles XVIII i XIX*, València.

GRANJEL, L. S. (1968): «Aspectos médicos de la literatura antisupersticiosa española de los siglos XVI y XVII», dins *Humanismo y Medicina*, Salamanca, Universidad de Salamanca, ps. 117-129.

GRIERA, Antoni (1929): «Tríptic: la naixença, les esposalles, la mort», *Butlletí de Dialectologia Catalana*, XVII, ps. 79-135.

— (1931): «Noms d'algunes malalties», *Butlletí de Dialectologia Catalana*, XIX, ps. 241-256.

— (1966-1970): *Tresor de la llengua*, Barcelona, Polígrafa, 14 vols.

LAMARCA, Lluís (1839): *Ensayo de un diccionario valenciano-castellano*, València.

MARCET, Pere; SOLÀ, Joan (1998): *Història de la lingüística catalana 1775-1900. Repertori crític*, Girona, Eumo.

MARQUET, Lluís (1977): «Els neologismes científics», dins *Actes del IV Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalana*, Barcelona, PAM, ps. 251-268.

MARTÍ GADEA, Joaquim (1891): *Diccionario general valenciano-castellano*, València.

— (1891a): *Ensisam de totes herbes*, València.

MARTÍ MESTRE, Joaquim (1994): «Una contribució a la lexicografia del segle XVIII: Marc Antoni d'Orellana», dins *Miscel·lània Germà Colon*, 1, Barcelona, PAM, ps. 111-145.

— (1996): *Col·loquis eròtico-burlescos del segle XVIII*, València, IVEI.

— (1997): *Literatura de canya i cordell al País Valencià. Els col·loquis de temàtica jocosa i satírica. Edició i estudi lingüístic*, València, Denes.

MARTINES I PÉREZ, Josep (1998): *El diccionario valenciano de Josep Pla i Costa (1817-1890)*, Alacant, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert».

MARTÍNEZ I MARTÍNEZ, Francesc (1927): *Folklore valencià*, València, Societat Valenciana de Publicacions.

MASCARELL GOSP, Josep (1961): *Amics de muntanya. Excursionisme i plantes medicinals*, València, Sicània.

MENHARDT, H. (1930): «Pharmacologie catalane. Un manuscrit catalan dans la bibliothèque de l'évêque à Klagenfurt-Autriche», *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, III, ps. 245-267.

MESQUIDA I CANTALLOPS, Joan-Antoni (1996): «Actualitat dels estudis sobre el llenguatge científic del català», dins *Actes del Desè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalana*, III, Barcelona, PAM, ps. 275-295.

MIGUÉLEZ, Eugenio (1993): *Diccionario de las hablas leonesas León-Salamanca-Zamora*, León.

MILLO, Llorenç (1998): *Gastronomia valenciana*, València, Generalitat Valenciana.

MOLINÉ I BRASÉS, Ernest (1914): «Receptari de Micer Johan», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, any XIV, núm. 54, ps. 321-440.

MOLL, Francesc de B. (1982): «Sorpreses i problemes d'un filòleg davant la medicina medieval», dins *Textos i estudis medievals*, Barcelona, PAM, ps. 319-334.

MONTOYA, Brauli (1980): «Els *Remeis* de Pasqual el Pintor», *Betania*, 28.

— (1997): *Pascual Garcia, la poesia d'un poble*, Novelda, Edicions Locals.

PELLICER I BATALLER, Joan (1987): «Herbes medicinals al País Valencià», *Canelobre*, 11, ps. 68 ss.

PIAT, L. (1989): *Dictionnaire français-occitanien*, Raphèle-Lès-Arles, Culture Provençale et Méridionale.

POU, Onofre (1580): *Thesaurus puerilis*, Barcelona.

POUNDS, Norman J. G. (1992): *La vida cotidiana: Historia de la cultura material*, Barcelona, Crítica.

QUINTANA, Artur (1995): *Lo Molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa. 1. Narrativa i teatre*, Calaceit, Instituto de Estudios Turolenses.

RAGUER, Eudald; PUIG, Pere (1989): *Textos mèdics catalans (Pediatria i obstetrícia al segle XVIII)*, a cura de Manuel Mª Escudé i Josep Grau, Ripoll, Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès.

RECASENS, Daniel (1991): *Fonètica descriptiva del català*, Barcelona, IEC.

REIG, Eugeni S. (1999): *Valencià en perill d'extinció*, València.

RIBAS I PONTÍ, Francesc (1988): «L'ús del català en els tractats de pesta», *Gimbernat*, IX, ps. 293-312.

RIBELLES COMÍN, Josep (1943, 1978): *Bibliografia de la lengua valenciana*, t. III i IV, Madrid.

RIERA, Carles (1994): *El llenguatge científic català*, Barcelona, Barcanova.

RIERA TUÈBOLS, Santiago (1983): *Síntesi d'història de la ciència catalana*, Barcelona, La Magrana.

RÍOS GARCÍA, Isabel (1989): *El habla de Sot de Ferrer*, Castelló, Diputació de Castelló.

ROS, Carles (1736): *Tratat de adages y refranys valencians*, València.

ROS, Carles (1764): *Diccionario valenciano-castellano*, València.

menta, encara que més rarament, en la forma genuïna *sagnia* (E. Escalante, *op. cit.*, III, p. 357).

(133) És curiós el plural *hòmens-o-pates*, de caràcter humorístic, creat amb el recurs de l'etimologia popular a partir del cultisme *homeòpates*, aprofitant la novetat i l'escàs arrelament popular del mot. Un altre autor popular del segle XIX, Antoni Roig i Civera, en el sainet *En la plasa de bous o un hora de cuarentena* (València, 1871:9), criticant també la nova tècnica terapèutica, adapta el mot en la variant aferètica *mopaties* 'homeopaties': «¿Pos perquè.s calfen el cap / en *mopaties* ni enderdos?» (cf. G. Garcia Frasquet, 1992:185). Aquestes no són les úniques adaptacions populars de cultismes i neologismes al segle XIX, i segurament requeririen un estudi més aprofundit, que deixem per a una altra ocasió.

(134) És a dir, 'tavernes'. Mot argòtic bastant usual als segles XVIII i XIX. En la queixa del col·loquier valencià Carles Leon del llenguatge de moda ja diu que al seu temps «diuhen a la tenda *hermita*, / y al beure diuhen bufar» (*Els dos besons Nelo y Quelo, Eràclito y Demócrito del present sigle (...), pasen les nits toledanes tractant y cotejant els temps pasats en lo present estat de les coses del poble en general. Tercera part*, Madrid, 1787, p. 3). En el vocabulari de Vinyoles (1978:84) es recull *ermita*'taverna'.

(135) En l'*Index nominum...*, *xicoires* (Arderiu, 49).

(136) És a dir, *escurçonera*, dita així perquè s'usava com a contraverí de la picada d'escurçó.

(137) Variant de *bufalaga* (DCVB, II, 738).

(138) Variant del cultisme *estíptic* 'restret'.

(139) El contrast entre tots dos reculls ens proporciona dades sobre l'evolució de la llengua entre els més de 150 anys que els separen.

(140) Martí Gadea: «La febra amansix al lleó» (p. 440), «La febra contínua mata» (*ibid.*)

(141) Martí Gadea: «La recayguda és pichor que la enfermetat» (p. 441).

(142) Martí Gadea: «Ni detindre la orina, ni sentir olor de basina» (p. 445)

(143) Martí Gadea: «Qui sopa molt de nit no té sosiego en lo llit» (p. 455).

(144) Martí Gadea: «El temps tot ho cura o madura» (p. 436).

(145) Martí Gadea: «No.t tingues per huapa o polida, que de la pigota no sigues eixida» (p. 449).

(146) En el ms. 6735 de la Biblioteca Serrano Morales i en els altres documents consultats trobem algunes aplicacions medicinals que no hem constatat en altres fonts. Per exemple, de l'*almoraduix*, de les *almeles*, de l'*herba d'alfals*, de les *prunes d'escaldar*, de la *taronja*, de les *panses*, de la *persaguera borda*, de l'*aigua d'arròs*, de les *figues blanques* per a les «torbes de cap», o la masticació d'un tros de paper blanc per a combatre les hemorràgies nasals.

(147) G. Garcia Frasquet (1992) es basa també en la literatura popular valenciana, especialment en els sainets, per estudiar el reflex social de les epidèmies que afectaren les terres valencianes entre els anys 1833 i 1936.

ROSANES, Miquel (1864): *Miscelánea que comprende vocabulario valenciano-castellano*, València.

SANCHIS SIVERA, José (1993): *Vida íntima de los valencianos en la época foral*, Altea, Aitana.

Sanmartín, Julia (1998): *Diccionario de argot*, Madrid, Espasa.

SEGURA, Isabel (1981): *Romances de señoras*, Barcelona, Alta Fulla.

SEGURA I LLOPES, Josep Carles (1996): *Estudi lingüístic del parlar d'Alacant*, Alacant, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert».

SERRÀ CAMPINS, Antoni (1995): *Entremesos mallorquins*, Barcelona, Barcino.

TORRES NAVARRETE, Francesc (1995): *La llengua de Carles Ros*, València, Universitat de València, tesi doctoral.

VALLRIBERA I PUIG, Pere (1987): *L'obra mèdica catalana de dos cirurgians del 1700. Anton de Borja i Carles Pallejà*, Barcelona, PPU.

VASALLS, Gerard (1977): «L'ús del català dins la literatura científica», *Treballs de Sociolingüística Catalana*, 1, ps. 157-166.

VENY, Joan (1993): *Dialectologia filològica*, Barcelona, Curial.

VILA, Pep (1995): «Una versió rossellonesa, setcentista, del *Tractat de Cirugia* de Georges de Lafaye (1739)», *Revista de Catalunya*, 92, ps. 51-57.

VINYOLES, J. J. (1978): *Vocabulari de l'argot de la delinqüència*, Barcelona, Millars.

EMILI CASANOVA/FRANCESC A. MARTÍNEZ

LA GUERRA I LA PARAULA. SOBRE ELS SERMONS PATRIÒTICS EN VALENCIÀ DURANT LA GUERRA DE LA INDEPENDÈNCIA

A) Les anàlisis i les reflexions contingudes en aquest article arranquen d'una troballa: dos sermons manuscrits predicats per un frare dominic, el Pare Raimundo Valcedo, als pobles d'Alcoi i Cocentaina, pel gener de 1809. Es tracta d'una prèdica encomanada per la Junta Suprema de València, organisme creat arran la invasió de les tropes napoleòniques, per a fer-li front i crear mecanismes de resistència. A més Junta nascuda amb clares tendències revolucionàries, de caire liberal, al seu si.

Els sermons, la seua textualitat i el seu discurs, seran interpretats des del punt de vista literari, lingüístic i històric. Però sobretot destacarem la seua importància textual. No és massa freqüent trobar elements narratius que, en el seu dia, serviren a l'expressió oral. La circularitat entre textualitat i oralitat a les acaballes de l'Antic Règim se'ns presentava, doncs, com una indagació inexcusable. A més, la conjuntura històrica en la qual els sermons varen ser predicats era força especial: la guerra i la revolució es barrejaven amb la paraula persuasiva. Caldrà per això aproximar-se a la constitució de qui encomanà l'encàrrec, la Junta Suprema de València, i als motius i explicacions que va tenir o va donar per utilitzar als frares, per a motivar l'enrolament dels camperols i artesans que anaven a escoltar-los en les files d'un exèrcit que havia de fer front als invasors.

Caplletra 31 (Tardor 2001), pp. 213-240

1. 1808: GUERRA I REVOLUCIÓ: EL FRARE RICO I LA JUNTA SUPREMA DE VALÈNCIA

Comença, per sort, a considerar-se un lloc comú la impossibilitat d'estudiar la història contemporània marginant el paper de la premsa i la resta dels mitjans de comunicació. L'inici del procés revolucionari burgés i antifeudal espanyol, en 1808, donà peu que el concepte d'opinió pública començara a construir-se en la pràctica i que la llibertat d'impremta, abans fins i tot de ser sancionada per un decret de les Corts de Cadis, es convertira en operativa. L'eclosió periodística que va acompanyar a la ciutat que allotjava les Corts, però també a aquelles altres que, deslliurant-se de l'ocupació de les tropes napoleòniques, s'endinsaven en el clima revolucionari, és un tant paradoxal. Cal tenir present que, en començar la revolució, les taxes d'analfabetisme eren exactament les mateixes que el dia d'abans. La proliferació de periòdics no només s'adreçava al públic lletrat, sinó a aquell altre que havia assumit la necessitat d'informar-se a través de les vies de l'oralitat, tot i esdevenint oïdors de la lectura pública, de la socialització, de la premsa, com abans ho havien practicat respecte als plecs de fil i canya o als col·loquis. Lectura i transmissió oral es barrejaren en un *totum revolutum* –mai millor dit– per a començar la construcció del públic, del públic polític, del ciutadà que, per altra banda, cobrava sanció jurídica en els decrets de les Corts o en la Constitució de 1812.

No calgué esperar que la invasió es consumara. Les primeres notícies sobre l'acció bèl·lica de les tropes napoleòniques precipitaren els esdeveniments:

> Ciudad de Valencia a 23 de mayo de 1808: el episodio es tópico, o debiera serlo. Lo testifica Vicente Boix: son las primeras horas del día; un grupo de personas se halla reunido en la plaza de las Pasas a la espera del correo; con éste llega la *La Gaceta de Madrid*; se confirma los rumores del levantamiento y represión del 2 y 3, deducidos de algunas disposiciones oficiales que se acaban de leer; la noticia se extiende por toda la ciudad; un *palleter* declara la guerra a Napoleón; dos días después, el 25, se constituye la Junta Suprema de Gobierno, la segunda de las que se van a formar en España tras la de Asturias del día 9. No es motín, es la revolución.[1]

El text que manifesta la importància de la circulació de notícies i la matisa en funció de les distàncies entre centres emissors i centres receptors, conté una trampa. És un exercici del professor Enric Sebastià per a demostrar la importància de la premsa a les acaballes de l'Antic Règim, però també per a endinsar-se en la lectura social i la utilització política de la premsa. En efecte, la successió d'esdeveniments tal com està narrada, pertany a l'historiador vuitcentista Vicent Boix i és falsa: producte d'una apressada lectura de la premsa contemporània als fets. Boix acudí al *Diario de Valencia*, el diari aparegut a València l'any 1790, i s'adonà que no hi havia notícies

1. Enric Sebastià, «Prólogo. El periódico en la investigación histórica», en Antonio Laguna Platero, *Historia del periodismo valenciano. 200 años en primera plana*, Generalitat Valenciana, València, 1990.

sobre la constitució de la Junta Suprema de Govern ni el dia 25 ni el 26 de maig. Per això va inferir que el públic valencià no s'assabentà dels esdeveniments del 2 i 3 de maig a Madrid fins que no arribà la *Gaceta de Madrid*, molts dies després. L'avalot local, vist així per Boix, va ser una revolta espontània, amb un heroi local extret del poble menut, el Palleter, disposat a encapçalar-la. Un motí patriòtic i romàntic.

Una lectura més acurada del *Diario de Valencia* modifica radicalment el plantejament. Des del suplement del 7 de maig aquest diari donava notícia quotidiana del que estava succeint a Madrid, on la revolta antifrancesa havia estat força reprimida. Només les vespres de l'alçament de la Junta Suprema de Govern a València, les informacions desapareixen del *Diario*. «Sin embargo –afirma Sebastià–, estos cuatrocientos titulares de la suscripción, cuya posición social privilegiada hubiera hecho impensable que conocieran automáticamente la información veinte días después de producida, podían estar interesados en tomar posición frente a ella y frenar provisionalmente su difusión. Eran noticias susceptibles de alterar las estructuras sociales. Con todo, la información no podía ser bloqueada por mucho tiempo, rebasando el marco estricto del destinatario. Avalada por el *Diario*, la noticia en una Valencia iletrada se transmite amplificada, dramatizada, a través de lo que los criados han oído de sus señores, de lo que infieren del confesionario o de enfurecidos y temerosos púlpitos, del terror de quienes intuyen en las bayonetas de Napoleón la misma revolución».[2]

Com s'encarregà de posar de manifest Manuel Ardit, darrere l'expressió de la insurgència popular del dia 23, encapçalada per líders com el Palleter o per frares com Martí o Rico, hi havia un grup revolucionari, de caràcters plenament burgesos, que actuava en l'obscuritat des de molt de temps enrere i que estava perfectament assabentat del que estava succeint: només calia llegir el *Diario de Valencia*, sense esperar a la *Gaceta de Madrid*. Aquest grup revolucionari, membres del qual havien ja pres part en la revolta antifeudal de 1801, estava compost pels germans Bertran de Lis –comerciants i banquers–, per Marià Rubio i el seu fill Narcís –el primer empresonat arran l'avalot de 1801–, el metge Vidal, el militar Moreno, el frare Rabanals, Pere Rinón i altres que, com els anteriors, s'anomenaven *patriotes*. De fet, aquest grup havia reclutat una tropa de més de 300 llauradors de l'Horta i esperaven l'evolució dels esdeveniment, almenys des del Motí d'Aranjuez. «En esclatar la revolta popular –diu Ardit– es posaren en contacte amb el P. Rico i l'organitzaren amb la finalitat de promoure la creació d'una Junta, portar a cap el reclutament i armar el poble. Donada la postura equívoca de les autoritats de l'Antic Règim, planejaren un cop de força: la presa de la Ciutadella. Aquesta fou assaltada pel poble de la ciutat, després d'obtenir per la força les claus del capità general, fou desarmada la guarnició i es reclutà una milícia popular. Era el dia 24, i per la vesprada s'organitzà la Junta que devia assumir el govern del regne: hi entraren a formar part els membres del grup dels Bertran, els capità general i *Real Acuerdo*, l'arquebisbe i d'altres patriotes. Aquest compromís amb les autoritats de

2. *Ibídem*.

l'Antic Règim faria perillar més tard la marxa de la revolució, però el dia 24 prevalgué el criteri moderat contra el dels qui proposaven llur eliminació».[3]

Per l'octubre de 1808 la Junta Suprema de Govern va sentir la necessitat de donar notícia i avalar la trajectòria del Pare Joan Rico, un dels líders populars del dia 23 i, sobretot, l'individu de què es valgué la Junta per a fer-se amb el control de la situació.[4] Es publicà un fullet que tingué ampla circulació. Allí es diu, sobre els fets del dia 23, «que el P. Fr. Juan Rico, a nombre del Pueblo Valenciano, y llevando sólo su voz, se presentó en el Real Acuerdo, a que asistieron extraordinariamente el Señor Conde de Cervellón y el Intendente Corregidor, con la solicitud de que se proclamase a nuestro legítimo Soberano FERNANDO SÉPTIMO (...), se declarase guerra al Emperador de los Franceses, y no se admitiese en esta capital orden alguna dimanada de los Subalternos de aquél en Madrid, y que todo esto se manifestase por medio de Bando público el mismo día 23 de Mayo de este corriente año de 1808, primer día de nuestro feliz movimiento (...)».

La tasca de Rico, a continuació, es desenvolupà en dos fronts. Un, com hem vist, el de complir els desigs de mobilització –proclamar Ferran VII, fer front als francesos–; l'altre, el de frenar una insurrecció popular que podia anar molt més lluny del que el grup de patriotes comandat pels Bertran de Lis podia desitjar: «Que para calmar la horrorosa conmoción que fermentaba a toda prisa en esta Capital y sus Quarteles de fuera, conmoción que amenazaba ya a las autoridades constituidas (...) pensó él el primero que se crease una Junta Suprema de todas las clases y estados de la Capital (...). Dicho gran proyecto (...) lo propuso al Real Acuerdo en el 25 de Mayo por la mañana, y lo admitió y celebró con el mayor entusiasmo; en la tarde del mismo se instaló esta augusta Asamblea (...)».

La formació de la Junta no tancava els perills que per a les autoritats de l'Antic Règim i fins i tot per al grup de la burgesia revolucionària local, tenia la revolta popular. La manifestació revolucionària de la menestralia i les classes jornaleres de l'urbs era entesa com un vector de radicalització. Uns volien matar-la d'arrel; altres guiar-la i utilitzar-la en profit propi . Per això al fullet que la Junta edità sobre Rico es diu: «Que no ha habido en esta Capital motín alguno, alboroto o desorden, a que con el glorioso objeto de impedir toda desgracia o efusión de sangre, no haya acudido el primero, ya movido de su solo zelo, en los primeros días del movimiento, o ya por comisión y encargos verbales de la Junta Suprema (...) y que en el único en que su zelo no tuvo por desgracia el buen éxito que se proponía, fue el de la desastrosa muerte de D. Miguel de Saavedra, salió con las manos heridas (...) por el conato y anhelo de defender a aquel Caballero (...)».

En la tasca del pare Rico –i de la Junta– per arrossegar els sentiments populars cap a la lluita organitzada contra l'enemic intrús, però també per apuntalar el procés revolucionari, calia també cercar elements comunicatius. Així Rico:

3. Manuel Ardit, *Els valencians a les Corts de Cadis*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1968, pp. 7-8.

4. *Relación de los méritos y servicios contraidos por el R.P. Fr. D. Juan Rico, Teniente Vicario general del Exército del Reyno de Valencia, en defensa de nuestro Soberano y de la Patria, desde el 23 de Mayo hasta el 16 de octubre del año 1808*, sense peu d'impremta, però signat en nom de la Suprema Junta de Govern del Regne de València per Pablo Rinón (comissari ordinador i secretari de la Junta) i Narcís Rubio (comissari de guerra i secretari de la Junta). En A.R.V.: *Fons Família Calatayud-Enríquez de Navarra*, 100-10.

> (...) contribuyó qual otro alguno en su principio a inflamar y electrizar a favor de la Religión, el Rey y la Patria, la bizarra juventud de esta Capital y su huerta (...) la Junta Suprema del Reyno le nombró por aclamación Teniente Vicario General de los Exércitos y Plazas del mismo; en cuyo cargo (sin omitir su continua asistencia en la misma como vocal...) ha trabajado incesantemente, ya en proveer y nombrar para nuestras Divisiones Sacerdotes idoneos o de providad (...), ya por fin citando y obligando por comisión especial del gobierno a todos los individuos de las Comunidades seculares y regulares de Valencia para el importante servicio de preparar y hacer los cartuchos para el Exército en la Ciudadela de la misma.

Aquesta és la vessant que ara ens interessa particularment. La Junta buscava clergues i frares idonis per a difondre els principis de la Religió –en nom de la qual s'intentava convertir la guerra en guerra de religió–, el Rei –un Ferran VII que era una incògnita– i la Pàtria, terme aquest especialment rellevant: situat en la tradició il·lustrada. La pàtria –d'on ix l'apel·latiu de *patriota* per a designar els liberals revolucionaris– era una apel·lació a la societat civil, a la conversió del súbdit en ciutadà a través de la seua autoredempció, és a dir, a través de la seua presa de partit per un model polític que legitime la participació i la seua acció. El concepte de *pàtria* tindrà el seu correlat en el de *nació*: aquest terme, que fins aleshores significava el que la seua etimologia indica, és a dir la pertinença a un determinat indret per raó de naixement, es carregarà de significació política.

La Junta, doncs, difondrà a través dels clergues els grans principis del nou llenguatge polític. La pregunta que cal fer-se és si aquests, que en un principi formen part d'un dels estaments privilegiats de l'Antic Règim, es trobaran disposats a apostar pel que això significa.

Per la seua banda, el mateix Rico es va oferir a la Junta de València per marxar a Catalunya a predicar la guerra contra el francés. La Junta no admeté la suggerència, perquè Rico era un home massa important a València. En lloc seu envià un frare, Antoni Aznar, del mateix orde, mentre que se li conferia la missió a Rico d'obrir tota la correspondència que arribava a València o d'actuar d'antídot davant l'aparició d'alguns frares de galvanitzaven l'opinió popular tot intentant radicalitzar-la: quan el canonge de Sant Isidre, Baltasar Calvo, es presentà a la ciutat, «con el funesto proyecto de aniquilar a las Autoridades constituidas (...) y poner en combustión todo el Reyno», Rico lo desautorizó ante el Pueblo y lo obligó a presentarse ante la Junta, que lo confinó en Mallorca». Com que Calvo havia ja «seduït» a les divisions de l'exèrcit que operaven a Castelló de la Plana, comandades pel coronel Vicent Moreno, la Junta envià Rico perquè apagara «la llama que los viles agentes de Calvo tenían el encargo de atizar».

Fins i tot, quan les tropes del mariscal francés Moncey s'acostaven a València, la Junta va comissionar Rico perquè fortificara i defensara el pas de les Cabrilles. No només s'avaluaven els seus dots militars, sinó la seua capacitat de lideratge sobre les tropes voluntàries. Rico no pogué defensar aquesta posició, perquè comptava amb pocs

efectius, «doscientos soldados en línea, los precisos artilleros para tres cañones y hasta tres mil paisanos sin disciplina». Retirà la seua posició a Bunyol el 23 de juliol de 1808 i des d'allí tornà a València, que prompte es va veure assetjada. De nou la vessant propagandística de Rico va reeixir: es convertí en l'impulsor de les proclames, discursos i sermons que servien per a contrarestar la propaganda que llançaven els francesos, tendint a fer creure que la Junta anava a capitular.

La història del frare Rico ens ajuda a entendre el paper dels líders d'opinió, no tan espontanis com sembla a primera vista, sobre una població assetjada per un exèrcit invasor i situada davant una tessitura revolucionària. Hi ha, però, més documents aclaridors. Com ara el fullet editat a València en 1808 sota la signatura de Joan Baptista Pardo, en nom de la Junta Suprema, on es convida la *nació* a aixecar-se contra la perfídia i els intents d´esclavitzar-la per part dels «francesos». La retòrica de la col·lectivitat nacional que ha de recórrer a l´autodefensa front a l´agressió exterior es concreta en una sèrie de mesures a prendre, que tracten d'implicar tothom, i que val la pena repassar:

> 1. Sea lo primero evitar toda acción general y convencerse de los peligros gravísimos (...) a que nos expondríamos en ella (...).
>
> 2. *Nos conviene pues una guerra de partidas, de embarazos, de consumir los Exércitos enemigos por falta de víveres, de cortar puentes, hacer cortaduras y demás en los puntos que convenga, y otros medios semejantes. Convida a ello la situación de España, sus muchos montes y desfiladeros que ofrecen éstos, sus ríos y arroyos, la colocación misma de las Provincias para hacer esta guerra con felicidad.*
>
> 3. Es indispensable que cada Provincia tenga su General de conocidos talentos (...) y que por último cada uno de los Generales tenga baxo su mando Oficiales de mérito, y especialmente de Artillería e Ingenieros.
>
> 4. Como la unión convinada de los proyectos sea el alma de toda empresa bien concertada (...) parece indispensable que haya tres Generalísimos, y que éstos se entiendan entre sí; a saber: Uno que mande en los quatro Reynos de Andalucía, Murcia y Extremadura baxa. Otro en Galicia, Extremadura alta, Castilla la vieja y nueva y León. Otro en Valencia, Aragón y Cataluña, señalándose uno particular de mayor crédito para Navarra, las Provincias Vazcongadas, Montañas, Asturias, Rioja y norte de Castilla la vieja (...).
>
> 5. Cada uno de estos Generales y Generalísimos formará Exército de tropa veterana y paysanage reunido (...).
>
> 6. Madrid y la Mancha (...) necesitan un especial General (...). Su único intento ha de ser embarazar a los Exércitos enemigos (...).
>
> 7. Los Generalísimos del Norte y Levante cerrarán las entradas de las Provincias de su mando, y vendrán al socorro de la que ataquen los enemigos, para evitar en quanto sea posible todo saqueo (...).
>
> 8. El destino del General de Navarra, Vizcaya y demás de este punto es el más importante de todos (...). Su empeño ha de ser todo cerrar la entrada de España a nuevas tropas Francesas, y fatigar y destruir los que de España vuelvan a Francia por aquel punto (...).
>
> 9. (...) será muy conveniente que los Generales y Generalísimos publiquen y esparzan freqüentes Proclamas en los Pueblos, y exciten su valor y lealtad, mostrándoles que todo deben temerlo de la perfidia horrible con que los francesde han obrado con toda España, y hasta con su rey FERNANDO SÉPTIMO, y que si nos dominan, hemos perdido todo,

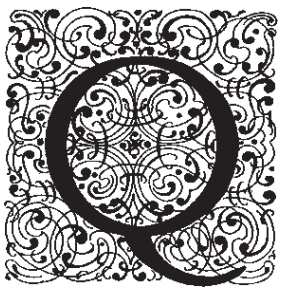

Reyes, Monarquía, bienes, libertad, independencia y Religión; y que por lo tanto es preciso sacrificar bienes y vidas en defensa del Rey y de la Patria (...).

10. *Se excitará a todas las personas instruídas de las Provincias a que trabajen, impriman y publiquen continuos discursos breves para conservar la opinión pública y el ardor de la Nación, con los cuales refuten esos infames Diarios de Madrid, que la vileza del Gobierno pasado ha permitido y permite dar a luz en Madrid Mismo, y que ha hecho circular, manifiesten sus falsedades y perpetuas contradicciones, cubran de oprobio a los miserables autores de esos Diarios, y alguna vez extiendan sus reflexiones a esos charlatanes Gazeteros Franceses hasta su Monitor; y descubran y hagan públicos a la España y a toda Europa sus mentiras horribles y sus elogios venales, que sobrada materia dan a ello* (...).

11. *Se cuidará de hacer entender y persuadir a la Nación que libres (...) de esta cruel guerra (...) y restituido al Trono nuestro Rey y Señor FERNANDO SÉPTIMO, baxo él y por él se convocarán las Cortes, se reformarán los abusos, y se establecerán las leyes que el tiempo y la experiencia dicten para el público bien y felicidad; cosas que sabemos hacer los Españoles (...) sin necesidad de que vengan los viles Franceses a enseñárnoslo* (...).[5]

Com és evident aquest document, excepcional, és la guerrilla i la propaganda bèl·lica teoritzades. Es defineix l'estratègia: cal evitar l'enfrontament directe. S'avaluen els mitjans: cal recórrer a la mobilització parcial i a la propaganda, tot plegat per a desactivar l'enemic. I es proposa el futur: en alliberar la Nació, hi haurà Corts, es reformaran els abusos, tots seran iguals davant la nova llei... En una expressió: guerra i revolució.

2. VELLS MITJANS DE COMUNICACIÓ, NOUS REPTES COMUNICATIUS: EL SERMÓ

«Salimos ocho dominicos; me tocó el Condado de Cocentayna y Alcoy; así este sermón y el siguiente están predicados en ambos pueblos en Enero de 1809». Heus ací el resultat dels desvetlaments del frare Rico. Els clergues, des de mitjan 1808, eixien de València –on els convents i monestirs proliferen- per a predicar sermons patriòtics en els pobles encara no ocupats pels francesos. Portaven l'aval de la Junta Suprema de València, el poder alçat contra les autoritats de l'Antic Règim i contra el govern intrús. El seu fusell és la paraula. Tot i que els continguts són novetat, el suport no ho és tant.

El sermó ha estat definit com el més gran *mass-media* de l'Antic Règim. Potser a tot arreu, però especialment als regnes hispànics. En primer lloc, perquè l'índex d'enquadrament clerical de la població espanyola era molt alt: «dejando aparte la "Babilonia moderna" que fue Madrid, Barcelona, Sevilla y Cádiz, cuya población se situaba alrededor de los 100.000 habitantes, las parroquias representaban núcleos lo suficientemente reducidos para que todos pudieran conocerse y los clérigos pudiesen atender (y en su caso vigilar) debidamente a todos y cada uno de sus feligreses».[6]

Anar a missa i escoltar els predicadors que en temps de Quaresma o d'altres oferien els seus sermons era una autèntica obligació, reforçada per l'omnipresència de la Inquisició. En segon lloc, també, perquè el sermó era plat de gust per a molts: «los actos

5. *Prevenciones que convendrá se tengan presentes en las varias provincias de España en la necesidad en que han puesto á éstas los Franceses de oponerse a la posesión injusta y violenta que pretenden tomar del Reyno los Exércitos de aquellos*, Valencia, Joseph Orga, 1808 (se hallará en la librería de Manuel López, plaza del Beato Ribera), folleto de 4 pp. En A.R.V., *Fons Familia Calatayud-Enríquez de Navarra*, 100-16.

6. Gérard Dufour, «Estudio preliminar y presentación» a Sermones revolucionarios del Trienio Liberal (1820-1823), Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1991, pp. 7-57.

religiosos eran también actos sociales (piénsese en la antigua expresión 'vestidos de cristianar') cuando no auténticos espectáculos. (...) Y no hay que olvidar tampoco que el sermón podía provocar auténtica satisfacción entre los oyentes cuando el estilo del predicador correspondía a sus esperanzas». A propòsit, Dufour cita l'entusiasme que provocaren a la ciutat de València els sermons que en 1787 hi va predicar el conegut –per reaccionari– Fray Diego de Cádiz.

En efecte, una població majoritàriament analfabeta, que només podia gaudir dels romanços i els col·loquis populars quan els escoltava en boca d'altres, trobava una oportunitat per a l'esbarjo o esplai en admirar un bec d'or narrant les excel·lències de la Cort Celestial. Esplai i adoctrinament, és clar, perquè els predicadors passaven estrictes controls abans de rebre el *placet* que els permetia dedicar-se a la prèdica.

Malgrat tot, molts clergues predicadors, a les acaballes del segle XVIII i principis del XIX, tot i que pertanyien a un estament privilegiat, no es reconeixien en l'escala del privilegi. Eren clergues il·lustrats, dels que intentaven demostrar l'existència de la Santíssima Trinitat fent ús del teorema de Pitàgoras. Molts eren fills d'emfiteutes rics i s'havien fet clergues perquè era una via –i n'hi havia molt poques en la societat feudal– de mobilitat social ascendent. En tot cas, conservaven les preocupacions pròpies del seu origen social, moltes de les quals de caire antisenyorial, o se'n feien eco.

És per això que podem entendre la participació d'una part del clergat, a partir de 1808, en el procés revolucionari, tot i reconvertint les seues prèdiques en sermons revolucionaris. Eren la minoria. La major part de la clerecia, o predicava la submissió –sobretot el clero secular–, o s'alçava contra els francesos perquè aquests seguien una política manifesta contra els ordes religiosos, fills com eren de la Revolució. Els decrets de Chamartín de desembre de 1808 i d'agost de 1809[7] suprimiren les dues terceres parts d'aquells órdens i el Tribunal del Sant Ofici. Per això trobarem molts individus del clero regular prestant-se a les incitacions de les Juntes Governatives.

Com encertadament afirma Dufour, «el púlpito se había transformado pues en tribuna, y a la guerra a secas que libraron los patriotas a los franceses y afrancesados, se superponía una auténtica guerra teologal entre los que predicaban la sumisión a los designios de la Providencia y los que llamaban a la Cruzada contra los impíos». Els dominics que predicaren a Cocentaina i Alcoi formen part d'aquesta segona fornada. A València, però, existiren també els primers, els clergues seculars afrancesats o, per passiva, profrancesos.

Els clergues afrancesats, eventualment, també utilitzaren el sermó per a propagar la seua posició davant la invasió i la guerra.[8] En 1820 es va jutjar a València el canonge Dr. Dn. Pascual Fita, de l'Església Metropolitana de València,[9] «en razón de supuestos excesos en su conducta política, durante la dominación francesa y de un sermón que equivocadamente se dice pronunció en dicha Metropolitana Iglesia el domingo de Ramos del año 1812». Tenia el canonge, en el moment del judici, setanta anys i s'havia passat els cinc últims a la presó, després d'haver-li sigut embargats els béns i condemnat

7. *Gaceta de Madrid*, 20 d'agost de 1809.

8. Continua sent indispensable Miguel Artola, *Los afrancesados*, Alianza, Madrid, 1989.

9. A.R.V.: *Varia*, caixa 50, expedient nº 12.

per sentència dictada per l'Alcalde Major de la ciutat de València, el jutge Simeón Solves, per «adicto y partidario al Gobierno Intruso». En el judici de 1820 l'advocat defensor de Fita, Antonio Ximeno, no negava la condició d'afrancesat del seu defensat, però recordava que les competències del *Gobierno Intruso* només s'adreçaven «a ramos de Hacienda, Náutica, Táctica Militar, política, etc.; de lo que resulta poder ser qualquiera adicto a los invasores en alguno de los (...) ramos que no se oponían a la patria, ni a la libertad Española, sin ser criminal».

Sembla clar que, amb els arguments d'aquesta defensa, la sentència anava a confirmar-se. Fita havia predicat un sermó pronapoleònic en ocasió de l'entrada dels francesos en València: arribà a comparar Napoleó amb la resurrecció de Jesucrist.

En definitiva, de la mateixa manera que a la guerra i la revolució que caminen de la mà entre 1808 i 1814 es barregen posicions polítiques molt diverses –afrancesats, absolutistes resistents, patriotes liberals, etc.–, entre l'estament clerical es dóna també la diversitat, en funció de la pertinença al clergat secular o regular, o en funció de l'origen social dels clergues.[10]

3. EL VOCABULARI D'UN PATRIOTISME INVENTAT

La lectura dels sermons predicats a Cocentaina i Alcoi en gener de 1809 pels dominics delimita perfectament un dels perfils de la clerecia durant la primera situació revolucionària espanyola. Es tracta de frares, clergues regulars que veuen els seus privilegis somoguts pels decrets del govern *intrús*. A més, l'orde dels Dominics havia estat un dels més afectats pels decrets d'exclaustració i nacionalització dels bens. Per tant, no és gens estrany que apareguen com a fidels servidors dels manaments de la Junta de València i de l'estratègia, encomanada en primera instància a Rico, de predicar la *croada*. En els seus sermons no trobarem, però, indicis o plantejament de caire revolucionari, com els que hem vist en les proclames de la Junta, que fiaven en el futur l'eliminació dels abusos i la igualació de tots els ciutadans davant la llei. El que trobem són apel·lacions contínues a una guerra de religió, en la qual es presenta l'enemic francès descristianitzat, mentre es qualifica els oïdors dels sermó com a portadors de les essències del catolicisme: «Feliz y dichosa España, que oprimida de treballs, acosada de traïdors y rodada per totes vandes de enemigs, conserves encara en lo teu poble, en la chent de michana esfera y en los Ministres del Altar, pura y neta la fe que heredares de tons abuelos. Dichosa, dic, una y mil voltes, pués encara ogüen la machor part dels teus fills en gust y sant entusiasme aquelles veritats cathòliques. Més pot Déu que el diable, la nostra fe pot ser perseguida, mes no destruhida, el Imperi de Jesuchrist és etern al revés de tots los imperis de la terra que pasen lo mateix que el fum, que se'n va y no torna».

Nogensmenys, hi ha als sermons dues concessions al llenguatge del nou patriotisme que s'inventa a cada colp de resistència antifrancesa, a cada colp de conversió del conflicte en guerra d'alliberament nacional. La primera és la llengua emprada: una

10. Té interés sobre la qüestió: María José Villaverde, «La propaganda a través de la Oratoria Sagrada: los sermones burlescos» a *El Jacobinisme. Reacció i revolució a Catalunya i a Espanya, 1789-1837*, Universitat Autònoma de Barcelona, 1989, pp. 471-487.

transcripció del valencià col·loquial, el que probablement utilitzaven quotidianament, de portes endins del seu convent, la major part dels predicadors. És una concessió a l'auditori i a la comprensió; gens usual, però. La missa es feia en llatí; la prèdica en castellà, habitualment, excepte els dies de Sant Vicent. El clergat venia servint als elements de centralització de l'Estat Absolut, empentats per la monarquia borbònica des de principis del segle XVIII. L'objectiu en 1809, però, no és el de la substitució lingüística, ni el de l'aculturació, sinó el de la mobilització. Cal convertir les classes populars en soldats de la religió, ni que això signifique saltar-se els manaments de la Llei de Déu: «NO ÉS MILLOR MORIR EN CAMPAÑA Y VEURE SI EL PODEM MATAR A D'ELL QUE ESTAR-SE MANO SOBRE MANO MIRANT COM MATA Y CAUTIVA ALS NOSTRES CHERMANS?».

Com és ben sabut, l'alçament contra l'invasor es va veure acompanyat des dels inicis amb crides a les armes, efectuades per la pràctica totalitat de les Juntes. Com ha observat Esteban Canales, es confiava inicialment en l'èxit d'aquestes crides i en el fet que l'exaltació inicial ompliria les files dels exèrcits que s'intentava configurar. La Junta de València, com hem vist, no és una excepció a aquest panorama general. Ara bé, «cuando la oleada de entusiasmo fue cediendo ante la continuidad del esfuerzo requerido y la necesaria participación en las labores agrícolas de los meses de verano, comenzaron a aparecer las resistencias».[11] Les crides operaven sobre una població majoritàriament camperola que, per molt entusiasmada que es sentira, posava per davant la necessitat d'acudir a les tasques agrícoles i mirava, tradicionalment, de reüll els allistaments a l'exèrcit. Cal tenir present que el sistema de quintes es coneixia ja aleshores com *l'impost de sang* –era força impopular– i que una mobilització tan general com la intentada en 1808 es feia per a nodrir les files d'un exèrcit de proporcions desconegudes fins aleshores.

Per això, la principal preocupació de les autoritats resistents prompte esdevingué la dificultat de l'allistament militar i, tot seguit, l'evitació de les molt freqüents desercions. Aquestes autoritats, a més d'establir disposicions legals extremadament dures contra eixes desercions, intentaren també la via de la convicció i, per a fer-ho cercaren la col·laboració dels eclesiàstics.

Els problemes en l'àmbit de la conscripció militar ens ajuden a entendre, també, el fenomen de la guerrilla i la freqüència amb què els frares encapçalaren partides. La Junta de València ja les havia proposades en 1808, com hem vist. Però la seua virtualitat no era només estratègica. Cal tenir present que els joves camperols podien entrar i eixir de la partida guerrillera en funció dels cicles i ritmes agraris, cosa que no podien fer com allistats de l'Exèrcit. Cal tenir també present que la ràbia i la desesperació dels frares, del clergat regular, anà incrementant-se quan l'ocupant procedí a la desamortització dels béns eclesiàstics:[12] els frares predicadors de gener de 1809 pogueren, perfectament, esdevenir frares trabucaires en 1812. I si no ells directament, sí els seus companys d'orde religiós: els dominics de Carlet, per posar un cas, en veure's exclaustrats i

11. Esteban Canales, «La deserción en España durante la Guerra de la Independencia» en *El Jacobinisme. Reacció i revolució a Catalunya i a Espanya, 1789-1837*, Universitat Autònoma de Barcelona, 1989, pp. 211-230.

12. Vegeu al respecte José Manuel Rodrigo Valero, «Sagunto durante la ocupación francesa (enero 1812-julio 1813). La Delegación de Bienes Nacionales de Murviedro», *Braçal*, 3 (1990), pp. 47-55. També J. Mercader, «La desamortización en la España de José Bonaparte», *Hispania* (1972).

desamortitzats, encapçalaren partides guerrilleres compostes per joves camperols de Carlet, l'Alcúdia, Benimodo o Catadau. Sembla que la presència de frares al front de partides guerrilleres és directament proporcional a la incidència de les lleis d'exclaustració i desamortització franceses sobre els órdens a què pertanyen.

La segona concessió a les circumstàncies que apareix en els sermons que ací tractem és l'ús intensiu del terme *Espanya* i del seu derivat *espanyol*. Un nou vocabulari polític s'estava construint i no caldrà esperar a la reunió de les Corts de Cadis (1810-1814) per conèixer alguns dels seus elements.[13] Fins 1808 els reis de la monarquia hispànica no eren reis d'Espanya: eren reis de Castella i de Navarra, comtes de Barcelona, senyors de Biscaia, etc. Només molt esporàdicament en temps de Carles III, alguns gravats al·legòrics o representatius de la figura del monarca s'acompanyaven amb el rètol de rei d'Espanya. Com en tants altres extrems, la Il·lustració anticipava elements del liberalisme. *Espanya*, *espanyol*, no era un terme més, sinó un nou concepte polític, la materialització de la pàtria i de la nació, l'àmbit polític que definia la territorialitat, però també la condició ciutadana dels seus membres.

L'*Espanya* que construeixen els sermons dels dominics valencians en 1809 és la de la mitologia liberal: la que no té història, sinó essència; la que es fa en la lluita contra el *moro* o contra el francès; la que reïx quan escolta els requeriments de la providència. En definitiva, és la construcció del mite nacionalista que sostindrà l'estat-nació per tot arreu d'Europa, arran les revolucions burgeses. «Y sinó Barcelona, Madrid, Cuenca, Pamplona parleu ya! A on vaix? Per a què és menester anar tan llunt? No tenim aí eixos pobles del nostre reyne de València per aon pasà el eixèrsit de Moncey, deixant els mateixos rastres llastimosos que tots los demés exèrsits han pasechat la Spaña?», diu un dels sermons. El Regne de València queda així equiparat en la seua pertinença a una nova realitat política, Espanya, a Barcelona o a Pamplona, que ja no són les capitals d'un Principat o d'un Regne, sinó ciutats d'un estat. L'altre sermó encara diu més: «Vaix a probar que en esta santa santíssima revolució de España s'a extés ya la dreta del señor, per a que ella siga la sepultura de los francesos (...)» o «Feliz y dichosa España que entre totes les nacions de la Europa que acomeses com tu, per la caterva de asesinos, lladres, ateistes del gefe Napoleón, s'an deixat dominar de ells (...)». Espanya, definitivament, era una nació; més, la nació de Crist en la terra: «Els Països Baixos, la Olanda, Dinamarca, Prúsia, Alemània e Ytàlia permeten viure a cada u en la lley que bullga, sols en lo civil s'a de conformar en los que governen. De aí és que les astúcies e intrigues diabòliques de Napoleón han tengut un gran efecte en ells, y ha conseguit triumfos molt grans y molt profitosos per a d'ell; perquè a cada u li ha parlat en la segua llengua, en cada província s'a fet de aquella rellichó que sabia que tenia més séquit; (...) però en España no nos pot parlar en estes llengües perquè ni les entenem ni bolem entendre, y si acàs bolguera parlar en la nostra llengua cathòlica, si volguera dir-nos que era cathòlic com u ha pretés y s'a esforzat a persuardir-nos, no el creuríem».

13. A. Moliner Prada, «Revolución francesa y liberalismo español. Aproximación al vocabulario político de 1808», a *El Jacobinisme. Reacció i revolució a Catalunya i a Espanya, 1789-1837*, Universitat Autònoma de Barcelona, 1989, pp. 387-405.

Finalment, en alguns passatges, pocs, però molt significatius, es combina l'esment a la pàtria catòlica, amb la identificació dels qui han d'actuar com a catòlics i com a patriotes i, a la fi, beneficiar-se de l'empenta antifrancesa: «Millor, millor conegueren les tegues intencions els llauradors y artesans del meu reyne que no els que són o es tenen per hòmens grans». Llauradors i artesans, a Cocentaina i a Alcoi, són els destinataris dels missatges.

Clar que no sempre el públic receptor es troba tan fèrriament enquadrat en les estructures eclesiàstiques com aquell al qual s'adreçaven en 1809 els dominics valencians. A les ciutats hi havia grups de menestrals o de professionals independents formats en criteris deistes o, simplement, poc vinculats a les estructures eclesiàstiques. La proclama revolucionària o la crida patriòtica també s'adreçava a ells, encara que sovint a través de subterfugis. Un bon exemple es la *Proclama impresa en Madrid a pesar de la vigilancia de nuestro opresor, y repartida entre el Exército Francés por zelo patriótico de un buen Español*, proclama[14] que, amb la corresponent llicència, es va editar a València en 1808 per l'impressor Josep de Orga i es venia en la llibreria de Manuel López, a la Plaça del Beat Ribera. Havia estat realment editada prèviament a Madrid o era una forma d'acostar-se a determinats segments de la població urbana. Es tracta d'un full imprés a dues columnes, la de la dreta en francés i la de l'esquerra en castellà:

> Los españoles a los Franceses
>
> Franceses: Vuestro amigos y vuestros hermanos los Españoles os llaman para defender la común causa y libertar a Europa de la esclavitud del tirano Bonaparte: ese extranjero, que os manda con desdoro y afrenta de la misma Francia, no contento con haber derramado vuestra sangre en el Norte, Alemania e Italia, que para saciar su ambición, y colocar en el Trono a su familia, ha sellado hoy su infamia con la traición, y el engaño más abominable: como amigos y fieles aliados os ha conducido a España, y como tales habéis encontrado la amistad, la franqueza y la confianza: una unión estrecha formaba los lazos más agradables a nuestros corazones, y mientras tanto el tirano proyectaba la baxeza y la maldad mas execrable: vosotros, ignorantes de lo que pasaba, esperabais con afán y anhelo ver la felicidad de la España, según los deseos que os animaban; pero ¡qué horror e indignación no os habrá causado ver la felonía con que el malvado ha seducido al joven Monarca, que fiado en su amistad y alianza corrió precipitado a sus brazos para estrechar más y más los vínculos que nos hermanaban! ¿Qué sentimiento no debe causaros el ser instrumento del tirano para ofender y matar a vuestros amigos y aliados? ¿Cómo podréis sin dolor sacar la espada para atravesar el pecho de quien os trató como hermanos? ¿Vuestro valor, generosidad y nobleza podrán acaso apoyar tal infamia? No, Franceses, no; los Españoles no os creen de ella capaces. Venid, venid pues a alistaros baxo nuestras banderas y ellos os pondrán a salvo: el amor y fraternidad unirá nuestros corazones, y esta unión agradable os libertará de la esclavitud, y os dará la paz, que no os han dado las victorias del tirano.

L'interessant és que ací ja no tots els francesos eren uns heretges, ni uns descristianitzats, poc menys que desnaturalitzats. També molts d'ells havien segut seduïts pel Gran Seductor, Napoleó.

14. A. R.V.: *Fons Família Calatayud-Enríquez de Navarra*, 100-17.

Aquest discurs, imprés –no pot oblidar-se–, dirigit als lletrats, marca distància respecte a la tradició oral del sermó pensada per a un auditori illetrat. I és que molts comerciants, professionals, menestrals, etc. –alfabetitzats alguns– podien haver sintonitzat amb les grans paraules de la revolució francesa; molts podien haver participat en la revolta antifeudal de 1801; molts podien fer seus els grans principis de què les tropes napoleòniques eren portadores. Una llei per a tots –el *Code* napoleònic–, llibertat –de comerç, d'indústria–, ...fraternitat: un imperi de germans. «Franceses: Vuestros amigos y vueltros hermanos los españoles (...)».

Els esforços persuasius durant la guerra anaven a tenir molts i diversos promotors, i en tots els bàndols en conflicte. Però el que ací ens interessa és que pràcticament tots eren conscients que s'adreçaven a un auditori sociològicament heterogeni i cercaren elements diferenciadors en l'àmbit oral o en l'estratègia lletrada. Els frares dominics que predicaren els sermons que donen suport a aquest treball formen part d'un conjunt molt més ample. Ells coneixien el destinatari, camperols i artesans, i adaptaven la llengua emprada, el seu nivell de llenguatge i les claus del seu discurs, per intentar convergir amb les preocupacions i les cabòries del públic. L'oral era una expressió amb força escènica, teatralitzada, reiterativa en alguns dels seus elements –els que cal fixar en la ment de l'oïdor–, però força trontolladora. D'això es tractava.

B) Els sermons:

Els dos sermons que editem ací ens han arribat manuscrits. Formen part del ms 118 de la BUV i van ser escrits per a ser exposats oralment pel pare dominic Raimundo Valcedo.[15]

Hem cregut convenient la seua publicació, per la seua gran importància, tant pel contingut històric, com per la llengua emprada, en una època tan significativa, on el castellà havia suplantat el valencià.

1) L'autor, Raimundo Valcedo, del qual no hem trobat ni el lloc de naixença ni el de mort, sabem que va ser conventual del convent de Predicadors de València i prior i arxiver del dels Dominics de Llutxent, almenys des de 1807 fins 1809. Sabem també que va ser un predicador molt famós, com es demostra per la gran quantitat de sermons que predicà, a les esglésies de Sant Martí, Sant Salvador, Sant Bertomeu i Santa Caterina de València; a Paiporta, Xirivella, Carpesa, Alfarb, Llombai, i en pobles de la Vall d'Albaida com Agullent, Albaida, Atzeneta i Quatretonda (*Acta Capituli Provinciales Provincia Aragonia Ordinis Predicatorum*, de 1807, fols 95 i 96).

Hem dit que no sabem d'on era, però per dos mots dels sermons: *Mar Bermell* i *devés*, podem suposar que era del sud del País Valencià, on precisament viu el llinatge Valcedo.

Sempre predicà en castellà, llengua que dominava molt bé, com comprovem llegint els sermons. En valencià només predicà –o només coneixem– els sermons que reproduïm ací. Pel que podem comprovar, el seu domini del valencià era molt dolent, siga per la qualitat del seu valencià natiu, siga perquè no l'utilizava més que en el

15. Segons el catàleg de Manuel Gutiérrez del Caño, *Catálogo de manuscritos existentes en la Biblioteca Universitaria de Valencia*, València, 3 vols., 1913, pp. 261-265, la biblioteca conté 20 manuscrits de sermons de Valcedo, tots escrits en castellà. Els dos que publiquem ací també hi figuren com escrits en castellà.

llenguatge oral amb els seus companys o amb gent del poble, mai en les activitats pròpies del seu ministeri.

2) La llengua dels sermons: Valcedo havia usat sempre el castellà en la pràctica predicativa. De sobte decideix o li demanen emprar el valencià per tal d'arribar més colpidorament al públic, d'influir més en la seua actitud. Però no té costum d'usar-lo. Resultat: escriurà un valencià acastellanat, amb una grafia apitxada o castellanitzada, una morfosintaxi col·loquial, farcida dels castellanismes normals de l'època, i un lèxic de doble tall, és a dir, les mateixes variants formals usades seran pròpies de les dues llengües. En concret, prendrà el castellà com a font del valencià i els vocables emprats per ell en el seu castellà o llatí els adaptarà al valencià. Vejam-ne una mostra significativa:

a) Morfosintaxi col·loquial de primeries del XIX (ajuntem ací tant la d'origen castellà com la causada per evolució autònoma):

a d'ell 'a ell'
adorgues 'adorms'
aí: 2ª grau del demostratiu.
atre
au perdut 'heu perdut'
baix capa d'amistat 'davall'
benehixen
bolt 'vol'
boltes 'voltes'. Confusió b x v, com bomitat.
bullc 'vull'
degüen 'deuen'
desemgañem-se 'desenganyem-nos'
devés tu 'cap a'
difundix
diguera
discurrix
dispertes 'despertes'
dozce 'dotze'
eixe
eixèrsit
eres 'ets'
este
fea 'feia'
fuixguera 'fugira'
ha vist 'he vist'
habrà 'haurà'
ham perdut 'hem'
hasta
ixiu 'eixiu'
li'l
llevar-os 'llevar-vos'
mes què 'però'
muiguen
ninguna 'cap'
nos ha deixat
nosatros
nostron
nostros
obri 'obre'
oixc 'oig'
per a d'ell
per a que
per el 'pel'
perga 'perda'
permeta
pués
què milacre 'quin'
rigüen 'riuen'
segua 'seua'
sinós 'sinó'
sinse
siquiera. Viu encara com *ni sisquera.*
sons fills 'seus'. Possessiu analògic de son.
té que
tons abuelos
traem
vecham
veguen acomesos 'veuen'
viguen 'visquen'
voreu
vosatros

16. Sembla que Valcedo va preparar esquemàticament el tema dels sermons. Així, trobem al mateix manuscrit diverses notes en castellà, com per exemple:

«Otra idea para hablar sobre los triunfos de los españoles: Proposición: Nuestra fe es la que nos ha dado siempre las victorias.

El exordio se tomará de una narración breve de la revolución francesa en tiempo de Luis XVI

Las pruevas del Sermón del patrocinio de Maria sobre España, no nombrando patrocinio, sino la fe de todos los españoles en todos tiempos y los triumfos que con ella consiguieron.

O sino el exordio será una exposición completa de las palabas de San Pablo a Thimoteo: Erit autem tempus cum sanam doctrinam nos substinebunt, etc

Verificadas en nuestros días antes y después de la entrada de Napoleón; el después se guardará para empezar el discurso después de la Ave Maria, pintando el estado actual de España después de la venida del monstruo y de sus victorias y de los peligros. Aquí la disolución en todos los estados. El ningún cuidado de salvación. La crueldad en los ricos respeto de su patria.

En el exordio después de ponderar lo dicho se dirá que no obstante esto, la fe que quedaba en el pueblo bajo la ha salvado...

Otra idea para predicar de la Rogativa: Libro II de los Macabeos, cap. 6, verso 12. Con estas divinas expresiones cierra el historiador sagrado la boca a los que viendo tantos estragos

en el pueblo de Israel causados por la crueldad y fiereza de Antioco..Veo grandes castigos de Dios sobre ella (España), pero también veo grandes auxilios de Dios..Así mi asunto, mi empeño es provar esta sencilla proposición: Los males que Dios envia a España son efectos del amor para que los españoles se conviertan a él»

També té en nota algunes variants al contingut del primer sermó.

b) Lèxic acastellanat/llatinitzant (incloem ací els mots clarament castellans o els que, venint del llatí, eren emprats pel castellà culte, i per tant en el text són emprats com a castellanismes):

a lo moro
a medida
abogada
abuelos
acostumbrada
agraviat
alboroten
algo
aliento
alletargada
amazones
aparato
apear
apoyat
apreto
arcanos 'secreto'
arrasar-te
arrastren
arrepentids
asesinos
asombrats
atinar
atolladero
augusta
averiguar
càlculos
caterva
cathàlogo
centro
cerquen 'rodegen'
cieno
consuelo
cuya
chudios
descarriades
desenrredareu
despoja
después
dicha
embroll
embustero
empeño
encenagats
encono
enfermetat
ensayen
entonces
escándalo
estragos
estrellar
estupidez
etat 'edad'
execrabilísima
favorit
feroz
fieres
gefe
hacienda
hermano
hermosura
horrorise
imediatos
inaudites
infundir
íntegro
intrepidez
intrincat
irrefragable
laberintos
lamentos
letargo
loco
lograra
luego
llastimosa
maltratar
manejades
maquinacions
maravillós
marchiten
matrones
menos
milagrosament
mixtures
monstruo
osadia
paganos
palacio
patechat
pelear
per consiguient
pérfidos
permaneixent
permitiu

piso
pleit
ponzoñosa
profundo
puestos
puntapeus
querido
rasgo
rayo
recibir
regocija't
roñoses
sàbios
sanguinari
semechant
sensato
septentrió
sexo
sosiego
suceso
suchestions
susto
ternura
tiniebles
tirano
tiros
titubechar
tontada
transportació
trono
vàndalos
ven en popa
vengar
vivient
vívora

c) Lèxic i locucions pròpies col·loquials, usats al XIX:

a boca plena
a lo meiñs
a sanc y foc
A veu plana
afronte
amostrar
añs ha
aplegue
ateistes
campeche
cosida a puñalades
cult
choya
de teules en avall
defendre
devés
ductarà
en un ay
enconada
ensomiat
escopetechada
este
fadrí
fer més pecats que arenes
fet a miquetes
fet a trossos
gavach
guilopades
halsà
llavatori
llegó
llunt
mampendre
mar Bermell
maravelles
menchat de cucs
mixs 'mitjos'
parar-li cara
peguen de cap
pillar per los cabells
pobrea
quiets
rasa 'nissaga'(y muiga tota la segua-)
rodada 'rodejada'
senta intelichència 'santa'
sinse rey y sinse roc
susuïa
té suada ya ... la corona
tesors
un obrir i tancar de ulls (potser d'origen castellà).

EMILI CASANOVA / FRANCESC A. MARTÍNEZ
Universitat de València/CEU San Pablo

Edició dels textos de Valcedo, ms. 118, BUV[17]

Melius est nos mori in bello, quam videre mala gentis nostrae et sanctorum.
Mas nos vale morir en batalla que no ver el exterminio de nuestra nación y santuario.

SERMÓN PARA LA ROMERÍA APOSTÓLICA QUE ME MANDÓ HACER LA JUNTA SUPREMA DE VALENCIA Y EN LA QUE ESTUVE UN MES, SALIMOS 8 DOMINICOS; ME TOCÓ EL CONDADO DE CONCENTAYNA Y ALCOY; ASÍ ESTE SERMÓN Y EL SIGUIENTE ESTÁN PREDICADOS EN AMBOS PUEBLOS EN ENERO DE 1809.

Melius est nos mori in bello quam videre mala gentis nostrae et sanctorum.

Millor és que nosatros morim en la guerra que vecham els mals de la nostra chent y dels sans. Són paraules del Espirit Sant en lo primer libre dels Macabeus, capítol 3, vers 59.

Glòria a Déu que com a pare nostre amorosíssim nos ha deixat en la Sagrada Escritura, no sols una pintura perfectíssima de les presents calamitats sinó que també les armes poderoses per a lliurar-nos de elles y triumfar dels nostres enemichs. El poble més querido de Nostre Senyor, el més favorit en maravelles inaudites, el que tantes voltes triumfà de tots els seus enemichs, els descendents, dic, de Israel, es veguen acomesos e invadits per un tirano Antioco que tot ho porta a sanc y foc, que no perdona etat ni sexo, que porta la segua tirania hasta el temple sant de Déu, el despoja, el roba, el saquecha, y difundix per tota la Judea el susto, la mort, el estrago, la ruïna. Mes qué? Del mateix fondo de aquell poble tan aflichit y abatut halsà el Señor a un Judes Macabeu, el ompli del seu espirit y el fa clamar als seus paisans: *Melius est nos mori in bello, quam videre mala gentis nostrae et sanctorum*. Com si diguera, què feu en les vostres cases, tancats de por, esperant quant a eixe mònstruo li done la gana de llevar-os la vida o portar-os esclaus a la segua terra?- NO ÉS MILLOR MORIR EN CAMPAÑA Y VEURE SI EL PODEM MATAR A D'ELL QUE ESTAR-SE MANO SOBRE MANO MIRANT COM MATA Y CAUTIVA ALS NOSTRES CHERMANS? TXIU, TXIU TOTS els que encara conserveu algun amor a Déu y morim primer en lo cam de batalla que veure tals desdiches. *Melius est nos mori in bello quam videre mala gentis nostrae et sanctorum*. Cosa admirable! Efecte maravillós de la Divina paraula! Al instant el seguiren y després de molts combats y batalles en què Déu manifestà milagrosament el seu poder a fabor dels Macabeus, logrà el fi que se habien proposat, que fon destruir al Tirano y lliurar la segua pàtria de la més llastimosa esclavitud. Ara, no pareix que tot asò sa hacha escrit especialíssimament per a nosatros els españols? No és esta una pintura perfectíssima de lo que estem veent y tocant per nostres mans? No se encontra España acomesa furiosament per un tirano pichor que Antioquo que tot ho porta a foc y sang? Què paraules podia yo, pués, pendre de tota la sagrada Escritura per tema del meus discurs millors que les Judes de Macabeu per a parlar-os en nom de la Junta Suprema de Valencia? Si el cas de estos dies calamitosos és practicament el mateix no deguen ser lo mateix les paraules que animen, com allà al remei dels mals que nos aflichen, y més estant consagrades per el Espirit Sant? Glòria pués a Déu, torne a dir, que nos dóna la enfermetat y la medicina, tot a un tems! Y vinguen hòmens, vinguen exèrcits de hereges que els españols encara que pecadors són cristians antics, y ara animats del espirit dels Macabeus se estimen més morir en la campaña en defensa de la segua lley que viure quiets en casa. Sí señors, vé pot el dimoni portar tots los fills del Seu Espirit que ha engendrat en Fransa per espai de més de do-sens añs que así s'an de estrellar tots en la pedra angular de la nostra fe puríssima, en la rellichó santissíma de Jesu Christ. Sí, nosatros confesarem que som pecadors, que mereixem asò y molt més; mes llunt de acobardar-nos a vista de tant de canó, de tant de sable, de tant soldat, tot enviad contra la Yglesia del Señor per a destruir-la, direm a veu plana que la divina Providència es val de estes guerres cruelísimes per a purificar-nos, per a fer que aburrim més este món miserable, y estimem com se deu el cel, y en fi per a que campeche més el seu poder, que es val ara de una nació, la més pobra, la més desprevenguda, la més abatuda en lo concepte del tirano per a abatir-lo y confundir-lo més y fer-li veure que no és omnipotent com ell diu y blasfema, sinó un pobre home miserable que demà serà menchat de cucs y sepultat en el infern. Ya, pués, podeu desengañar-se trahidors si és que n'i ha algú en lo meu auditori, ya podeu desengañar-se que au perdut el pleit del tot: Vosatros que encenagats en los vicis volíeu fer-se francesos per a viure com ells, sinse rey y sinse roc, a lo moro o a lo chentil o a lo francmasó, desengañeu-se ya, no u lograreu. Vosatros encara que dominaren así els gavachs, anirieu carregats de ferro y esclaus al Norte a conquistar-li noves terres al tirano, al major embustero engañador de la Europa. Millor és morir a les segües mans, peleant en defensa de Déu que ser els

17. L'edició ha estat feta de manera rigorosa i fidel al text. Hem preferit fer-ne una transcripció paleogràfica, a fi que el lector puga percebre l'estat de coneixements lingüístics de l'autor i els clergues i frares de la seua època. Només hi hem afegit l'accentuació.

seus amigs, que no pot haber amistat verdadera y sòlida a on no y.a caritat, a on no y. a fe, a on no y.a relichió; ells no en tenen ninguna com s'a vist en totes les nacions que han engañat dient-los que amparaben la yglésia y engañand-les les han esclavisat; luego no poden ser amics verdaders nostres. Sí, O santísima fe! Tu a soles pots donar-nos esta llum sagrada en mix de tantes tiniebles com nos cerquen en estos tems calamitosos. Tu a soles pots del cieno de tanta misèria com tenim a la vista y de la debilitat de la nostra carn traure el diamant presiós de aquella santa fortalea que anima als osos casi morts per la cobardia y sobresalt que pretenen infundir eixos mònstruos infernals. Tu a soles pots formar ara més que may, como allà en Israel, tans macabeus com cristians y.a en la aflichida España y fer-los creure com a cosa de fe que el morir en esta guerra és lo millor per a la ànima y per a el cos, y no sols és millor el anar a ella que estar-se quiets en casa, oint o mirant les desdiches dels nostres jermans, sinó que és moltes voltes més profitós per a la ànima y per a el cos. *Melius est nos mori in bello quam videre mala gentis nostrae et sanctorum.*

Mireu ya el asumte del meu discurs: Vaix a probar que el morir en la present guerra és lo millor pera el cristià, de qualsevol modo que es considere. *Melius...*

Verche santíssima, preciosíssima Mare de Déu y Abogada nostra! Señora! Quant furiosament os han perseguid els francesos en tots los Reynes y províncies que han entrat! Ha quedat algun vituperi, alguna espècie de oprobi que no hachen fet en vós! Vós escupida, vós escopetechada, vós arrastrada, vós degollada públicament per eixos malignes, au vengut a parar als ulls del món com el fem, com la cosa més despresiable de la terra! Señora, en quin tems, en quin sigle au sufrit afrentes més grans que en este, ni més continues, ni més universals? Sols os quedaba España a on encara no habíeu sufrit despreci ningú públic, mes ya han entrat eixos mònstruos a maltratar-os també así; y quants insults porteu ya sufrits? Desdichats de nosatros si pasaren abant y destruïxen en España el vostre cult, la vostra preciosíssima veneració. Morim mil voltes primer que vecham tal cosa, tal desdicha. Este és el just sentiment que yo vull gravar esta nit en el cor dels meus oyents, de modo que no se borre may: Doneu-me gràcia, doneu-me auxili entretant que yo os salude en la acostumbrada oració del Ave Maria. *Melius est nos mori in bello quem vivere mala gentis nostrae et sanctorum.*

Feliz y dichosa España, que oprimida de treballs, acosada de traïdors y rodada per totes vandes de enemigs, conserves encara en lo teu poble, en la chent de michana esfera y en los Ministres del Altar, pura y neta la fe que heredares de tons abuelos. Dichosa, dic, una y mil voltes, pués encara ogüen la machor part dels teus fills en gust y sant entusiasme aquelles veritats cathòliques. Més pot Déu que el diable, la nostra fe pot ser perseguida, mes no destruhida; el Imperi de Jesuchrist és etern al revés de tots los imperis de la terra que pasen lo mateix que el fum, que se'n va y no torna. Maria Santíssima és Mare de Déu y serà adorada y venerada en lo cel eternament, y así mentres y.acha hòmens. Tot home cristià deu morir en defensa de la segua lley, y esta mort és la més gloriosa que pot tindre may, nunca. Sí, España megua, amantissíma, encara tens gràcies a Déu, més cristians que traïdors que expondran gustosos la segua vida per a conservar-te la fe, perquè la estimaran més que totes les vides del món. Què cosa més gustosa per a un español el saber certisíssimament que la guerra que va a mampendre és, per totes les lleis divines y humanes, la més chusta, la més santa, la més gloriosa! Este testimoni irrefragable de la convivència és el que produïx un valor heroic, una fortalea invencible, semechant a la que admirem en los Ilustres Macabeus, y en tota la gran comitiva de chenerals cristians, que se oposaren a la fúria dels perseguidors de Jhesuchist. Doneu-me una conciència que estiga penetrada de esta veritat y voreu fer maravelles y prodichis de valor, perquè en tots los treballs que porta en si la guerra, sempre sempre té el consuelo que la segua conciència li dóna, dient-li:«vas bé per a Déu, obres, fas lo que Déu vol, y si tens la dicha de morir en esta campaña feliz, el teu premi serà el cel, tindràs la mateixa glòria que tenen els sans; pués has mort en una guerra santa; y en mix del estrèpit belicós de les bombes y canons, dels sables y de les bayonetes, conserva una pau interior, una tranquilitat admirabílissima, fundada en esta fe y santa creència, de que tot lo que fa se dirichix a la machor glòria del seu Déu, y a conservar intacta la segua sanctissíma Fe entre els seus paysans». Ara, pués, dirichin-se la present guerra a este fi, tenint un obchecte tan gloriós, qui ductarà ya que els soldats que van a ella estan millor que no els que es queden en casa? Qui ductarà ya que van acompañats de totes les asistències precises de Nostre Señor per a fer gloriosa la segua campaña y omplir de santa embecha a aquells que cobarts s.amaguen en ses cases? Qui ductarà ya que tot home de entiniment mirarà a estos soldats com altres tants Macabeus gloriosíssims, que en cada respiració, en cada aliento, en cada moviment, en cada pas, pronuncien aquelles animoses paraules: Millor nos està morir en la campaña que veure els mals de la nostra chent y dels sants? *Melius est nos mori in bello quam videre mala gentis nostrae et sanctorum?*

Mes ya oix que algun crític apasionad o no apasionad als gavachs em replica que no és cosa tan certa que esta guerra siga la més santa, perquè al cab és contra un emperador que digüen està batechat y també molts dels soldats del seu exèrcit, y no pareix cosa molt santa fer-se guerra tan cruel, tan enconada cristians contra cristians. Poc a poc: No em fique a averiguar si són o no són batechats, lo que sí és cert que el nom d'eixe emperador no se encontra en ningun martirolochi, en ningun cathàlogo de sants que té aprobats y reconeguts la Yglésia; y encara que fóra les segües obres no són de cristià ni menos les dels seus soldats; y així no os pareix ya que esta guerra és chusta y no sols chusta sinó santíssima? A on estem? Ham perdut el cap? Con que el defendre tots la nostra casa, la nostra pàtria, nostros pares, fills y chermans, y la nostra relichió contra una esquadra de lladres ateistes, que tot u neguen, que u atropellen tot, que porten a sanc y foc hasta les criatures de pit no serà una obligació de chustícia, y la més santa y laudable que fer-se puga? Si els cristians sols per cristians no podem fer pau en los moros; els moros, dic, que vigüen allà lluny, y tenim la mar per mix, y no nos fan ningun mal, ans bé abominen dels francesos, com podrem pués, permaneixent cristians, deixar la espasa de les mans y no acabar en ells, haben-se entrat com a dimonis en nostra casa, baix capa de amistat, pera robar-ho tot y destruir-o, y sent en efecte moltes voltes pichors per a nosatros que tots los moros de Àfrica? Este ducte cap en un enteniment sa, en un chuí cabal? Queda encara algun escrúpol? Ixiu, ixiu, ya d'eixos sepulcres, generals gloriosíssims de la Yglésia, campeons invencibles del cristianisme: Ixiu Constantinos, Fernandos y Lluïsos, vosatros que per donar-li un pam de terra més a la fe Cathòlica, no perdonàreu fatiga alguna, abandonàreu les delícies dels palàcios, els regals de la Cort, y armats de nit y de dia, estiguéreu a les inclemències del tems y als perills de la guerra per molts añs; vosatros que sent emperadors y Reys poderosíssims, per a animar als vostres soldats, donar-los exemple de paciència y sufriment en los treballs de la guerra, os manteníeu en un tros de pa, menchant de peus sobre un tambor, només per a aumentar el número dels fiels adoradors de Jesuchist; dieu-me, es pararíeu molt en pensar si era chusta una guerra en la que tot lo més sant de la nostra relichió se porta a puntapeus? Es detindríeu un punt en acometre en totes les vostres forces a eixe mònstruo Napoleón que sols en l'infern se li pot encontrar orichinal?

Si algú de vosatros sufrí tant, peleà tant per a tirar de España als moros, que permitien el cult de la fe cathòlica, què faria ara per a tirar de ella a eixes bèsties fieres, en cuya comparació son molt bons els moros? Què fatigues, què treballs, pendríeu gustosíssims, per a eixir-ne bé en empresa tan cathòlica? No y.a ningun ducte fills, y així desengañem-se; o habem de deixar el cristianisme y fer-nos moros o paganos, o habem de confesar que esta guerra dirichida a conservar pura y neta la relichió en totes les províncies de España, en totes y sinse mescla de atres sectes, és la més santa que es pot donar; perquè té per obchecte lo més sant que és Déu, y té per fi de ella lo més sant que és la conservació de la segua lley santíssima; y así el soldat que va a ella en estes idees és moltes vegades més dichós que el que es queda en casa a mirar o saber la ruïna dels seus chermans. *Melius est nos mori in bello, quam videre mala gentis nostrae est sanctorum.*

Però pare, que tan sert, sert és que eixe Napoleón destruirà la Fe Cathòlica si conquista a España? Yo no sóc profeta, fills, però de teules en aball sé y sabem tots que per allò que els hòmens han fet sempre traem lo que faran al últim, y que qui fa una cistella en farà cent. De así és que habent ell en totes les províncies y reines que ha conquistat destruït la Fe cathòlica, serà una tontada mol gran el pensar que así la deixarà intacta,y sinó tirem la cortina al negre quadro de la segua vida, y vecham si podem fundar alguna confiansa a favor de la nostra relichió. O què negres intencions! o què maldites obres es descubrixen en eixe dimoni encarnat! En la història de les grans rebolucions polítiques no es presenta un mònstruo com Bonaparte, és el machor que ha bomitat la còlera del cel per a omplir el món de pecats y de calamitats. En la sèrie de les segües accions, ara es tropesa en les costums de Calígula, ara en les crueldats de Neron. Dotad, no com segament ha cregut la Europa de grans talents militars, sinó de un geni sanguinari y feroz y d'una osadia e intrepidez de què apenes y.a exemple, y que creixen a medida que se multipliquen els seus delits, la simulació y el engañ, la astúcia, la perfídia y la tirania se eleven sobre tots los chenerals francesos, y se li donà per primera volta el mando en jefe dels exèrcits francesos de Ytàlia y de aquella part de Europa a on està el cap de la nostra universal Yglésia; ara voreu quines probes dóna de cristià. Mireu en atenció totes les segües conquistes y voreu que el fi que es proposà en tot és destruir a Jesuchist y alsar-se en lo títol de Señor Omnipotent de tota la terra. Blasfèmia horrible, que no ha ensomiat encara ningun chentil, ningun tirano! Per a d'asò de totes les sectes es fa protector y patró, hasta dels chudios, menos de la relichió de Jesuchrist, que perseguix a cara descuberta.

En efecte, fa saquechar y destruir a Roma, en especial les Yglésies, se n'emportà al Vicari o cab visible de la nostra Yglésia, y pres en Fransa en un castell li llevà la vida; destruïx els temples y els convents sinse perdonar a les pobres inocens monches que ningun mal li han fet, y causà un trastorn tan gran en aquella ciutat,

cap del món en altre tems, que des del tems dels machors tiranos no s'a vist machor. Lo mateix practica en totes les Yglésies de Ytàlia, convertin-les en estables per a els caballs y fent dels altars lleña per als seus soldats o pesebres per a els animals; tot o destruïx o roba y o saquecha com siga cosa que perteneixca a la Fe.

Què diré, pués, quant entrà en la santa casa de Loreto que és la casa a on prengué carn humana Nostre Señor y a on vixqué Maria Santíssima tans añs? Horroriza el estrago que féu! Res, res, deixà allí, y per a burlarse més d'esta señora, li arrancà el manto preciossíssim que portaba la segua ymache, y li.l envià a la segua dona per a que es fera una capeta. Cap asò en un cor de tigre? Mirem pués les Yglésies de Chènova, de Toscana, de Venècia y de Nàpols, tratades per ell del mateix modo y vorem que de elles ha desaparegut tota alegria, tota hermosura, tota la plata, tot el or, tota pintura, tota pedra preciosa y hasta el ferro de les portes, y nunca may ningun rey chentil ha fet en elles tal desolació. Encara més, acompañem-lo a l'Egipte, a on li envià la Asamblea per general d'una expedició. Què perfídia. Allí es fa mahometà, professor del Alcorà y embaixador de Mahoma, així els engaña alguns dies, hasta que conegudes les segues guilopades, se'n té que fuchir a França, a on en premi de tantes atrocitats y maldats nunca vistes el fan cònsul y después Emperador. Pareix, ara, Yglésia sancta, que este home si tinguera algo de cristià, no devia tornan-te alguna cosa de lo molt que t'a robat, pués que ya ha aplegat a un terme que may el podia ni encara ensomiar, y abunda d'or y plata de tesors y pedreria! Ha, el cor de esta criatura la més ambiciosa que s'a vist és lo mateix que la mar, que es beu tots los rius, y queda com (esborrat: *lo mateix que*) sinó haguera begut una gota.

Al revés, ara va a destruir més la Yglésia en capa de emperador cathòlic, coronat per el Papa, al que ha fet fer en París el paper més ridícul, tratan-lo desvergoñit com a un criat seu. No veu com en tota Fransa funda una nova Iglésia a son modo sinse supersticions, com ell diu; y fa unes mixtures que ya ningú s'entén ni sab en què lley viu, si mahometana o napoleona, si cismàtica o cristiana? Christians, judios, franchmasons y totes les sectes diabòliques riguen chunts; però els cristians sinse llechítims pastors, cismàtics y no cismàtics, tot està mesclat y tots fan de retors y vicaris; frare ni moncha no.n queda ningú; de aí és que si acàs y.a algun cristià bo, està amagat o viu en cases de cam, sinse poder oir missa, ni confesar-se, perquè en parròchies com ara Alcoy sols y.a un sacerdot y a voltes és hereche o cismàtic o casat y val més no comunicar en ell, perquè la nostra Fe nos o prohibix. Així u ha apañat de modo que tots los hereches tenen ses sinagogues molt bones y decents y els seus ministres ben pagats y mantenguts, sols els cristians estan desprovists de tot, iglésies com a mesquites y poques, carregats de pechos y contribucions, de modo que es ve a pagar el aire que es respira; y sinse poder queixar-se ni dir una paraula. Què os pareix el home? Féu conte, pués, que yo no ha dit res encara; no obstant, podem fundar alguna esperanza de que este mònstruo es portarà en España de diferent modo y ampararà la Rellichó Cathòlica o no molestarà als cristians?

No, no, em responen els españols que han tengut la desgràcia de veure en les segües terres als soldats de eixe enemig; y sinó Barcelona, Madrid, Cuenca, Pamplona parleu ya! A on vaix? Per a què és menester anar tan llunt? No tenim aí eixos pobles del nostre reyne de València per aon pasà el eixèrsit de Moncey, deixant el mateixos rastres llastimosos que tots los demés exèrsits han pasechat la Spaña? Ha quedat frare, ni moncha, retor ni capellà ni Iglésia , hermita o capella que no hacha experimentad el furor de eixos vàndalos? No sabeu tots que tota la fúria de ells s'a dirichit contra les Yglésies y tot lo que toca a elles y al cult de Déu com si no vingueren a fer altra cosa més que destruir la Iglésia de Jesu-crist? Ha quedat alguna imache de nostre Señor que no la hachen fet a trosos o cosida a puñalades? Ha quedat algun viril sagrat, algun copó, que no hachen tirat en terra y patechat mil voltes? Han mirat acàs en algun respecte les estàtues de Maria Santísima nostra Mare? No, ans bé, en tots los puestos que les han tengut a mà, les han fet a miquetes, qui en lo sable, qui en la bayoneta, qui en lo puñal. De modo que no han deixat ducte ningú, encara a les persones de meñs enteniment que el seu fi primari y principal en esta entrada en España és el mateix que han tengut en tots los reynes que han entrat, que és destruir la Iglésia y el Imperi de Jesu-Christ com el únic obstacle que tenen per a conquistar el món y sobre les ruïnes de este imperi fundar el seu, que és puntualment el fi únic que ha tengut sempre el dimoni en totes les persecucions que ha mogut contra la Iglésia, per a que no haguera en tota la terra altre Señor que ell, y ya que el tiraven del cel per la seua sobèrbia, veure si podia lograr ara la soberania d'este món. Però com no y.a poder contra Déu, perquè tota esta terra és menos que un punt en la segua presència, y fa de ella lo que vol sols en voler, de aí és que ni el dimoni ni el seu criat Napoleón poden ni podran may ixir en la empresa. Ara, pués, sent tot asò una veritat certíssima, una cosa que am tocat per nostres mans, habrà algun home sensato, que ensomie tindre confiansa en Napoleon de que no destruirà la Iglésia en España? LUEGO LA guerra QUE LI FEM A EIXE TIRANO NO SOLS ÉS chusta y deguda, sinó molt santa y gloriosa; y per consiguient està moltes vegades millor el que va a ella que el que es queda en casa: *Melius est nobi mori in bello quam videre mala gentis nostrae et sanctorum.*

No és pués menos gloriosíssima esta campaña per lo premi que els espera als nostres soldats allà en lo cel, si tenen la gran fortuna de morir en ella. O que punt este, fills, tan interesants! Habeu pensad bé la obra gran que feu, quant aneu a pelear en esta guerra? Esta és la obra més heroica que es pot fer en esta vida miserable, la nostra ànima no pot tindre ocupació més profitosa que esta. Ella achuda a Déu com allà o féu el Ànchel S. Miquel en lo cel, favorix la causa de Déu y es fa un instrument de la segua glòria; y per a conseguir tot asò se entregà a la mort per Deú que la crià y donà tot quant té per ell y per defendre la segua relichió. Pot donar-se cosa més heròica que esta? De así és que el español que per este fi va a la guerra ben confesat, com que va a morir, encara que hacha fet més pecats que arenes y.a en la mar y fulles en los abres, devem creure que Deú com a tan misericordiós, li.s perdona tots si mor en ella; y la mort li servix com de un segon bateix que el purifica y perdona el resto de pena temporal que devia pagar así o en lo Purgatori; de modo que de alguna manera li susuïx lo que als màrtirs; pués mor per defendre la fe de Jesuchrist o conservar-la en España. Y si estem a la doctrina del Ànchel Mestre Sen Thomàs de Aquino devem dir que el verdader màrtir aquell soldat que sols per defendre la lley de Déu s'a confesat bé, ha pres les armes, se n'ha anat a la guerra y ha mort en ella. Y com pot ductar-se asò sabent com sabem que Déu és infinitament bo, infinitament agraït a lo que es fa per ell? No nos digué que hasta un got de aigua que donàrem al pobre nos o premiaria? No nos asegurà que hasta una palla que per ell alzàrem de terra no quedaria sinse premi? Pués, donant nosatros per Déu, lo més preciós, lo més estimat que tenim que és la vida, deixarà de pagar-nos y premiar-nos cumplidament, a la manera que premià als màrtirs perquè donaren la vida per ell? Asò és una cosa més clara que la llum del mixdia; luego també u és que els que van a esta guerra van mil boltes millor que els que es queden en casa; y per asò moltes mares de España han acompañat als seus fills quant anaben a esta guerra, no en llàgrimes de sentiment y ternura, sinó de embecha, perquè els veen anar a guañar una palma de màrtirs, que elles no podien per ser dones, y fetes glorioses imitadores de la Mare dels set màrtirs que llechim en lo Llibre dels Machabeus, li.s dien; "Més nos estimarem saber que au mort en lo cam de batalla com a bons españols, com a bons cristians, que veure-os vindre vius fuchint dels francesos, perquè en este cas, no os reconeixerem per fills". O dichoses amazones! O mares ilustríssimes! O matrones dignes del nom de cristianes! És molt curta la megua eloquència per a alabar la vostra virtut, el vostre valor, el vostre heroisme. Sinse ducte ningú estàbeu penetrades de aquelles paraules divines, que és millor morir en esta guerra que veure els mals dels nostres chermans. *Melius est nos mori in bello quam videre mala gentis nostram,* etc.

A on estan ara aquelles mares loques que es fan a trosos de plorar y alboroten el carrer perquè sons fills se'n van a la guerra? Què poc enteniment! Què poca fe! Què poc amor a Déu! Quan podíeu esperar que ells tingueren un fi tan gloriós com el que tindran si moren en esta guerra? Tenind-los en casa, pare, estant a la nostra vista? No, no la bona ocasió bol ser pillada per los cabells, guerra tan santa com esta no s'a vist, ni la tindreu cada dia, deixeu -los anar: En casa queden exposts a tots los perills del món, a caure en mil pecats, a morir de repent sinse confesió o en un llit aburrits de dolors, de penes y angústies que acompañen sinse remei a tot malat que mor en lo seu llit y ben assistit de tots. Y quants d'estos encara después de recibir tots los sacraments y abrasar-se en lo santo Christo es condenen o per un mal pensament o per una impasiènsia, o per un desix mal dels molts que acometen als malalts en les últimes agonies! Ha vist un fadrí estar batallant en lo mal pensament de una dona tres hores contínues, y luego morir deixant en ducte la seua salvació. Mes en esta guerra podem dir que de tot asò estan lliures. Luego que escomensa el foc y la batalla ya no se pensa en res del món més que en véncer o morir, y una bala de canó lleva tan pronte la vida que no dóna tems a pensaments mals, a impaciències, a agonies; allò és un obrir y tancar de ulls, o encara menos, y aquell señor tan misericordiós que veu als soldats ya en la batalla, y que va a pedre la vida per ell no deixa que el dimoni li vacha entonces en pensaments mals, en suchestions diabòliques, per a que aquella ànima no perga la corona de glòria que té ya suada, digam-o així en la segua sang, y bole pronte al cel. Pot donar-se mort més dichosa, terme més feliz, fi més gloriós que.ste? Quant pués el habien de conseguir els vostres fillls estan en la vostra casa y a la vostra vista? Quant habien de tindre en ella una facilitat tanta per a salvar-se, encara suposant totes les asistències de la Yglésia? Lo sentiment de deixar el món, els pares, chermans, la muller, els fills, les molèsties que acompañen a tota enfermetat, les impertinències dels sirvients, del meche y medicines, no són altres tants obstacles per a salvar-se, que té el malat hasta la última respiració? De así és que o habem de negar la fe o habem de creure que el anar a esta guerra els que poden per el seu estat de fadrins, és molt millor que quedar-se en casa; y que la divina misericòrdia que bolt salvar-nos a tots, la ha dispost así, per a que els que van a ella a defendre la segua causa es purifiquen dels pecats que han fet per mix dels treballs que la acompañen, que són fam, fret, calor, sed, pobrea, vigílies, males nits y pichors dies, y así estiguen purificats en part o en tot, per a quant aplegue la hora de la batalla y muiguen, portar-se-los al cel. Què os pareix?

Pendrien estos en aquell instant tornar a la segua casa y veure sos pares y parents? Ha! Ells se rigüen de les vostres làgrimes, y coronats de corones que nunca es marchiten benehixen mil voltes aquell instant en que prengueren les armes y moriren en esta guerra; y supliquen al Señor òbriga els ulls als seus paisans, per a que vechen clarament que tot asò que experimenten de treballs y sentiments és efecte de les segues culpes, per estar añs ha molt bruta la España, gràcies al bon exemple de la Reyna y de Godoy; y era menester este llavatori de sang per a purificar-la. No és asò una veritat sertíssima? No és asò un tros de evangeli, digam-o així? Poses cada u la mà en lo pit y vorà si tinc raó. Com se viu, a lo cristià, o a lo gavaix, a lo moro o a lo chentil? Desengañeu-se pués que mentres no reforme cada u la segua vida, si la porta mala, els treballs no pararan y les bones notícies ixiran falses, com hasta ara n'an ixit moltes; però sempre seran més dichosos els que van a la guerra que els que no van, perquè aquells luego acaben el terme del patir y estos Déu sab quants añs patiran; aquells son cridats ya a la corona del martiri, qui la logra al cap de un mes, qui al cap de dos, y així; mes estos prop de un añ ya que patixen,y siquiera sa acabara en un añ. Y quant aquells no lograren la corona no logren la dicha de ser confesors públics de la fe de Jesuchrist? No poden amostrar les ferides com uns sellos gloriosssims y uns testimonis autèntics de la segua confesió que valen més que totes les riquees del món? No poden a la hora de la mort amostrar-lo al Señor aquelles llagues recibides en defensa de la segua lley, y esperar de la segua misericordia li.s perdonara per asò totes les penes del purgatori o molta part de elles?

O què fortuna, pués, tan gran tenen estos chóvens que van a la guerra present! Quan dichosa és la segua sort, si saben aprofitar-se de la ocasió y confesar-se bé abans de anar! Quant més felizos són que no aquells que per lo seu estad de casats y les obligacions dels fills se vegüen precisats a quedar-se en casa! Digam-o pués a boca plena lo que aquell insigne Macabeu: *Melius est nos mori in bello, quam videre mala gentis nostre et sanctorum*. Y vosatros, penitències, mortificacions, dechunis, súpliques contínues y reformes de vida, veniu, veniu, que ara més que may necesitem de vosatros per a aplacar la ira de Déu, que tan agraviat se mostra en España, y per a conseguir de la segua infinita misericòrdia un fi gloriós als nostres fills, chermans y parents, que ya acaminen a donar la segua vida en lo cam de batalla, per a defendre la nostra relichió y la nostra pàtria. Sí clementíssim señor Déu y Pare nostre, veu-nos ya postrats tots als vostres peus; nosatros com obelles descarriades am corregut en busca de les delícies y plaers miserables de este món, sinse pensar que habia de aplegar un dia en que tingueren fi totes les nostres glòries y que en lloc de elles habíem de patir sustos y sobresalts mortals, estragos de guerres cruelíssimes, que nos habíem de quedar sinse fills, sinse chermans, sinse quietud, sinse sosiego, sempre en un ay, si seran morts o vius: O gloriosos, o dichosos Atletes, vosatros aneu a pagar els pecats que nosatros devem! Però les nostres llàgrimes seran contínues en la Divina Presència per la vostra salud: Sí, clementíssim Señor, apiadeu-se de aquells pobrets que van a defendre la vostra causa, la vostra lley; no mireu els nostres pecats, mireu només la vostra infinita misericòrdia y el fi sant de les nostres súpliques; que arrepentids diem de tot cor que nos pesa en el ànima de haber-os ofés, pesa-nos, Señor, de haber pecat: Viviu vos eternament, vixca la vostra fe en tota España, pura y neta, sinse mescla de francesos; vixca, vixca Jesús y Maria Santíssima y muiga y muiga Napoleon el seu enemig y tota la segua rasa. Amén, amén.

Extendisti manum tuam et devoravit eos terra: dux fuisti in misericordia tua populo quem redemisti.

Extendiste tu mano y tragolos la tierra. Tú con tu misericordia fuiste el caudillo al pueblo que redimiste. Exodi cap 15, versos 12 y 13.

Extendisti manum tuam et devoravit eos terra: dux fuisti in misericordia tua populo quem redemisti:

Extengueres la tegua mà y els devorà la terra, en la tegua misericòrdia fores el capità del poble que redimires. Són paraules del spirit Sant en lo Llibre del Èxodo, cap. 15, v. 13.

Així, Señor, féreu pompa magnífica del vostre poder a favor de la molt bolguda nació judaica y a la frontera del exèrcit formidable del vostre enemic Faraó Rey de Egipte. Així se exaltà la vostra mà omnipotent en la defensa de Israel, quant os amaba y servia y féu veure clarament que esta nació ilustrísima estaba especialísimament colocada baix la vostra protecció y a la sombra del vostre irresistible poder. Així ,en fi, triumfà la vostra dreta preciosíssima, per mix de maravelles inaudites, de milacres els més prodichosos, de aquell mònstruo orrible que tans añs habia tengut oprimits y esclavisats cruelment als descendents de Jacob, y féu veure a bona llum que no y.a poder contra vos, ni en la terra ni en lo cel ni tampoc contra els vostres adoradors fiels, que os amen y servixen de tot cor. Què aparato més horrible de tropes aguerrides de exèrcits numerosos es preparà contra Ysrael, què osadia, què atreviment, què durea de cor, permitiu en lo Rey Faraó per a que es verifique tot asò y campeche més el vostre poder y el gran amor que profeseu als israelites! Estos, conseguida la llicència del tirano, después de tanta negativa per a oferir-os el sacrifici en la soledad, ixen de l'Egipte cap a el Mar Bermell, baix la conducta y direcció de Moysés. Faraó sa arrepentix al instant, marcha

en tots els exèrcits contra els Ysraelites, en el ànimo de esclavizar-los altra volta o matar-los, els alcanza a la bora de la mar y els cerca de modo que no poden fuchir per ningun puesto; s'an de entregar o morir, han de quedar esclaus u ofegats. Què apreto tan gran! Què conflicte tan cruel! Mes allí és a on Déu posa el remei que no pot posar ningun home, y fa veure que no eren hòmens els que gobernaben aquell poble tan oprimit y abatut, sino ell mateix; que permitia aplegara a este extrem per a que es vera que era obra segua tot lo que susuïa. Manà a Moysés que toque en la bara la aigua, es dividix al instant la mar, formen-se montañes de aigua a una y atra banda, y es veu ya el piso de la mar de cap a cap, ve un aire molt calent y el seca de modo que queda un camí tan ample y eixut per a on pasen els ysraelites sinse perill, y es burlen de Faraó y del seu irresistible exèrsit. Este, ven la burla, es fica dins, darrere de ells y en sufrix una atra més gran y eterna, perquè Moysés, luego que habia pasat ya la segua chent, torna a tocar en la vara la aigua y se achunta la mar com estaba abans, precipitant en lo profundo a Faraó y a tot el exèrsit. Què milacre, què portento tan gran! Ara, qui no haguera cregut que este tirano, vista la maravella de haver-se dividit la mar,per a lliurar de les segues mans als ysraelites haguera tornat arrere, haguera fuchit en la senta intel·lichència, de que el mateix que la havia dividit, la podia tornar a achuntar y ofegar-lo a d'ell y als seus si entraba?

No és este un discurs molt propi y que se'n ve a les mans? Així és, no obstant a Déu no li ocurrí ni a ningú dels seus generals; per a que Déu Nostre Señor poguera acabar perfectament la obra que habia escomensat (perquè les obres del Señor són perfectes), y vengara els molts agravis que el seu poble habia recibit de aquell tirano; y en fi per a que campechara el seu poder, la segua infinita misericòrdia a favor de aquells que el adoren y el servixen de tot cor; pués aplegà a fer-se la segua guia, el seu conductor, el seu capità.

Extendisti manum tuam et devoravit eos terra: Dux fuisti in misericordia tua populo quem redemisti. Ara pués, habent els cristians substituït a esta nació en el amor, en el cariño especial de Déu, perquè reconeguérem, adorem y venerem al Mesies Jesu-Christ que ells no volgueren reconéixer, deixarà el Señor de fer a nostron favor maravelles tan grans o machors que les que féu a favor de aquell poble ingrat? Deixarà en totes les nostres empreses chustes y santes de ser y manifestar-se la nostra guia, el nostre general poderosísim? No, el mateix poder, pietat y misericòrdia té ara que tenia entonces, el mateix amor especialíssim a favor dels que de tot cor el amen y el servixen; y de tot asò ha donat tantes probes y tan clares als españols singularment que podem asegurar sinse perill de errar que entre totes les nacions cristianes ha segut y és la més estimada del Señor, la més favorida, la més privilechada. La història de España, en totes les èpoques està plena de probes magnífiques de esta ilustríssima veritat. Mentres han segut bons els españols, a lo meiñs la machor part, han vist en admiració y asombro, en totes les segües batalles que Déu Nostre Señor capitanechaba els nostres exèrcits, y els portaba a la victòria. *Dux fuisti in misericordia tua populo, quem redemisti*. Pués si s'a portat així el Señor en nosatros, quant per defendre-lo a d'ell, ham pres les armes contra els seus enemics, si ha fet tantes maravelles en los nostres cams de batalla, que es queden arrere els ysraelites, deixarà de fer-o així mateix ara, que nos ha acomés un tirano pichor que Faraó que porta la mateixa idea de esclavizar-nos o matar-nos a tots? No, no és posible, ans bé, fundat enlo coneiximent del estat present de España y apoyat en la infinita misericòrdia del Señor, dic y diré, que ara més que may campecharà el seu amor als españols, el seu poder irresistible, la segua mà omnipotent contra els enemics de ells.

Mireu ya el asumte del meu discurs: Vaix a probar que en esta santa santíssima revolució de España s'a extés ya la dreta del señor, per a que ella siga la sepultura de los francesos, perquè la segua infinita misericòrdia ha aplegat al extrem de fer-se en tota esta revolució la nostra guia, el nostre capità. *Extendisti manum tuam et devoravit eos terra. Dux ficisti in misericordia tua populo quem redemisti.* En una paraula, Déu Nostre Señor en esta ocasió ha segut, és y serà el nostre general. *Dux fuisti in misericordia tua populo quem redemisti*. Verche santa, pura, imaculada, Mare de Déu y nostra amorosísima! A qui millor que a vos podia yo acudir qui per auxili, llum y gràcia per a el acert, habent de fer manifestació pública de les obres maravilloses del vostre fill preciós a favor nostre, en estos dies de susto y sobresalt, de guerres cruelíssimes? Vos, Señora, teniu tant d'interés ara en aquella manifestació com en los triumfos dels españols. El vostre cult y veneració en España està tan achermanat en el del vostre fill, que perdut este, es pert també el vostre. A vós, Señora, pués, toca també pendre la bandera y la espasa, en defensa dels vostres fills els españols, fills tan amats, fills tan bolguts de vós. Mas, qui o ducta asò de la vostra bondat, del vostre amor, del vostre gran poder? Si Jesuchrist es declarà ya el nostre capità, tardareu vos molt en declarar-os també la nostra capitana? Entre pués, Señora, en el empeño de fer-o creure així a estos piadosos oyents; inflameu el meu espirit, les megües paraules per a poder conseguir-o, entretant que os salude en la acostumbrada oració del Ave Maria.

Extendisti manum tuam, et devorabit eos terra: Dux fuisti in misericordia tua populo, quem redemisti. Exodi cap. 15, v. 13.

Feliz y dichosa España que entre totes les nacions de la Europa que acomeses com tu, per la caterva de asesinos, lladres y ateistes del gefe Napoleon, s'an deixat dominar de ells, y arrastren ara les cadenes de la més llastimosa esclavitud, tu a soles, encara que més desprevenguda que elles, més pobra,més abatuda, t'as oposat al torrent de les segues conquistes, has triunfat de les seues maquinacions y li has fet veure hasta ara que no és lo mateix conquistar províncies brutes per la mescla de christians, hereches y judios que conquistar un Reyne a on encara que y acha pecadors és la relichó cathòlica la única y sola que es profesa en ell. Perquè en esta, en España, dic, es verifica aquell dicho del Reverent Profeta David: *Notus in Judea Deus*. En tot lo món no tenia Déu altra província que la Judea a on fora conegut, adorat y venerat ell a soles y sinse mescla de chentilitat. Així, ara en tota la Europa no té altre reyne que España y Portugal, a on se permeta sols el cult de ell, y estiga prohibit tot atre cult. Els Paisos Baixos, la Olanda, Dinamarca, Prúsia, Alemània e Ytàlia permeten viure a cada u en la lley que bullga, sols en lo civil s'a de conformar en los que governen. De aí és que les astúcies e intrigues diabòliques de Napoleon han tengut un gran efecte en ells, y ha conseguit triumfos molt grans y molt profitosos per a d'ell; perquè a cada u li ha parlat en la segua llengua, en cada província s'a fet de aquella rellichó que sabia tenia més sèquit: en la una es fea príncip y hermano machor de la chermandad dels francmasons; en la atra protector y patró del judaisme, en atra jefe de ateistes, y així; però en España no nos pot parlar en estes llengües perquè ni les entenem ni bolem entendre, y si acàs bolguera parlar en la nostra llengüa cathòlica, si volguera dir-nos que era cathòlic com u ha pretés y s'a esforzat a persuadir-nos, no el creuríem. Este és el primer milacre que Déu Nostre Señor ha fet en nosatros per a donar-nos una proba claríssima de que encara era per a España lo que habia segut per a Israel, la llum sagrada que nos il.luminaria en los molts laberintos en que anabem a entrar, fent que obriren els ulls primer aquells més rústics, que ni encara sabien llechir, els llauradors y els artesans. *Infirma mundi elegit Deus ut confundat forcia*. Els papers públics de Madrid publicats d'orde del rey se esforzaben en persuadir-nos tant el valor e intrepidez irresistible de Napoleon com el seu bon fi enla venguda a España dels seus exèrcits, que era el gran protector de la nostra fe cathòlica, que la habia restablit en França, que venia a fer-nos felizos del tot. Este embroll de mentires inaudites, posat en uns papers que no deguen dir més que la veritat fea titubechar als hòmens instruïts y verdaders cathòlics que sabien molt al contrari per los ministres de Déu venguts de Itàlia després que la asolaren els francesos, però el poble español que no tenia instrucció ninguna de asò y es governaba solament per un instint, miraba en gran recel totes les disposicions del Tirano y alguns ya pronosticaben mil desgràcies de la segua venguda. Ha! y com acertaren! Quant verdaders han ixit els pronòstics, les profecies de la chent pobra de España, de la més inocent! *Infirma mundi legit deus ut coonfundat fortia*.

Sí, España megua amantíssima, esta és la primera maravella del poder de Déu y la proba de la segua infinita misericòrdia devés tu. Els teus superiors, aturdits per la entrada de les tropes franceses, en tant número y en tanta presa, queden sinse acció vital. Ells te deixen dormir, y estan alletargada per a que d'este modo puga Napoleon posar-te els grillons y les cadenes que bullga, y quant te dispertes no tingues atre consuelo que el de una desesperació furiosa o de una melancolia profundíssima. Entretant el tirano fa tancar en París al nostre embaixador Izquierdo, li nega tota audiència y procura que els seus ministres li parlen en misteris y figures y li infundixquen por, terror y espant sobre la venguda dels francesos así. Lograt asò, li mana vindre a España, señalant-li coto per a el viache y que no es podia detindre en ella més que tres dies, en los quals devia no fer atra cosa més que aterrar a Carlos Quart, Maria Lluïsa y a Godoy, omplir-los de susto y de melancolia, de ductes y sobresalts, sobre la futura sort de ells y dels seus vasalls; tot asò sinse atre fi que el de que fuixguera a les Indies tota la Casa Real, vindre ell y después apoderar-se de tot, com de hacienda sinse amo. Què perfídies tan diabòliques! Què correspondències tan cruels! Pobreta España!, vas a quedar-te sinse Reys y sinse el teu tan volgut Fernando! Les òrdens estan ya donades, els tiros prevenguts des de Aranjuez a Sevilla, els navios aparaulats per a este cruel viache. Els hòmens t'an abandonat del tot com a una manada de cabres roñoses, en la ciència humana no y.a remey per a tu, els teus sàbios peguen de cap en les parets y no encontren remey ningú: trenta mil francesos estan a micha hora de Madrid, en Victòria y.a un exèrcit, en Pamplona un atre, atre en Figueras y Barcelona, atre en Portugal, y sobretot tenen ya un camí militar des de Bayona per a entrar tots quants reforsos bullguen. Ha! ya et veix plorar España megua, ya oïxc els teus lamentos, vas a quedar-te hòrfena, sinse pare ni mare a la sort y a la ventura de lo que vullga fer de tu un mònstruo tan horrible com Napoleon. Y en efecte, fills, habia en los hòmens algun poder per a remediar tants mals a un tems? No, no sols Déu Nostre Señor podia si volguera... Com si vol? Pués no ha de boler? Des de luego, ea pués, no plores ya, consola'd perquè eres la predilecta entre totes les nacions de la Europa per ser-o també a soles en la purea de la relichó. Ya Déu és y se manifesta el teu pare, pués els de la terra ta abandonen;

és el teu cap, el teu Gen!, ya que els de la terra no tenen mans per a traure't de este atolladero, en què la suma ignorància y estupidez t'an ficat. Sí, el suceso de Aranjuez serà sempre una proba la més autèntica de esta veritat mentres y.acha cristians en España. Déu Nostre Señor, seguint el mateix pla que observà quant favorí als israelites deixà que la cosa aplegara a un extrem tan gran de no encontrar-se home ningú en la nació que tinguera poder per a salvar-la, ateses totes les circunstàncies, per a fer patent que lo que anaba a susuir de eixir-ne bé d'este primer apreto, era obra segua, era efecte del poder irresistible de la segua mà poderosíssima. *Extendisti manum tuam et devoravit eos terra.*

En efecte, qui sinós Deú podia moure tots los cors dels veïns de Aranjuez y pobles imediatos, per a que se achuntaren en número de més de deu mil hòmens y de nit impediren, desbarataren el viache dels Reys y llevaren del seu costat al execrable Godoy que era per a la segua descomunal ambició y suma estupidez el causador de tots los mals? En vint añs de dilichències esquisites y de mixs els més poderosos no habien pogut lograr els españols llevar-li a Carlos este maldito ministre, afronte de Extremadura y escàndalo de tot lo món. Però mireu com Nostre Señor o fa en un instant y sinse desgràcia ninguna, y per a perfeccionar la obra perquè les de Déu totes són perfectes pasà la corona al cap heroic del nostre amantíssim Fernando per mix de la renúncia voluntària de son pare. Es dir, extengué la segua mà poderosa y féu-me en terra a Godoy, desvaratat el viache a la Amèrica y colocat en lo trono Fernando. *Extendisti manum tuam et devoravit eos terra. Dux fuisti in misericordia tua populo quem redemisti.*

Respira ya España megua, alegra't, regocija't en lo teu Señor magnífic, obrador de maravelles, Pués t'a tret tan feliçment de este intrincat laberinto, y confia sempre que et va a traure també bé dels altres que et prepara el seu enemic y teu Napoleon. No et descuides un punt, no t'adorgues més, obri bé els ulls, mira que el tirano porta contra tu totes les maquinacions del diable, per a pillar-te y esclavizar-te més, perquè li has desvaratat en un instant el pla que li ha costat tants mesos de estudi y tenint sempre davant el teu mapa. Ha! com ell no ha contat en lo poder de Déu per a ninguna empresa, no està acostumat a estos colps, persuadid de que en la terra no se li pot resistir ningú, mira als teus fills com indignes de perdó, perquè se li han oposat, y decreta el seu extermini o esclavitud a tota costa, encara que per a conseguir-o, siga menester atropellar totes les lleis humanes, perquè divines no les reconeix, y hacha de morir en el empeño micha Fransa. En efecte, qui podrà explicar la ràbia, encono y sobèrbia que prengué quant recibí el avís del suceso de Aranjuez? Ell creent que totala família real de España navegaba ya vent en popa cap a les Índies, sa anaba acostant a d'ella y estaba dins quant veu aí que recibix el avís de Murat de que tot s'a habia fallat, Carlos sinse corona, Godoy pres, Fernando Rey, tan aclamat del poble, que no habia vist encara chent tan amant del seu soberano com la española, dos-ents mil cors plorant de alegria l'an acompañat a la cort, yo u ha vist. Estem pasmats, asombrats de veure asò; en fi, és menester mudar ya de idea per a esta conquista. Què furor tan maldito! Què ràbia tan enconada contra España! Al instant pensa, discurrix, reflexiona, unes idees van, atres tornen, a lo últim resol el desterro a Fransa de totes les persones reals, per a fer que allí renuncien totes a la corona en ell, y si els españols no volen pasar per asò u acabarà el canó,el sable y la bayoneta. Que vullguen, que no vullguen ell ha ser señor de España, els seus irresistibles exèrcits que estan apoderats de Madrid y de atres places conquistaran sinse remei lo que no puga el engañ y la mentira. Així u resol y determina en los seus decrets irrevocables, com ell diu; però de quins mixs tan baixos, tan indignes es val per a conseguir-o? Ningun presidari de galeres es capàs de pensar y obrar tan baixament com este baixíssim emperador, afronte de la Fransa y de tots los hòmens, producte miserable de la Isla de Còrcega, ruïna y desolació de tota la naturalea humana. Què colecció de mentires tan escandaloses! Què multitud de perfídies sinse exemplar en la història dels reys més paganos! Ya pués té allà al nostre inocentíssim Abel , tret com aquell de la segua casa en engañs per a llevar-li la corona, y si Déu li dóna una llicència també la vida. Quin atre rasgo del poder de Nostre Señor! Fernando se li presenta com un hèroe en tota la grandea y machestad de un Rey a qui la fe cathòlica ha adornat de una fortalea santa, de un valor heroic, desconegut per aquell mònstruo. Li tirà encara la segua perfídia orichinal, es queixà amargament de que el hacha engañat en capa de amic y es nega absolutament a renunciar una corona que ha recibit de Déu només, per haber-lo fet fill de Carlos Quart. Ha! bé m'o dien els meus vasalls de Victòria que no em fiara de tu ni entrara en Fransa, que me engañàbeu. Millor, millor conegueren les tegües intencions els llauradors y artesans del meu reyne que no els que són o es tenen per hòmens grans. Així rebat al tirano este rey magnífic y fa veure el poder del Señor en la segua serenitat, a vista de tanta guàrdia francesa y judaica que li posen, per a aterrar-lo y obligar-lo a renunciar; mes tot en va. *Dux fuisti in misericordia tua...*

Ara, quin home racional podrà atinar els mixs que pren Napoleon per a conseguir-o? Asombra't naturalea humana que vas a veure una cosa que no has vist encara! Fieres de les montañes que despedacen als hòmens, veniu, veniu a dependre de una dona una ferocitat tan cruel, tan atròs, que no se encontra en vosatros ni en

ningun tigre de Hircània. Què cosa més asombrosa! Bolguera pasar-la en silenci a no estar impresa ya en Madrid de orde de la Junta Suprema de España, a no haber-la presenciada un ministre tan fiel y tan íntegro com el señor Ceballos. Napoleon, pués, pretén ara que Carlos y Lluïsa, pares de Fernando siguen els instruments de la ruïna d'este, per asò els cridà, per asò els fa pasar a Bayona. O ciutat execrabilíssima! Encara que dins de les tegües muralles no se haguera fet atra monstruositat que esta, devien els españols arrasar-te y sembrar-te de sal, per a que nunca may alimentares a ningun vivient, habent alimentat vívora tan ponzoñosa! O, triumfa, triumfa Napoleon sobre tot lo més sagrat que reconeix la naturalea, que este triumfo no te donarà may dret ningú a la corona de España. No, no bullc referir-o, ni explicar-me més,me horrorise sols en pensar-o. Un fill tan excelent, tan bo, tan virtuós com Fernando sen tratat per sa mare a la presència del emperador y de Godoy com podia a un vasall el més...! Callem. Y Fernando, oint asò, encara pot estar de peus,encara respira, encara viu? Yo no sé,pués, quina cosa és més asombrosa, si la primera o la segona,perquè si la primera és horriblement orichinal, la segona és una marabella, un milacre, un portent del poder de Déu que a soles o pot fer, perquè està la segua dreta extesa ya des de el principi per a defendre a Fernando de tots los perills de mort, per a ser el capità d'ell y de tota la segua fidelíssima nació. *Dux fuisti in misericordia tua populam quem redemisti.*

De aí és que encara que el nostre inocent rey és veu entregat a una guàrdia de judios y conduït pres a lo interior de la Fransa d'orde del tirano, li conservà el señor la vida, el valor, la fortalea y pot sobreviure a tanta desgràcia, capàs cada una de elles de arrancar-lo del món. El mònstruo està ufà y soberviós pués ha lograt quant podia desichar de Carlos y Lluïsa, té ya totes les renúncies y cesions a son favor, nules com se suposa per totes les lleys, mes no importa. Mira ya baix dels seus peus a tota la España carregada de cadenes y suceicta enterament a la segua voluntad. Què horror! Què apreto tan gran! Què nou laberinto este més intrincat que el primer! Com se desenrredareu ara españols de estos grandíssims perills de quedar esclaus? De teules en aball no y.a remei, y sinó ixca el home més valerós, més cathòlic, més instruït de tota España y vecham si li la llevarà de les mans a Napoleon. Ara és, pués, quant entra Déu que escomensà la obra a proseguir-la; ell és el amo de tot y de tots els cors dels hòmens a la segua disposició. Ell a soles pot fer que dozce millons de ànimes bullguen totes una mateixa cosa y es mogüen a un tems y per un mateix fi com de fet o practica. *Dux fuisti in misericordia tua populo quem redemisti.*

Sí, señors, estes renúncies publicades en los papers ministerials de España són un tro espantós que es fa oir de tots los cantons de ella y disperta a tots del letargo profundíssim en què estaben, y mireu ya desvaratat el segon pla del Tirano per a esclavizar-nos. Elles, son un rayo velosíssim que corre furiosament des de llevant a ponent, des de el septentrió al mix dia, y tocant en lo més interior del cor dels españols els ferix tan vivament que no respiren ya sinó flames, estragos y ruïnes contra Napoleon y tota la gavella de asesinos. Corren tots com a lleons furiosos a buscar armes, a allistar-se en les vanderes y a derrocar els caps dels pèrfidos enemics. Què asombro!, què prodichi!, què portent! En quin reyne, en quina província del món s'a vist una revolució com esta, tots a una, tots a morir o véncer, tots hasta que no quede sombra de francesos, hasta que vinga Fernando en tot el esplendor y glòria? Desengañeu-se, sols Déu y la segua santíssima fe poden fer-o asò.

Esta és una proba irrefragable del seu especial amor, de la segua omnipotent protecció sobre nosatros. *Extendisti manum tuam et devoravit eos terra.* Que no y.a més que parar-li cara a un mònstruo tan victoriós que té dins de la nostra casa tants exèrcits, uns hòmens que may han vist armes, ni les han manejades, ni les tenen apunt? Ha! que sols la Relichó de Jesu-christ pot fer esta maravella, este milacre tan gran! De aí és que ni el veure tants mils de francesos en lo cor y centro de España, apoderats de tot y del govern, ni el veure les plazes fronterises que son les claus de ella, també en poder de ells, ni el tindre la flor de la nostra tropa allà en lo Norte esclava dels seus exèrcits, ni el encontrar-se tots o casi tots sinse armes, sinse municions, sinse dinés; ninguna, ninguna cosa de estes pot detindre el ímpetu gloriós que dóna la fe als nostres españols. Tot o vens ella, de tot triumfa y els conduïx per damunt de tans imposibles, de dificultats tan insuperables en lo humà, al cam de la glòria, a un triumfo el més complet, a una victòria la més gloriosa. *Dux fuisti in misericordia tua populo quem redemisti.*

Retirad, retirad ya sabiduria humana estes maravelles no cagüen en los teus càlculos, són molt curtes les tegües llums per a apear estos arcands del poder de Déu y de lo que sab fer la segua dreta poderosíssima a favor de aquells que encara que pecadors ni han reconegut ni volen reconéixer may atra creència, atra rellichó que la de Jesucrist, ni han tingut ni bolen tindre may rey ningú que no siga perfectament cathòlic, perfecte defensor de la Yglésia, perfecte seguidor de les lleys del cristianisme, que no permeta en tota España viure a ningun hereche, a ningun pagà, a ningun chentil. Y ya que han tengut la dicha de lograr-o tot asò en la augusta persona del gran Fernando moriran primer tots que en reconeguen a altre; moriran primer tots en la defensa

de la segua fe, de la segua pàtria, dels seus drets, perquè miren al Señor empeñat ya a favor de ells, en maravelles les més prodichoses. *Dux fuisti in misericordia tua populo quem redemisti.*

Què transportació tan dolsa experimenta el meu cor al considerar atentament esta santíssima revolució! Les persones que es tenen per més sabudes la miren com un disbarat el més gran que poden fer els españols y es consideren ya esclaus de Napoleon en el instant que mourà el seus exèrcits de Madrid contra les províncies. Ha! què poca fe! què poc coneiximent de les obres de Déu! Qui obrí els ulls a esta nació? Qui escomensà esta revolució? Qui la proseguí? Déu nostre señor y ningú més com au vist clarament. Pués si Déu és el autor de ella o habrà fet per a deixar-nos a lo millor en lo fanc, per a que es burlara més de ell y de nosatros al gran loco Napoleon? Asò sí que és disbarat gran el pensar-o, asò sí que és majaderia gran! Nunca u ha fet el Señor així, may, y o faria ara? Chireu, chireu els ulls devés eixos camps de Andalucia y voreu si nos ha abandonat, voreu les maravelles del nostre invencible capità, com se multipliquen unes sobre atres. Ea, ya han eixit els francesos de Madrid portant el millor general que tenen per a acometre y conquistar aquella província. Ya la sabiduria humana tremola, es pasma, se horroriza, y mira damunt del coll, les argolles y les cadenes de una llastimosa esclavitud, y per a més confirmar-se véu que els nostres jefes no podien dispondre pichor la batalla de lo que la han dispost en Baylén. Sí, yo dic pués que per a anar a cor el Señor, devia susuir així per a que fera veure clarament que si es conseguia el triumfo si li deuria a d'ell tot, y no a les disposicions y sabiduria dels nostres generals. De fet, allí se ensayen els paisans españols, que ayir deixaven el llegó y la aixada, y prengueren les armes, se ensayen fent rendir la espasa en lo camp de batalla a Dupont y als seus invencibles tots, después de haber-ne despachat al infern alguns mils. Què os pareix? Ha escomensat Déu la revolució per a deixar-nos a lo millor? No, ans bé, des de el principi va dabant de les nostres tropes donant-lis tantes victòries com pasos peguen. *Dux fuisti in misericordia populo quem redemisti.*

València fidelíssima! Inmortal Saragosa! Preveniu-se ya que atres dos exèrcits, governats per generals valerosos y experimentats acaminen ya a conquistar-os o asolar-os irremisiblement! Però quines prevencions han de fer sinó saben que tenen tals enemics, hasta que ya casi els tenen damunt, y no y.a dins de elles ni un soldat! Serà acàs suficient defensa una miserable tàpia bella contra una chent que ha conquistat les places més fortificades de la Europa? Podrà resistir-li una chent sinse disciplina, sinse tàctica militar y que may molts ni encara han tengut un fusil en les mans? O poder irresistible del gran Déu de Israel!Así, así és a on entra a obrar la segua mà poderosíssima! Así que els hòmens no encontren remei ningú le encontrà Deú, fent clamar als chics inocents "guerra, guerra, no y.a que entregar-se"; al instant se inflamen tots, corren a les muralles com a lleons y obliguen a una fuchida vergoñosa a aquells tan valerosos conquistadors de la Europa. Què asombro! Què prodichi tan gran! Digam pués sinse recel ningú que en el principi, en el mix, y en lo fi de esta resolució santíssima ha extés Déu la segua poderosa mà, per a sepultar así en España a Napoleon y als seus seguidors, vengar els molts agravis que ha recibit de ells y els nostres traydors y donar-li a la nació española unes proves claríssimes del seu especial cariño y protecció sobre totes les nacions del món. *Extendisti manum tuam et devoravit eos terra; Dux fuisti in misericordia tua populo quem redemisti.*

Sí, clementíssim Señor, así o confesem postrats als vostres peus y reconeguts, qui si no vós podia traure-nos felizment de tants laberintos, de tants perills, de tants llazos diabòlics, com nos ha posat el vostre gran enemic Napoleon, per a esclavizar-nos, per a robar-nos la choya més preciosa que tenim que és la vostra Santíssima Fe? Qui si no vós podia moure a un tems totes les províncies de España, animar-les, esforzar-les, per a que se oposaren a les maldites maquinacions de eixe monstruo, y no es deixaren engañar de les segues astúcies? Qui si no vós podia desvaratar a tantes y tantes trahicions, com han fraguat els mateixos españols per a que el tirano lograra pronte el carregar-nos de grillos y de cadenes, a tot lo seu plaer. Qui si no vós podia obrir-nos els ulls, despertar-nos del letargo en què estàbem sumits, per a que coneguérem que la verdadera causa de tantes calamitats era el haber-nos separat de la observància dels vostres sants manaments, que procuràrem aplacar la vostra ira contra nosatros? Qui si no vós podia causar tantes ilustríssimes conversions en España, sols a la vista dels enemics, que podem dir que en València a soles, féu més efecte el general Moncey que cent predicadors? Y quant més prontes señor haguereu alsat la mà y haguereu acabat en lo enemic si tots los españols hagueren fet asò des de el primer dia y hagueren continuat de tot cor la segua conversió?

De l'*Spill de la vida religiosa* al *Desitjós*. Notes a una novel·la al·legòrica del segle XVI
From the *Spill de la vida religiosa* to the *Desitjós*. Notes on an allegoric novel from the XVI century

Pep Valsalobre

The contribution of the author of this article to the study of this religious novel inspired by Ramón Llull is to demonstrate that the text we now know derives from a longer text, the author of which must have belonged to the Observants belonging to the Fransciscan order. The author also offers his reflections on diverse themes that have not been analysed so far in the abbreviated version of the *Spill de la vida religiosa*.

L'epistolari d'Hipòlita Roís de Liori, comtessa de Palamós (Arxiu del Palau, s. XVI)
The epistolary of Hipòlita Roís de Liori, Countess of Palamós (Palau Archive, XVI century)

Eulàlia de Ahumada

This article presents a collection of letters written by Hipòlita Roís de Liori which are addressed to several people around him. Through these private writings we can catch a glimpse of his personality, his interests and the world around him. The letters written by Hipòlita number twenty-nine, two of which have been transcribed in the appendix.

La Relació verdadera *de Maximilià Cerdà de Tallada*
The *Relació verdadera* by Maximilià Cerdà de Tallada

Josep Lozano

This study and critical edition of a text by Cerdà de Tallada, which has never been published so far, deals with the expulsion of the Valencian Moors in 1609. The text, which is incomplete, contains, nevertheless, numerous facts of historiographic interest and is a remarkable example of Valencian chronicles from the Baroque period.

Joaquim Aierdi i les Notícies de València i son regne (1661-1679)
Joaquim Aierdi and the *Notícies de València i son regne (1661-1679)*

Vicent Josep Escartí

The present article is an attempt at making the recent work by Joaquim Aierdi, the most interesting Valencian chronicler of the second half of the XVII century, better known to a wider public. Information is given about the author and the contents of his work.

*Els tempteigs de Llorenç Matheu i Sanç, traductor en castellà de l'*Spill *de Jaume Roig*
The temptations of Llorenç Matheu i Sanç, translator into Spanish of the *Spill* by Jaume Roig

Marie Noëlle Costa-Reus

This article analyses the way Matheu i Sanç translated the *Spill* by Roig into Spanish in view of several drafts he carried out both in Spanish and Latin.

Els orígens de la paremiografia catalana contemporània
The origins of the contemporary study of proverbs in Catalan

Maria Conca-Josep Guia

In this contribution the author deals with the compilations of proverbs in the XVIII century and within the Catalan sphere of influence. These were the products of lexicographic interest produced by the Illustration throughout Europe.

Els poemes valencians de Josep Vicent Ortí. Estudi i edició
The Valencian poems of Josep Vicent Ortí. Study and critical edition

Joan M. Furió Vayà

In this article we are given an overview of the written production of J. V. Ortí, a member of a family of Valencia public notaries who had connections with the municipal government during the XVII century. This author, in spite of his pro-Bourbon ideology stance, often used Catalan in his writings, all of which have been published for the first time.

La llengua abans de la lingüística, arran d'unes notes d'Antoni de Bastero
The language before linguistics, reflections on the notes of Antoni de Bastero

August Rafanell-Francesc Feliu

Starting with the as yet unpublished writings of the scholar, Antoni de Bastero, the authors reflect on this Catalan author's interest on dialectal aspects of the Catalan language. This would place Bastero in the state-of-the-arts of dialectology in this country.

Llengua i societat en la medicina tradicional i popular dels segles XVIII i XIX
Language and society in traditional and popular medicine of the XVIII and XIX centuries

Joaquim Martí Mestre

This text constitutes a study and critical edition of a Valencian prescription manuscript, from the beginning of the XIX century, which has remained practically unknown up to the present day. It juxtaposes early instances of the language in this genre with the presence of the traditional forms of the names of diseases or medicines in Valencian popular literature of the xviii and XIX centuries.

La guerra i la paraula. Sobre els sermons patriòtics en valencià durant la Guerra de la Independència
War and the word. On the patriotic sermons in Valencian during the War of Independence

Emili Casanova-Francesc A. Martínez

The edition of two sermons in Valencian by Father Ramon Valcedo, given in Alcoi and Cocentaina to encourage the inhabitants to rise up against the Napoleonic invasion, highlights the use of the autochthonous language by the ecclesiastic hierarchy to get closer to the common people as late as the beginning of the XIX century in the territory of Valencia.

Joaquim VIAPLANA *Entre la dialectologia i la lingüística*, Barcelona, 1999, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Entre la dialectologia i la lingüística de Joaquim Viaplana és una aportació interdisciplinar a l'estudi fonològic i morfològic del català nord-occidental des de la visió de conjunt dialectal. Si bé el nord-occidental s'ha vist i es veu estudiat, fonamentalment, des de posicionaments microlingüístics, aquesta iniciativa aplega la parla de divuit caps de comarca inclosos en la classificació dialectal del nord-occidental tant de l'àmbit administratiu català com de la Franja de Ponent i els analitza i compara des de la macrolingüística a través de la dialectometria, la lingüística i la dialectologia.

L'objectiu del treball és triple: 1) presentar les diferències fonològiques i morfològiques de les varietats dialectals, 2) determinar les distàncies dialectals dels caps de comarca mitjançant coincidències fonològiques i morfològiques, i 3) establir grups de varietats dialectals segons les distàncies comptabilitzades. L'acompliment d'aquest objectiu es fonamenta en el supòsit que la distància morfològica entre diverses varietats dialectals és proporcional a la quantitat de segments alternatius a nivell morfològic i, en alguns casos, fonològic, de manera que com més divergències es troben entre dues varietats, més distància hi ha d'haver entre aquestes dues.

Les dades obtingudes de l'anàlisi depassen les deu mil entrades. Desglossades, corresponen a elements lingüístics (clítics nominals, articles determinats, possessius, demostratius i verbs regulars), divuit poblacions (Amposta, Tortosa, Vall-de-roures, Gandesa, Móra d'Ebre, Falset, Cervera, Tàrrega, les Borges Blanques, Lleida, Fraga, Tamarit de Llitera, Benavarri, Balaguer, Tremp, el Pont de Suert, Sort i la Seu d'Urgell) i dos parlants de 25 a 40 anys per a cada nucli urbà (en algun cas de dubte, els parlants han estat tres). La magnitud de les dades fa adonar-se de la dificultat que suposa la quantificació i la posterior interpretació dels resultats. És per això que Viaplana se serveix d'una fórmula de sumatori que connecta les coincidències fonològiques i morfològiques entre les diferents varietats dialectals; posteriorment, els resultats obtinguts del tractament estadístic li permeten representar les agrupacions de la parla dels diferents caps de comarca a través d'arbres ultramètrics, representacions additives i també representacions seqüencials i sintètiques dels constituents morfològics en mapes.

El mètode utilitzat per a l'estudi es basa en els següents mecanismes provinents de diverses disciplines: l'enquesta (per bé que parteix d'un qüestionari, com és propi de la dialectologia, utilitza també, com la sociolingüística, una entrevista per tal de contraposar dades provinents de dos estils de parla diferents; a més a més, utilitza els nuclis urbans com a punt de referència i parlants del centre de l'espectre social, la qual cosa situa l'estudi més enllà de la dialectologia clàssica), l'anàlisi lingüística (que pren com a base el generativisme), les matrius de coincidències dialectals (elaborades a partir de la quantificació dels resultats obtinguts a través d'una fórmula de sumatori inicial i fonamentades amb el mètode UPGMA) i les representacions gràfiques (sobre mapes geogràfics i representacions ultramètriques o additives). A partir d'aquests mecanismes, i segons les coincidències observades entre les regles bàsiques que caracteritzen les variants dialectals, estableix el que anomena distàncies dialectals i les presenta mitjançant matrius; aquestes distàncies dialectals són la base de les posteriors interpretacions de resultats que li permeten una caracterització de conjunt del nord-occidental.

El llibre s'estructura en dues parts d'extensió desigual. La primera part conté els objectius, la metodologia, els resultats i les observacions generals de l'anàlisi lingüística. Tant la presentació com el tractament de les dades obtingudes és especialment innovador perquè després de sotmetre-les a una primera interpretació generativista segons les característiques de cada subdialecte, són objecte de comparació intersubdialectal per tal de servir a la presentació de distàncies dialectals. La innovació prové, doncs, de dues bandes: primer de l'anàlisi generativista

sobre una base empírica dialectal; segon, del tractament lingüístic de les dades dialectals a efectes dialectomètrics i de representacions de resultats.

Són d'especial interès les conclusions a què arriba l'estudi de Viaplana: en primer lloc, els resultats obtinguts en el camp de la morfologia li permeten predir la forta influència de les variants orientals sobre les nord-occidentals, seguint la línia de reflexions descriptives com la de Sistac (1992). A més a més, en tot el territori de parla nord-occidental presenta una divisió de les comarques segons la influència dels dialectes orientals, que passa per: una zona orientalitzant geogràficament molt propera a les poblacions dels dialectes orientals (la Seu d'Urgell, Cervera, Tàrrega i les Borges), una zona de transició (Tremp, Balaguer, Lleida, Falset i Móra d'Ebre), i una zona occidentalitzant que confina amb l'Aragó o en forma part (Sort, el Pont de Suert, Benavarri, Tamarit, Fraga, Gandesa, Vall-de-roures i Tortosa). I encara va més enllà: a partir de les dades obtingudes, Viaplana se sent en l'obligació de fer una crida a la protecció de la variació dialectal abans que l'anivellament a què està sotmès el conjunt del nord-occidental no s'emporti els signes d'identitat territorial que caracteritzen les terres de ponent.

El segon apartat del llibre, el més extens, està constituït per una sèrie d'annexos que contenen les dades sobre les quals es fonamenten les conclusions ja assenyalades. Una primera mirada als annexos dóna raó de la diversitat d'anàlisis que s'han dut a terme i del treball que es troba darrere de les taules; per això és lògic que s'hagi realitzat en col·laboració d'Esteve Clua, M. Pilar Perea i Miquel Salicrú. D'una banda, i tal com és de rigor, es presenten uns annexos de transcripcions fonètiques de les dades dialectals (les transcripcions que s'hi detallen són testimoni de la manca d'estudis de fonètica experimental de la zona, atès que, per manca d'una simbologia adequada al vocalisme àton de cada variant dialectal, de vegades s'ha transcrit la vocal neutra en zones on és difícil de sentir-la, com és el cas de Balaguer). Els annexos II i III contenen les representacions fonològiques de les dades primeres; constitueixen, doncs, el resultat d'un compendi analític global dels primers resultats en una síntesi coherent i lògica de variants fonològiques. El treball que s'hi presenta podria esdevenir, en ell mateix, un estudi amb entitat pròpia. Els altres annexos, IV, V, VI, componen les dades essencials per a l'estudi dialectomètric: elements de divergència entre subdialectes, presència o absència d'elements divergents i matrius de coincidències i de divergències derivades de la taula de valors. L'annex VII recull les representacions ultramètriques i additives de les dades estudiades. En definitiva, doncs, els annexos són la prova de l'enorme treball que es troba amagat sota les explicacions de la primera part.

Poques vegades la dialectologia catalana ha tingut una aportació tan completa des de diverses perspectives: l'anàlisi i la comparació de subvariants del mateix dialecte i, sobretot, pertanyents a diferents administracions, en un intent de buscar els punts de concordança i discordança de la morfologia i la recerca i el tractament de la dialectologia des de la interdisciplinarietat. Com a corol·lari, cal dir que aquest treball deixa una línia de treball oberta a futures investigacions tant des del camp de la política lingüística com des de la fonètica, la fonologia o la morfologia de cada comarca analitzada.

Bibliografia

SISTAC, R. (1992) El dialecte nord-occidental en els àmbits d'actuació formals. *Jornades de la secció filològica de l'IEC a Lleida*, Barcelona, IEC, pp. 39-43.

JOSEFINA CARRERA I SABATÉ
Universitat de Barcelona i Universitat de Lleida

Ramon X. Rosselló, *Anàlisi de l'obra teatral (Teoria i pràctica)*, València/Barcelona, IIFV/PAM, 1999, pròleg d'Antoni Tordera, 256 pp.

Començaré recordant que la producció de textos teòrics sobre la dramatúrgia catalana ha estat fins ara –i lamentablement continua sent– una excepció en els estudis "acadèmics" o reglats de filologia catalana. Les diferents línies de recerca desenvolupades pels departaments universitaris d'aquesta disciplina, en general, tradicionalment han considerat que l'heterogeneïtat dels interrogants que afecten el signe teatral, les relacions entre text dramàtic i text espectacular, o les relacions, incòmodes, que sempre es donen quan es parla de "literatura" i "teatre", no són tasques pròpiament "filològiques", sinó que quedaven dins del món de les disciplines de teoria de la literatura o, més específicament, dels ensenyaments teatrals, llegiu Institut del Teatre i *free lances*.

Si el comentari el reduïm al context del País Valencià, tindrem una idea molt clara si diem que l'atenció que els diversos departaments de filologia catalana dediquen al teatre (assignatures específiques, espai que ocupa en els programes de curs de l'àrea de literatura o línies de recerca) és irrisòria. A més, cal dir que, mancats d'una tradició d'estudis dramàtics, des de la publicació de l'obra de Manuel Sanchis Guarner, *Els fonaments del teatre valencià modern, 1845-1874* (1980), els diferents estudis que aquests centres han desenvolupat s'han centrat exclusivament en la història del teatre, amb l'element afegit que, després de Sanchis i durant anys, la major part dels estudis sobre la història del teatre –en concret el valencià– han estat realitzats o esperonats pel professor Josep Lluís Sirera, investigador alié als estudis "reglats" de filologia catalana. Deixe de banda la recerca, poca o molta, feta des de fora de l'àmbit universitari per autors tan significatius com Ricard Blasco o Caterina Solà, entre altres.

En aquest context tan migrat, caracteritzat, com acabe d'apuntar, per una manca de tradició i d'interés, crida poderosament l'atenció l'aparició d'una obra com la de Ramon Roselló, *Anàlisi de l'obra teatral (teoria i pràctica)*, que va més enllà de la història del teatre, per introduir-se en el camp de la teoria i l'anàlisi dels diferents elements que integren l'obra dramàtica. Cal avançar que els resultats que n'obté són francament òptims per a tots aquells que ens interessem pel teatre o per la comprensió de l'estructuració i funció dels components que l'integren.

Rosselló és professor titular del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València-Estudi General, on es va doctorar amb una tesi sobre el teatre de Manuel de Pedrolo. Després de diversos estudis sobre el teatre contemporani, ara ens ofereix aquest volum, no amb una voluntat teòrica, si no més bé pràctica, com a eina instrumental per a la docència, com a instrument d'aproximació per a qualsevol persona interessada en l'anàlisi de la literatura dramàtica.

El mateix autor, en la introducció de l'obra, ens adverteix que no ha tractat de fer un "estat de la qüestió" sobre les diverses línies metodològiques d'aproximació al fet teatral, sinó que l'ha animat sempre un esperit de síntesi entre els diferents posicionaments teòrics, a fi de poder oferir una metodologia d'anàlisi dramàtica coherent i a l'abast d'un públic lector heterogeni. En aquest punt vull remarcar l'esforç de Rosselló que, partint d'una base d'aproximació semiòtica, intenta fer-la compatible amb altres reflexions metodològiques, amb la finalitat de ser clar i precís a l'hora de delimitar punts d'interés, definir conceptes teòrics, posar-hi exemples, etc., evitant sempre que el lector es perda en els viaranys de la terminologia gremial. I sempre amb el reconeixement explícit que l'obra s'ocupa, fonamentalment, del text dramàtic i, més col·lateralment, de l'espectacle.

Amb aquest intenció, el llibre s'estructura en dues parts. La primera, la més extensa, és una bona aproximació al fet teatral, al llarg de la qual Rosselló, que pren com a punt de partida la reflexió sobre la mateixa concepció de

teatre a través de diferents enfocaments, passa revista als elements que constitueixen el teatre: l'emissor, el text, el receptor, l'espai i el temps. En aquest punt, i a partir de la classificació de T. Kowzan, analitza els elements "expressius" de l'obra teatral: els objectes, el moviment i la paraula. En aquest darrer punt trobem una bona síntesi de dos elements bàsics com són el monòleg i el diàleg dramàtics.

Un interés particular tenen els apartats 6 (l'organització dels materials expressius), 7 (elements de la ficció i la seua construcció teatral) i 8 (el text dramàtic). El primer, per l'encertat tractament i descripció de les concurrències, i la llarga reflexió sobre la seqüència dramàtica, un concepte (el de les diverses unitats sintagmàtiques que es poden distingir en el discurs teatral) a partir del qual Rosselló, tot partint de les idees d'A. Ubersfeld, exposa amb claredat els diversos tipus de seqüències que es donen en l'obra teatral. Cal recordar que aquest és un concepte que ha fet molta fortuna en el teatre contemporani, i es important per a analitzar la construcció dramàtica de qualsevol obra. El punt set és el que s'ocupa de l'espai ficcional i espai escènic, temps personatges i acció, punts que interelaciona amb coherència i productivitat quant a la proposta d'anàlisi concretada després.

El capítol 8 tracta dels elements inherents al *text* dramàtic, parlaments i didascàlies. Cal remarcar ací dues qüestions. La primera, el repàs que fa de la tipologia de les acotacions, en la qual té en compte, tant les dels textos dramàtics concebuts originàriament com a tals, com d'aquells altres que són el resultat-testimoni d'un espectacle teatral, per exemple, els textos dramàtics editats a partir dels muntatges de companyies com Els Joglars o altres. La segona, l'interés que té no oblidar la diferenciació en tot text dramàtic entre el text i el paratext.

Cal dir que, al llarg de tota aquesta primera part, dedicada –com ja he apuntat– a la fixació del marc teòrics, l'autor, alhora que ens dóna la definició teòrica, l'acompanya de nombrosos exemples trets del teatre dramàtic català. Les mostres proposades són ben diverses ja que van des del segle XVI, *La Vesita*, al XX, Boadella, Cunillé o Baulenas. Aquesta exemplificació amb textos de la pròpia tradició, crec, facilita en gran mesura la comprensió dels elements d'anàlisi per a un públic heterogeni i no necessàriament iniciat en la teoria dramàtica.

La segona part de l'obra es divideix en dos capítols. El primer és una proposta d'anàlisi de textos dramàtics, en la qual, a partir de tota la revisió i la definició dels elements que estructuren l'obra dramàtica, concreta gradualment la seua proposta d'anàlisi, una metodologia que, malgrat que és pensada en base a un text dramàtic, també té en compte el/s possible/s text/os espectacular/s d'aquest. És interessant de remarcar ací la proposta terminològica que Rosselló ens fa, a partir de K. Spang, quant a la necessitat de precisar els *buits* i els *desnivells*, a l'hora de posar en relació el text i la seua representació.

El capítol final és l'aplicació d'aquest mètode d'anàlisi a una obra dramàtica agafada del teatre contemporani: *El verí del teatre*, de Rodolf Sirera. En l'anàlisi d'aquesta peça, Rosselló també té en compte un dels darrers muntatges del text adoptat com a model, fet que transcendeix la simple anàlisi, alhora que ajuda a la comprensió del text de Sirera. Crec que l'anàlisi és ben suggerent i rigorosa, i el resultat evidencia la utilitat i la "productivitat" de la proposta de Rosselló.

No obstant això, potser no hi hauria estat de més que aquesta aplicació anara acompanyada d'una altra, efectuada sobre un text no muntat recentment o del qual no es tinga excessiva informació extratextual. Posem per cas, una *Tragicomèdia...* de Fontanella, una *Rosaura* de Ramis, una paròdia de Soler o una *Judith de Welp* de Guimerà. Em pense que s'hi hauria apreciat millor encara l'interés i les possibilitats de l'obra que ens ocupa.

L'obra es complementa amb dues bibliografies: una de teòrica, que dóna una bona idea dels autors i referències teòriques tingudes en compte; i l'altra, dels autors i textos dramàtics que ha fet servir per a exemplificar els conceptes teòrics que ha fet servir al llarg de l'exposició. I es tanca amb un útil índex temàtic que permet localitzar

ràpidament qualsevol dels temes tractats en els diferents capítols de la monografia: acció, buit, diàleg, escena, microespai, paratext, pausa, prosceni, seqüència, tempo, utillatge o veu.

Totes les característiques que acabe d'exposar evidencien, crec que a bastament, que ens trobem davant d'una obra realment interessant i suggerent. Pel coneixement de les aportacions més recents a l'estudi del fet teatral, per l'esforç de síntesi de diverses metodologies d'estudi de l'obra dramàtica, per la claredat amb què són explicats els conceptes de l'anàlisi teatral i per la proposta d'anàlisi resultant, és una obra a tenir ben present en qualsevol acostament al teatre. És més, espere i confie que serà l'inici d'una línia de recerca que fins ara rarament s'havia donat en els estudis reglats de filologia catalana.

BIEL SANSANO
Universitat d'Alacant

Mercè LORENTE, Núria ALTURO, Emili BOIX, Maria-Rosa LLORET i Lluís PAYRATÓ (a cura de), *La gramàtica en l'estudi de la variació*, Barcelona, 2001, PPU.

La gramàtica en l'estudi de la variació és un recull que aplega una bona part dels treballs presentats al 5è i 6è Col·loqui Lingüístic de la Universitat de Barcelona, els anys 1997 i 1998. El denominador comú d'aquests treballs és l'èmfasi en la interrelació entre els diferents nivells gramaticals, perspectiva que trenca amb la visió compartimentada de la gramàtica present en una bona part dels models lingüístics actuals. També es troba més o menys present en els diferents treballs la relació entre gramàtica i context.

L'obra es divideix en dues parts; una primera on es recullen els treballs del 5è col·loqui, dedicat a la variació lingüística, i una segona que aplega els treballs del 6è col·loqui, que se centrava en els aspectes de significat. Des de models lingüístics diferents, els treballs de la primera part s'apropen a fenòmens lingüístics fonològics, com l'entonació o l'estructura sil·làbica; pragmaticodiscursius, com el valor informatiu dels constituents oracionals, i (morfo)sintàctics, com la gramaticalització d'algunes categories lèxiques en categories gramaticals o l'estructura sintàctica de les oracions interrogatives. Sens dubte, el treball més tangencial d'aquesta primera part és el dedicat a les oracions interrogatives, «L'adquisició de la sintaxi: preguntes d'infants per als lingüistes», ja que es tracta d'una reflexió de tipus metodològic sobre la necessitat de contrastar les hipòtesis lingüístiques (en aquest cas, les chomskyanes) amb les dades que ens proporciona l'adquisició de la sintaxi per part dels nens. D'acord amb Joana Rosselló, autora del treball, el procés d'adquisició de les interrogatives parcials en anglès proporciona dades reals que permeten corroborar o qüestionar els processos gramaticals descrits per la lingüística generativa per a aquest tipus de construccions, com ara el moviment de l'interrogatiu o la inversió del subjecte.

Els treballs restants se centren en la diversitat lingüística amb objectius ben diversos: el d'Enric Vallduví, «El component informatiu i l'estructura dels enunciats», centrat en el valor informatiu dels constituents oracionals, posa l'èmfasi en el que hi ha per damunt de la variació tipològica i ens mostra que, malgrat la diversitat dels mecanismes utilitzats en l'expressió de les categories de tema (o rerefons) i rema, hi ha uns principis comuns. Així, partint de llengües estructuralment molt diferents, com el català, l'anglès i el turc, es mostra que totes tres comparteixen uns principis comuns: el rema s'expressa de forma canònica, és a dir, no té cap marca estructural específica, i el tema es manifesta de forma no canònica i presenta una marca estructural particular: una marca sintàctica en català (la posició), una marca prosòdica en anglès (l'entonació) i una marca sintàctica i prosòdica en turc.

El treball de Maria Josep Cuenca, «La gramaticalització com a teoria de la variació morfosintàctica», ofereix una visió global dels mecanismes que regeixen la variació lingüística. El concepte de variació s'aplica tant per a donar compte de l'evolució d'una forma o construcció lingüística al llarg del temps, com per a explicar la polisèmia o els diferents significats que una forma o construcció pot presentar en un estadi determinat de la llengua. A partir d'exemples concrets com la variació dels pronoms clítics en dos dialectes catalans, el valencià i el barceloní, i de la transformació en connectors d'alguns pronoms díctics i verbs de percepció en llengües com el català, el castellà i l'anglès, l'autora mostra que la variació té uns principis comuns i que la línia divisòria entre diacronia i sincronia és dinàmica i fluida. Alguns d'aquests principis comuns són la gradualitat en el procés de canvi lingüístic i la interrelació entre els aspectes semàntics, formals i funcionals.

El treball de Bertinetto, «Blends and syllabic structure: A four-fold comparison», planteja si la variació en la resil·labificació dels compostos lèxics que es constata en llengües com l'anglès, l'alemany, l'italià i el francès obeeix a diferències estructurals en l'organització sil·làbica. Les dades mostren que la resil·labificació dóna majoritàriament suport a una estructura del tipus obertura + rima, encara que es documenten altres tipus sil·làbics estudiats. L'autor conclou que l'estructura sil·làbica funciona com un dels paràmetres de la variació tipològica en les llengües naturals.

L'últim dels treballs que conformen aquesta primera part, «Entonació i variació», de Salvador Oliva, aborda un tema poc estudiat de la fonologia del català: la variació prosòdica en català. L'autor analitza alguns patrons entonatius per mostrar-ne l'adequació al context i les diferències de significat associades a cada patró. L'anàlisi no és exhaustiva però serveix per a posar de manifest la relació entre els nivells prosòdic, sintàctic i semàntic.

La preocupació pels aspectes de significat i per les limitacions de la semàntica, com a disciplina que estudia el significat, és el tema del treball de Maria Teresa Espinal, «Sobre els límits del significat», un dels tres que conformen la segona part de l'obra. Després d'una extensa narració sobre el tractament del significat al llarg de la història lingüística i sobre els límits que planteja l'estudi del significat en les llengües naturals, l'autora il·lustra els problemes que planteja la no-composicionalitat del significat, a partir de l'anàlisi de la varietat d'estructures associades a les oracions negatives en català.

El treball de Joseph Hilferty, «Cognitive Linguistics: An Introductory Sketch», comparteix amb l'anterior la preocupació per la relació entre forma i significat, i més concretament, per la no-composicionalitat del significat, però se centra en la interrelació entre percepció, llengua i pensament. En aquest sentit, el treball de Hilferty ens ofereix una visió complementària a l'estudi del significat defensat per Espinal, que es mou dins una concepció més interna de la semàntica.

Finalment, el treball de Manuel Pérez Saldanya, «La gramaticalització del significat», descriu, des dels postulats teòrics de la lingüística cognitiva, els mecanismes que regeixen la gramaticalització de formes lèxiques en formes gramaticals. Precisament, una de les aportacions de la lingüística cognitiva als estudis tradicionals sobre la variació es troba en l'interès del lingüista per descriure la naturalesa del procés de variació, més que no pas per fixar-ne el punt d'origen i el d'arribada. Concretament, el treball de Pérez Saldanya descrius els mecanismes que regeixen la transformació d'un SP en connector, d'un verb lèxic en verb auxiliar i d'un nom lèxic en locució preposicional. La gramaticalització d'aquestes estructures permet il·lustrar una vegada més la interrelació entre els nivells gramaticals, idea més o menys present en tots els capítols i que dóna coherència a l'obra.

En conjunt, només desllueixen en aquest recull alguns aspectes formals, com el to excessivament oral d'algun capítol, causat pel fet que es tracta de la publicació de treballs presentats a col·loquis, o el desequilibri entre els aspectes teòrics i l'aplicació a la descripció de les unitats lingüístiques que hi ha en una part dels treballs. En alguns

capítols la balança es decanta més cap als aspectes teòrics i metodològics (per exemple, els d'Espinal i Hilferty) i en d'altres cap a les dades reals (com el d'Oliva). En conjunt, però, la lectura de l'obra resulta interessant, si més no per veure que la variació lingüística no és un fenomen arbitrari, ni forma part del regne del caos, com s'ha defensat implícitament o explícitament des de posicions metodològiques diferents, sinó que està regida per uns principis generals comuns a totes les llengües.

JÚLIA TODOLÍ
Universitat de València

Ferran CARBÓ, Dolores JIMÉNEZ, Elena REAL i Ramon X. ROSSELLÓ (eds.), *Les literatures catalana i francesa: postguerra i "engagement"*, Barcelona, 2000, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Aquest llibre recull les actes del Segon Congrés Internacional de Literatura Comparada sobre les relacions entre la literatura catalana i francesa, celebrat a la Universitat de València entre l'11 i el 14 d'abril de 2000. Si en la primera convocatòria de la trobada (actes recollides en *Les literatures catalana i francesa al llarg del segle XX*, Barcelona,1997, PAM) tot el segle XX havia estat l'objecte d'aquest enfocament comparatista, ara es va restringir el tema proposat, tant cronològicament com temàtica. La literatura de postguerra, entesa en un sentit europeu, que té en la idea del compromís de l'intel·lectual un dels seus motius vertebradors, centrà els estudis dels participants en el congrés. L'*engagement*, doncs. I el gal·licisme no és gratuït. Perquè en la postguerra europea, França adopta un paper capdavanter en la demanda d'una literatura que done compte de la dramàtica situació social i cultural a què la barbàrie feixista havia abocat la civilització occidental. En aquell moment de crisi profunda del projecte progressista il·lustrat, l'existencialisme sorgí com la proposta d'un nou humanisme. Jean Paul Sartre o Albert Camus, per citar-ne tan sols els més emblemàtics, esdevingueren, tal i com apareix repetidament en el volum que comentem, els *maîtres à penser* de bona part de la intel·lectualitat europea. 1948, any en què el primer publica *Qu'est-ce que la littérature?*, marca un dels punts àlgids del compromís literari. És clar que, tal i com remarca Xavier Vall («La contribució de l'existencialisme a l'*engatjament*», pp. 429-445), l'existencialisme, tot i ser-ne el moviment filosòfic determinant, no era l'únic factor originari d'aquesta reivindicació de la funció social de l'escriptor. Hi havia, sobretot, el marxisme. I un cert cristianisme crític. Siga com siga, la demanda d'una literatura compromesa duia aparellada, en l'àmbit estrictament estilístic, una condemna de qualsevol vel·leïtat experimental o esteticista, tant en l'àmbit poètic com en el narratiu o el teatral, i la consegüent reivindicació d'una estètica realista, que permetera arribar al gran públic i propiciar-ne la revolta. Tanmateix, no és aquesta una qüestió que admeta un tractament tan expeditiu. Perquè la temàtica compromesa pot ser codificada de manera no necessàriament "realista", i el primer compromís de l'autor és amb la seua obra. La literatura és, també, un joc de paraules. I de metàfores. Cal distingir, a més a més, entre les posicions cíviques i l'obra en si. El cas de Riba hi és, un cop més, emblemàtic. Són aquestes qüestions que apareixen recurrentment al llibre que comentem, i de manera especial als articles de Margalida Pons («Poètiques de postguerra: el cas de la poesia insular», pp. 309-321), Carme Gregori («Joan Fuster: el compromís d'un escèptic», pp. 187-212), Josep M. Balaguer («*Em va fer Joan Brossa*. Quin compromís», pp. 47-60), Claude Benoit Morinière («La poésie doit-elle s'engager? A propos de quelques poètes français après la IIe guerre mondiale», pp. 75-84) o Pierre Brunel («Engagement, désengagement, dégagement», pp. 95-107).

La literatura catalana va romandre, en un primer moment, aliena a la demanda europea d'una literatura *engagée*. Les particulars circumstàncies històriques d'agònica supervivència cultural i nacional, marcades per la censura i la necessitat de "salvar els mots", determinaren l'hegemonia del gènere poètic, expressat prioritàriament amb una estètica postsimbolista. Com és ben conegut, el panorama canvià a finals dels cinquanta, amb la irrupció del "realisme històric". Són, naturalment, els autors encasellats en aquest moviment, els que centren l'interés de la majoria dels articles del llibre. De manera proporcional a la jerarquia genèrica del període, és la poesia el gènere que rep una major atenció. Sis són els estudis que se li dediquen. Als ja esmentats de Josep M. Balaguer sobre Brossa i Margarida Pons sobre la poesia insular, hauríem d'afegir els de Jaume Aulet («El compromís poètic de Jordi Sarsanedas», pp. 7-32), Enric Balaguer («*Engagement* i realisme en la poesia de Vicent Andrés Estellés (a propòsit de *Llibre d'exilis*», pp. 33-46), Ferran Carbó («La formació poètica de Miquel Martí i Pol (1948-1957): una trajectòria a la realitat», pp. 109-127) i Víctor Martínez-Gil («"El meu poble i jo": construcció literària i representativitat col·lectiva en Salvador Espriu», pp. 243-260). Els dos textos primers, els de Jaume Aulet i Enric Balaguer, coincideixen a ressaltar la importància dels procediments retòrics en els autors objecte d'anàlisi. D'aquesta manera, se situen dintre de l'esmentada línia crítica relativitzadora del text programàtic de Josep M. Castellet i Joaquim Molas, *Poesia catalana del segle xx* (Barcelona, Edicions 62, 1963), que donava excessiva importància al caràcter testimonial de la literatura realista, tot bandejant-ne els aspectes tècnics. El cas d'Estellés resulta especialment significatiu del treball poètic que, en els casos més reeixits, amaga l'aparent naturalitat lingüística dels escriptors "realistes". Àlex Broch («Josep M. Castellet i Joaquim Molas: el fonament del realisme històric», pp. 85-94), s'ocupa, precisament, d'esbrinar els orígens teoricoliteraris de la proposta dels dos crítics, remarcant el caràcter pioner del primer, que ja havia aplicat la seua interpretació, de creixent inspiració marxista, a la literatura castellana, i la importància global, malgrat tot, de llur estudi, com "l'exemple més important de crítica sociològica dintre de la literatura catalana contemporània" (p. 90).

Pel que fa a la narrativa i el teatre, amb tres i dues col·laboracions respectivament, segueixen molt de lluny la preeminència poètica. Del primer gènere es tracta a «Els altres mons de Mercè Rodoreda i Henri Michaux», de Margarida Casacuberta (pp. 129-139); «Joan Sales: compromís personal i creació literària» de Joan Triadú (pp. 415-428) i «Josep M. Espinàs, escriptor compromès», de Vicent Simbor (pp. 395-414). Pel que fa al segon, en «Censura i moral en el teatre representat a Barcelona durant el primer franquisme», d'Enric Gallén (pp. 163-186), i «Renovació i compromís polític en la literatura dramàtica de la dictadura franquista: entorn de la idea d'un teatre "en clau"», de Ramon X. Rosselló, (pp. 355-370). L'assaig és representat per l'article ja citat de Carme Gregori. Tancaria la nòmina dels estudis dedicats a la literatura catalana el de Josep Massot i Muntaner, de caràcter eminentment historicista («Joan Estelrich i la propaganda franquista a París –1939-1942», pp. 261-295). Totes aquestes recerques complementen les dutes a terme en el número 28 de *Caplletra* (Primavera, 2000). El Grup de Literatura Catalana Contemporània de la Universitat de València, que és al darrere de les dues iniciatives, es constitueix així en capdavanter en la promoció de la recerca en aquest fonamental moviment literari de la literatura catalana de postguerra que és el realisme històric.

Pel que fa a les aportacions fetes des de la historiografia francesa, les anàlisis se centren també, com ja hem avançat, en l'estudi monogràfic de la idea del compromís o de la codificació realista dels escriptors de postguerra. Autors com Sartre, –present arreu i tema únic de dos articles, el ja citat d'Àngels Santa, i un altre de Juli Leal «El teatre de Jean Paul Sartre: Teatre sobre el compromís o teatre compromès?», (pp. 229-242)–, Simonne de Beauvoir, Guillevic, Drieu de la Rochelle, Robert Brasillach, Violette Leduc o Blondin són alguns dels analitzats, de manera gairebé autònoma. En el cas de la literatura catalana, en canvi, l'estudi va precedit, en molts casos, d'una reflexió

sobre el context europeu, bàsicament francés. L'asimetria, en aquest sentit, és clara. Resulta evident que les cultures francesa i catalana es troben en una relació de centre-perifèria, per dir-ho en termes manllevats de la teoria dels polisistemes. Entre les aportacions de caire més intercultural, que estableixen un diàleg entre les respectives tradicions literàries, caldria ressenyar les ja citades de Margarida Casacuberta i Xavier Vall, així com les d'Àngels Santa («El compromís polític de J. P. Sartre amb Espanya: *Les Chemins de la liberté*», pp. 371-382) i Domingo Pujante («"Ne rêvez plus qu'à l'Espagne": les écrivains français et l'image de l'engagement», pp. 323-339). Aquests dos últims tenen en comú el fet de destacar la importància que la guerra d'Espanya assolí en els cercles literaris francesos, i arreu del món occidental, com a darrera guerra romàntica per la llibertat. Domingo Pujante, a més, tracta el tema des d'una vessant poc freqüent i sempre problemàtica: la dels escriptors feixistes. Problemàtica per tal com ideolologia i estètica s'hi superposen sovint, fent impossible un judici equànime. Els casos de Robert Brasillach i Pierre Drieu de la Rochelle, habitualment oblidats en les històries literàries del país veí, serveixen a l'autor per a manifestar la impossibilitat de conciliar recerca literària i ideal exterminador filonazi. I per a proposar la inclusió de la literatura feixista en les històries literàries generals, com a recordatori del que mai més s'ha de repetir. El tema, però, resta obert.

Tant des d'una perspectiva monogràfica com des de la interculturalitat, els resultats crítics són, en termes generals, molt interessants, tot i el caràcter heterogeni propi d'aquest tipus de publicacions. En qualsevol cas, la mera possibilitat de crear un escenari de debat entre la literatura francesa i la catalana, del qual en el present volum podem llegir-ne la memòria escrita, ja resulta saludable. Sobretot per a una cultura literària com la catalana, amb certa tendència a l'excessiva autocontemplació. Permet, sobretot, situar el realisme històric dintre del panorama europeu, i aprofundir en un període de la nostra història literària recent que, tot i comptar ja amb una bibliografia considerable, que estableix criteris vàlids de contextualització i interpretació, requereix encara estudis especialitzats que continuen l'important camí fet.

JOAQUIM ESPINÓS
Universitat d'Alacant

JULIÀ i MUNÉ, Joan, ed. (2000): *L'ensenyament del català com a L2: de la teoria a la pràctica*. Lleida, Universitat de Lleida, 228 pàgs.

L'ensenyament de llengües, tema general al voltant del qual gira el recull d'articles que ara presentem, és una qüestió que ha anat prenent protagonisme en els estudis lingüístics des dels seus inicis com a disciplina aplicada, sobretot a partir de la Segona Guerra Mundial. Aquests estudis, però, han estat enfocats majoritàriament cap a l'ensenyament-aprenentatge de l'anglès, partint, per tant, de les circumstàncies sociolingüístiques que afecten aquesta llengua com a idioma de comunicació internacional. Molt diferent és el cas del català, que parteix d'una situació pròpia d'una llengua minoritària i minoritzada. En aquest sentit, *L'ensenyament del català com a L2: de la teoria a la pràctica* planteja la necessitat d'adaptar teories i aplicacions al català. I en aquesta línia és una obra novedosa, ja que, a banda de la ja clàssica de Josep Tió, *L'ensenyament del català comals no-catalanoparlants* (Vic, Eumo, 1982), trobem pocs antecedents bibliogràfics en la matèria, escrits en català i referits a ell.

El llibre editat per Joan Julià es planteja dos objectius generals: d'una banda, proporcionar una síntesi de les diverses teories sobre l'ensenyament, posant èmfasi en les més actuals; de l'altra, mostrar aplicacions pràctiques

d'aquestes teories i analitzar els resultats que han donat en l'àmbit català. És important tenir en compte que el llibre que estem analitzant és fruit del programa de postgrau *Ensenyament del català com a L2* (del qual es van fer dues edicions al llarg del bienni acadèmic 1997-1999), impartit a la Universitat de Lleida. Cada article pertany a algun dels mòduls d'aquest programa i és per això que l'obra s'adreça principalment a llicenciats o estudiants dels darrers cursos de llicenciatura i a professors de llengua que volen actualitzar els coneixements. Tots els aspectes que s'hi tracten estan desenvolupats d'una manera general i clara, i les experiències que s'hi mostren van dirigides als ensenyants i no tant als especialistes en el tema.

El llibre està dividit en dues parts: «Bases teòriques per a l'ensenyament-aprenentatge d'una L2», que inclou set capítols, i «De la teoria a la pràctica», que n'inclou sis. En cada part, els articles marquen una progressió, de més general a més concret. La primera part està dedicada a donar una visió general de l'ensenyament d'una segona llengua, però referint-se sempre al cas català. Els tres primers articles dibuixen un estat de la qüestió de l'ensenyament del català com a segona llengua (L2) i també com a llengua materna (L1). El punt clau de l'article que obre el recull («Ensenyament de la llengua i formació del professorat», de Josep Tió) és la descripció de la situació actual de l'ensenyament del català, com a L2 i com a L1. En el segon article («La creació de les normals i l'ensenyament del català»), Alfred Agustí ens explica, d'una manera breu, el naixement de les *escoles normals* (a partir de 1840) i com aquestes intenten ser un element més per a assegurar l'uniformisme castellanitzador que es pretenia en l'època. L'article de M. Josep Cuenca («Lingüística teòrica i lingüística aplicada a l'ensenyament de llengües") posa de manifest la necessitat de col·laboració entre la lingüística teòrica i la lingüística aplicada i ens presenta una proposta de treball didàctic de la gramàtica, basada en la lingüística textual, que integra el vessant oracional i el discursiu.

Dels aspectes més generals, passem als més concrets a partir de l'article de Josep M. Cots («Anàlisi contrastiva i ensenyament d'una L2»), on es justifica la importància de l'anàlisi contrastiva en l'ensenyament d'una L2. En «La interllengua en l'aprenentatge d'una L2», Joan Mallart descriu el concepte d'interllengua vinculat a l'aprenentatge en edat adulta, qualitativament diferent de l'aprenentatge (tant de l'L1 com de l'L2) en edat infantil. «Adquisició d'una L2 i processos d'aprenentatge», d'Enric Llurda, planteja la importància de considerar la didàctica i els processos d'adquisició de segones llengües conjuntament en l'ensenyament d'una L2. En el darrer article d'aquesta primera part («L'ensenyament-aprenentatge del català»), Lluïsa Rancé ens parla de l'ensenyament del català relacionat amb l'alumnat d'incorporació tardana. L'autora examina les necessitats de l'alumnat nouvingut i dedueix que cal un enfocament comunicatiu per a satisfer-les, així com una bona coordinació entre l'equip docent del centre implicat. Tot seguit, ens planteja un disseny d'activitats d'expressió oral i una proposta de seqüència didàctica.

La segona part s'inicia amb l'article de Jordi Farré i Andreu Moix («A l'entorn d'una metodologia per a l'ensenyament-aprenentatge d'una L2»), on es revisen els mètodes d'ensenyament d'una llengua estrangera, il·lustrant l'exposició amb exemples del francès i de l'anglès; com a conclusió, els autors, presenten propostes de millora didàctica en les diferents etapes de l'ensenyament En el següent article («El disseny d'un curs per a l'ensenyament del català com a L2 amb finalitats específiques»), Imma Creus tracta els aspectes bàsics que caldria preveure a l'hora de dissenyar un curs de català amb finalitats específiques i exemplifica la seua proposta amb una aplicació pràctica en un curs per a estudiants d'hostaleria. En la mateixa línia, Carme Sangrà, en «Proposta d'una unitat didàctica per a un grup d'alumnes adults no catalanoparlants de nivell llindar», reflexiona sobre l'ensenyament del català a grups d'alumnes adults. Ens proposa una unitat didàctica de nivell llindar i ens explica com l'ha duta a terme i els resultats que n'ha obtingut.

Els tres darrers articles («L'experiència docent amb alumnes magrebins d'incorporació tardana», de M. Dolors Sans, «Una experiència didàctica amb alumnes magribins a Secundària», de Marible Robles i «L'aprenentatge dels alumnes d'incorporació tardana a l'IES "Josep Vallverdú" de les Borges Blanques (Garrigues)», d'Antonieta Bernat *et al.*), es relacionen directament amb l'últim de la primera part. Presenten tres experiències diferents, però relacionades, que ens mostren com han afrontat distints equips docents l'ensenyament de la llengua catalana a alumnes d'incorporació tardana.

Com a valoració global, podem dir que l'obra té un alt grau de cohesió, cosa poc freqüent quan es tracta d'articles fets per diversos autors. Observem cohesió entre els articles de la primera part: cadascun posa èmfasi en un aspecte determinat de l'ensenyament-aprenentatge de llengües, però tots amb una mateixa filosofia (la de l'enfocament comunicatiu) i tractant conceptes paral·lels que s'interrelacionen. Igualment observem aquesta cohesió en la segona part, on se'ns mostra una sèrie d'articles que són experiències directes de professors, de les quals els autors extrauen conclusions que es concreten en diverses propostes.

A grans trets, podem sintetitzar les aportacions de l'obra en tres idees bàsiques:

1) Cal promoure la col·laboració entre la lingüística teòrica i l'aplicada.

2) Per a ensenyar una L2, cal partir de les necessitats de l'aprenent (no serà el mateix ensenyar català a un alumne d'incorporació tardana que a un adult amb interessos comercials) i emprar una metodologia basada en l'ús lingüístic. Així, doncs, al llarg de tot el llibre s'aposta decididament per l'enfocament comunicatiu.

3) En el cas de l'ensenyament del català (com a llengua segona, però també primera) integrat dins l'ensenyament obligatori, caldrà la coordinació del professorat d'un mateix centre. S'ha de tenir present que el model lingüístic dels aprenents en edats infantils o juvenils, el crea el conjunt de professors que tenen, i no només el professor de llengua.

En conclusió, aquest llibre permet al lector posar-se al dia en les teories lingüístiques aplicades a l'ensenyament d'una L2 i, en concret, de la llengua catalana, alhora que mostra experiències i propostes didàctiques que poden ajudar l'interessat en el seu paper d'ensenyant o de futur ensenyant.

LAIA ARENAS